

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

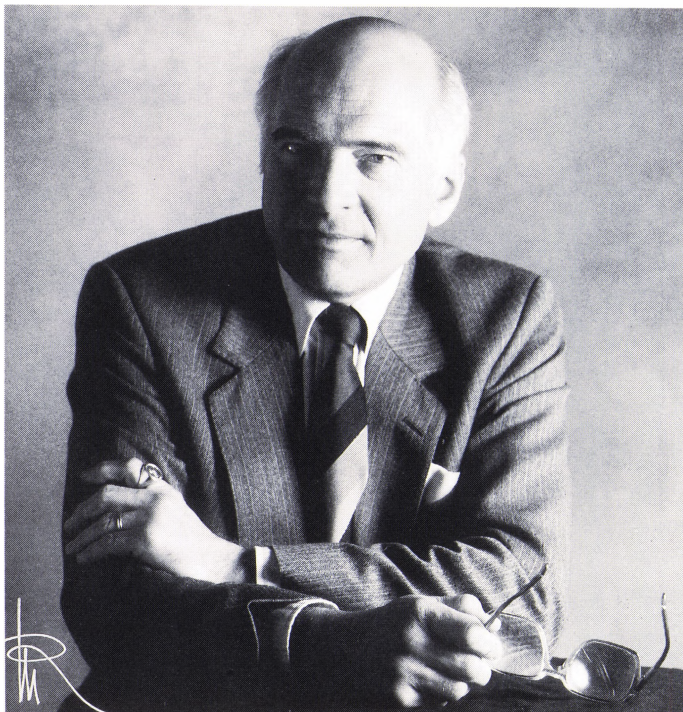
Festskrift til Tage Kaarsted

Om Danmarks historie 1900-1920

Odense University Studies in History and Social Sciences Vol. 110

Festskrift til Tage Kaarsted

Tage Kaarsted

Festskrift til Tage Kaarsted

Om Danmarks historie 1900-1920

ODENSE UNIVERSITETSFORLAG

Festskrift til Tage Kaarsted er udgivet med støtte af
Dronning Margrethes og Prins Henriks Fond
Albani Fonden
Fyens Stiftstidende A/S
Ingeniør N.M. Knudsens Fond
Erik og Marta Scheibels Legat

Redaktion: Hans Chr. Johansen, Mogens N. Pedersen og Jørgen Thomsen
Billedredaktion: Jørgen Thomsen
© Forfatterne og Odense Universitetsforlag 1988
Bogen er sat med Times af Syfoma Sats, Svendborg
og trykt af OAB-Tryk a/s, Odense
Tegninger: Inger Bjerg Poulsen
Typografisk tilrettelægning: Stefan Birkebjerg Andersen og
Jørgen Thomsen
Omslag: Ulla Poulsen
ISBN 87 7492 669 1
ISSN 0078 3307

Omslagsbilledet er et udsnit af Herman Vedels maleri af politikerne
bag grundloven af 1915. Maleriet hænger i Folketingets samtaleværelse.
Billedet på side II er taget af Rigmor Mydtskov.

Indhold

Førord	VII
Tabula gratulatoria	IX
Troels Fink: Fra systemskiftet til genforeningen	1
Erik Beukel: Danske opfattelser af bolschevismen	25
Per Boje og Anders Monrad Møller: Den industrielle udvikling i Odense 1890-1924 belyst på grundlag af Arbejds- og Fabriktilsynets inspektionsprotokoller	41
Jørgen Elklit: »Den laveste Partiegoismes allerbrutaleste Fjæs«?	61
Vello Helk: Dansk militær og humanitær indsats i Estland 1919	97
Bent Jensen: Småstat i klemme	129
Knud J.V. Jespersen: »Dristig skal sig Funken te, vil den vorde Lue«	147
Hans Chr. Johansen: De private banker under den første verdenskrig	165
Helge Larsen: Uddannelsespolitik efter systemskiftet (1901-20)	181
Kay Lundgreen-Nielsen: De allierede og det slesvigske spørgsmål på fredskonferencen i Paris 1919	189
Søren Mørch: En storkorsridder	211
Mogens N. Pedersen: Lyngsie som taktiker	223
Jørn Henrik Petersen: Forsikring og »berettigede forventninger«	245
Erik Rasmussen: Ove Rodes kolleger	263
Curt Sørensen: Fra syndikalisme til kommunisme	283
Poul Thestrup: Varetransitspørgsmålet under den første verdenskrig	297
Jørgen Thomsen: Christmas Møllers valg til Folketinget 1920	317
Niels Thomsen: En note om valgdeltagelsen	337
Aage Trommer: Kampen for drengene – kampen om drengene	347
Litteratur om Danmarks historie 1900-1920	377
Bibliografi over Tage Kaarsteds forfatterskab	385

Forord

Denne samling studier tilegnes professor Tage Kaarsted på hans 60-års dag den 27. maj 1988. Bidragyderne er en gruppe af venner og kolleger med interesse for dansk historie i begyndelsen af dette århundrede, en periode, som Tage Kaarsted i sit omfattende forfatterskab gennem de seneste 30 år har været med til at belyse i en række vægtige monografier.

Forfatterkredsen har ønsket dels at give et indtryk af hovedtendenser i disse års udvikling, dels på en række områder at belyse sider af det historiske forløb, som kun mere sporadisk er behandlet i tidligere forskning.

Med henblik på at nå det første af disse mål har Troels Fink som indledning givet en oversigt over de vigtigste politiske begivenheder i perioden, og dette bidrag er

sidst i bogen suppleret med en bibliografi, der angiver de senere års vigtigste arbejder om årene fra 1900 til 1920.

Forfatterne håber med denne sammensætning af bidragene samtidig med det primære formål, at lykønske en kollega og ven på hans runde fødselsdag, tillige at kunne stimulere til yderligere interesse i at studere politiske, sociale og økonomiske emner fra en tid, der var vidne til parlamentarismens indførelse, det politiske partisystems gennembrud, organisationernes vej ind i den politiske beslutningsproces, en industrialisering, der konkurrerede store dele af det traditionelle håndværk ud, og sidst, men ikke mindst en verdenskrig, der vendte op og ned på vante forestillinger og værdier.

Redaktionen

Tabula gratulatoria

Hendes Majestæt Dronningen
Hans Kongelige Højhed Prinsen

Erik Abildgaard Nielsen, Charlottenlund	Annelise Ballegaard Petersen og Uwe Helm Petersen, Odense
Elisabeth Abrahamsen, Egebæk	Hans Bang, Vordingborg
Gudrun og Flemming Agersnap, Lyngby	Mogens Bang, Helsingør
Birthe Agger, Viby J.	Jørgen H. Barfod, Lyngby
Agner Ahm, København	Nils G. Bartholdy, København
Gustav Albeck, Århus	Hans Basbøll, Skt. Klemens
Erling Albrechtsen, Odense	Asger Baunsbak-Jensen, Farum
Erik Alstrup, Espergærde	Gunner Baunsgaard, Rindum
C.B. Andersen, Frederiksberg	Sv. Aage Bay, Horsens
Dorrit Andersen, Odense	Henning Bech Johansen, Nakskov
Flemming Andersen, Frederiksberg	Henrik Becker-Christensen, Åbenrå
Flemming G. Andersen, Odense	Else og Hans Bekker-Nielsen, Brøndekilde
Hans Andersen, Viby J.	Henning Bender, Ålborg
Helge Andersen, Århus	Bengt Bengtson, Silkeborg
Lars Jørgen Andersen, Viby J.	Povl Bentzen, Odense
N.E. Andersen, Hornbæk	Nils Berg, Frederiksberg
Niels Andersen, København	Per Berg Pedersen, Odense
Per Andersen, Odense	Tom C. Bergroth, Åbo
Poul Emmert Andersen, København	C.-J. Bernstorff-Gyldensteen, Bogense
Richard Andersen, Askov	Birte Bertelsen, Skt. Klemens
Victor Andreasen, Ugledige	Birgit og Erik Beukel, Højby
Birthe Andresen, Svendborg	Lars Bille, Rødovre
Flemming Anker, Vester Marie	Per Binderup, Århus
Jacob Appel, Valby	Stefan Birkebjerg Andersen, Odense
Per Askbo, Valby	Poul Bjelke Iversen, Odense
Finn Asgaard, København	Hans Chr. Bjerg, Hørsholm
Jes P. Asmussen, København	Inger Bjerg Poulsen, Voer
Robert Astrup, Roskilde	Solvejg Bjerre, Jenle
Carl Bache, Odense	S. Bjørn Hansen, Valby
Børge Bakholt, Odense	Anders Bjørnvad, Bisserup
Birthe og Ole Balleby, Brabrand	

- Otto Blindum, Ålborg
 O. Blixenkroner-Møller, København
 Aage Fasmer Blomberg, Morud
 Bent Blüdnikow, København
 Ole Blåkilde, Alsønderup
 Marianne Boel og Thor A. Bak, Helle-
 rup
 Per Boje, Odense
 Per M. Boll, Odense
 Arne Bonvig Christensen, Guldager
 Otto Borch, Bruxelles
 Ole Borre, Højbjerg
 Bo Bramsen, København
 Hans P. Brandt, Ringe
 Vibeke Brandt, Skt. Klemens
 Hans Branner, Gentofte
 Henning Bregnsbo, København
 Per Bro, Odense
 Verner Bruhn, Esbjerg
 Ole Brunbjerg, Hadsten
 Hans Henrik Bruun, Ankara
 Troels Bruun, København
 Evald Brønd, Bagsværd
 Povl Brøndsted, Øster Hæsingelund
 Jolanta og Erling Buch Andersen, Ejlby
 Ingrid Bundgaard, Hårby
 William Busch, Farum
 Frank Bøgeby, Charlottenlund
 I. Børgesen, Firhøj
 Gerd Callesen, Humlebæk
 Jesper Carlsen, Frederiksberg
 Jette Carlsen, Tranbjerg J.
 Leif Carlsen, Vejle
 Claus Castenskiold, Hørbygård, Holbæk
 Sv. Cedergreen Bech, Gentofte
 Bjarne Christensen, Odense
 Jens B. Christensen, Viby J.
 Johannes Christensen, Lyngby
 John Christensen, Dyrup
 Niels E. Christensen, Odense
 Vagn Christensen, Herning
 Ruth Christensen, København
 Arne Christiansen, Ellekilde
 Niels A. Christiansen, Roskilde
 Niels Finn Christiansen, Vanløse
 Terkel Christiansen, Odense
 W. Christmas-Møller, Søborg
 Birthe og H.P. Clausen, Højbjerg
 Gunnar Bo Clausen, Gislev
 Michael H. Clemmesen, København
 Poul Dahl, Ålborg
 Vagn Dahl Pedersen, Gentofte
 Karen Dahlerup, Løkken
 Merete og Troels Dahlerup, Højbjerg
 Poul Dahlgreen, København
 Svenning Dalgaard, Bruxelles
 Verner Dalskov, Odense
 Poul Dam, København
 Erik Damgaard, Brabrand
 Mads Eg Damgaard, Egebjerggård,
 Otterup
 Poul Daugaard, Hornslet
 Inge og Ole Degn, Viborg
 Henning Dehn-Nielsen, Svøgerslev
 Aage Deleuran, København
 Preben Dich, København
 Helge Dohrmann, København
 Jørgen Drud Hansen, Odense
 Carsten Due-Nielsen, Klampenborg
 Annegrete og Vagn Dybdahl, Åbyhøj
 Bent Dyssemark Knudsen, Bårdesø
 Peter Dyvig, London
 Søren Eigaard, Odense
 Niels Eilschou Holm, København
 Bente Elkjær Gram, Ugelbølle
 Tove og Jørgen Elklit, Viby J.
 Uffe Ellemann-Jensen, København
 Paul Elmholt, Næsby
 Poul og Kirsten Enemark, Højbjerg
 Jens Engberg, Århus
 Hans Engell, København
 P.E. Eriksen, Bjerringbro
 E.O. Errebo-Knudsen, Frederiksberg
 Knud Fanø, Flensborg
 Ib Faurby, Tåstrup
 David Favrholt, Odense
 Per Federspiel, København
 Søren Federspiel, København

- Ole Feldbæk, Charlottenlund
 Ole Fenger, Århus
 Christian de Fine Licht, Næstelsø
 Jørgen Fink, Odder
 Troels Fink, Åbenrå
 Erik Finnemann Bruun, Charlottenlund
 Viggo Fischer, Hvidovre
 Ole Fjord Nielsen, Hjortshøj
 Inga Floto, Jyllinge
 Mogens Flyvholm, Nr. Aaby
 Henrik Fode, Risskov
 Michael Foersom, Dannemare
 Ebbe Foged, Frederikssund
 Henning Fonsmark, København
 Erik Fournais, Fredensborg
 Peter Fransen, Odense
 Ib Frantzen, Kruså
 Erling og Marie Frederiksen, Åsum
 Chr. Fredtoft, Odense
 Andreas Frehr, Rungsted
 H.J.F. Freiesleben, Trunderup
 Eskild Friehling, Hellerup
 Knud Aage Frøbert, Århus
 Johannes Funch, Sindal
 Lissa og Henrik Fønss, Holte
 Gerda og Søren Gammelgård, Risskov
 Lars P. Gammelgaard, Århus
 Jørgen Gansted, Lyngby
 Hans Garde, Århus
 Ib Gejl, Højbjerg
 Carl-Axel Gemzell, København
 Knud Gether, Svendborg
 Ejner Gjcsingfelt, Viborg
 Kristof Glamann, København
 Mogens Glistrup, Virum
 Bernhard Gomard, København
 Jørgen Gotfredsen, Hellerup
 Henning Gottlieb, Frederiksberg
 A.E. Gradbøl, København
 Gerda og Helge Gram, Knabstrup
 Sv. Gram Jensen, Brøndbyøster
 Per Grau Møller, Marslev
 H.V. Gregersen, Haderslev
 Tage Grodum, Åbenrå
- Jørgen Grunnet, København
 Per Gudme, Grenå
 Knud Gundahl, Søborg
 Kaj Habekost, Middelfart
 Carl Hahn, Tønder
 Emanuel Halicz, København
 Peter Hammer, Sorø
 Paul Hammerich, København
 Ebbe Hansen, Nyborg
 Erik A. Hansen, Århus
 Georg Hansen, Høng
 Hans Hansen, Dyrup
 Holger Bernt Hansen, Birkerød
 Svend Aage Hansen, Gudbjerg
 Finn Harboe, Brabrand
 Poul Hartling, Charlottenlund
 Bent Harvald, Odense
 Allan Hastrup, Dønnerup, Jyderup
 Jørgen Hatting, Rungsted
 Harry Haue, Odense
 Henrik Havrehed, Nibe
 Connie Hedegaard, Frederiksberg
 Lars Heide, Middelfart
 Henning Heilesen, Charlottenlund
 Knud Heinesen, København
 Leif Heiselberg, Odense
 Annemarie og Vello Helk, Birkerød
 Niels Hellerup, Ålborg
 Svend A. Hellesen, Sønderborg
 Kristine Heltberg, København
 Bent Henriksen, Brønderslev
 Niels K. Hermansen, København
 Klaus Hersaa, København
 Helge Hjortdal, Birkerød
 Søren Hjorth Jensen, Hellerup
 Arne Hoff, Gentofte
 Ejler Holm, Frederiksberg
 Søren Holm, Århus
 Peter Holst, Rødning
 Karl Ole Holt, Middelfart
 Sv. Horn, Nyborg
 Ove Hornby, Frederiksberg
 Niels Hove, Århus
 Kristian Hvidt, København

Jørgen og Gudrun Hæstrup,
 Skt. Klemens
 Jakob Høirup, Odense
 Sigurd Højby, Viborg
 Niels Hørlück Jessen, Nr. Lyndelse
 Tom Høyem, Culham, Abingdon
 Bertel Haarder, København
 Grethe Ilsøe og Erik Stig Jørgensen,
 Valby
 Peter Ilsøe, Hørsholm
 Signe og Jacob Isager, Odense
 Mathea og Peter Kr. Iversen, Åbenrå
 Sven-Aage Iversen, Frederiksberg
 Nina Iwanoff, Årslev
 Finn Jacobi, Brabrand
 Kirsten Jacobsen, Blokhus
 Søren Jacobsen, Glostrup
 Frode Jakobsen, Solrød Strand
 Chr. R. Jansen, Viborg
 Henrik M. Jansen, Gislev
 Kaare E. Janson, Bruxelles
 Harry Jeff Nielsen, København
 Bent Jensen, Frørup
 Evan Jensen, Osted
 Hans Otto Jensen, Tønder
 Helge Jensen, Ebeltoft
 Jacob B. Jensen, Odder
 Jytte Jensen, Hellerup
 Knud J.V. Jespersen, Tommerup
 Leon Jespersen, Odense
 Verner Jespersen, København
 Jørgen Jessen, Herning
 Jørgen Jochimsen, Viborg
 Flemming Johansen, Roskilde
 Hans Chr. Johansen, Odense
 Erik Johnsen, Frederiksberg
 Viggo Jonassen, Risskov
 Magne Juhl, Åbyhøj
 Erik Jørgensen, Birkerød
 Hans Jørgensen, Brabrand
 Harald Jørgensen, Frederiksberg
 Niels Kallesøe, Klampenborg
 Vivian Kapper Andersen, Odense
 Hans Kargaard Thomsen, København

Birgitte Karnøe Frederiksen, Århus
 Ole Karup Pedersen, København
 B. Katborg Andersen, Nyborg
 Kurt Keilberg, Odense
 Torben Keller Schmidt, Ålborg
 A. Kielberg, Odense
 Jesper Kingo Pedersen, Odense
 Hans Kirchhoff, Espergærde
 Hans Kirkegaard, Glostrup
 Jette Kirstein, Ballerup
 Erik Kjersgaard, Århus
 Gerda Kjærbøl, København
 Klaus Kjølsten, København
 Gorm Kledal, Hillerød
 Erik Klinck, Svendborg
 Ernst Klæbel, København
 Niels Chr. Knudsen, Værløse
 Rudolf Knudsen, Videbæk
 S. Knudsen, Hasselager
 Bent A. Koch, Odense
 Susanne og Claus Chr. Koch, Odense
 Erland Kolding Nielsen, Virum
 Jens Kolmos, Odense
 Bent Kongshøj, Ringkøbing
 Lennart Konow, Greve
 Erik Korr Johansen, Århus
 Peter Korsgaard, Holbæk
 Per Koustrup, Haderslev
 Tove Kragtsberger, Hellerup
 Ella Kristensen, Ringkøbing
 Gustav Kristensen, Odense
 Hanna Kristensen, Højbjerg
 Ole P. Kristensen, Århus
 Lis Krogh Hansen, Allerup
 Klaus Kromann, Valby
 Helge Kroon, Hvidovre
 Edele Kruchow, Holte
 Peter Kuhlmann, Gentofte
 Gunver Kyhn, Charlottenlund
 E. Ladewig Petersen, Odense
 Hans-Norbert Lahme, Odense
 Karl Christian Lammers, København
 Lise Lander, Paris
 Anne Landtved, Otterup

Ole Lange, Søborg
 Jørgen Langgaard Pedersen,
 Vester Skerninge
 Jørgen Langkilde, Holbæk
 Hermod Lannung, København
 Arne Larsen, Århus
 Dan Larsen, Ugelbølle
 Knud Larsen, Rungsted
 Mogens Larsen, Fruens Bøge
 Mogens Larsen, Næsby
 Peter Larsen, Roskilde
 Sven Erik Larsen, Odense
 Tonny og Helge Larsen, København
 Viggo Larsen, Hinnerup
 H.J. Larsen-Bjerre, Ålsgårde
 Lennart Larson, Odense
 Anker Lau, København
 Inge og Finn H. Lauridsen, Åbyhøj
 Edel og Morten Laursen Vig, Roskilde
 C.W. Lebahn, Nissum
 H.J. Lembourn, København
 O.K. Lind og frue, Viborg
 Vincent Lind, Odense
 Aase Lindahl, Odense
 Arne Lindegård, Skamby
 B. Fr. Lindhardt, Odder
 Anders Ture Lindstrøm, Åbenrå
 Johannes Lomholt-Thomsen,
 København
 Erik Lonning, Greve
 Grete Lorenzen, Gesten
 Arne Lund, Virum
 Erik Lund, Fredericia
 Erik Lund, Risskov
 Jørgen Lund, Odense
 Karen-Johanne og Reinhard Lund,
 Odense
 Lise Lund, Odense
 A. Lund-Sørensen, København
 Dorte og Kay Lundgreen-Nielsen,
 Odense
 Inger og Leif Lunn, Odense
 Lars Ole Lykkebo, Odense
 Erik Lyngby, Lyngby

Hans Lyngby Jepsen, Furreby
 Birgit Løgstrup, Løgstrup
 Finn Løkkegaard, Værløse
 Torben Lønberg, Oure
 P. Løndal-Nielsen, Sønderborg
 Arne P. Madsen, Dianalund
 Hugo Madsen, Kerteminde
 Mette Madsen, København
 Tage Madsen, Bylderup Bov
 Jan Mægaard, Frederiksberg
 Preben Major Sørensen, Frederiksberg
 Bent Mariager, Fredensborg
 Per Markussen, København
 Lars Matthiessen, Odense
 Hugo Mayntzhusen, Odense
 Andr. Mehlsen Laustsen, Kalundborg
 Birgit Meister, Gentofte
 Jørgen Mentz, Skt. Klemens
 Ellen og Poul Meyer, Risskov
 Jens Michaelsen, Holbæk
 Axel Michelsen, Odense
 Kristian Mogensen, Hellerup
 Anders Monrad Møller, København
 Philip B. Mortensen, Odense
 Knud Moseholm, Kolding
 Birger Munk Olsen, Frederiksberg
 Johan de Mylius, Odense
 E. Mynderup Thousgaard, Brønshøj
 Hans-Jørgen Møllegaard, Bjergesø
 Hanne Møller, Odense
 Søren Møller, Odense
 Thomas Møller Kristensen, Odense
 Kjeld Møller Pedersen, Odense
 Søren Mørch, Skt. Klemens
 Knud Nedergaard, Birkerød
 Leif Nedergaard, Virum
 Claus Tormod Nielsen, Hvidovre
 Flemming Nielsen og Bodil Holst Kjær,
 Herlev
 Frank Nielsen, Odense
 Helge Nielsen, Skovlunde
 Henning Nielsen, Otterup
 Herluf Nielsen, Charlottenlund
 Ingo Nielsen, Vallensbæk Strand

- Ingrid Nielsen, Haderslev
 Johs. Nielsen, Ollerup
 K.V. Nielsen, Lyngby
 Knud Nielsen, Echternach
 Marius Nielsen, Haslev
 R.A.A. Nielsen, København
 Poul Nielson, København
 Ole Nielung, Højbjerg
 Erik Ninn-Hansen, København
 Gunhild og Henrik Nissen, Vanløse
 Johan Peter Noack, Åbenrå
 Janne Normann, Brenderup
 Tore og Betty Nyberg, Odense
 A.C. Nygaard, Odense
 Lars Nørby Johansen, Klampenborg
 Erik Nørr, Viby Sj.
 Birte Nørregaard, Odense
 Ole Nørskov Nielsen, Varde
 Poul Nyboe Andersen, Humlebæk
 Børge Obel, Odense
 Svend Oksen, Skærbæk
 Jens E. Olesen, Odense
 Peder Olesen Larsen, Hellerup
 Henning Olsen, Farsø
 Gunnar Olsen, Jyllinge
 Jørgen Olsen, Hillerød
 Poul Erik Olsen, Søborg
 Rikke og Olaf Olsen, Alrø
 Erna Otkjær, Århus
 Steen Ousager, Virum
 Birgitte Oxdam, Frederiksberg
 Niels Oxenvad, Odense
 Leif Paulsen, Silkeborg
 Jaroslav Pavlík og Vera Pavlikova,
 Odense
 Aksel Pedersen, Risskov
 Carl Th. Pedersen, Odense
 Ellen K. Pedersen, Odense
 Marian Pedersen, Kolding
 Mogens N. Pedersen, Rynkeby
 Per Erhardt Pedersen, Hammel
 Rita Pedersen, Lindved
 Robert Pedersen, Sunds
 Svend P. Pedersen, København
- Vagn Pedersen, Brønderslev
 Ole Perch-Nielsen, Åbenrå
 Henrik Pers, Virum
 Flemming W. Petersen, Tórshavn
 Jørn Henrik Petersen, Odense
 Lajla Petersen, Middelfart
 Nikolaj Petersen, Århus
 Rolf Petersen, Byrum
 Erland Porsmose, Voldtofte
 Carl-Peter Poulsen, Charlottenlund
 Hans Jørgen Poulsen, København
 Hans Otto Poulsen, Bellinge
 Henning Poulsen, Hinnerup
 Kirsten og Knud Prange, Brønshøj
 Hans Priemé, Hellerup
 Herbert Pundik, København
 Jørgen Qvistgaard, Nykøbing F.
 Sigurd Rambusch, København
 Birthe og Carlo Rasmussen, Odense
 Edit Rasmussen, Frederiksberg
 Erik Rasmussen, Højbjerg
 Gunner Rasmussen, Brabrand
 Henning Rasmussen, Esbjerg
 Victor Rasmussen, Skødstrup
 M.V. Reimann, Hellerup
 Aage Reimer, Virum
 Anja og Lorenz Rerup, Roskilde
 Erik og Edith Reske-Nielsen, Åbyhøj
 Finn Reske-Nielsen, New York
 Anne Riising, Odense
 K. Ringgaard, Århus
 Hans Rishøj, Silkeborg
 Vagn Rohde, Grenå
 Ernst Rolsted Jensen, Birkerød
 Jørgen Roos, Frederiksberg
 Helge von Rosen, København
 Wilhelm von Rosen, København
 Niels Erik Rosenfeldt, Frederiksberg
 Bjørn Rosengreen, København
 Palle Roslyng-Jensen, Virum
 Niels Ross Sørensen, Julianehåb
 Mogens Ryberg, Vodskov
 Otto Rühl, Helsingør
 Kirsten Røder, Fredensborg

Jørgen Røjel, Fredericia
 Karen Rørth, Odense
 Steen Salomonsen, Læstrup
 Ole Samuelson, Horsens
 Jørgen Sander, Tranekær
 Lars Ole Sauerberg, Odense
 Hans Wilhelm Saxild, Frederiksberg
 Preben Schaldemose, København
 Marta Scheibel, Odense
 Jørgen Schleimann, Odense
 Børge Schmidt, Sunds
 Flemming Schmidt, Stensballe
 Povl Schmidt, Odense
 Aage Schmidt, Ålborg
 Niels Schou, Herlev
 Ulrik Schrøder, Odense
 Knud Secher, Odense
 Jørgen Sevaldsen, Nivå
 K. Siboni, Dyrup
 Niels Chr. Sidenius, Århus
 Torben Siersbæk, Bellinge
 Viggo Sjøqvist, Virum
 Ellen Sjøstrøm, Odense
 Morten Skak, Odense
 Helle Østergaard Skautrup, Virum
 Sigvard Skov, Kolding
 Susanne Skov Nielsen, Odense
 Erik W. Skov-Jensen, Ulfborg
 Henrik Skovgaard Nielsen, Vedbæk
 Inge og Vagn Skovgaard-Petersen,
 Hellerup
 Knud Skytte Kristensen, Aire-La-Ville
 K.H. Skott, Århus
 Jytte Skaaning, Odense
 Jørgen Slettebo, Sønderborg
 Egill Snorrason, Frederiksberg
 Hans Sode-Madsen, København
 Otto Vilh. Sommer, Frederiksberg
 Henning Spure Nielsen, Ålborg
 Axel Steensberg, Valby
 Vincens Steensen-Leth, Steensgård,
 Tranekær
 Finn Stendal Pedersen, Fraugde
 Henrik Stevnsborg, København

Niels P. Storgaard Simonsen, Nivå
 Gitte Elisabeth Strandberg Andersen,
 Odense
 Kamma Struwe, København
 Jens Stubkjær, Lyngby
 A. Stæhr-Johansen, Frederiksberg
 Per Sundbøl, Haderslev
 Poul J. Svanholm, København
 Jørn Svendsen, Ferritslev
 Inger og Bjørn Svensson, Haderslev
 Palle Svensson, Århus
 Leif Szomlajski, Sanderum
 Poul Søgaard, Odense
 Hans Sølvhøj, Espergærde
 Olaf Søndberg, Skårup
 Bengt Algot Sørensen, Rudkøbing
 Bent Florian Sørensen, Tønder
 Curt Sørensen, Århus
 Knud Sørensen, Højbjerg
 Preben Sørensen, Åbenrå
 Preben Steen Sørensen, År
 Svend Erik Sørensen, Odense
 Søren Sørensen, Risskov
 Ditlev Tamm, København
 Per Thaulow, Virum
 Anna Thestrup, København
 Poul Thestrup, Odense
 Jørgen Thomsen, Odense
 Karl V. Thomsen, Viby J.
 Knud Thomsen, Hellerup
 Niels og Birgit Nüchel Thomsen,
 Klampenborg
 Rudi Thomsen, Århus
 Peter Thorning, Stenløse
 Per Thornit, København
 Tove Thorsfelt, Skt. Klemens
 Henrik Thrane, Odense
 John Thrane, Odense
 Gunner Thuesen, København
 Knud Thybo, Odense
 Ib Thyregod, København
 Arne Tirsgaard, Vejle
 Zygmunt og Izabella Tkocz,
 Skt. Klemens

Carsten Tofte, Odense
 Lise Togeby, Risskov
 Leif Tolstrup, Ålborg
 Ib Topholm, København
 Aage Trommer, Skt. Klemens
 Christian Tortzen, Frejlev
 K.C. Trampe, Hellerup
 Henrik Tvarnø, Odense
 Sven Tägil, Lund
 Jørgen Taagholt, København
 Erik Ude Jørgensen, Vejle
 Anders Uhrskov, Frederiksberg
 Henry A. Ulstrup, København
 Mogens Underbjerg, Roskilde
 Lis Utoft, Taulov
 Åge Valbak, Lyngby
 Lisbeth og Henrik Vedel-Smith, Århus
 Hans Vedholm, København
 A.C.B. Vegger, Viborg
 E.M. Veisig, Odense
 Johs. Veistrup, Frederiksberg
 Stig Vendelkær, København
 Mikael Venge, København
 Søren Vestergaard, Højbjerg
 Ole Villumsen Krog, København
 Erik Vinther Andersen, Silkeborg
 Ole Visti Petersen, Troense
 Helge C. Vosgerau, Åbenrå
 Knud Waetzold, Frederiksberg

Varvara Wahl, København
 Robert Watt Boolsen, Frederiksberg
 Frantz Wilhelm Wendt, Hellerup
 P. Wessel-Tolvig, Hørsholm
 Arne Wessmann, Vordingborg
 Ninna og Harald Westergaard
 Andersen, Mårslet
 Bjørn Westh, Skals
 Emil Wigelsen Bruun, København
 Søren Willum, Odense
 Grethe Holmer Wilton, Hellerup
 Kjeld Winding, Frederiksberg
 Torben Winkler, Ålborg
 John S. Wistrup, Odense
 Nete With Fogstrup, Kolding
 Laust Wium Olesen, Haderslev
 Bente og Bent Wolmar, Århus
 Hakon Wormslev, Nørresundby
 Torben Worre, Espergærde
 Hans H. Worsøe, Åbenrå
 Klaus Zillmer, Silkeborg
 Peter Ølgaard, Åbyhøj
 Lise Østerborg, Snekkersten
 Mads Østerby, Voldtofte
 Gunnar Østergreen-Johansen,
 København
 Poul Østergaard, Fangel
 Hans Juel Aagaard, Odense
 Henrik Aaquist, Frederiksberg

Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv, København
 Atlantsammenslutningen, København
 Biblioteket for Vejle By og Amt, Vejle
 »Borgervennen af 1788«, København
 Byhistorisk Samling for Lyngby-Tårnbæk
 Kommune, Lyngby
 Danmarks Biblioteksskole, København
 Danmarks Radio, København
 Danske Dagblades Forening,
 København
 DSB, København

DSBs museumsvirksomhed, København
 Erhvervsarkivet, Århus
 Forsvarsakademiet, København
 Frederiksværk Boghandel og Kontorforsyning, Frederiksværk
 Haderslev Katedralskoles Bibliotek,
 Haderslev
 Handelshøjskolens Bibliotek, Århus
 Historisk Institut, Københavns Universitet
 Historisk Institut, Århus Universitet

- Historiska Institutionen, Göteborgs
Universitet
- Historiska Institutionen, Lunds Univer-
sitet
- Historiska Institutionen, Åbo Akademi
Hjørring Gymnasium, Hjørring
- Holbæk Bibliotek, Holbæk
- Holbæk Seminarium, Holbæk
- Institut for Grænseregionsforskning,
Åbenrå
- Institut for Historie og Samfundskund-
skab, Danmarks Lærerhøjskole, Kø-
benhavn
- Institut for Presseforskning og Samtids-
historie, Århus Universitet
- Institut for Statskundskab, Århus Uni-
versitet
- Institut for Økonomisk Historie, Køben-
havns Universitet
- Institutt for Økonomisk Historie, Nor-
ges Handelshøyskole, Bergen
- Jysk Selskab for Historie, Århus
- Kjøbenhavns Handelsbank A/S,
København
- Det kongelige Bibliotek, København
- Det Kgl. Danske Videnskabernes Sel-
skab, København
- Det kgl. Garnisonsbibliotek, Købehavn
- Landsarkivet for Fyn, Odense
- Landsarkivet for Sjælland, Lolland-
Falster og Bornholm, København
- Lokalhistorisk Afdeling, København
- Lokalhistorisk Arkiv for Ballerup Kom-
mune, Ballerup
- Lyngby-Tårnbæk Kommunes
Biblioteker, Lyngby
- Magistratens 4. afdeling, Odense
Kommune, Odense
- Marinens Bibliotek, København
- Middelfart Gymnasium og HF-kursus,
Middelfart
- Det nationalhistoriske Museum på Fre-
deriksborg, Hillerød
- Nyborg Lokalhistoriske Arkiv, Nyborg
- Odense Centralbibliotek, Odense
- Odense Centralbibliotek, Lokalhistorisk
Afdeling, Odense
- Odense Katedralskole, Odense
- Odense Universitetsbibliotek, Odense
- Odense Universitetsforlag, Odense
- Ordenskapitlet, København
- Skanderborg Egnsarkiv, Skanderborg
- Skive Kommunebibliotek, Skive
- Slagelse Centralbibliotek, Slagelse
- Studenterboghandelen ved Odense Uni-
versitet, Odense
- Toldhistorisk Selskab, København
- Tønder Bibliotek, Tønder
- Universitetsbiblioteket, 1. afdeling,
København
- Voksenundervisningscenter
Vesthimmerland, Års
- Ålborghus Gymnasium, Ålborg
- Århus byhistoriske Udvalg, Århus
- Århus Kommunes Biblioteker, Århus
- Århus Statsgymnasium, Århus

Fra systemskiftet til genforeningen

En oversigt over dansk politisk historie 1901–20

Af Troels Fink

Tiden fra 1901 til 1920 er den periode, hvor det parlamentariske system får fodfæste i Danmark. Mens forfatningen i 1849 blev til på baggrund af store europæiske omvæltninger, voksede det parlamentariske system frem af en langvarig og bitter forfatningskamp, som nåede sin kulmination med de provisoriske finanslove i årene 1885 til 1894. Efter 1895 fik oppositionen en langt større kampkraft, efter at Venstre havde samlet sig i Venstrereformpartiet, der blev støttet af det endnu spinkle socialdemokrati. Perioden fra 1885 til 1901 var andelsbevægelsens gennembrudstid. Den var næppe brudt igennem med samme kraft, om ikke landbostanden gennem folkehøjskolerne havde nået et dannelsesgrundlag af hidtil ukendt bredde. Den danske bonde tvivlede ikke mere på sit eget værd, bondestanden var blevet en faktor af første rang.

Men Venstrereformpartiet var ikke blot bøndernes parti. Det samlede også de liberale elementer i hovedstaden og i købstæderne, der var i fremgang på Højres bekostning. Man kan dog ikke alene måle efter mandattallene i Folketinget. Valgmåden begunstigede i hver valgkreds det største parti. Højres politiske styrke lå i Landstinget takket være den

privilegerede valgret for de højstbeskattede. Men Højre var ved århundredskiftet ikke mere et sluttet parti i dette ting. En mindre gruppe gik sine egne veje og blev i 1902 til Det frikonservative Parti. Der var i denne gruppe forståelse for, at det reaktionære Højre, som J.B.S. Estrup stadig repræsenterede, havde udspillet sin rolle.

Når systemskiftet fandt sted i 1901, skyldtes det dog især, at fremtrædende repræsentanter for erhvervslivet så en fordel i at få løst op for knuden i dansk politik ved at lade Venstre komme til magten. De sidste Højreregeringer var for svage til at udrette noget.

Fra 1894 til 1897 var baron Tage Reedtz-Thott regeringschef. Han blev væltet af Estrup, fordi han ikke ville sætte hårdt mod hårdt. Han blev afløst af H.B. Hørring, under hvem magten i samfundet var ved at gå over til finansudvalget med J.C. Christensen som den myndige formand. Med Hannibal Sehested blev der i 1900 gjort et forsøg på at danne et mere kampberedt ministerium, men det blev ved de store ord.

I det følgende skal der gøres et forsøg på at fremdrage hovedtrækkene i udviklingen fra 1901 til 1920. Perioden falder naturligt i tre dele. Først J.C. Christen-

Højrepolitikeren, stamhusbesidder Hannibal Sehested (1842-1924) var medlem af Landstinget fra 1886 til 1910 og konseilspræsident 1900-01 (Marius Christensen fot., Det kgl. Bibliotek).

sens store tid indtil 1908, da han mistede sin autoritet ved afsløringen af justitsminister Albertis bedragerier. Dernæst tiden indtil 1914, hvor forhandlinger om en grundlovsændring var det overordnede problem, og endelig den 1. verdenskrig og de urolige år, der fulgte. Der er lagt vægt på kort at markere de nydannelser, der fulgte som en konsekvens af systemskiftet, da de raske blev bekræftet i retten til riget.

Under forfatningskampen havde det været en af Højrepartiets trossætninger, at kongen »frit« valgte sine ministre. Man kunne henholde sig til den reviderede

grundlovs § 13, der lød: »Kongen udpeger og afskediger sine ministre«; det lille ord »frit« havde man bare føjet til.

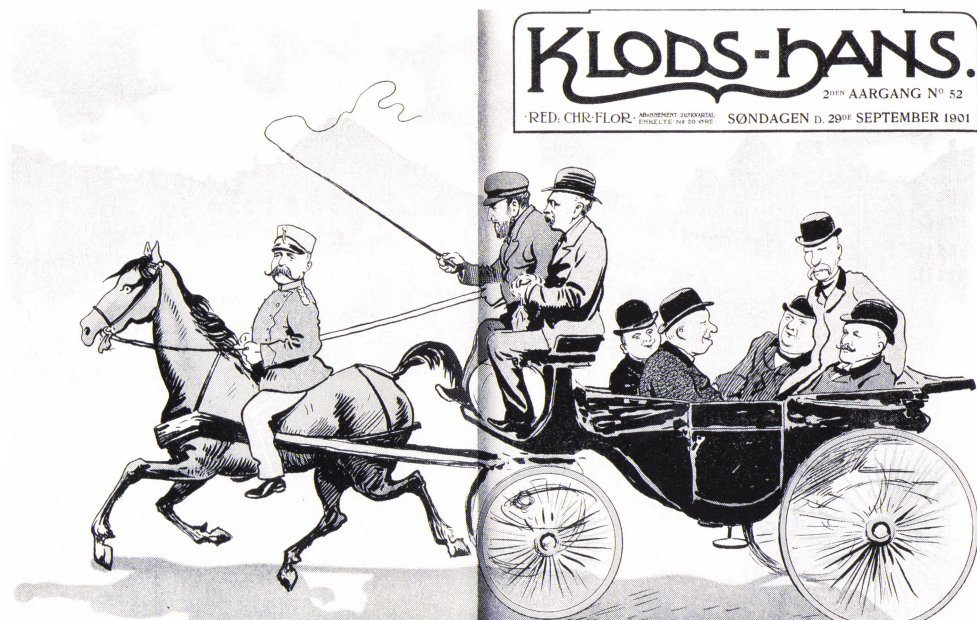
Det er skæbnens ironi, at det eneste ministerium, som Christian IX »frit« har afskediget, var i 1901 det sidste Højreministerium under Hannibal Sehested, og den eneste konseilspræsident, han »frit« har udnævnt, var professor J.H. Deuntzer.

Ved valget til Folketinget den 3. april 1901 var Højre skrumpet ind til 8 mandater, men Hannibal Sehested kunne stadig regne med Landstinget, og han bebud-

Det socialistiske tidsskrift Ravnem bragte 28. juli 1901 denne kommentar til systemskiftet. På vej væk ses trafikminister Juul-Rysensteen, der før valget havde forflyttet en trafikassistent, der var stillet for Venstremanden Johan Ottosen.

Mindesmærke over det gamle Højre.

Ved folketingsvalget 3. april 1901 svandt Højre ind til otte mandater. Alfred Schmidt – en af tidens kendteste karikaturtegnere – tegnede gruppen på vej til Folketinget i Klods-Hans 29. september 1901.

dede, at regeringen ville fortsætte.

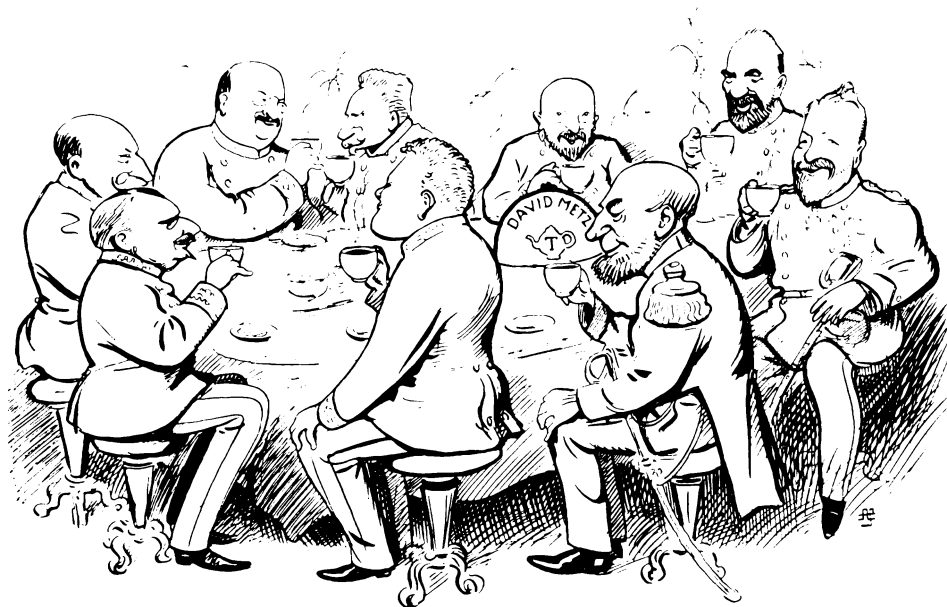
Det kom derfor som et chok, da kongen den 23. maj 1901 bad ham om at træde tilbage; han fik en kort respit, fordi kongen skulle på rejse. Han kom hjem 15. juli 1901, og umiddelbart derefter fik Hannibal Sehested sin afsked, og J.H. Deuntzer fik til opgave at danne et ministerium af Venstre. Helt »frit« havde kongen dog ikke handlet; han havde i nogen tid været under pres fra en kreds omkring Østasiatisk Kompagni med H.N. Andersen som den ledende skikkelse. Denne havde nær kontakt til prinsesse Marie, gift med kongens yngste søn, Valdemar. Det var denne kreds, der foreslog J.H. Deuntzer. Han var næstformand i Ø.K.s bestyrelse.

J.H. Deuntzer havde ingen forhåndskontakt til Venstre, så det var med spæn-

ding, kredsen afventede svar fra Venstres stærke mand, J.C. Christensen, der var på ferie hjemme i Hee. Der gik et par enerhverende dage, før kontakten til J.C. Christensen kunne sluttes, og han accepterede straks tilbuddet om at indtræde i et ministerium under Deuntzer.

De forskellige Venstregrupper blev repræsenteret, J.C. Christensen og Enevold Sørensen kom fra den »Bergske« gruppe, henholdsvis som kultusminister og indenrigsminister. De radikale var repræsenteret med Viggo Hørup som trafikminister og Christopher Hage som finansminister, og som justitsminister tiltrådte Adler Alberti. Han og landbrugsministeren, Ole Hansen, hørte til den gruppe af moderate, der i 1894 var sprunget fra forliget med Højre.

Tilbage var så de militære ministre; det

Det første Venstreministerium fra juli 1901 i Alfred Schmidts streg. Ministeriets chef, J.H. Deuntzer ses som nr. 2 fra højre, og efter urets gang ses herefter krigsminister V.H.O. Madsen, marineminister F. Jøhnke, kultusminister J.C. Christensen, finansminister Christopher Hage, indenrigsminister Enevold Sørensen, justitsminister P.A. Alberti, trafikminister Viggo Hørup og landbrugsminister Ole Hansen. Klods-Hans 1901.

var i 1901 endnu den almindelige opfattelse, at her skulle der fagfolk til. Det blev den mest uheldige kombination, som tænkes kunne. Artilleristen V.H.O. Madsen blev krigsminister og Ferdinand Jøhnke marineminister. Den første var en varm tilhænger af Københavns befæstning, han mente imod al Venstretradition, at den måtte opretholdes og udbygges, medens den sidste anså fæstningsbyggeriet for at være forføjlet.

Men forsvarssagen blev henvist til en kommission, der sorterede under konseilspræsidenten. Man håbede at få ro om forsvarssagen, mens kommissionen

arbejdede. Det var et forfængeligt håb.

Systemskiftet åbnede op for et længe opsparat reformbehov. Der blev udfoldet nye initiativer over hele feltet – sådan da.

Det gjaldt også udenrigspolitikken. De sidste Højreregeringer havde anset passivitet, ikke mindst i forhold til Tyskland, som den eneste mulighed. Forholdet til denne magt var ellers så spændt som nogen sinde; i årene 1898–1901 sad som overpræsident i provinsen Slesvig-Holsten Ernst Mathias von Köller, der satte forskelsbehandlingen af de danske i system. De tyske myndigheder mente, at

kun ved at germanisere befolkningen kunne Tyskland være sikker på varigt at beholde Nordslesvig. Skolen var forlængst blevet fortysket, og alle de dansk-sindedes bestræbelser for at opretholde dansk sprog og kultur blev der lagt hindringer i vejen for.

Forfølgelserne under von Köller gik især ud over de såkaldte optanter. Det var personer, der efter 1864 havde gjort brug af retten til at beholde det danske statsborgerskab. De havde lov til at bo i deres hjemstavn, hvis de ikke »faldt til besvær«. Særlig ilde stedt var optantbørn født før 1898, de havde hverken dansk eller tysk statsborgerskab. Optantproblemet omfattede ca. 20.000 personer.

Der var i Danmark stor harme mod den hårde fremfærd, der også ramte dan-

Konseilspræsident J.H. Deuntzer (1845–1918) var juridisk professor ved universitetet fra 1872 til 1901 (Mary Steen fot., Det kgl. Bibliotek).

Historikeren Aage Friis (1870–1949) var allerede fra sin tidligste ungdom stærkt optaget af det sønderjyske spørgsmål, og en stor del af hans forfatterskab er også koncentreret herom (Det kgl. Bibliotek).

ske statsborgere, der havde taget arbejde i Sønderjylland. Det kom også til protestmøder, men ellers var der intet at gøre. I 1902 blev der imidlertid gjort et forsøg.

Blandt dem, der ivrigt interesserede sig for det dansk-tyske forhold og for de danske i Sønderjylland, var den unge historiker Aage Friis. Han søgte kontakt til Deuntzer, der gerne ville forsøge både at skabe tillid til dansk neutralitetsvilje – her var Københavns befæstning den store anstødssten – og at hjælpe de danske.

Aage Friis havde gode kontakter til den sønderjyske politiker H.P. Hanssen,

der repræsenterede de danske i den preussiske landdag. Han mente, at man på regeringsplan kunne tage optantproblemet op, fordi det her drejede sig om danske statsborgere. I 1902 forelagde han et omfattende memorandum om, hvad der kunne gøres for at lette optanternes adgang til at blive tyske statsborgere. Samtidig mildnedes det dansk-tyske klima en smule. Kejser Wilhelm II besøgte Danmark både i 1903 og i 1905, og han erklærede over for Christian IX, at han følte sig som »en søn af huset«, hvad Christian IXs børn næppe brød sig om at høre.

Det lykkedes i 1903 at få forhandlinger i gang om optanternes stilling, det lykke-

J.C. Christensen (1856–1930) var leder af Venstrereformpartiet allerede i 1890'erne, blev kultusminister i systemskiftets regering og ministeriets chef fire år senere (Elfelt fot., Det kgl. Bibliotek).

des også at få det preussiske indenrigsministerium til at anordne, at optantbørn skulle have adgang til at blive tyske statsborgere, men de lokale myndigheder saboterede med held anordningen, der ville berøve dem et i deres øjne nødvendigt pressionsmiddel over for de danske, og så kom man ikke længere i Deuntzers tid.

Også på det sikkerhedspolitiske område betød systemskiftet et nyt initiativ. Som Aage Friis drev det sønderjyske problem frem, var det kaptajn L.C.F. Lütken, der tog initiativ på det militære område. Han havde fra sidst i 1890'erne haft kontakt til J.C. Christensen. Han havde i 1901 været på tale som krigsminister, men var blevet afvist af marineminister Jøhnke. Nu søgte han med J.C. Christensens hjælp at blive militærattaché i Berlin, men det fik Udenrigsministeriets embedsmænd forpurret, så det blev kun til en studierejse. Lütken havde udviklet den tanke, at Danmark skulle indrette sit forsvar således, at man skulle lade Tyskland forstå, at det kunne have en interesse i, at Danmark var neutralt. Forsvaret måtte derfor indrettes således, at Danmark kunne modsætte sig angreb fra alle andre magter end Tyskland. J.C. Christensen blev vundet for den tanke, men praktiske konsekvenser kunne først drages, når forsvarskommissionen havde afsluttet sit arbejde, og det var usikkert, hvilket resultat den ville komme til.

Blandt de indenrigspolitiske problemer, den nye regering tog fat på, havde en skattereform en høj prioritet. Christopher Hage gennemførte den i 1903. Den imødekom i høj grad den sejrige bondestands interesser. Hartkornsskatterne blev afløst af en ejendomsskyld, der vendte den tunge ende nedad. Der blev samtidig gennemført skat på indtægt

Christiansborg genopbygges. Fotografi fra 1914 (Chr. Christensen fot., Det kgl. Bibliotek).

og formue. Skattereformen skabte grundlag for utilfredshed især blandt de mindre landbrugere.

J.C. Christensen fik som kultusminister gennemført en tidsbegrænset lov om menighedsråd. Det var et tilløb til at opfylde grundlovens løfteparagraf om, at kirkens forhold ordnes ved lov. Den gamle reaktionære biskop Jørgen Svane fra Viborg var i september 1901 i audiens og talte i denne forbindelse med en af hoffolkene, oberst C.H. Rørdam, som spurgte, hvad biskoppen mente om den nye kultusminister. »Jo, han er ganske, som jeg så godt kender dem, disse typer på jyske seminarister«. Biskoppen var bekymret over de nye menighedsråd, obersten ville trøste ham ved at henvise

til, »at der dog er En, der leder og styrer alt, således at måske *det* ender med at blive til det gode, som bekymrede os altermest«. »Jo---o«, det mente biskoppen jo også, men han bemærkede dog til slut: »Men man har jo også set et folk gå under«.

Det var med en sådan frygt, det gamle regimes mænd iagttog den udvikling, der nu kom i gang. Det skal dog her lige tilføjes, at også grundtvigianerne var utilfredse med den måde, hvorpå J.C. Christensen havde grebet det kirkelige forfatningsproblem an. De ønskede ingen kirkeforfatning.

Det blev vedtaget at gennemføre en række store offentlige byggeforetagender; et nyt rigshospital skulle opføres og

Den magtglade justitsminister P.A. Alberti (1851–1932) var oprindelig sagfører, efterfulgte faderen som formand for Den Sjællandske Bondestands Sparekasse og kom 1892 i Folketinget ved at besejre Viggo Hørup i Køgekredsen. Ni år senere sad de to uhyre forskellige Venstrefolk sammen i Deuntzers ministerium, Hørup dog kun de få måneder til sin død i 1902 (Elfelt fot., Det kgl. Bibliotek).

en ny hovedbanegård i København. Af symbolsk karakter var det, at man vedtog at genopbygge det i 1884 nedbrændte Christiansborg. Slottet havde ligget i ruïn i protest mod provisoriepolitikken.

Sådan som man kunne vurdere forholdene i 1901, var det en selvfølge, at Adler Alberti blev justitsminister. Den nys nævnte oberst Rørdam beskrev ham med følgende ord: »Han er ret høj med svære lemmer, tykke hænder og fødder, en »velvoksen« mave, forholdsvis lille ho-

ved, er fed i ansigtet og har grønne tænder. Tilsyneladende en jovial og gemytlig mand«. Smuk var han altså ikke, men den her omtalte jovialitet og gemytlighed parret med en utrolig slagfærdighed havde hjulpet ham til at vinde en del mennesker for sig og til at skjule de bedragerier over for Bondestandens Sparekasse, der havde stået på i årevis. Han bevarede sine hverv som leder af Bondestandens Sparekasse og af sin smørekportforening. Da han blev spurgt, hvorfor han ikke afgav disse hverv, var svaret: »Jeg kan da ikke leve af en minister-gage«. Havde han afgivet disse hverv, var han blevet afsløret som bedrager.

Alberti fremsatte forslag til en retsreform, men med den fik det lange udsigter. I sit arbejde lagde Alberti megen vægt på at takkes højrekræfterne i samfundet. Et vidnesbyrd herom er det forslag, han i 1905 fremsatte om anvendelse af legemlig straf ved særlig grove voldssager. Den offentlige mening var opskræmt af nogle bølgeoverfald. Forslaget blev mødt med protest fra mange sider, og ikke mindst fra venstrefløjen inden for regeringspartiet.

I denne fløj var forventningerne til systemskiftet hurtigt slået om i skuffelse. De skuffede fik fra oktober 1903 luft i et månedsskrift *Det ny Århundrede* med den unge historiker P. Munch som redaktør. Omtrent samtidig blev der oprettet en radikal klub, hvis bærende kræfter foruden P. Munch var redaktionssekretæren ved *Politiken*, Ove Rode, og Aage Friis. De var utilfredse med den moderate kurs, som J.C. Christensen fulgte, og så kom med Albertis pryglelov et vidnesbyrd om, at også reaktionære kræfter endnu kunne komme til udfoldelse. De unge radikale havde også deres tvivl om J.C. Christensens holdning til forsvaret.

De ønskede fæstningen væk og militærgifterne ned.

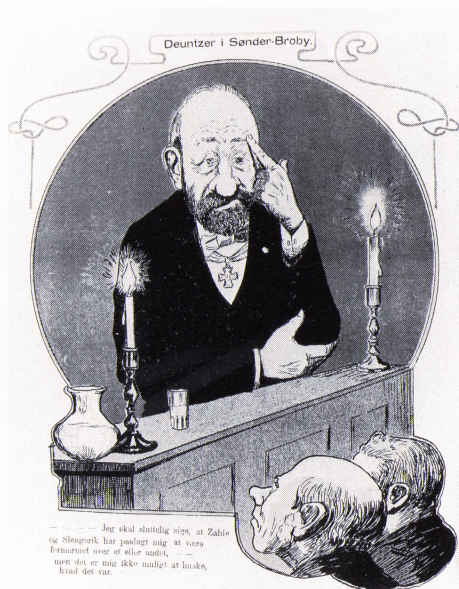
Som Alberti havde givet syn for sagn med prygleloven, gav derpå krigsminister Madsen venstrefløjens et kærkomment stof, da han imod alle forudsætninger rent faktisk forbedrede fæstningen med nogle kassematter til afløsning af nogle forældede krudttårne. Dertil kom, at han under den russisk-japanske krig i 1904 lod opføre skanser på Saltholm. Det virkede som en panikforanstaltning. Regeringens håb om, at der skulle herske ro om de militære problemer, mens forsvarskommissionen arbejdede, blev gjort til skamme.

»Uroen i Venstre« tog til, og der var også interne uoverensstemmelser i regeringen. Deuntzer og Hage var mod prygleloven, de andre ministre var solidariske med Alberti. Ved den afgørende afstemning den 18. marts 1904 stemte 54 for loven, 50 imod, fire af ministrene stemte for.

I november 1904 besluttede kredsens bag den radikale klub at danne en egentlig partiorganisation, dog uden rigsdagsmænd. Almindeligvis var hidtil danske partier opstået ved sammenslutninger og delinger blandt rigsdagsmænd. Senest var i år 1900 de frikonservative brudt ud fra Højre i Landstinget. Men denne gang skulle der grundlægges et vælgerparti.

Regeringen Deuntzer led under, at den stærke mand J.C. Christensen ikke formelt var chef. I januar 1905 brød J.C. Christensen over tvært, han tvang Deuntzer bort, og han fik sig et sluttet parti ved at stille de rigsdagsmænd, der sympatiserede med de radikale, stolen for døren.

Da det endelige resultat forelå, var i alt 15 folketingsmedlemmer udtrådt af Venstrereformpartiet, men regeringen

J.H. Deuntzer var ikke nogen stærk politiker. Det skinner også igennem på denne tegning fra Ravnen 9. februar 1902, hvor han udtaler: »Jeg skal sluttelig sige, at Zahle og Slengerik har pålagt mig at være fornærmet over et eller andet, men det er mig ikke muligt at huske, hvad det var«.

havde stadig et flertal i Folketinget.

Det var forsvarssagen, der havde været den største anstødssten, og J.C. Christensen markerede nu, at han var parat til at løse dette problem ved at overtage begge militære ministerier som forsvarsminister. Kort efter blev L.C.F. Lütken departementschef i Krigsministeriet. Med J.C. Christensens støtte kunne han nu foretage de sonderinger, han fandt nødvendige. Han søgte straks kontakt til den tyske generalstabschef H. von Moltke, og han lod denne forstå, at Danmark ville indrette sit forsvar således, at en dansk neutralitet var forenelig med tyske

interesser, men han sagde også, at Danmark i yderste nødstilfælde ville gå med Tyskland, men det ville kræve væsentlige fordele til gengæld, og hermed var der tænkt på at få Nordslesvig tilbage. Det afviste von Moltke, men på baggrund af disse tyskvenlige tilkendegivelser var den tyske regering villig til at lempe kursen i Sønderjylland. I januar 1907 blev der afsluttet en konvention, der gav optantbørn adgang til at blive tyske statsborgere. Med en international aftale som baggrund kunne de centrale myndigheder i Berlin bryde de lokale myndigheders modstand, og ca. 5.000 optantbørn fik et sikret statsborgerskab.

Henrik Cavling (1858-1933) var Politikens redaktør fra 1902, og bladets oplag firdobledes i de 23 år, han redigerede avisen. Cavling er her fotograferet i Vartovs gård 26. juli 1919 (Det kgl. Bibliotek).

I forbindelse med konventionen måtte Danmark erklære, at det ikke havde retigheder i henhold til § 5 i Pragfreden, der gav løfte om folkeafstemning i Nordslesvig; bestemmelsen var blevet ophævet ved en aftale mellem Østrig og Tyskland i 1878. I indledningen til konventionen lovede den danske og den tyske regering hinanden at modvirke chauvinistisk agitation. Men det var lettere sagt end gjort.

Disse ledsagende omstændigheder fremkaldte en voldsom kritik, og uroen omkring det sønderjyske problem fortsatte.

Hvad den indenrigske politik angik, måtte ministeriet J.C. Christensen lægge sin politik an på den støtte, den kunne få fra de frikonservative i Landstinget. Det prægede de følgende års resultater.

Det lykkedes i 1908 at få gennemført almindelig valgret for både mænd og kvinder til kommunalbestyrelserne, men prisen var, at den privilegerede valgret blev opretholdt for amtsrådenes vedkommende.

I 1904 havde Deuntzer kunnet forhindre, at prygleloven trådte i kraft, men da han var borte, blev den endelig vedtaget 1. april 1905.

I dette forår var de radikale i fuld gang med at foretage en egentlig partidannelse. Landsorganisationen blev oprettet i maj 1905, de 15 folketingsmænd, der havde brudt med J.C. Christensen, accepterede det nye program, som de dog kun havde haft ringe indflydelse på.

Det nye parti fik en uvurderlig støtte i bladet *Politiken*, der nu blev overtaget af den da mest fremtrædende blandt danske bladmænd, Henrik Cavling. Han ville lave en bredt anlagt avis med en frisindet holdning, men uden stærk parti-binding. Men Cavling overtog også den

hidtidige redaktionssekretær Ove Rode, en af hovedmændene bag det radikale parti og partibunden som få andre. Trods Cavlings murren spændte Ove Rode *Politiken* foran de radikales vogn.

Det nye parti havde fået støtte fra mange småbrugere ud over landet. De var utilfredse med skattelovene af 1903. De sluttede sig i disse år sammen i husmandsforeninger, først forenede landsdelsvis, fra 1910 i en landsorganisation med Niels Frederiksen som formand.

Husmændene var modtagelige for den lære, amerikaneren Henry George havde udviklet, og hvis kerne var, at udbyttet af samfundsskabte jordværdier burde tilfalde staten i form af en jordrente, men bortset herfra var hans tanker liberalistiske. I 1902 blev der dannet en Henry George-forening.

Ideerne om jordrente passede godt til husmændenes ønske om at få ejendoms-skylden ændret. Mange husmænd blev ivrige fortalere for de ideer, der i vore dage forvaltes af retsstatspartiet. Men de ledende radikale akademikere var forbeholdne, og med stor elegance formåede ikke mindst Ove Rode at bremse georgisterne i partiet. Ideerne var svære at forstå og vanskelige at sælge uden for husmændenes kreds.

Medens Venstrereformpartiet havde oplevet brud, og det gamle Højre sygnede, arbejdede Socialdemokratiet sig støt fremad. Det gamle valgsamarbejde med Venstre fra før systemskiftet blev ikke videreført ved valgene i 1903, men på kommunalt plan kunne der samarbejdes.

I 1903 blev formanden for De samvirkende Fagforbund, Jens Jensen, valgt til borgmester i København. Principielt stod Socialdemokratiet på det standpunkt, at partiet først ville tage regeringsansvar, når det havde et flertal bag

P.A. Alberti var i mange år før sit fald et af karikaturtegnernes yndlingsofre. Han kom på kant med mange og tromler her landets åndsliv ned. Ravnen 5. marts 1905.

sig. Men i kommunerne var det anderledes.

I disse år førtes en teoretisk socialistisk debat mellem de såkaldte revisionister, der ønskede en lempelig overgang til et socialistisk samfund, og de, der troede, at socialismen kun kunne nås ved en revolution. En række klubber med navne som »Karl Marx«, »Catilina«, »Lasalle«, »Fr. Engels«, »Socialisten«, »Agitatoren«, »Stjernen« og »Harald Brix« sluttede sig i 1902 sammen i »De samvirkende diskussionsklubber«, der udgav bladet *Socialisten*. En ungdomsorganisation var ligeledes under udvikling. Det gav spændinger i partiet, men når det kom til stykket, fik de moderate altid overtaget.

Blandt de problemer, der måtte tages

stilling til, var f.eks. georgismen og andelsbevægelsen. Den første blev afvist, men andelsbevægelsen var forenelig med en revisionistisk tankegang, og den blev lyst i kuld og køn. En række kooperative virksomheder så lyset inden for arbejderbevægelsens rammer.

Stort set var perioden fra 1901 til 1914 en økonomisk fremgangstid. Landbruget kunne udvide sin produktion og afsætning ikke mindst takket være andelsformen, der forenede initiativet i den lille bedrift med stordriftens fordele. Industrien var også i vækst.

Et overophedet byggeri specielt i København førte i 1907–1908 til en forbigående krise med krak og arbejdsløshed i kølvandet. Arbejderne havde i en årække søgt at afbøde de værste følger af arbejdsløsheden ved at danne særlige arbejdsløsheds-kasser. I 1907 fik disse kasser offentlig anerkendelse på linie med den ordning, der var truffet for sygekasserne i 1892; staten ydede fra nu af tilskud til kasserne. Det var en særpræget dansk form, man her havde fundet frem til. Velfærdssamfundet var så småt undervejs, men set med vor tids øjne var der mange huller i systemet.

I 1903 havde Socialdemokratiet som nævnt afbrudt valgsamarbejdet med Venstre, men da Det radikale Venstre blev oprettet, følte det naturligt, at de to partier støttede hinanden. Samarbejdet blev praktiseret ved valget i 1906 til stor fordel for Socialdemokratiet, der gik frem fra 16 til 24 mandater. Fra nu af var partiet en politisk faktor af første rang.

For de radikale blev valget en skuffelse. Partiet gik tilbage fra 15 til 11 mandater. J.C. Christensen havde konsolideret sin stilling, men det blev stadig mere klart, at justitsminister Alberti var en belastning. Med Ove Rode og Frederik

Borgbjerg som spydspidser blev justitsministeren udsat for det ene angreb efter det andet. Angrebene gjaldt især hans embedsmisbrug, uddeling af bevillinger, begunstiggelse af visse personer osv.

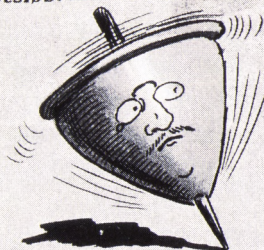
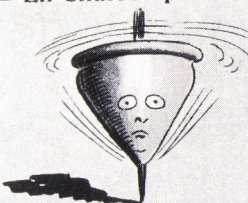
Efterhånden blev skytset også rettet mod hans finanstransaktioner i forhold til Bondestandens Sparekasse. I 1908 lod J.C. Christensen ham falde, men hans tilbagetræden var ledsaget af store æresbevisninger. Kun få anede, at han var en storbedrager, så det kom som en chok, da han den 8. september 1908 meldte sig til politiet. Hjemme havde han to revolvere, men da det kom til stykket, valgte han fængsel frem for selvmord.

Ingen anden enkelt begivenhed i dansk historie mellem systemskiftet og 1. verdenskrig havde så vidtrækkende politiske konsekvenser som Albertis fald. Benene blev slået væk under J.C. Christensen, der ellers var blevet epokens dominerende skikkelse. Det radikale Venstre fik sin historiske chance, og Højre fik en kortvarig renæssance, fordi partiet kunne sige, »der kan I selv se«. Men Højre forstod tilsyneladende ikke, at partiet skadede sin livssag, forsvaret, ved at angribe især J.C. Christensen, der var den eneste, der kunne bringe Venstre på gлед.

For de få tiloversblevne moderate venstremænd åbnede der sig nu nye muligheder. Ved regeringsomdannelsen i juli 1908 var den ledende blandt dem, Niels Neergaard, blevet finansminister. J.C. Christensen blev tvunget til at træde tilbage. Niels Neergaard blev hans afløser, både som chef for regeringen og som forsvarsminister. Det var ham, der i februar 1909 fremsatte forslaget til en ny forsvarsordning. Det svarede stort set til de ideer, Lütken havde udviklet. Af hæ-

En Snurretops Levnetsløb.

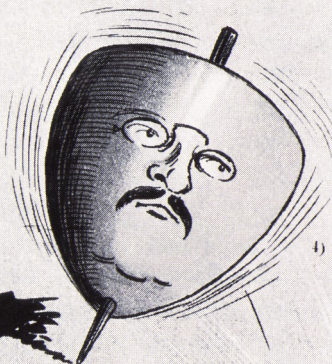
1) Der var en Gang en lille Top, snurre-snurre-sumsum.

2) Den voksede — blev rund og tyk, og syntes selv, den var ej slyg, snurre o. s. v.

3) Dens Stræben var at komme op som selve Magtens — .Erens Top, snurre o. s. v.

4) Helt uBehersket blev dens Fart, den jubler højt — jeg er der snart, snurre o. s. v.

5) Og virkelig paa Magtens Tind' den blæver sig saa buttet, trind, snurre o. s. v.

6) Da høretes der at vældigt Knald, — ja, Hovmod altid staar for Fald, snurre—snurre—sum—sum.

Carl Rasmussen

Kritikken mod Alberti fik en tegner til i Ravnen for den 17. marts 1907 at forudsige justitsministerens fald; det indtraf 1½ år senere.

P. Ferd. Vadums Poesier

Tøllid, hvaar er Du?

Oh, J. C. Christensen, hvad har Du gjort?
 Et Or Du har udtryttet af min Tanke!
 Det er et gensomt Ideallets Mord,
 Der maa mit Hjertes Lykkofryd indskranke.
 Hvad, spørger Læseren, er Ors Navn?
 Med Sukken Dikteren har svarer: Tøllid!
 Det Or, der lyste som en herlig Bann
 Omkring den kjerre Stadils lyse Bøllid!

Hav Tøllid kums! det hørde Du os kjørk,
 Til Aldt imellem Himmel og paa Jorden,
 Stod Du som Ammeral paa Skibets Dæk,
 Oh, eller stormet frem i Slagets Torden,
 Og da Abdbærte sad paa Stolen tung
 Og modte Fjendens Spøk med munter Trossen
 Med Englesmil Du traatte frem og sjunge:
 Oh, danske Folk, hav Tøllid til Kaalossen!

Da kom — oh, Skræk — det fæle Tordenbrag,
 Som vendte Op og ned paa Verdens Klode,
 Da Smør i Munden lik en bitter Smag,
 Mens Skorkens Been for Rettens Skranke stod,
 Da skjød Du, og blev som Snipsot lividt,
 Knust under Skjelbens tomme Sparekasse
 Tøllid, hvaar er Du? Haaet rejste stridt
 Fra Hodet sig af Bændens Sparemasse.

Og Tøllid svandt som Duk for Solens Plet,
 Mens Tvibens Skykker os saa sorte Klommer,
 Jeg tar ej Tøllid mer til Lovens Ret,
 Ej til min Skraedler, til min Ord-kræmmer,
 Jeg tar ej Tøllid til min hulle Viv,
 Som Ijorden børn mig Skjænkét soksumsive,
 Bøj Dig i Anger, Stadil, som et Siv
 For ydmy kan Du ikke noksom blive.

Forfatteren Peter Fristrup havde i Klods-Hans 11. oktober 1908 denne kommentar til Albertis fald og konsekvenserne for J. C. Christensen. Peter Fristrups arbejder var senere et forbillede for Per Barfoed, der også skrev under pseudonym (P. Sørensen-Fugholm).

rens fem divisioner skulle de fire have garnison på Sjælland. Til beskyttelse af København på landsiden skulle der opføres en række fremskudte forter foran den gamle fæstning. Disse fremskudte forter blev et stridens tegn. Neergaard anbefalede dem som vidnesbyrd om, at Danmark ville føre en ligelig neutralitetspolitik, mens der havde gået rygter om, at J.C. Christensen førte en tyskvenlig politik. Men forterne var tænkt som led i netop Lützens og J.C. Christensens bestræbelser for at skabe tillid til dansk neutralitet i Tyskland. Man har et meget autoritativt udtryk for, at tyskerne gerne havde set de fremskudte forter virkeliggjort, idet kejser Wilhelm i en randbemærkning til en indberetning om dem, fandt dem nødvendige, »damit die Engländer nicht von hinten erscheinen nach

der Landung« (For at englænderne ikke skal komme bag ind efter en landgang).

I J.C. Christensens parti var der stærk modstand mod de fremskudte forter, men partiet blev splittet på denne sag. 27 fulgte J.C. Christensen, og 11 var enige med Neergaard, der desuden kunne regne med 11 af de gamle moderate. Det var ikke nok. Neergaard måtte vige sædet, og nu truede kaos. Kongen tænkte på et forretningsministerium, og Ø.K. var som i 1901 igen inde i billedet med en kandidat. Andre henledte opmærksomheden på den gamle Venstrepolitiker, grev J.L. Holstein-Ledreborg, men først da lederne af de to 11-mandsgrupper, Niels Jensen-Toustrup (moderat) og Niels Peter Lindø (Venstrereformpartiets Neergaardgruppe) henvendte sig til ham, gav han efter. Disse to politikere

hørte absolut til i andet geled, men spidserne var i den grad rådløse, at initiativet gled nedefter.

Ministeriet Holstein-Ledreborg havde kun en kort levetid, men det lykkedes det trods alt at få en forsvarsordning bragt i hus. J.C. Christensen havde midlertidigt påtaget sig forsvarsministerposten, og nyordningen blev stort set, som han og Lütken havde ønsket det, dog uden fremskudte forter (bortset fra to fløjforter). Landbefæstningen skulle opretholdes til 1922.

Da loven var vedtaget, trådte J.C. Christensen tilbage, men snart faldt ministeriet Holstein-Ledreborg for en dagsorden fremsat af C.Th. Zahle, de radikales leder i Folketinget. Han blev nu opfordret til at danne ministerium. Ved folketingsvalget i 1909 var partiet gået frem til 20 mandater, og det kunne regne med støtte fra 24 socialdemokrater, men alligevel var det en udpræget mindretalsregering; men i al ubeskedenhed forkyndte Zahle ved sin tiltræden: »Der er mange, mange, der siger: Disse mænd tror vi, men det er også det sidste hold politikere, vi tror«. Det var ikke velovervejnet, og det skete også adskillige gange senere, at Zahle havde vanskeligheder med formuleringerne.

Et mindretalsministerium som det radikale kunne ikke regne med at præge udviklingen, men det lykkedes at få en tidligere forberedt lov om en fast voldgiftsret i arbejdsstridigheder igennem og ligeledes en lov om en forligsmandsinstitution. Det var begyndelsen til det nu veludbyggede fagretslige system. Under den følgende regering fik man en lov om offentlig arbejdsanvisning, ligeledes en lov der pegede fremad.

Som magtmiddel havde C.Th. Zahle egentlig kun opløsningsretten, og den

benyttede han i maj 1910. Resultatet blev en skuffelse. Venstre blev valgets sejrherre, men Zahle fik en lille respit. Man ville afvente en rigsretssag mod J.C. Christensen og den tidligere indenrigsminister Sigurd Berg, før en ny regering trådte til.

J.C. Christensen blev frikendt, men fik et par kritiske bemærkninger med på vejen. Sigurd Berg fik en bøde for at have forsømt sin tilsynspligt. I *Blæksprutten* 1909 fandtes en karikatur af de to, hvor man så J.C. Christensen i Napoleon-positur sammen med Sigurd Berg

Lensgreve J.L. Holstein-Ledreborg (1839-1912) var en af Venstreførerne i provisorieårene, men nedlagde sit folketingsmandat 1890. Han holdt sig herefter ude af politik, indtil han i 1909 var konseilspræsident i et par måneder (Elfelt fot., Det kgl. Bibliotek).

på en diminutiv ø. Teksten lød: »Du Sigurd som fulgte mig tro ved Austerlitz som ved Jena. Det er da Elba, vi står på, vi to, og ikke St. Helena«.

Nu kunne J.C. Christensen vende tilbage fra Elba, men ikke for at blive regeringschef igen. Han sagde nej til opfordringen, men han fik det ordnet således, at kongen fik valget mellem Niels Neergaard, formanden for Venstrereformpartiet, Anders Nielsen, og den gamle moderate Venstremand Klaus Berntsen, velvidende, at kongen ville foretrække den sidste, der var den svageste af de tre. Venstre, hvis forskellige grupper nu havde sluttet sig sammen, kom til at lide under, at partiets stærke mand nu kunne virke uden ministeransvar. J.C. Christensen styrkede yderligere sin politiske basis ved fra 1910 at udgive et ugeblad *Tiden*, hvis artikler ofte gik på tværs af regeringens bestræbelser.

Med Klaus Berntsen og Niels Neergaard som de ledende i regeringen var de gamle moderate Venstremænd kommet ind i varmen. Den radikale politiker Slengerik sagde spøgende til Klaus Berntsen: »Nu græsser ulven og lammet fredeligt side om side«, hvortil Berntsen svarede: »Hvem er lammet?« Det kunne måske være tvivlsomt, men der var ingen tvivl om, at J.C. Christensen var ulven.

Den nye regering tog fat på den store opgave, det var at give landet en mere demokratisk forfatning. Det betød, at Landstinget måtte omdannes, men hvordan? Socialdemokrater, radikale og adskillige af regeringspartiet ønskede et landsting udgået af de kommunale råd, mens J.C. Christensen mente, at en høj valgretsgrænse ville give en konservativ modvægt til Folketinget. I det lange løb satte J.C. Christensen sin vilje igennem.

Det lykkedes ikke Klaus Berntsen at

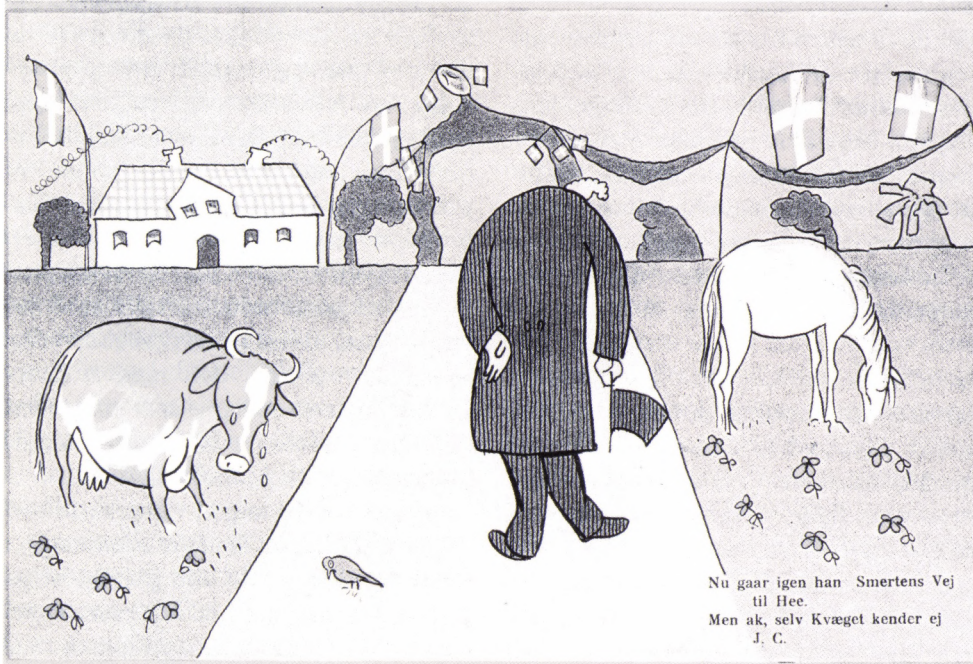
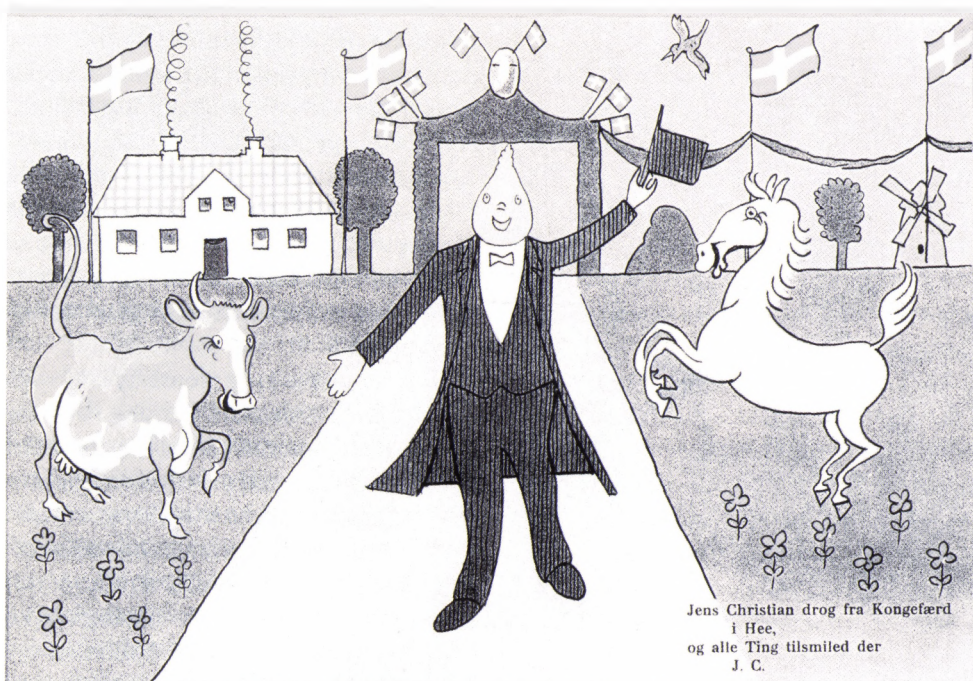
bringe grundlovssagen til ende før valget i 1913, og dette valg gav flertal til de radikale og socialdemokraterne. De to partier havde gerne ladet Klaus Berntsen fortsætte, til grundloven var bragt i havn, men J.C. Christensen tvang ministeriet bort, og nu dannede så Zahle sit andet ministerium med grundloven som det vigtigste programpunkt, men denne gang med et flertal bag sig.

Da man i 1915 nåede til en endelig afklaring af grundlovsproblemet, var 1. verdenskrig brudt ud i august 1914. Krigssituationen spillede nok en rolle for Højre, men fremfor alt var forholdstalsvalg en godbid for partiet, og i 1915 drog Højre konsekvensen af systemskiftet og gik med til den nye grundlov. For at markere skiftet tog partiet navneforandring til Det konservative Folkeparti.

Det såkaldte firepartisystem var nu etableret, men i alle fire partier var der stærke indre spændinger, som blev uddybet ved de problemer, der fulgte i krigens kølvand.

Krigsudbruddet i 1914 stillede Danmark foran et helt uventet problem, nemlig spærringen af Store Bælt. I den danske generalstab havde man ventet, at Tyskland ved et krigsudbrud straks ville rette et angreb mod Danmark. I flåden havde man regnet med en forespørgsel, evt. et ultimatum om, hvorledes Danmark ville forholde sig. J.C. Christensen havde ment, at Danmark i yderste nødstilfælde måtte gå med Tyskland, men den radikale regering mente, at Danmark ikke skulle gå med nogen af parterne, hvilket betød, at man i værste fald måtte risikere en besættelse. Men ingen havde ventet, at tyskerne ville kræve Store Bælt spærret med miner.

Man gik som givet ud fra, at Tyskland

Kong Frederik VIIIs besøg hos J.C. Christensen i Hee markerede et højdepunkt i sidstnævntes politiske karriere. Alfred Schmidt skildrede i Klods-Hans 27. september 1908 situationen efter Albertis fald.

Fra tid til anden var der tilnærmelsesforsøg mellem de radikale og dele af Venstre. Alfred Schmidt lod i Klods-Hans 23. juli 1915 Zahle invitere Niels Neergaard indenfor med ordene: »Lad bomuldsdyret stå, Thomasius! Det er dog vores piger, der har det rigtige radikale sus i silkeskørterne!« J.C. Christensen kunne så blive udenfor.

var så velforberedt, at det havde en klar politik i forhold til Danmark. Men det var ikke tilfældet. Tyskland havde disponeret sine flådestyrker således, at man ville afvente et engelsk fremstød i Nordsoen, mens der i Østersøen kun fandtes ældre enheder. Da krigen brød ud, gik der tilsyneladende panik i flådeledelsen i Kiel; den anordnede uden videre mineudlægning også i dansk farvand og var ikke betænkelig ved at krænke dansk neutralitet, men det var generalstaben,

og resultatet blev en forespørgsel, om Danmark selv ville spærre Store Bælt mod begge krigsførende parter. Engageret på de to fronter rådede man i Tyskland ikke over de militære magtmidler, der i givet fald skulle sættes ind mod Danmark. Den danske regering gik med til at spærre Store Bælt, uanset at man så sent som i 1912 havde tilkendegivet, at bæltet var et internationalt gennemsejlingsfarvand.

Når det under 1. verdenskrig lykkedes at hævde neutraliteten, var det, fordi ingen af stormagterne havde nogen fordel af at krænke den, men det betød også noget, at Danmark ikke lå hen som et militært tomrum. Den radikale forsvarsminister P. Munch administrerede loyalt forsvarsordningen, en sikringsstyrke blev indkaldt, men uvirksomheden for de indkaldte førte til disciplinære vanskeligheder. Det vakte overraskelse, at den radikale regering gik med til at anlægge en feltbefæstning mellem Køge bugt og Roskilde fjord, den såkaldte Tunestilling. Det betød i realiteten en forstærkning af befæstningen omkring København. Hvis det skete for »husfredens« skyld, var der betalt en ret høj pris.

Ved krigsudbruddet i 1914 stod det straks klart, at der ville opstå et alvorligt forsyningsproblem, dels med at fremskaffe de nødvendige varer til landet, dels med at fordele dem, så de færrest mulige led nød. Man havde ikke tid til grundige udredninger, før beslutningerne skulle tages; man besluttede sig for en bemyndigelseslov, der gav indenrigsministeren hjemmel til at regulere priserne på levnedsmidler og varer og til at lade staten overtage samfundsmæssigt nødvendige levnedsmidler og varer mod fuld erstatning.

Indenrigsminister Ove Rode valgte at

lade administrationen foregå gennem en overordentlig kommission. Erhvervsorganisationerne havde repræsentanter i kommissionen, men de var udpeget af ministeren; det var saglig og faglig indsigt, der var brug for, ikke personer der skulle varetage gruppeinteresser.

Det blev en balancegang, ikke mindst spørgsmålet om »fuld erstatning« voldte vanskeligheder. Det samme gjaldt, når der skulle fastsættes maksimalpriser. De, der rådede over ressourcerne, følte sig trådt over tærne, men stort set lykkedes det at holde en rimelig balance.

Ove Rode skulle tage sig af de indenlandske problemer, mens spørgsmålet om tilførsler af varer udefra, især råstoffer og foderstoffer, sorterede under udenrigsminister Erik Scavenius. Han brugte til forskel fra Ove Rode den metode at skubbe erhvervsorganisationerne foran sig. Til at begynde med var det især Grossererersocietetet og Industrirådet; ikke mindst formanden for det sidstnævnte, Alexander Foss, trak et stort læs.

Da Tyskland i 1917 begyndte den uindskrænkede ubådskrig, øgedes vanskelighederne, og interesseorganisationerne sluttede sig sammen i Erhvervenes Fællesudvalg med Alexander Foss som formand. Dette udvalg søgte også i årene efter den russiske revolution i 1917 at varetage danske erhvervsinteresser under de vanskelige revolutionære forhold.

Danmark kom så slideligt gennem krigsårene og optrådte med stor forsigtighed udadtil. Der var ingen tvivl om, at folkestemningen var antitysk. Kun inden for arbejderbevægelsen sporede man en noget anden holdning. De gamle kontakter til den tyske arbejderbevægelse blev opretholdt og udbygget. De danske soci-

aldemokrater mente ikke dermed at støtte den tyske militarisme, men det var oplagt, at de tyske partikammerater varetog den tyske regerings interesser. Når arbejderbevægelsen fik lejlighed til gennem et særligt importselskab at skaffe kul til Danmark, blev der også slået politisk mønt deraf. Stauning udtalte sig undertiden kritisk mod ententemagterne, også efter han i 1916 var blevet »kontrolminister«. Det var han blevet sammen med J.C. Christensen som repræsentant for Venstre og C.M. Rottbøll for Det konservative Folkeparti. Det var et tilløb til en samlingsregering i en af de mange vanskelige situationer under krigen. De to fra oppositionspartierne udtrådte i 1918, medens Stauning fortsatte; fra november 1918 var han arbejdsminister. Sådan smuldrede langsomt Socialdemokratiets gamle læresætning om først at tage ministeransvar, når flertallet var hjemme.

Den voksende råstofmangel førte til lukning af fabrikker med øget arbejdsløshed til følge, og samtidig kunne gullaschbaronerne hente lettjente penge fra spekulationsgevinster. Det gav grobund for mere revolutionære bevægelser. Før krigen havde syndikalisterne haft en vis medvind, men de fik hård konkurrence fra kommunisterne, der fik en kraftig opdrift efter den russiske oktoberrevolution i 1917.

Disse bevægelser stod bag strejker og demonstrationer, bl.a. spektaklerne på Grønttorvet i november 1918. Den kommunistiske lære fik indpas i Socialdemokratisk Ungdomsforbund, som i 1919 brød med partiet, men under navnet Danmarks socialdemokratiske Ungdom blev en ny, loyal organisation dannet. Her fandt den kreds, der fulgte efter Stauning, rig lejlighed til at udfolde sig;

Hans Hedtoft og H.C. Hansen blev de mest kendte.

Da krigen sluttede i november 1918, var taknemligheden over den nådige skæbne, der var blevet Danmark til del, fremherskende hos mange, men den varede ikke længe; efterkrigsårene blev turbulente. Erhvervsudøverne var ivrige efter at få hævet de snærende restriktioner hurtigst muligt, men forsyningerne var endnu knappe, så der var god grund til at fortsætte reguleringerne.

I foråret 1919 kom det til krise; der var brug for mange penge, og regeringen foreslog, at der skulle optages et statslån, men hertil kunne oppositionen knytte den betingelse, at bemyndigelsesloven fra 7. august 1914 skulle tidsbegrænses. Regeringen foretrak at gå af, og man ventede en ny regering J.C. Christensen, men da kongen havde tænkt sig om, erklærede han, at han ikke ville udnævne et ministerium, der ikke havde flertal i Folketinget. Det kunne se ud, som om parlamentarismen nu var fæstnet som statskik, og man nåede til et forlig, der lod bemyndigelsesloven udløbe pr. 1. september 1919.

Året 1919 var præget af gæring på mange områder. Fagforeningerne mødte med store lønkrav for at få kompensation for prisstigningerne. På baggrund af de revolutionære omvæltninger i Centraleuropa var arbejdsgiverne rede til at gøre indrømmelser, og stemningen for at gennemføre økonomiske og sociale reformer var bedre end før krigen. I 1919 blev otte-timers arbejdsdagen gennemført, og grundlovens løfteparagraf om en retsreform blev endelig indløst. Det betød, at sammenblandingen af politisk og domsmyndighed blev bragt til ophør. En række jordlove blev vedtaget. Len og stamhuse overgik til fri ejendom, således

at staten fik en godtgørelse for hjemfaldsretten. Den kunne udredes ved at afstå jord til udstykning til husmandsbrug, og man indførte som et nyt princip jordrentevilkårene, dvs. staten beholdt ejendomsretten til jorden, og brugerne skulle svare en årlig rente af jordværdien, og den kunne følge konjunkturerne. En storstilet udstykning blev sat i gang.

Midt i alle disse praktiske problemer i oktober 1918 viste sig så udsigten til at få Danmarks store nationale problem løst ved Nordslesvigs genforening med Danmark. For en umiddelbar betragtning så det ud, som om der var almindelig enighed om at tilstræbe en national grænse, et princip, der også var ledetråden for de danske sønderjyders store flertal.

Men en kreds meget nationalt bevidst mente, at man burde udnytte de allieredes sejr til at få en større del af Sønderjylland tilbage. Denne kreds havde under krigen søgt at støtte ententemagterne mest muligt, ikke mindst deres efterretningstjenester. Det skete bl.a. ved at lade unge sønderjyder, der var deserteret fra den tyske hær, afhøre. Kredsen regnede med, at Kielerkanalen ville blive internationaliseret med en zone på begge sider. Den mente, at Danmark ville få tilbudt området indtil en kanalzones nordgrænse; det var den såkaldte Danevirkelinie.

I januar 1919 trådte fredskonferencen i Versailles sammen. Fra dansk side foreslog man afstemning om en 1. zone, det man forstod ved Nordslesvig, og en 2. zone i en stribe syd derfor med Flensborg som tyngdepunkt.

Forhandlingerne trak i langdrag, og da resultatet forelå i maj 1919, havde de allierede magter også taget hensyn til Danevirkebevægelsen ved at foreslå en 3. zone ned til Danevirkelinien.

På dette punkt brast den hårdt tilkæmpede enighed om grænsedragningen. Regeringen protesterede over for fredskonferencen, men de konservative ville ikke være med til at protestere mod 3. zone; den blev dog i sidste øjeblik slettet. Interessen samlede sig så helt om Flensborg, stadig flere ønskede Flensborg til Danmark uanset afstemningsresultatet.

Afstemningen i Nordslesvig den 10. februar 1920 gik som ventet. 75% stemte for Danmark, 25% for Tyskland, men resultatet i Flensborg den 14. marts var en stor skuffelse, kun 25% danske stemmer.

De kredse, der ønskede »Flensborg hjem«, så i regeringen Zahle den største hindring for at nå deres mål. I ugerne før den 14. marts havde de forberedt en plan om ved kongens hjælp at få afløst regeringen Zahle af et forretningsministerium, der kunne udskrive valg. De ventede en positiv holdning til Flensborg, hvis oppositionen kom til magten. Højesteretssagfører Liebe erklærede sig rede til at lede en sådan regering. Det dårlige resultat i Flensborg nedslod de agerendes mod. Endnu knyttede de dog forhåbninger til den internationale kommission, der havde forestået afstemningerne. Den engelske repræsentant Sir Charles Marling og den svenske O. von Sydow ville respektere afstemningsresultatet, medens det franske medlem, den berømte forfatter Paul Claudel, og den norske Th. Heftye ville give Danmark noget mere. Ser man nøje efter, drejede det sig om fire mellemslesvigske sogne, hvor det danske sprog var fremherskende, men der har på intet tidspunkt været tale om, at nogle kommissionsmedlemmer ville lade Flensborg »komme hjem«.

Paul Claudel kom til København omkring den 20. marts 1920. Han så gerne,

at regeringen Zahle blev afløst af en ententevenlig regering, og han antydede visse muligheder, om blot Zahle blev bragt til fald. Det var opmuntring nok til dem, der ville gå i aktion, og oppositionspartierne blev vundet for tanken om et forretningsministerium, en radikal og en socialdemokratisk folketingsmand faldt fra partilinen, og der blev oparbejdet en følelse af, at det var sidste frist, hvis Flensborg skulle reddes for Danmark.

Det var hensynet til Flensborg, der udøvede det tidspres, som fik aktørerne til at gå i gang, og de ventede en kædereaktion, når først regeringen var borte. Kongen var vundet for planen, og den 29. marts 1920 forlangte han, at Zahle skulle udskrive folketingsvalg. Det ville han gerne, men først skulle en ny valglov vedtages; det ville kongen ikke vente på, og i samtalens løb sagde så Zahle provokerende, at kongen jo kunne afskedige ham, og det gjorde så kongen, men han glemte at bede regeringen fortsætte, til en ny var dannet.

I løbet af et døgn fik højesteretssagfører O. Liebe dannet et forretningsministerium. Ingen af aktørerne bag kongen kom med; det smertede især en af dem, oberstløjtnant E. With, at han ikke blev krigsminister, men admiral Konow, der var kongens opfindelse, ville ikke have ham. H.N. Andersen var virksom på egen hånd, han fik professor Th. Rovsing sat ind som undervisningsminister. Den minister, der stod Danevirkebevægelsen nærmest, var kirkeminister Hass. Den internationale kommission blev bedt om at udsætte afgørelsen, men der kom ingen kædereaktion, som kredsene havde ventet; interessen for Flensborg fortonede sig.

Til gengæld kom der en helt anden kædereaktion af uanet styrke, da Fr. Borg-

bjerg slog ministerskiftet op som et statskup. Der blev truet med generalstrejke, og da der samtidig var bebudet en lock-out den 6. april, var det let at få arbejderne på benene. I denne situation viste Th. Stauning sit overlegne politiske talent. Han benyttede truslen om generalstrejke og forsøgte samtidig at forhindre, at den skulle komme i gang. Det radikale Venstre blev her agterudsejlet.

I sit store værk om påskekrisen har Tage Kaarsted nøjere beskrevet de forskellige faser i krisens udvikling og afvikling. Her skal blot nævnes, at kongen blev udsat for et stærkt og alsidigt fremført pres; den store skare, der på Amalienborg slotsplads råbte »republik«, var nok det stærkeste.

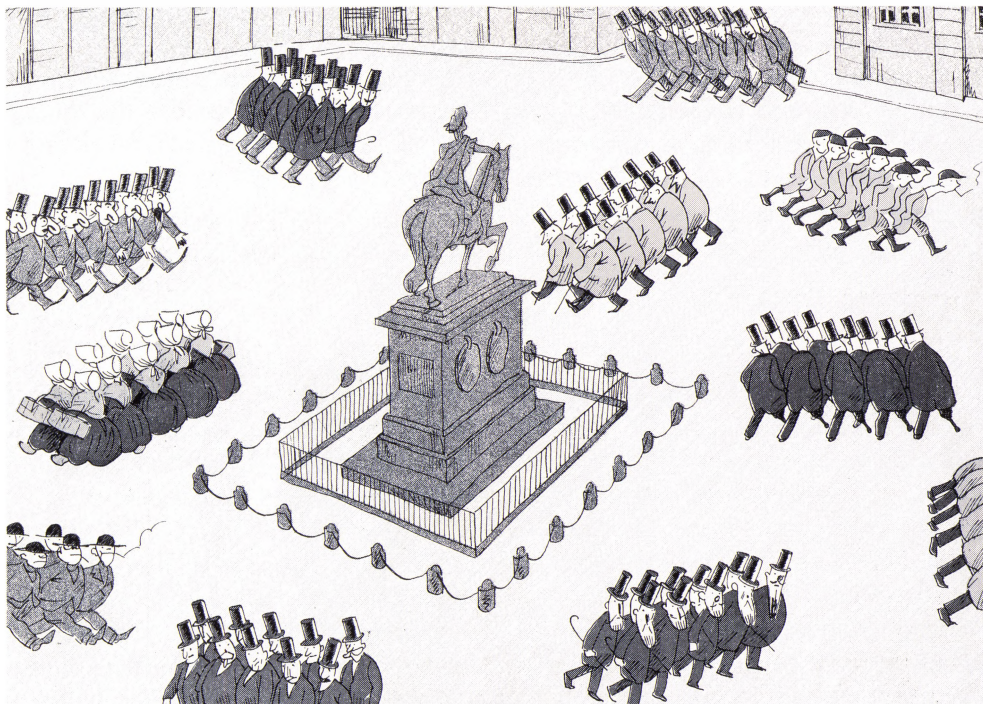
Det første krav var at få Folketinget indkaldt, men Liebe ønskede ikke at få sit mandat prøvet her, og Venstre og konservative ønskede, at han skulle fortsætte. Men kongen svigtede sit nye ministerium, og man nåede til en aftale om at få et fra alle sider anerkendt forretningsministerium under overformynder M.P. Friis. Rigsdagen skulle indkaldes, en ny valglov gennemføres, og så skulle der være valg. Kongen havde »frit« afskedit ministeriet Zahle, og han havde »frit« udnævnt Otto Liebe, men nu blev han tvunget til at tage M.P. Friis. Krisen var overvundet, og folkestyret havde fået et sikrere fodfæste.

Under regeringen Liebe var der sendt en anmodning til den internationale kommission i Flensborg om at vente med at afgive indstilling til den afgørende instans, ambassaderrådet i Paris. M.P. Friis havde gerne trukket anmodningen tilbage, men de konservative tvang ham til at opretholde den; Flensborgproblemet havde dog nu mistet sin sprængkraft. Dertil bidrog også et kompromisforslag

om at give Flensborg en international status. Dette forslag var ganske udsigtsløst, men blev brugt i valgkampen. Uret var imidlertid faldet i slag. Medens M.P. Friis styrede landet, afgav den internationale kommission sin indstilling. Til det sidste kæmpede Paul Claudel for at give fire mellemslesvigske sogne, der havde tysk flertal, til Danmark. Som Charles Marling skrev, anså Claudel det »for nødvendigt at retfærdiggøre kongens statskup med resultater«, men Claudel kom til kort.

Den 26. april afholdtes folketingsvalg efter den nye valglov med forholdstalsvalg i storkredse. Valgloven så indviklet ud, men den har i store træk holdt sig uforandret. Venstre havde stor fremgang i stemmer, men øgede kun mandattallet fra 44 til 48. Efter den gamle valglov havde stemmerne givet væsentligt flere mandater. Det konservative Folkeparti gik frem fra 22 til 28 mandater, og Socialdemokratiet øgede mandattallet fra 39 til 42, mens de radikale måtte betale gildet med et tab på 16 mandater. Fremover blev Det radikale Venstre det »lille« blandt de såkaldte »gamle« partier.

Den 4. maj 1920 dannede Niels Neergaard en Venstre-regering. J.C. Christensen havde ladet opfordringen gå videre til Neergaard, men en betingelse fra hans side var det, at J.C. Christensen overtog et ministerium; han ville ikke risikere en gentagelse af den fribytterfærd, J.C. Christensen havde drevet under Klaus Berntsen. Han havde næppe risikeret ret meget, for J.C. Christensens kraft var brudt. Han havde under påskekrisen været tilhænger af »at tage stødet straks«, dvs. lade krisen fortsætte i en social konflikt, men da kongen svigtede Liebe, var denne risiko borte.

Ministerierne skiftede hurtigt omkring påske 1920. Chr. Hoff havde denne kommentar i Svikmøllen 1920.

Regeringen Neergaard gjorde et halvhjertet forsøg på at skaffe Flensborg en international status med det resultat, at selve genforeningen blev forsinket. Men i løbet af månederne maj og juni 1920 rykkede de danske etater ind i Nordslesvig. Den 5. juli 1920 blev suveræniteten overdraget til Danmark med tilbagevirkende kraft fra 15. juni, og den 9. juli blev loven om de sønderjyske landsdeles indlemmelse i kongeriget Danmark underskrevet. Det betød, at rigets areal blev udvidet med 10%, og befolkningstallet blev forøget med 5%. Danmark var blevet en nationalstat. Det havde landet ikke været siden den tidlige middelalder. Det er der ikke mange, der i dag skænker en tanke, men det var den

mest skelsættende begivenhed i den periode, der her er behandlet.

Perioden 1900 til 1920 var en brydningstid og en grødetid. Det var en periode, hvor erhvervsorganisationer og fagbevægelse voksede i fasthed og indflydelse, det gælder ikke mindst for krigsårene. Der udviklede sig et samspil mellem organisationer og partier, så man for en tid fik en partiopbygning, hvor hvert parti havde sit organisatoriske bagland. Samspillet var bedst udbygget mellem Socialdemokratiet og fagbevægelsen. Det radikale Venstre kunne støtte sig til husmændene, om end ledelsen kunne have et ret akademisk præg. Venstre havde landboforeningerne bag sig, medens Det konservative Folkeparti havde

både en industrifløj og en mellemstandsfløj som basis. Der bestod stærke spændinger mellem de to fløje.

Administrationen havde under krigen fået mange ekstraordinære opgaver og dermed større vægt i helheden. Det blev af varig betydning, uanset at mange

nævn og udvalg blev nedlagt i efterkrigstiden.

Forsøger man at vurdere perioden i en større sammenhæng, tør man sige, at her blev der lagt grundsten til det velfærdssamfund, vi kender i dag.

Danske opfattelser af bolschevismen 1917-19

Af Erik Beukel

Sammenlignet med de fleste krigsførende lande under 1. verdenskrig beskæftigede man sig i Danmark ikke meget med den russiske oktoberrevolution og bolschevikkerne (som Lenin og partifæller blev kaldt). Kun i kortere perioder var det et problem, som pressen og nogle få politikere beskæftigede sig meget med. Et nærmere studium af de opfattelser af oktoberrevolutionen og bolschevikernes politik, der i det første halvandet år dannedes på det diplomatiske niveau, i pressen og blandt partierne, viser en række træk, som er typiske for den måde, hvorpå vi danner os et billede af begivenheder i omverdenen, især når det konkrete informationsgrundlag er magert.

Diplomaterne

Det danske udenrigsministerium modtog fra gesandtskabet i Petrograd indtil midten af december 1918, da gesandtskabets personale rejste hjem, et stort antal rapporter om udviklingen i Rusland. Disse rapporter – betegnet depecher og kategoriseret som nr. 133 D4 i *Udenrigsministeriets arkiv* – blev udformet af gesandten i Petrograd, Harald Scavenius, og var forholdsvis kortfattede (af størrelsen 1/2–1 A4-side). Der indløb til Udenrigsministeriet også en del ind-

beretninger fra generalkonsulaterne i Moskva, Kiev og Archangelsk. Endvidere sendte de danske gesandtskaber i andre europæiske hovedstæder – især i Helsingfors, Stockholm og London – en del indberetninger til Udenrigsministeriet, som dels gengav Ruslandsrejsendes beretninger, dels omtalte de respektive regerings holdning til bolschevikkerne. Også den gamle russiske legation i København spillede en rolle som informationskanal ved at videregive rapporter fra russiske emigranter og hviderussiske grupper i Rusland. Af påtegninger på en del depecher og indberetninger kan man se, at en kopi ofte blev givet til danske firmaer med økonomiske interesser i Rusland, ligesom kongen flere gange modtog en kopi. Men ellers var depecherne naturligvis fortrolige.

Det var et gennemgående træk i indberetningerne fra Petrograd, at *bolschevikernes styre blev anset for forbigående*, og denne profeti forstærkedes i løbet af de 13 måneder fra november 1917 til december 1918. Mens det i begyndelsen kun siges f.eks., at »om det vil lykkes [for bolschevikkerne at holde sig ved magten] mere end et par uger er i øjeblikket tvivlsomt«,¹ så gentages det fra efteråret 1918 igen og igen, at bolschevikkerne er færdige eller vil være det, når krigen slutter. Begrundelsen for den gennemgå-

Portrættet herover viser Danmarks gesandt i Petrograd 1912–18 Harald Scavenius (1873–1939), en fætter til Erik Scavenius og selv udenrigsminister i Niels Neergaards ministerium fra 1920. Han trådte tilbage fra ministerposten efter pres fra H.N. Andersen i oktober 1922 (Elfelt fot., Det kgl. Bibliotek).

ende profeti om bolschevikstyrets fald var, at der ikke ville kunne eksistere en bolschevikisk oase midt i et fredeligt og borgerligt Europa, og efter krigen ville de allierede få en fælles interesse i at skabe orden i det russiske kaos.² De diplomatiske indberetninger, Udenrigsministeriet modtog fra danske gesandtskaber i andre europæiske hovedstæder, indeholdt ikke tilsvarende klare forventninger om bolschevikstyrets fald, men som regel synes der dog implicit at have været de samme forventninger. Hvad an-

går indberetningerne fra russiske emigranter og hviderussiske grupper i Rusland var de alle stærkt antibolschevikiske og præget af argumenter for, at de vestlige regeringer i en »démarche collective« klart og utvetydigt burde tilkende give over for de bolschevikiske ledere, at de var personligt ansvarlige for den røde terror og ville blive betragtet som kriminelle med alle de deraf følgende konsekvenser.

Efter at Harald Scavenius i december 1918 var kommet til København fremsatte han over for pressen en række udtalelser,³ som uddybede ovennævnte. Der blev lagt stor vægt på, at *bolschevikkerne stod svagt indadtil*: middelstanden var imod dem, bønderne var kun revolutionære, så længe det gjaldt om at udstykke godsejernes jord, og arbejderne forstod ikke bolschevismen, men misbrugte den nye frihed på fabrikkerne, idet de ikke havde en udviklet samfundsfølelse som arbejderne i Vesteuropa. Dertil kom en svaghed ved selve det økonomiske system, idet et kommunistisk samfund ikke kunne handle med lande, der ikke havde samme økonomiske system. Men samtidig med disse fundamentale svagheder ved bolschevikstyret fremhævedes bolschevikernes og specielt Lenins taktiske evner. Et andet meget dominerende træk ved Harald Scavenius' udtalelser var, at understregningen af bolschevikernes svaghed indadtil i Rusland kombineredes med en stærk fremhævelse af *den store fare ved deres propaganda udadtil*. Den skabte en fare for revolution i hele Europa og, tilføjes det ifølge to af referaterne, hvis ikke bolschevikkerne styrtedes nu, »har vi den almindelige europæiske revolution«. En sådan var bolschevikernes eneste mulighed for at overleve og kunne kun

undgås ved en hurtig allieret intervention, inden propagandaen nåede at virke i det øvrige Europa.⁴

Pressen

Intet dansk dagblad havde i tiden 1917–19 en fastboende korrespondent i Petrograd eller Moskva, men *Politiken* og *Social-Demokraten* havde i kortere tidsrum en medarbejder i Petrograd. I den daglige nyhedsformidling var den danske dagspresse⁵ stærkt afhængig af de store internationale telegrambureauer, hvoraf det britiske *Reuter* var den vigtigste kilde, men også det franske *Agence Havas* og det tyske *Wolff* citeredes ofte. I den første del af perioden 1917–19 udlagdes begivenhederne i Petrograd især i reportager fra korrespondenter i Haparanda – »Europas nåleøje«⁶ – og flere gange bragtes reportager fra en udsendt medarbejder ved den finsk-russiske grænse. Efter nogen tid blev dagspressens vigtigste informationskanal fra Rusland de danske korrespondenter i andre europæiske hovedstæder, idet en meget anvendt fremgangsmåde bestod i, at korrespondenterne telegraferede til deres avis i København, hvad de aviser, som havde en udsendt medarbejder i Petrograd, berettede. Der var dog tydelig forskelle i denne henseende: *Berlingske Tidende* brugte især beretninger fra de store engelske aviser; *Politiken* var mindre ensidigt orienteret i retning af engelske kilder, mens *Social-Demokraten* i høj grad benyttede meddelelser og kommentarer fra tyske og østrigske socialdemokratiske hovedorganer.

I årene 1917–19 bragte pressen adskillige beretninger fra danskere, der lige var vendt hjem fra Rusland og fra russiske emigranter i Danmark, men det er

vanskeligt nøjere at fastslå, hvor stor en rolle specielt de russiske emigranter spillede som informationskilde. Visse tendenser er dog tydelige: *Berlingske Tidende* og delvis *Politiken* lagde stor vægt på udtalelser og kommentarer fra personer tilhørende kredsen af russiske emigranter i København. Man citerede en »kendt russer i København« eller gengav rygter fra »herværende russiske kredse«. Forskellige hviderussiske grupper kom også til orde, især i *Berlingske Tidende*; f.eks. bragte avisen i foråret 1919 to lange interviews med højtstående officerer fra den hviderussiske hær, hvor den ene blev præsenteret som en nær ven af admiral Koltchak – »manden, der skal frelse Rusland«.⁷

Ser man på indholdet af pressens beretninger, er to temaer iøjnefaldende, og i begge henseender var *Social-Demokraten* en delvis undtagelse: for det første beskrivelser af rædselsvækkende begivenheder i Petrograd og Moskva centreret omkring den røde terror, sulten, epidemierne og det administrative kaos; for det andet gentagne fremhævelser af begivenheder eller pseudo-begivenheder, der viste, at bolschevikkerne snart ville være færdige.

Beskrivelserne af terror, sult o.s.v. var legio. Berlingske Tidende brugte ofte vendingen »Det russiske kaos« som standardoverskrift på telegrammer om Rusland. De enkelte beretninger fra danske korrespondenter i Rusland koncentrede sig også om disse temaer og bestod bl.a. af en gengivelse af korrespondentens personlige oplevelser fra Petrograds og Moskvas gader om »den jævne mands daglige kamp« for at klare sig over for hungersnøden og sygdomspestidemierne. Dette gjaldt også *Social-Demokratens* reportager i december 1918 fra dets da-

værende korrespondent i Petrograd, Georg Wiinblad. I november-december 1917 – d.v.s. mens Socialdemokratiet endnu havde en positiv holdning til bolschevikkerne, jvf. nedenfor – anklagede *Social-Demokraten* flere gange nyhedsbureauerne og den borgerlige presse for at anvende politisk bestemte nyhedskriterier, men efterhånden som også dette blad gik imod bolschevikkerne, blev det tilsvarende anklaget for ensidighed og politisk bestemte udvælgelseskriterier.⁸ Desuden bør det nævnes, at enkelte udenrigspolitiske kommentatorer i den borgerlige dagspresse søgte at modvirke denne presses udprægede centrerings omkring terroraspektet. Således skrev Nicolai Blædel i en kronik i *Politiken* 1. januar 1918, at »det må ikke glemmes, at proletarietets diktatur i sin oprindelse var et fortvivlet og lidende folks nej til krigen«.

Det andet fremtrædende tema i pressens informationer om Rusland var ofte fremtrædende meddelelser om, at bolschevikkerne nu stod for fald eller allerede var faldet. Dette udvælgelseskriterium erkendtes flere gange direkte. F.eks. skrev *Berlingske Tidende* 14. november 1917: »Foreløbig har man kun usikre rygter at holde sig til, rygter, der formodentlig er til at lide på, for så vidt som de lader Kerenskij vinde terræn på Lenins bekostning« og »Det sikre er i hvert fald, at bolschevikkernes herredømme vakler«.

Pressens tendens til at anlægge en *sensationssynsvinkel* på nyheder om Rusland medførte, at informationernes indhold ofte svingede stærkt fra den ene dag til den anden – adskillige gange bragtes endog i samme udgave meddelelser, der var indbyrdes modstridende. Ofte blev de sensationsprægede og fra dag til dag

stærkt svingende nyheder gengivet som stammende fra »absolut pålidelig kilde«. Tit bragte aviserne helt åbenbare sensationelle nyheder eller i hvert fald sådanne nyheder, som dagen efter viste sig grundløse, og som flere gange tidligere havde vist sig uholdbare, og dette blev gjort uden kommentarer eller forsøg på at anstille tvivl om meddelelsernes rigtighed. F.eks. kunne *Politiken* 13. november 1917 gengive et telegram fra Haparanda, der fortalte, at rejsende fra Rusland bekræftede, at Kerenskij havde vundet en fuldstændig sejr over bolschevikkerne, og at alle tropper i Petrograd var gået over til Kerenskij. To dage senere kunne *Politiken* meddele fra »absolut pålidelig kilde« i Stockholm, at Petrograd stod i flammer, men det tilføjedes, at »situationen i Rusland er fuldstændig uklar. Ved siden af rygter om Kerenskij sejr, går rygterne om hans nederlag«. Dagen efter, den 16. november, kunne avisen med et telegram fra Berlin som kilde fortælle om udsoning mellem Lenin og Kerenskij.

Generelt gælder det således, at det informationsniveau, man kunne nå ved at følge den danske presses beretninger om udviklingen i Rusland, var ret lavt. Med få undtagelser – først og fremmest *Social-Demokraten* – omfattede nyhedsformidlingen kun terror-sult-anarki-aspektet og sjældent en dyberegående analyse af de politiske, økonomiske og sociale forandringer, som det naturligvis også var meget vanskeligt at give et nogenlunde klart billede af. Men der var altså heller ikke nogen særlig interesse for, at man kunne mangle noget i denne henseende. Med hensyn til bolschevikkernes politiske ideer var pressens informationsniveau endnu lavere.⁹ Pressens sensationssynsvinkel var med til at skabe det

lave informationsniveau, men påvirkningen går ikke kun den ene vej, idet der nemmere kommer en tendens til udelukkende at se på det opsigtsvækkende og sensationelle, hvis der i forvejen findes et ringe kendskab til den bredere samfundsmæssige baggrund.

Pressen og diplomatiet som informationskanaler

Sammenlignes pressens meddelelser om begivenhederne i Rusland med de diplomatiske indberetninger til Udenrigsministeriet, kan der identificeres visse generelle forskelle.

Først og fremmest genfindes pressens forkærlighed for det sensationelle ikke i depecherne fra gesandtskabet i Petrograd, i hvert fald langt fra i samme grad. Meddelelser om terror, hungersnød, anarki o.s.v. findes også i diplomatiske indberetninger, men en central forskel er, at der ikke er de samme svingninger og ekstremer. I enkelte tilfælde henviser depecherne til meddelelser i pressen og modificerer eller dementerer dem.¹⁰ Sådanne synes imidlertid ikke at have været resultatet af en bevidst udformet anti-sensationsbestræbelse. De er ret fåtallige, og der kan ikke i de diplomatiske indberetninger til Udenrigsministeriet konstateres en generel tendens til, at man søgte at modificere det billede, pressen gav af begivenhederne i Rusland. Der var også relativt få eksempler på, at diplomatiet forsøgte en bredere politisk analyse. Hvad angår de oplysninger, Udenrigsministeriet fik ad andre diplomatiske kanaler end Petrogradgesandtskabet, havde de i højere grad en tendens til at koncentrere sig om beskrivelser af terroren og lå således i denne henseende nærmere pressens synsvinkel; en af års-

Journalisten Nic. Blædel (1882–1943) var uddannet som teolog og fungerede en årrække som lærer i København, før han fra 1917 helligede sig journalistikken, først som medarbejder ved Politiken, senere ved konservative aviser (Det kgl. Bibliotek).

gerne hertil var, at disse oplysninger i udpræget grad stammede fra russiske emigranter og hviderussiske grupper i Rusland.

Den gennemgående profeti i de diplomatiske indberetninger om bolschevikernes snarlige fald var mere konstant end den samme profeti i pressen, hvor der af og til blev sået tvivl om antagelsens holdbarhed, både i nyhedsstoffet og i avisernes egne kommentarer. Samlet set kan man således konkludere, at selv om depecherne til Udenrigsministeriet savnede pressens udprægede trang til at

fremhæve det sensationelle og var mindre flimrende, var de ikke mere realistiske i deres forventninger og spådomme.

De politiske partier: Socialdemokratiet

Socialdemokratiets opfattelse af oktoberrevolutionen og partiets holdning til bolschevikkerne ændredes afgørende i løbet af januar 1918.

De første måneder

Det centrale træk i Socialdemokratiets holdning indtil slutningen af januar 1918 var, at oktoberrevolutionen var en følge af modsætningen mellem *det russiske folks stærke ønske om fred* og Kerenskij-regeringens manglende evne og vilje til at opfylde ønsket. Kerenskij var faldet, fordi de allierede regeringer ikke ville revidere deres krigsmål og gå ind på revolutionens fredsformel: en fred uden annekationer og straffebetalinger på grundlag af folkenes selvbestemmelsesret. Da Kerenskij fastholdt fællesskabet med de imperialistiske ententemagter, kastede han Ruslands befolkning i armene på maximalisterne (socialdemokraternes betegnelse for bolschevikkerne på denne tid).¹¹

Oktoberrevolutionen var da først og fremmest en *fredsrevolution*. Det var denne betegnelse, man hele tiden anvendte, og heri lå også, hvad Socialdemokratiet betragtede som bolschevikernes udenrigspolitiske hensigter, idet fredsrevolutionen/oktoberrevolutionen blev set i nær sammenhæng med det arbejde, som socialdemokratiske partier i en række neutrale lande havde udført for at få sammenkaldt en international socialistkonference i Stockholm med delta-

gere fra begge krigsførende parter. Socialdemokratiets udenrigspolitiske synspunkter var præget af, at man betragtede begge parter som kæmpende for imperialistiske mål. Årsagen til krigen lå i selve det kapitalistiske system, og dette syn var blevet forstærket efter martsrevolutionen i Rusland. Debatten i de krigsførende lande om krigsmålene og socialistlederes tilbagetræden fra det engelske og det franske kabinet i sommeren 1917 for aktivt at kunne deltage i arbejdet for Stockholmkonferencen bidrog sammen med fredsrevolutionen i Rusland til at skabe en tro på, at de socialdemokratiske partier kunne fremtvinge freden.

Ønsket om fred var da det element i Socialdemokratiets politiske værdisystem, som i begyndelsen afgørende påvirkede partiets opfattelse af oktoberrevolutionen, bolschevikernes hensigter samt deres muligheder for at klare sig. Socialdemokratiets politiske mål bestemte deres fortolkning af begivenhederne. Det betød f.eks., at partiet i tiden fra 7. november til slutningen af januar 1918 stærkt betvivlede sandhedsværdien af de informationer om vold og terror udøvet af maximalisterne, som nyhedsbureauerne bragte. Det påstået exceptionelle i bolschevikernes adfærd blev afvist med en henvisning til, at de engelske og franske revolutioner havde kostet langt mere blod, hvorfor kapitalisterne ikke kunne jamre over det blod, fredsrevolutionen kostede.¹² Et andet eksempel var reaktionen, da *Reuter* i december 1917 meldte om frygt i Rusland for, at bolschevikkerne ville opløse den konstituerende forsamling, hvis dens flertal var fjendtlig indstillet over for regeringen; denne oplysning måtte tages med al forsigtighed, da den stammede fra det tententøse *Reuter*.¹³

I sammenhæng med den generelt positive holdning til oktoberrevolutionen/fredsrevolutionen var der især to forhold, som Socialdemokratiet tillagde vægt, og som begge antyder, hvorfor man senere ændrede holdning. Det ene var maximalisternes proklamation af selvbestemmelsesretten for alle nationaliteter i det gamle zarrige: det andet var, at også bønderne, d.v.s. det store flertal af den russiske befolkning, støttede revolutionen og havde en fælles interesse med arbejderne i at bevare resultaterne af den, fordi maximalisterne støttede udelingen af godsejernes jord.

Efter januar 1918

I slutningen af januar 1918 *ændrede Socialdemokratiet fundamentalt holdning til bolschevikkerne*. Den 20. januar meddelte *Social-Demokraten*, at arbejder-, bonde og soldaterrådet havde opløst den konstituerende forsamling, men dette kommenteredes ikke nærmere. Også de følgende dage undlodes en direkte stillingtagen til bolschevikernes politik. Men den 29. januar kom den fundamentale ændring første gang frem offentligt, idet *Social-Demokraten* under store overskrifter meddelte, at bolschevikkerne var i krig med Finland og alle de grænsestater, som de selv havde proklameret selvbestemmelsesretten for, og i længere artikler denne og den følgende dag argumenteredes der detaljeret for, hvorfor man nu tog afstand fra bolschevikkerne. Argumentationen gjaldt både bolschevikernes indenrigs- og udenrigspolitik, som den havde givet sig udslag over for den konstituerende forsamling 10 dage tidligere, men som man ikke da havde kommenteret. Alt i alt var der således en kort pause i partiets offentlige

stillingtagen efter de første informationer, som fundamentalt var i strid med socialdemokratiske værdier. Efter ca. 10 dage, hvor der formentlig foregik forskellige interne overvejelser og indløb flere afgørende informationer, blev der offentligt taget klart stilling imod bolschevikernes politik i form af en længere gennemgang af Socialdemokratiets principielle synspunkter.

I Socialdemokratiets stillingtagen til bolschevikkerne efter januar 1918 indgik flere argumentationslinjer, bl.a.: forholdet mellem socialisme og demokrati, betydningen af agrarrevolutionen på landet og med hensyn til bolschevikernes udenrigspolitik forholdet mellem den »sociale verdensrevolution« og den nationale selvbestemmelsesret.

Den principielle argumentation vedrørende *forholdet mellem socialisme og demokrati* er, at der hverken *kan* eller *bør* eksistere et modsætningsforhold mellem socialismen og demokratiet. I det øjeblik en socialistisk revolutionær regering kommer i modsætning til flertallet i befolkningen, bør det være dens forpligtelse ikke at gå videre med revolutionen, men i stedet gennemføre en række demokratiske og sociale reformer. Det var dette valg, bolschevikkerne stod overfor efter valget til den konstituerende forsamling sidst i november 1917. Havde de fulgt den demokratiske grund sætning, kunne de have skaffet Rusland en demokratisk og republikansk forfatning, arbejderne forsamlings- og for eningsfriheden, ottetimersdagen og en betydelig politisk indflydelse.¹⁴

Den centrale tankegang hos socialdemokraterne var evolutionær og deterministisk præget: forsøger man at »springe over« et stadium i den udviklingsproces, der ender med socialismen, bliver resul-

tatet diktatur, og dette var sket i Rusland. Ved en revolution kunne et faldefærdigt system styrtes på en dag, som det skete i Rusland, men et nyt samfundssystem krævede det tid at opbygge. Socialismen kunne ikke forceres ved hjælp af bajonetter og maskingeværer; til at lave et nyt samfund krævedes – som Borgbjerg udtrykte det¹⁵ – hakke, skovl og spade, murske og høvl, hammer og sav, maskiner, damp og elektricitet. Tiden var først moden til at gennemføre socialismen fuldt ud, når folkets store flertal forstod den og ville den; dette lå i marxismens grundanskuelser: at ideerne var en afspejling af de økonomiske forhold.

Ud fra disse grundsynspunkter redegjordes for *agrarrevolutionen på landet og dens videre betydning*. Med støtte fra bolschevikkerne havde bønderne tilegnet sig godsejernes og kirkens jord, men de bønder, som i forvejen var de bedst stillede, erhvervede næsten al jord, mens de små bønder næsten ingen fik; derved eksisterede landproletariatet stadig, selv om de feudale ejendomsforhold var blevet afskaffet. Resultatet var, at de bønder, der fik andel i jorden, og som ved revolutionens start havde været revolutionære, nu var konservative og modstandere af jordens nationalisering, hvorfor de satte sig kraftigt imod bolschevikregeringens forsøg på ved tvang at rekvirere kornet. Overfladisk betragtet var begivenhederne i Rusland kaotiske og forvirrende, men forskydningen i ejendomsforholdene på landet var det betydningsfulde og varige resultat af revolutionen.¹⁶

Der argumenteredes videre, at ud af modsætningen mellem bønderne og bolschevikkerne og fra opløsningen af den konstituerende forsamling voksede den røde terror. Da bolschevikkerne var kommet i modsætning til bønderne, som

udgjorde befolkningens store flertal, kunne de kun bevare magten ved hjælp af den røde armé. Resultatet blev terror over for landbefolkningen. I byerne, som begyndte at blive affolket, ødelagdes industrien, mens den resterende del af bybefolkningen sultede og epidemierne bredte sig. Da det interne trafiksystem også brød sammen, var resultatet af bolschevikkernes politik, at der herskede anarki i hele landet. Alt i alt var det et centralt træk ved Socialdemokratiets opfattelse af disse tilstande i Rusland, at de sættes ind i en økonomisk og social sammenhæng og forklares som en følge – men ikke nødvendigvis som en forudset følge – af bolschevismens politiske ideer. I en tale på den internationale socialistkonference i Bern 1. februar 1919 sammenfattede Borgbjerg denne opfattelse med ordene: »For så vidt har bolschevismen *sløt intet* med arbejderbevægelsen at gøre«. ¹⁷

Med hensyn til *bolschevikkernes udenrigspolitik* blev den nu set som en blanding af bestræbelser på at fremkalde en »social verdensrevolution« og udslag af traditionel storrussisk nationalisme, og mens det første var mest fremtrædende i den socialdemokratiske opfattelse i begyndelsen af perioden efter januar 1918, trådte det sidste frem i foråret 1919. Efter at revolutionen var startet på kravet om en demokratisk fred, var bolschevikkerne mere og mere gledet over i ideen om en verdensrevolution, som Socialdemokratiet ellers mente, at Lenin havde opgivet i sommeren 1917.¹⁸ Umiddelbart forsøgte man at fremkalde en revolution i Tyskland, der blev betragtet som det vigtigste land. Det var målet for Trotsky i Brest-Litovsk, men da man totalt fejlvurderede mulighederne for en revolution i Tyskland, spillede man i realite-

ten altskernes spil, og en meget udemokratisk fred blev resultatet. I andre europæiske lande støttede bolschevikkerne de revolutionære grupper med millioner af rubler og propagandamateriale. Under påskud af at ville støtte revolutionen havde man blandet sig i forholdene i Finland og Ukraine, men kom derved i strid med oktoberrevolutionens eget princip om folkernes selvbestemmelsesret.

Bolschevikernes politik over for grænselandene og de nationale mindretal inden for det gamle russiske rige blev da en videreførelse af zarernes traditionelle storrussiske politik. I løbet af foråret 1919, og især efter den ungarske revolution, blev disse træk ifølge Socialdemokratiet de væsentlige i bolschevikernes udenrigspolitik. Det drejede sig ikke længere primært om en international socialistisk bevægelse, der med Rusland som udgangspunkt skulle bekæmpe kapitalismen, men om ved en national kraftanstrengelse at hindre det gamle russiske riges sønderlemmelse. Sovjetrepublikken var blevet alrussisk-nationalistisk. Målet for Lenins og Trotskys »røde krig« var at vinde det gamle zaristiske Ruslands grænser tilbage og, som *Social-Demokraten* formulerede det, »den dybeste grund til Sovjetrepublikkens krig med Estland, Letland, Litauen, Polen, Ukraine, Donstaterne, Kaukasusstaterne og Sibirien, ligesom forsøgene på ved en ny revolution at vinde Finland tilbage som led i en alrussisk føderation«. ¹⁹ Tilsvarende skete der en ændring i fortolkningen af bolschevikernes politik over for ententemagterne bort fra temaet om at fremme verdensrevolutionen over mod traditionelle storrussiske mål. I alt dette var det et gennemgående træk i den socialdemokratiske argumenta-

Typograf Harald Jensen (1889–1929) var 1910–13 formand for det socialdemokratiske ungdomsforbund og senere bl.a. den første leder af Arbejdernes Oplysningsforbund (Elfelt fot., Det kgl. Bibliotek).

tion, at en varig og retfærdig fred kun kunne skabes, hvis princippet om folkernes selvbestemmelsesret blev lagt til grund, og man tog derfor afstand både fra bolschevikernes og ententemagternes politik.

Så vidt det kan bedømmes, fulgte det store flertal i Socialdemokratiet uden vanskeligheder disse holdninger til bolschevismen, både før og efter januar 1918, og der var kun en yderst begrænset diskussion herom i *Social-Demokraten* og partiets tidsskrifter. Den debat, man trods alt kan konstatere, koncentreredes i høj grad om bolschevikernes metoder, d.v.s. spørgsmålet om man kunne accep-

Formanden for Socialdemokratisk Ungdomsforbund fra 1913 til opløsningen i 1919, senere minister Ernst Christiansen (1891–1974). Ved bruddet mellem parti og ungdomsforbund i 1919 fulgte Ernst Christiansen de venstreorienterede unge og blev senere formand for Danmarks kommunistiske Parti. I 1930 søgte han tilbage til Socialdemokratiet (Det kgl. Bibliotek).

tere et diktatorisk styre for at fremme socialismen.²⁰ En linie blev trukket op af Harald Jensen, der argumenterede for en mere positiv holdning til bolschevismen. Hovedbetragtningen var, at bolschevismen under de i Rusland givne forhold var et forsøg på at virkeliggøre arbejderklassens idealer, men det, der efter Harald Jensens opfattelse kunne være tvivl om, var de metoder, der blev bragt i anvendelse for at virkeliggøre idealerne. En mere entydig argumentation for bolschevismen blev givet af formanden for Socialdemokratiets Ungdomsforbund, Ernst Christiansen, der besøgte Petrograd og Moskva på en fire ugers rejse i efteråret 1918 og efter hjemkomsten udgav en pjece herom.²¹ Ifølge Ernst Christiansen var det bolscheviki-ske styre nok et diktatur, men det var den samlede arbejderklassens diktatur. Sympatien for bolschevikkerne var dog ikke uden forbehold, og Ernst Christiansen nævnte især afskaffelsen af pressefriheden, hvor det betænkelige var, at den afskar forskellige retninger inden for arbejderbevægelsen fra at komme til orde. Den principielle argumentation imod bolschevismen i denne diskussion blev først og fremmest leveret af K.K. Steincke og baseredes især på en analyse af tidligere revolutioner med konklusioner svarende til de ovenfor omtalte generelle socialdemokratiske; et diktatur, skrev Steincke, kan ikke føre den sociale revolution videre, »demokratiets vej er den af historien anviste«.²²

De borgerlige partier

De borgerlige partier – de radikale (regeringspartiet), de konservative og Venstre – tilkendegav ikke på samme entydige måde en opfattelse af bolschevis-

men. De havde ikke samme ideologiske behov som Socialdemokratiet for at præcisere en holdning til bolschevismen. Der var dog ikke på noget tidspunkt tvivl om deres antipati mod bolschevismen. Den var klar nok. Hvad der er mere interessant i denne sammenhæng er at forsøge at bestemme nogle principielle linier i deres opfattelse. Her gøres det først og fremmest ved at se på argumentationen i *Politikens* og *Berlingske Tidendes* ledere samt de få tilkendegivelser, der på anden måde fremkom, bl.a. fra Folketingets talerstol. Selv om man ikke kan sætte spørgsmålstegn ved de to avisers entydige tilknytning til henholdsvis de radikale og de konservative på det tidspunkt, betyder dette kildegrundlag alligevel, at det følgende mere må ses som en sammenfatning af opfattelserne i bredere borgerlige, først og fremmest radikale og konservative kredse.

Baggrunden for oktoberrevolutionen fandt *Politiken*²³ i bolschevikkernes krav om en demokratisk og retfærdig fred, der var udtryk for hele det russiske folks ønsker. På det punkt svarede opfattelsen altså til Socialdemokratiets. Med hensyn til forskydningerne i de politiske, økonomiske og sociale strukturer i det følgende halvandet år er opfattelsen dog betydeligt mere uklar og svingende end hos Socialdemokratiet. Disse svingninger stod bl.a. i forbindelse med karakteren af de til enhver tid modtagne informationer om udviklingen i Rusland, idet man i langt højere grad end Socialdemokratiet synes at have været afhængig af informationskanalernes synsvinkler. F.eks. indgår der i billedet af den økonomisk-sociale udvikling i Rusland, at agrarproblemet var blevet »løst« efter uddelingen af jorden til bønderne, men da den røde terror efterhånden blev et fremtrædende

element i opfattelsen, blev der ikke, som hos Socialdemokratiet, givet en bestemt forklaring på, hvorfor bolschevismen havde udviklet sig til terror.

Disse træk i opfattelsen viser sig på en speciel måde i de tilkendegivne forventninger til udviklingen. Mens *Politiken* de første dage efter oktoberrevolutionen var forsigtig med at vurdere bolschevikkernes muligheder for at klare sig,²⁴ nåede man hurtigt – allerede den 13. november – frem til den opfattelse, at bolschevikkernes styre kun var et mellem-spil. *Denne forventning forblev konstant i resten af perioden*, men argumentationen, der ledsagede den, varierede, idet nye informationer hele tiden fortolkedes til støtte for den konstante forventning; i denne henseende svingede radikale kredse altså ikke i takt med svingende informationer. Indtil freden i Brest-Litovsk blev undertegnet i begyndelsen af marts 1918, var begrundelsen for bolschevikstyrets snarlige fald, at det ikke ville være muligt for deltagerne i fredsforhandlingerne at blive enige, idet Lenin ville *folkenes* selvbestemmelsesret, mens Tyskland og Østrig-Ungarn ville *staternes* selvbestemmelsesret.²⁵ Da forhandlingerne endte med, at de tyske krav accepteredes af bolschevikkerne, blev den nye situation et nyt led i argumentationen for, at bolschevikkerne var et mellem-spil.²⁶ Fra sommeren 1918 fandtes hovedbegrundelsen for den konstante forventning i bøndernes stilling, idet de nu gik imod bolschevikkerne og samtidig udgjorde langt den største del af befolkningen.²⁷ I foråret 1919 blev begrundelsen de indrømmelser, bolschevikkerne havde givet udadtil til ententen og indadtil over for bønderne og middelstanden.²⁸

Ved siden af den konstante forvent-

ning om bolschevikkernes snarlige fald blev der ofte givet udtryk for den opfattelse, at *bolschevismen stod umiddelbart foran at opsluge resten af Europa*, hvis ententemagterne ikke hurtigt foretog sig noget. Specielt i slutningen af 1918 og begyndelsen af 1919 slog radikale kredse meget på, at det gjaldt de demokratiske samfunds endelige kamp med verdensbolschevismen. Over for denne bevægelse var der kun to muligheder: enten måtte man give blankt op eller også slå den ned. Der var ingen anden mulighed end at møde den på den valplads, den selv havde valgt, maskingeværet.²⁹ For flere af disse opfattelser kan man tydeligt konstatere den betydning, Harald Scavenius' holdninger blev tillagt; han blev ofte omtalt som en meget vidende kilde og hans udtalelser ved hjemkomsten fra Petrograd havde uden tvivl stor vægt i radikale kredse. Senere på foråret 1919, især efter den ungarske revolution i marts, blev i det i højere grad fremhævet, at kun en fred på grundlag af folkenes selvbestemmelsesret og præsident Wilsons principper kunne standse bolschevismens fremtrængen. Især blev den franske politik på Versailleskonferencen anklaget for at være skyld i bolschevismens større og større udbredelse.³⁰

Desuden kan lejlighedsvis konstateres den forestilling, at visse sociale forhold i Danmark fremmede bolschevismens vækstbetingelser. Således udtalte det radikale medlem af Folketinget, Vilhelm Rasmussen, efter at have skildret de dårlige boligforhold i København, at det ikke kunne undre, at der med sådanne forhold fandtes syndikalister. Da Klaus Berntsen (V) tog denne udtalelse som en opfordring til bolschevikkerne om at lave mere »mudder«, kunne Vilhelm Rasmussen berolige ham med, at han

blot ville gøre landets overklasse opmærksom på, at visse sociale forhold fremmede bolschevismen.³¹ I øvrigt synes radikale kredse nærmest at have brugt ordet bolschevikisk som identisk med dårlige manérer.

Den vigtigste komponent i *de konservatives opfattelse af bolschevismen var den røde terror*. Bolschevikkerne havde lovet befolkningen brød og fred, men da de ikke formåede at skaffe nogen af delene, kunne de kun holde sig ved magten ved hjælp af et rædselsregimente, f.eks. ved at alliere sig med forbryderbander, der blev sendt ud på landet for at tage bøndernes korn. Disse forbryderbander – bestående af personer fra fjerne og obscure asiatiske folkeslag – spillede efterhånden en betydelig rolle i det konservative billede af situationen i Rusland.³² Der var også hos de konservative *en sikker forventning om bolschevikkernes snarlige fald*, og denne begrundedes på især to måder: for det første, at statsdrift af det økonomiske liv ikke var muligt på længere sigt; for det andet, at bolschevismen var en truende fare for hele den øvrige verden, hvorfor ententemagterne ville blive nødsaget til på en eller anden måde at intervenere mod den. Grundtanken var, at selv om regimet skulle falde sammen af sig selv som følge af den indre modstand, kunne Rusland næppe vende tilbage til »ordnede forhold« uden hjælp udefra. Det blev antaget som en selvfølge, at de allierede ikke blot ville, men også *kunne* forme udviklingen i Rusland efter deres egne ønsker.³³

Generelt blev bolschevismen fremstillet som *en epidemisk sygdom*, alle civiliserede samfund burde iværksætte karantæne imod. Konservative kredse forklarede og fortolkede ikke bolschevismen i en politisk-samfundsmæssig reference-

ramme, men anvendte udtryk som »smitte fra øst«, »den russiske syge« o.lign. og – når det gjaldt foranstaltninger imod fænomenet – »renlighed er, som bekendt grundreglen i al sundheds-lære«. Det bolschevikiske Rusland indtog en særstilling ved at stå uden for »nationerne og det borgerlige samfund«, og ententemagternes intervention ville derfor kunne ske på hele den civiliserede verdens vegne. I relation til det danske samfund blev bolschevismen betragtet som et politi- og ordensmæssigt problem. Bolschevikkerne var »bøller og fædrelandsløse fanatikere«. ³⁴

I forbindelse med oversigten over de borgerliges opfattelse af bolschevismen bør det nævnes, at hos talsmænd for danske økonomiske interesser i Rusland prægedes opfattelsen især af, hvad der blev kaldt *den økonomiske nødvendighed*. I løbet af perioden gik man efterhånden ud fra, at de allierede hurtigt og effektivt ville intervenere, hvorefter Rusland ville vende tilbage til de gamle tilstande eller indføre en parlamentarisk regeringsform, og i den situation ville der blive store chancer for, at de skandinaviske lande kunne deltage i udnyttelsen af Ruslands naturrigdomme. Da interventionen udeblev i foråret 1919, ændredes den grundliggende forventning ikke, idet man nu argumenterede, at det var en økonomisk nødvendighed for bolschevikkerne at give koncessioner til udlandet. ³⁵ Enten ville den økonomiske nødvendighed tvinge bolschevikkerne fra magten, eller også ville den tvinge dem til nærmere økonomiske forbindelser med omverdenen.

Afslutning

Med eftertidens bagklogskab kan man

sige, at opfattelserne i Danmark af oktoberrevolutionen og bolschevikkerne 1917–19 var præget af en række fundamentale erkendelsesmæssige fejltagelser.

Mest åbenbart var det selvfølgelig, at man fuldstændigt fejlvurderede bolschevikernes overlevelsesmuligheder. Grundlæggende hænger dette sammen med, at man formulerede forventningerne til den *faktiske* udvikling, så de passede med den *ønskede* udvikling. Dette gjaldt generelt både de diplomatiske informationskanaler, den borgerlige presse og bredere borgerlige kredse uanset de tydelige forskelle, som til tider viste sig mellem f.eks. *Berlingske Tidendes* og *Politikens* udlægninger af begivenhederne. Men også socialdemokraterne lod deres opfattelser af begivenhederne påvirke af partiets politiske ønsker. Det skete mest udpræget indtil slutningen af januar 1918: selv om partiet aldrig havde lagt skjul på, at man var langt mere enige med menschevikkerne end med bolschevikkerne, blev den fredspolitiske *målsætning* i et par måneder afgørende for Socialdemokratiets tolkning af, hvad der *faktisk* var sket og ville ske i Rusland. Desuden var det bemærkelsesværdigt, at så mange (med Socialdemokratiet som den vigtigste undtagelse) så udviklingen i et *katastrofeperspektiv*: hvis ikke ententemagterne straks intervenerede, blev hele Europas bolschevikisk. Undervurderingen af bolschevikernes interne magtstilling i Rusland – der måske bundede i en ukritisk overførsel af demokratiske normer på det russiske samfund, jvf. resultatet af valget til den konstituerende forsamling – blev kombineret med en stærk overvurdering af bolschevikernes ydre muligheder.

Generelt var der et skærende misfor-

hold mellem den afgørende betydning, som begivenhederne i Rusland i disse år havde, og den halvunderrettethed, som omverdenen måtte lade sig nøje med.³⁶ Rygter, ønske- og frygttænkning spillede

gang på gang en dominerende rolle, når iagttagere i Danmark – og danskere i Rusland – skulle beskrive og forklare udviklingen i Rusland 1917-19.

Noter

1. Dep. 1067, Petrograd 25. december, København 27. december 1917.
2. Brev fra Harald Scavenius til Udenrigsministeriet, dat. Petrograd 7. oktober 1918.
3. Referater i *Berlingske Tidende, Politiken* og *Social-Demokraten*, 22. december 1918.
4. Det er kun ifølge referaterne i *Berlingske Tidende* og *Politiken*, at Harald Scavenius sagde, at en allieret intervention var betingelsen for at undgå en revolution i Europa. Ifølge *Social-Demokraten* talte Scavenius alene om intervention som betingelse for at vælte bolschevikkerne i selve Rusland.
Der kan være flere forklaringer på denne forskel, men en samlet bedømmelse fører til den konklusion, at *Berlingske Tidende* og *Politiken* på dette punkt refererede Scavenius mere præcist. Da *Social-Demokratens* referat her er noget kortere, kunne det tyde på, at *Social-Demokraten* undlod at referere Scavenius, hvor man klart var uenig med ham. *Social-Demokraten* udviste i øvrigt en positiv indstilling til Scavenius, selv om denne blev betragtet som meget ententevenlig.
5. *Berlingske Tidende, Politiken* og *Social-Demokraten* er gennemgået for perioden 1. november 1917 – 1. juli 1919.
6. Valdemar Koppel, *Af Politikens Historie*, II, København 1946, p. 113.
7. *Berlingske Tidende*, 31. maj 1919.
8. F.eks. Marie Nielsen i *Klassekampen*, 16. oktober 1918, gengivet i *Revolution*, København 1927.
Også Ernst Christiansen kritiserede *Social-Demokratens* ensidighed, jvf. hans indlæg i avisen 6. januar 1919.
9. Et eksempel på den ofte helt mangelfulde gengivelse af Lenins ideer var tre kronikker i *Politiken* af Viggo Cavling, 27. marts, 31. marts og 5. april 1919, især den første kronik.
10. I Dep. 790, Petrograd 8. november, København 9. november 1918, skrev Harald Scavenius: »i anledning af danske bladudtalelser om her herskende panik og rygter om en Bartholomæusnat, anser jeg det rigtigt at meddele offentligt, at her er ingen panik og ingen anledning til rygter af nævnte art«.
11. *Social-Demokraten*, 9. og 24. november 1917. Lederen 24. november er optrykt i: Lise Tøgeby, *Var de så røde?*, København 1968, pp. 152–5; se også Bent Jensen, *Danmark og det russiske spørgsmål*, Århus 1979, pp. 63–9.
Socialdemokratiets positive holdning til oktoberrevolutionen i de første par måneder fremgår også af dette specielle citat fra *Social-Demokraten*, 9. december 1917: »Den dybeste mening i de evige ord, en jøde udtalte for næsten 2000 år siden, er den samme, der er i Lenins og Trotskys proklamationer om fred mellem menneskene«.
12. *Social-Demokraten*, 24. november 1917.
13. *Social-Demokraten*, 11. december 1917.
14. *Social-Demokraten*, 30. januar 1918.
15. Tale refereret i *Social-Demokraten*, 10. december 1918; se også Staunings tale refereret i *Social-Demokraten*, 8. december 1918. Ofte argumenteredes ved hjælp af et citat fra kendte tyske partifæller, især Karl Kautsky, se f.eks. *Social-Demokraten* 30. januar 1918.
16. *Social-Demokraten*, 18. august, 29. oktober og 6. november 1918.
17. *Social-Demokraten*, 25. februar 1919; og *Social-Demokraten*, 23. december 1918.
18. *Social-Demokraten*, 29. januar 1918.
19. *Social-Demokraten*, 24. marts 1919.
20. Den skriftlige del af diskussionen foregik især i foråret 1919 i tidsskriftet *Socialisten*, der blev udgivet af de socialdemokratiske diskussionsklubber.
To af indlæggene – skrevet af Harald Jensen og K.K. Steincke – er gengivet i uddrag i Tøgeby, *op. cit.*, pp. 126–37.
21. Ernst Christiansen, *I bolschevikernes Rusland*, København 1919; også en del af det socialdemokratiske ungdomsforbunds medlemmer kritiserede pjecen, jvf. Ejnar H. Tønnesen, *Brydningsår*, København 1930.

22. K.K. Steincke, *Moderat eller radikal*, København 1919, p. 85.
23. *Politiken*, 11. november 1917.
24. Se f.eks. *Politiken*, 10. november 1917.
25. *Politiken*, 4. december 1917. Også resultaterne fra valgene til den konstituerende forsamling var ifølge *Politiken*, 8. december 1917, et argument til støtte for formodningen om bolschevikkernes snarlige fald; ved disse valg fik bolschevikerne knap en fjerdedel af mandaterne (175 af 707), jvf. E.H. Carr, *The Bolshevik Revolution 1917–1923*, I, Penguin Books 1966, p. 120.
26. *Politiken*, 10. marts 1918.
27. *Politiken*, 8. juli 1918; indledningen til denne leder var symptomatisk: »Det tidspunkt er nu kommet, da man uden frygt for at gøre spildt arbejde, kan forberede et par af historiens mærkeligste nekrologer – Lenins og Trotskys«.
28. *Politiken*, 21. april 1919.
29. *Politiken*, 28. og 30. december 1918; overskriften på disse ledere var: »Kampen mod verdensbolschevismen« og »Stemmesedlen eller maskingeværret«.
30. *Politiken*, 25. og 28. marts 1919.
31. *Folketingstidende* 1918–19, sp. 905–6.
32. *Berlingske Tidende*, 7. september 1918. I en omtale af bolschevikkernes adfærd i Estland skrev *Berlingske Tidende*, 6. februar 1919: »Man kan ikke undres over deres bestialske råhed, da størstedelen af den bolschevikiske hær jo består af kinesere, tungusere og desperate elementer fra forskellige kanter af Rusland«.
33. *Berlingske Tidende*, 8. november 1918 og 2. januar 1919. Den antagelse, at de allierede – bl.a. ved en militær intervention – kunne bestemme udviklingen i Rusland var meget udbredt i Europa, jvf. John M. Thompson, *Russia, Bolshevism and the Versailles Peace*, Princeton 1966, pp. 60–1.
34. *Berlingske Tidende*, 8. og 19. november samt 5. december 1918; se også Alexander Foss, *Rigsdagstidende* 1918–19, Landstinget sp. 2142.
35. Erik Plum, *Russisk Handelskompagni 1915–1922*, København 1923, pp. 57 og 68–9; se også Harald Plum, *Dagbogsblade*, II, København 1927, pp. 200–1.
36. En i samtiden usædvanlig præcis fremstilling af dette blev givet af Stanislaus Rozniecki, professor i slavisk filologi ved Københavns Universitet, i en artikel i *Ugens tilskuer*, 1. marts 1918.

Den industrielle udvikling i Odense 1890-1924 belyst på grundlag af Arbejds- og Fabriktilsynets inspektionsprotokoller

Af Per Boje og Anders Monrad Møller

Industriudvikling og industritællinger

Den industrielle udvikling er taget op i adskillige værker. Ikke mindst med hensyn til industriens vækst målt efter antal arbejdere er der flere væsentlige bidrag i litteraturen. En industriel gennembruds-fase er henlagt til meget forskellige pe-rioder i de godt 100 år fra midten af 1800-tallet til årene omkring 1960. I nyere be-handlinger er der dog en klar tendens til at betone, at den industrielle udviklings forløb var evolutionært. Senest er i Ole Hyldtofts disputats om Københavns in-dustrialisering 1840-1914 (1984) fremlagt materiale, der viser, at hovedstadens tid-lige industri i 1840'erne har været under-vurderet med det resultat, at de følgende tiårs vækst er blevet overvurderet. Hyld-toft såvel som andre forfattere, der for-fægter det evolutionære synspunkt, anfø-rer dog også, at den industrielle vækst var udsat for markante konjunktursving-ninger. Begyndelsen af 1850'erne, årene omkring 1870, anden halvdel af 1890'erne og 1930'erne, årene omkring 1960 er ka-rakteriseret som industrielle højkon-junkturperioder. Især de tre første tids-rum er i litteraturen fremhævet som gen-nembrudsår.

Relativt sikre tidsserier for den indu-strielle udvikling haves imidlertid ikke for perioden før 1916. Forløbet har i vid udstrækning måttet beskrives på grund-lag af kildebestemte tværsnit. Industri-tællinger af forskellig karakter afholdtes således 1855, 1871-73, 1882, 1897, 1906 og 1914. Tællingerne fandt ikke sted i samme fase af konjunktursvingningerne og indeholder af gode grunde ikke oplys-ninger om de mellemliggende år. Til lo-kale undersøgelser er de tre sidste endvi-dere lidet anvendelige, da de kun er pub-liceret for relativt store geografiske en-heder, og primærmaterialet i form af de enkelte virksomheders indberetnings-skemaer er ikke bevaret.

Afholdelsen af tællinger med visse mellemrum fortsatte efter 1914, men mellemkrigstidens to store »erhvervstæl-linger« i 1925 og 1935 fulgte afvigende retningslinier i forhold til de tidligere. Tællingerne 1914 og 1925 lader sig derfor ikke umiddelbart sammenligne, og da den industrielle produktionsstatistik, som påbegyndtes i 1916, heller ikke uden videre kan sammenholdes med tidligere indhentede produktionsoplysninger, er

1914 blevet et skel i mange af de industrihistoriske undersøgelser. Dette er beklageligt, da første verdenskrigs betydning for den industrielle udvikling dermed bliver vanskelig at vurdere, ligesom mellemkrigstidens tidvise stagnation ikke bliver set i sammenhæng med den foregående periodes stærke industrielle vækst.

Arbejds- og Fabriktilsynets årsberetninger

Arbejds- og Fabriktilsynets årsberetninger trykt i *Ministerialtidende* afd. B indeholder til og med 1912 oplysninger om antal virksomheder og arbejdere under tilsyn. Årsberetningerne, der rækker tilbage fra Arbejdstilsynets start i 1873, giver typisk oplysninger for de enkelte landsdele og industrigrene. De tidsserier, der kan opbygges ved at sammenholde årsberetningerne, er imidlertid kun i beskeden udstrækning anvendt i den industrihistoriske litteratur, da det er antaget, at de giver et overdrevent indtryk af den industrielle vækst.¹

Flere forhold kan fremføres til støtte for denne antagelse. Der skete således en fortsat udvidelse af grænserne for tilsynspligten. Med den første fabriklov af 25.5.1873 inddrog kun fabrikker og fabriksmæssigt drevne virksomheder, hvor der var ansat unge under 18 år. Dette betød, at f.eks. kun 60% af de københavnske industrivirksomheder var under tilsyn i 1882. Med lov af 12.4.1889 om foranstaltninger til forebyggelse af ulykkestilfælde ved brug af maskiner m.m. kom tilsynspligten til at gælde alle virksomheder, der anvendte mekanisk kraft i form af damp, gas, m.m. Var der derimod tale om udnyttelse af vand, vind eller dyrisk kraft – i hestegange – skulle der herefter

foregå et tilsyn ved kommunalt udpegede tilsynsmænd.

Efter 1889 kan de fleste industrivirksomheder antages at have været inddraget enten i henhold til fabrikloven vedrørende beskæftigelsen af unge eller i henhold til maskinbeskyttelsesloven. Men, mens fabrikloven kun vedrørte fabrikker eller fabriksmæssigt drevne virksomheder, var der ikke en tilsvarende afgrænsning i maskinbeskyttelsesloven. Først og fremmest blev de efterhånden mange håndværksvirksomheder, der anskaffede en mindre gas-, petroleum- eller elmotor, tilsynspligtige og medvirkede til en markant vækst i årsberetningernes virksomhedstal.²

Ved lov af 11.4.1901 samledes de to tidligere love under et, men dog således, at der stadig skelnedes mellem, om en virksomhed var under tilsyn i henhold til fabriklovgivning, eller mere snævert blot fordi der anvendtes mekanisk kraft. Efter lovændringen udviklede der sig imidlertid en diskussion mellem Arbejds- og Fabriktilsynet og Fællesrepræsentationen for dansk Håndværk og Industri om afgrænsningen af de tilsynspligtige virksomheder. Sidstnævnte organisation rejste i sommeren 1903 kritik af, at grænserne for inddragelse under tilsyn var uklare, og bag denne kritik lå samtidigt et tydeligt ønske om at begrænse antallet.

Dette foranledigede Arbejds- og Fabriktilsynet til i de følgende årsberetninger at redegøre nærmere for den administrative praksis og herunder påpegedes det, at det havde ladet en del virksomheder udgå af tilsyn. Tilsynet henviste endvidere til en ny formulering i 1901-loven, hvorefter ikke kun fabrikker og fabriksmæssigt drevne virksomheder, men til lige andre håndværks- og industrivirk-

Bødker F.M. Mikkelsen havde værksted i det stærkt medtagne Skt. Knuds kloster i Odense i 1890'erne. Selv om han havde flere end seks beskæftigede, ville næppe mange kalde virksomheden for et industriforetagende (Møntergården).

somheder kunne komme under fabrikloven. Det gjaldt dog typisk kun, for så vidt de opfyldte tre betingelser, nemlig 1. at de beskæftigede et større antal arbejdere, i praksis mindst seks arbejdere, 2. at arbejdspladserne udelukkende eller i det væsentlige var overdækkede, og 3. at tilsynet skønnede, at inddragelse burde finde sted.

Byggefagene faldt således normalt uden for tilsyn. Men selv om grænsen ved de seks arbejdere er i overensstemmelse med det i den industrihistoriske litteratur anvendte skel mellem håndværk og industri, så fremgår det dog, at tilsynet inddrog virksomheder med færre end de seks, især under henvisning til, at de arbejdede fabrikmæssigt. Ved afgørelse heraf havde tilsynet udviklet en admini-

strativ praksis, hvorefter man lagde vægt på produktion af ensartede varer i større mængder til salg gennem forhandlere, en vis arbejdsdeling og anvendelse af maskiner med eller uden mekanisk kraft. Fremstilling af cigarer med et par arbejdere fandt tilsynet således at kunne karakterisere som en fabrikmæssig produktion.

Såvel under fabrikloven som under maskinloven blev virksomheder med færre end seks arbejdere derfor inddraget. Selv om Arbejds- og Fabriktilsynet i 1905 oplyste, at omkring en fjerdedel af de mindre virksomheder med mekanisk kraft ikke var under tilsyn, forekommer det åbenbart, at en stigende del af de tilsete bedrifter må have været håndværks- og ikke industrivirksomheder. I 1897 var der flere virksomheder under tilsyn, end

der var industrivirksomheder ifølge den samtidige håndværker- og industritælling. En øget vægt for de små virksomheder må desuden antages at være yderligere accentueret gennem en effektivisering af Arbejds- og Fabriktilsynets arbejde.

Personalet øgedes nemlig markant. I forbindelse med loven i 1889 fik de to fabrikinspektører, som var ansat i 1873 med titel af arbejdsinspektører, f.eks. mulighed for at få op til 12 assistenter som hjælpere. I 1901 oprettedes flere fabrikinspektørstillinger, og ved håndværker- og industritællingen 1897 blev man desuden gjort opmærksom på 10% flere tilsynspligtige virksomheder. Af betydning var det også, at 1901-loven indeholdt bestemmelser om, at virksomhederne selv skulle anmelden sig, ligesom gas- og elværker samt leverandører af maskiner havde pligt til at udarbejde fortegnelser over maskinbrugere.

Efter loven af 29.4.1913 blev det kommunale tilsyn omlagt og en del virksomheder overdraget dette – det gjaldt først og fremmest kornmøller, et større antal såkaldte »farsfabrikker«, som oftest kødhakkemaskiner, der havde været drevet i forbindelse med viktualieforretninger, samt et antal kaffemøller, der havde været underkastet tilsyn. Et par år efter specificeredes nøje arten af bedrifter og dertil hørende maskiner, som var blevet overladt de kommunale tilsynsmænd, hvis arbejde man i øvrigt fra Arbejds- og Fabriktilsynet fulgte med nogen skepsis – det kneb med indsatsen, når det var naboen, der skulle tilses. Det drejede sig herefter foruden ovennævnte kategorier tillige om bl.a. mindre vandværker, pumpestationer, tøjroller, fjernsemaskiner, apparaturet i biografteatre, hejseværker, transportører, trans-

portable støvsugere, kølemaskiner og pålægsskæremaskiner, alt sammen for så vidt drivkraften var under 16 HK. Desuden nævntes udtrykkeligt elektrisk drevne flaskeskyllmaskiner, ventilatorer, lysreklamer på tage og orgler som værende i reglen ufarlige (sic!) og derfor normalt heller ikke undergivet kommunalt tilsyn.

Hermed blev der skilt en halv snes tusinde »virksomheder« under maskintilsyn fra til de 1.670 kommunale tilsynsmænd, og de tilbageblevne – nu betegnet E-virksomheder – prioriteredes helt klart lavere end de ordinære industribedrifter hidtil under Fabrikloven, nu betegnet med kategorierne A-D. Til gengæld betød den nye fabriklov udtrykkeligt en inddragelse af maskinanlæg drevet ved vind-, vand- og hestekraft, ligesom formuleringen om overdækkede virksomheder var faldet bort, mens sten- og kalkbrud nu også var omfattet af loven. Arbejds- og Fabriktilsynets meddelelser fra de følgende år fortæller dog ikke om nogen markant tilgang af disse sidstnævnte.

Fra og med 1913 skulle der således være rensset godt ud i de mange småvirksomheder. E-virksomhederne, der blot var under maskintilsyn, opregnedes udtrykkeligt for sig, og man skulle således være kommet i den gunstige situation, at Arbejds- og Fabriktilsynet administrativt antagelig arbejdede med et skel, som meget nært netop svarede til den industrihistoriske definition følgende lovens paragraf 3, som pålagde anmeldelsespligt for »Enhver, der . . . beskæftiger eller lader beskæftige mindst 6 arbejdere . . .«. Blot undlod man netop fra og med 1913 at offentliggøre arbejdsantal, som det var sket for tidligere år. Og dermed er man lige vidt.³

Grundmaterialet til Arbejds- og Fabriktilsynets årsberetninger

En egentlig afprøvning af kildeværdien af Arbejds- og Fabriktilsynets tidligste årsberetninger kan kun foretages, hvis det er muligt detaljeret at følge, hvilke virksomheder der reelt var under tilsyn, d.v.s. at gå tilbage til de oplysninger, der lå til grund for årsberetningerne. Samtidig skulle det kunne afgøres, hvor vidt det er muligt at opstille tidsserier for den industrielle udvikling.

Indtil 1924 indførte fabrikinspektørerne oplysninger om de virksomheder, de inspicerede, i de såkaldte inspektionsprotokoller eller protokoller over arbejdssteder. Disse protokoller indeholdt faste rubrikker for antal arbejdere opdelt i aldersgrupper og efter køn samt arbejdstiden. Fra 1925 førtes tilsvarende oplysninger på kartotekskort for hver enkelt virksomhed.⁴

En eftersporing af inspektionsprotokollerne har imidlertid vist, at de er meget ufuldstændigt bevaret.⁵ Bedst dækning ses for Fyn for perioden 1890-1924. Der er derfor foretaget en gennemgang af protokollerne for Odense, der var industrielt dominerende i regionen, med henblik på at opstille en industristatistik på tværs af det traditionelle skel i 1914 og samtidig vurdere, i hvor vid udstrækning håndværksvirksomhederne var underlagt tilsyn.⁶ Geografisk omfatter undersøgelsen Odenses tre sogne inklusive disses landdistrikter under Odense herred samt Dalum sogn, der i vid udstrækning var funktionelt sammenhængende med byen.

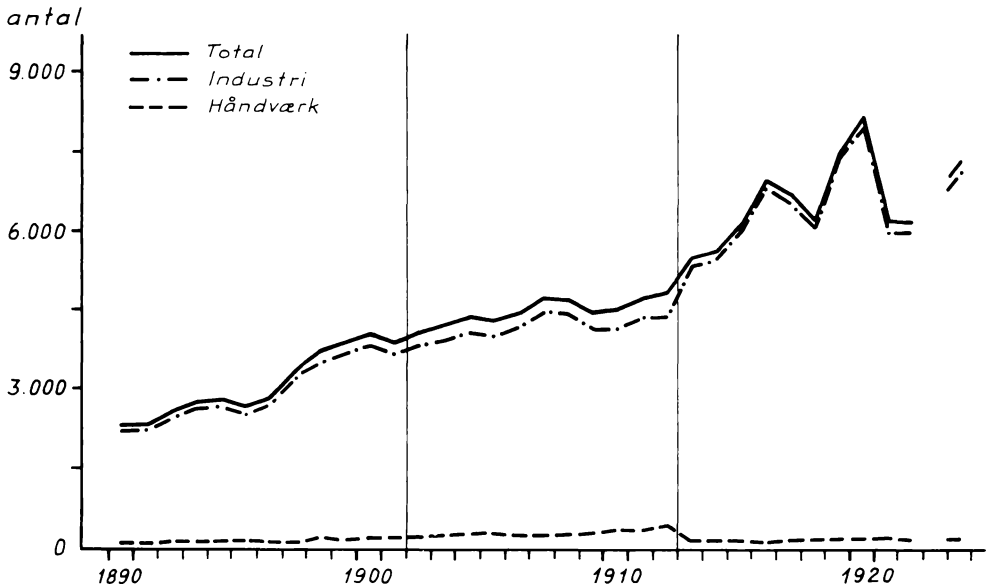
En fuldstændig industristatistik kan dog heller ikke opstilles for Odenses vedkommende. Fra 1902 var det således en kvindelig fabrikinspektør, frk. F.A. Ve-

del, København, der for hele landet skulle føre tilsyn med virksomheder, der næsten udelukkende beskæftigede kvindelige arbejdere, nemlig 1. trikotagefabrikker, 2. systuer, herunder bundtmagerier, possementmagerier, hattesystuer og handskesystuer og 3. vaskerier og strygerier. Frk. Vedels inspektionsprotokol er ikke fundet bevaret, og selv om flere af de af hende inspicerede virksomheder er indført i den lokale fabrikinspektørs protokol i henhold til maskinloven, så mangler arbejdertallene. På landsbasis drejede det sig om knap 5% af virksomhederne, som blev inspiceret af den kvindelige inspektør.⁷ Og ved at sammenholde med den trykte statistik for industritællingen 1906 for Odense ses, at inden for beklædningsindustri og »toiletvirksomhed« var der 645 håndværksvirksomheder defineret som virksomheder med under seks arbejdere og 30 industrivirksomheder. Af disse var kun henholdsvis en og tre angivet med arbejdertal i inspektionsprotokollen.

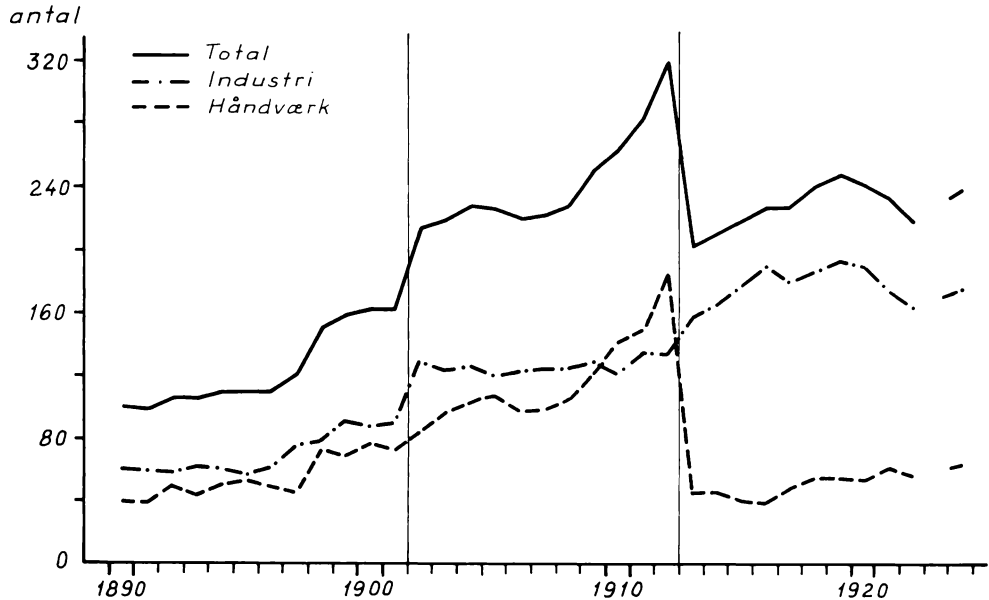
Noget bedre bliver resultatet ved en sammenligning mellem virksomheder i fabrikprotokollen og i 1914-industritællingen. Efter 1913-loven dukkede et større antal systuer og konfektionsfabrikker op i protokollen og forblev der i en årrække. De kom ind lidt efter lidt, og endnu i 1914 er det ikke muligt at optælle mere end 15 virksomheder med seks eller flere ansatte, som skal ses i forhold til 1914-tællingens 25. I tiden efter 1920 forsvandt de mindre systuer imidlertid igen, nu på ny overgået til en kvindelige fabrikinspektør, fru Schou, som heller ikke har efterladt sig arkivalske spor. De større virksomheder i konfektionsindustrien indgik derimod alle fortsat.

Klart underrepræsenteret i inspektionsprotokollerne er også industrigrup-

Figur 1: Antal arbejdere i virksomheder under tilsyn, Odense 1890–1924.

Figur 2: Antal virksomheder under tilsyn, Odense 1890–1924.

Anmærkning til alle figurer: Håndværk omfatter virksomheder med 1–5 arbejdere; industri er virksomheder med mindst 6 arbejdere. Undersøgelsen omfatter kun virksomheder under tilsyn i henhold til fabrik- og maskinbeskyttelseslov.

Kilde: LAF, Arbejds- og Fabriktilsynet, inspektionsprotokoller 1890–1901 og 1902–13 og protokol over arbejdssteder 1913–24.

Interiørbillede fra Arbejdernes Aktiebageri i Vindegade i Odense 1911. Rugbrødene skæres ud, og maskinen drives af en motor fra Thomas B. Thrige (Otto Nørmark fot., Odense Centralbibliotek, Lokalhistorisk Afdeling).

perne jordarbejde, bygnings- og til efter 1913 også møbelindustri. Ifølge protokollen inspiceredes i 1906 12 mindre og 11 større virksomheder inden for disse grupper, mens der i 1906-tællingen blev opregnet 50 virksomheder med mindst seks arbejdere og 305 mindre virksomheder. Det må ses på baggrund af bestemmelserne før 1913 om, at kun virksomheder med helt eller delvis tildækkede arbejdspladser var tilsynspligtige. Således var henholdsvis de 10 og otte af de i 1906 inspicerede virksomheder snedkerier og dermed beslægtede fag, hvor der typisk arbejdedes på egentlige værksteder.

Efter 1913 kom også snedkerier og

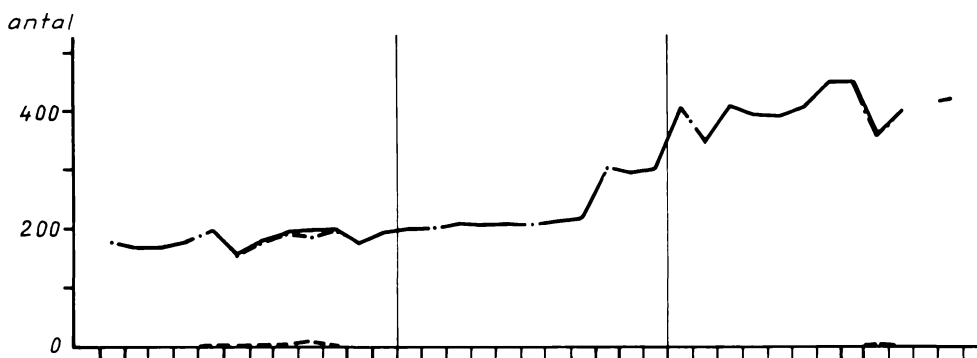
trævareindustri efterhånden massivt ind i protokollen, som antagelig efter nogle år blev nogenlunde dækkende. Ifølge 1914-tællingen skulle der være 31 industrivirksomheder i denne branche, mens fabrikkprotokollen dog endnu kun har 17.

Derimod var der for de øvrige brancher samlet en særdeles god overensstemmelse mellem antal industrivirksomheder ifølge 1906-tællingen og antallet under tilsyn, opgjort respektive til 110 og 109. Det må dog indrømmes, at den gode overensstemmelse er et resultat af, at mindre forskydninger inden for de enkelte industrigrene udligner hinanden. Tallene for håndværk sætter dog tingene

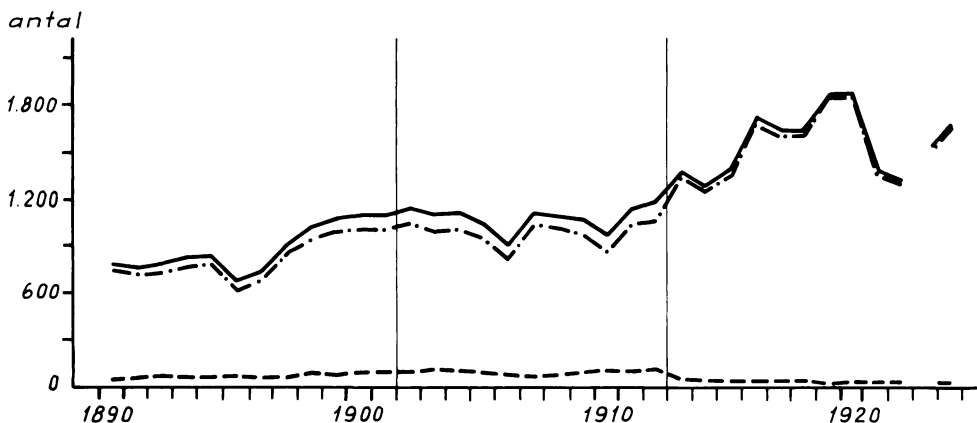
Figur 3: Antal arbejdere under tilsyn i tekstilfremstilling, Odense 1890–1924.

Figur 4: Antal arbejdere under tilsyn i papir- og papirvarefremstilling, Odense 1890–1924.

Figur 5: Antal arbejdere under tilsyn i nærings- og nydelsesmiddelfremstilling, Odense 1890–1924.

i relief. Her var der 522 håndværksvirksomheder i tællingen, som modsvares af kun 84 småvirksomheder med fra en til fem arbejdere opført i fabrikkprotokollen.

En sammenligning mellem fabrikin-spektionens grundmateriale og tallene for 1914-tællingen giver også for flere brancher overbevisende resultater. Antallet af virksomheder i Odenseområdet – men ikke de dertil svarende sumerede arbejdsantal – i de enkelte størrelseskategorier (6-20 arbejdere, 21-100 og over 100) er kendt fra den bearbejdede og publicerede tælling, og forsøgsvis har de reelle arbejdsantal i såvel jern- og metalindustrien som nærings- og nydelsesmiddelindustrien kunnet hentes i inspektionens protokol og indsættes. Virksomhedstallene i de enkelte størrelsesgrupper viser god overensstemmelse, og dermed har der kunnet foretages en art rekonstruktion af 1914-tællingen opgjort for en mindre geografisk enhed.⁸

Når situationen gøres op, kan det for det første anføres, at med henblik på belysning af den industrielle udvikling er byggefagenes underrepræsentation af mindre betydning, da de traditionelt defineres som hørende til håndværk uanset størrelse. Derimod regnes den store del af virksomhederne med mindst seks arbejdere inden for beklædning m.m. til industrien, hvad der ligefuldt gælder regulære møbelfabrikker. I den udstrækning disse fag havde en udvikling, der afveg fra de øvrige industrigrene, vil en industristatistik på grundlag af inspektionsprotokollerne naturligvis være misvisende. Især konfektions- og trikotageindustrien havde en betydelig fremgang fra 1890erne, hvorfor den industrielle vækst muligvis i beskeden grad undervurderes, hvad tillige må gælde om mø-

bel- og anden trævareindustri. Det modvirkes dog af den stigende dækningsgrad for disse industrigrene. Blot må så også tilføjes, at industritællingerne viser, at disse branchers andel af den samlede industri var relativt beskeden.

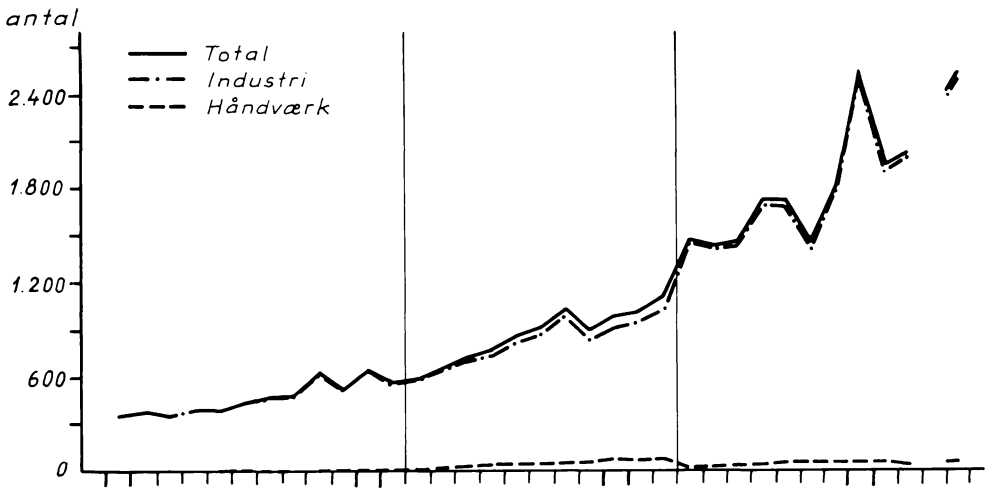
Håndværks- og industrivirksomheder under tilsyn i Odense og Dalum

Arbejdsstyrken og antallet af virksomheder under tilsyn 1890-1924 med mindst én arbejder er vist i figur 1 og 2, idet der er foretaget en fordeling på håndværk og industri.

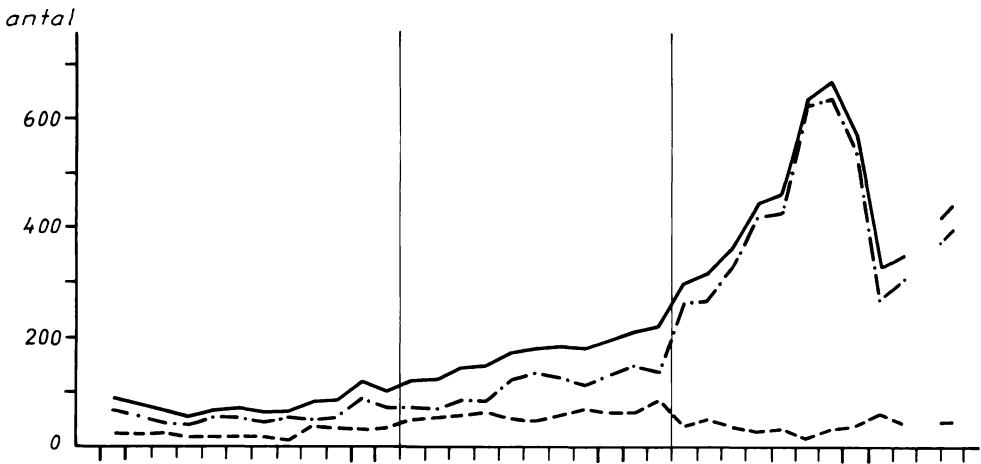
Antagelserne om en stærk udvidelse af håndværksvirksomhederne under tilsyn op mod 1913 bekræftes. Ikke overraskende er det særlig markant ved opgørelsen af antal virksomheder, men også den totale arbejdsstyrke ses at udvise en stærkere vækst end den industrielle arbejdsstyrke alene, især efter loven af 1901, men også under de gode konjunkturer i slutningen af 1890erne og i de sidste år før 1914. Fællesrepræsentationens kampagne mod inddragelse af mindre virksomheder førte i Odense til, at fem cigarfabrikker og fire trævarefabrikker udgik af tilsyn i årene 1903-04. I den samlede opgørelse modsvarede det dog af en tilgang af andre håndværksvirksomheder. Også i de følgende år blev enkelte bedrifter »indtil videre fritaget for tilsyn«. Det var tidligere kun sket for tre virksomheder i årene 1890-92 under henvisning til, at de ikke anvendte maskiner.

Industriens konjunkturudsving for tiden før 1914, herunder det stærke opsving i slutningen af 1890erne, fremgår af tallene for den samlede arbejdsstyrke, om end højkonjunkturernes styrke i mindre grad overvurderes. Omvendt undervurderes formentlig tilbageslaget lige

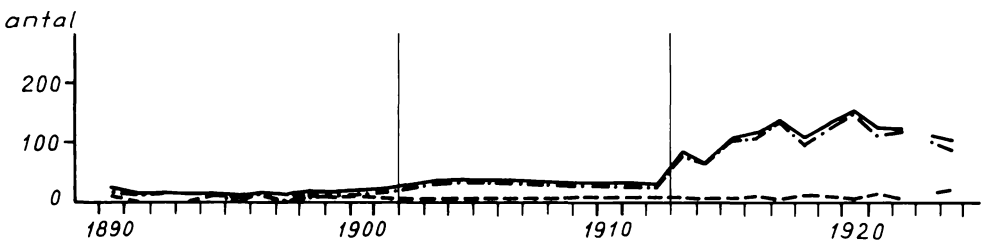
Figur 6: Antal arbejdere under tilsyn i maskin- og metalfremstilling, Odense 1890–1924.

Figur 7: Antal arbejdere under tilsyn i trævarefremstilling, Odense 1890–1924.

Figur 8: Antal arbejdere under tilsyn i lædervarefremstilling, Odense 1890–1924.

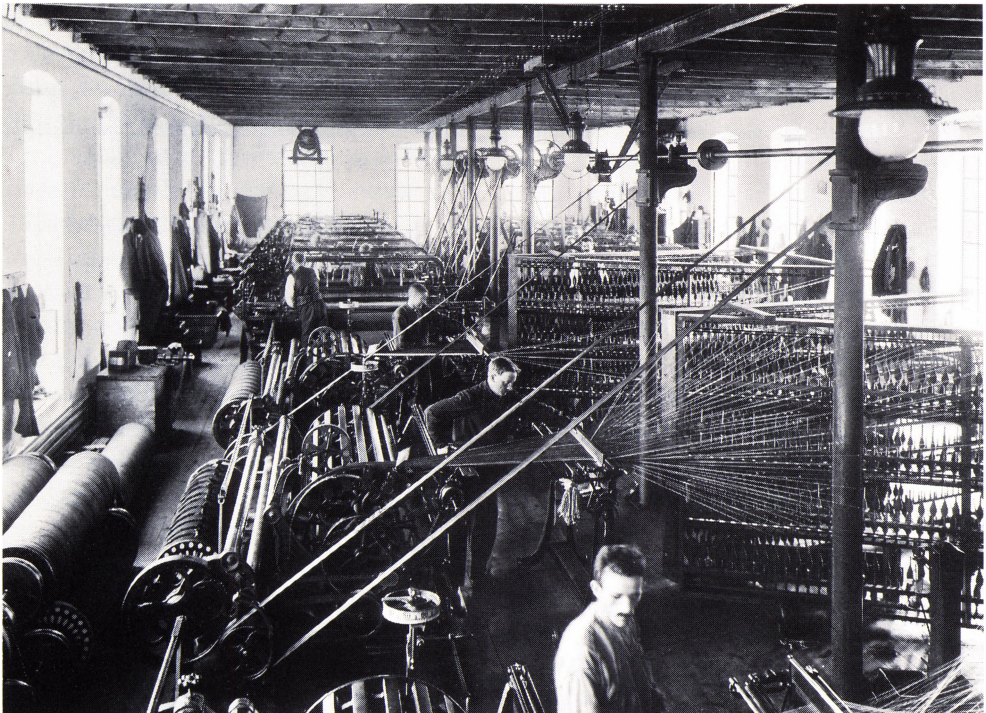
efter århundredskiftet, da industriens arbejdsdeltal i 1902 er påvirket af de ændrede regler for inddragelse under tilsyn. Den markante stigning 1901-02 i antal industrivirksomheder under tilsyn skyldes især, at 10 snedkerier med mindst seks arbejdere for første gang kom under tilsyn netop i 1902, hvortil kom yderligere inddragelse af bl.a. to bagerier, to cigarfabrikker, fire klejnsmede, en kobbersmed og en filehugger. Det er inddragelser, som næppe kan tilskrives særlig fremgang i arbejdsdeltal eller mekanisering.

Forholdet mellem industri og håndværk opgjort på grundlag af inspektionsprotokollerne var dog meget forskelligt i de enkelte brancher, ligesom det i flere

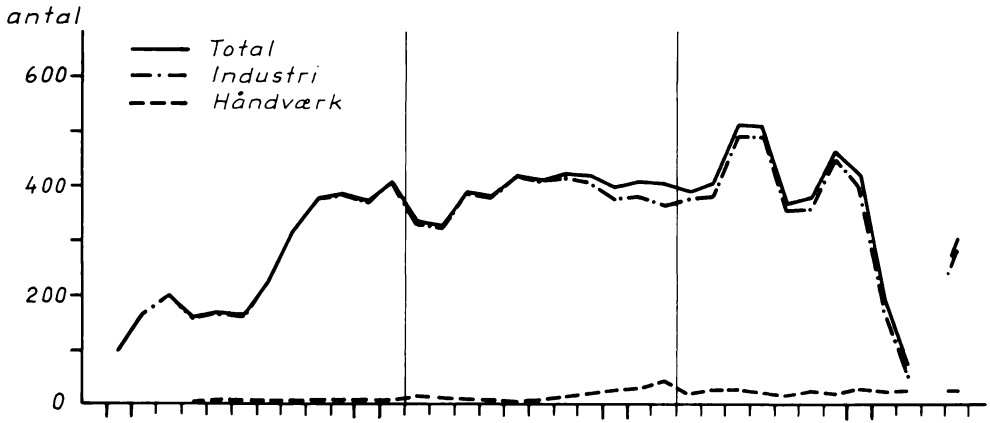
tilfælde ændredes over tid. Af betydning herfor var ud over lovændringen i 1901 typisk mekaniseringsfasen i de enkelte brancher, som førte til, at også mindre håndværksvirksomheder kom under tilsyn i henhold til maskinlovgivningen.

For enkelte industrigrene – tekstil- og papirindustrien – var der næsten fuld overensstemmelse mellem arbejdsdeltalene totalt og for industrivirksomhederne alene, jvf. figur 3-4. Begge brancher var også ifølge industritællingerne domineret af store enheder. Gennem hele perioden finder man her nogle af Odenses største virksomheder. Dalum Papirfabrik var efter en udvidelse 1909/10 områdets næststørste arbejdsplads med over 250 arbejdere. Brandts Klæde-

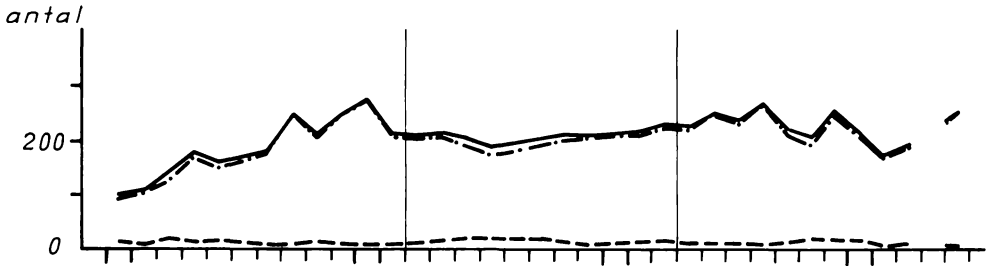
Fra kædeskæreriets på Brandts Klædefabrik i Odense ved virksomhedens 50-års jubilæum 1919 (Odense Centralbibliotek, Lokalhistorisk Afdeling).

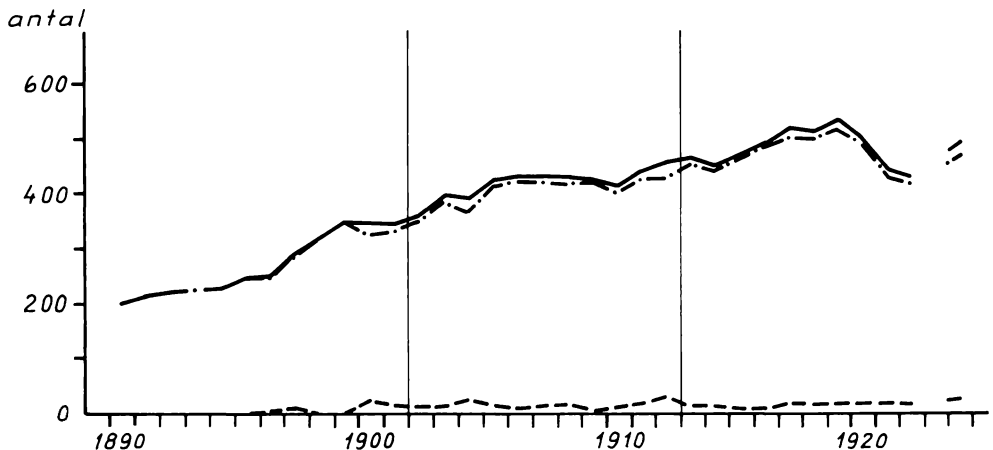
Figur 9: Antal arbejdere under tilsyn i sten-, ler- og glasfremstilling, Odense 1890–1924.

Figur 10: Antal arbejdere under tilsyn i teknisk, kemisk fremstilling, Odense 1890–1924.

Figur 11: Antal arbejdere under tilsyn i grafisk fremstilling, Odense 1890–1924.

fabrik og to bomuldsvæverier – fra 1902 samlet under A/S Mogensen og Dessau – havde ligeledes over 100 arbejdere. Håndværksvirksomhederne havde her aftagende vægt, også i opgørelsen over antal virksomheder.

For de øvrige industrigrene gælder, at håndværksvirksomhederne ikke alene udgjorde en væsentlig del af det samlede antal, men også til en vis grad frem til 1913 påvirkede de samlede arbejdsantal, jvf. figur 5-18. Det gjaldt især de sidste år inden første verdenskrig med undtagelse af den teknisk-kemiske industri. For næringsmiddelindustrien og den grafiske industris vedkommende gjorde det sig tillige gældende i årene umiddelbart efter århundredskiftet, mens det for trævareindustrien også kan konstateres i slutningen af 1890erne.

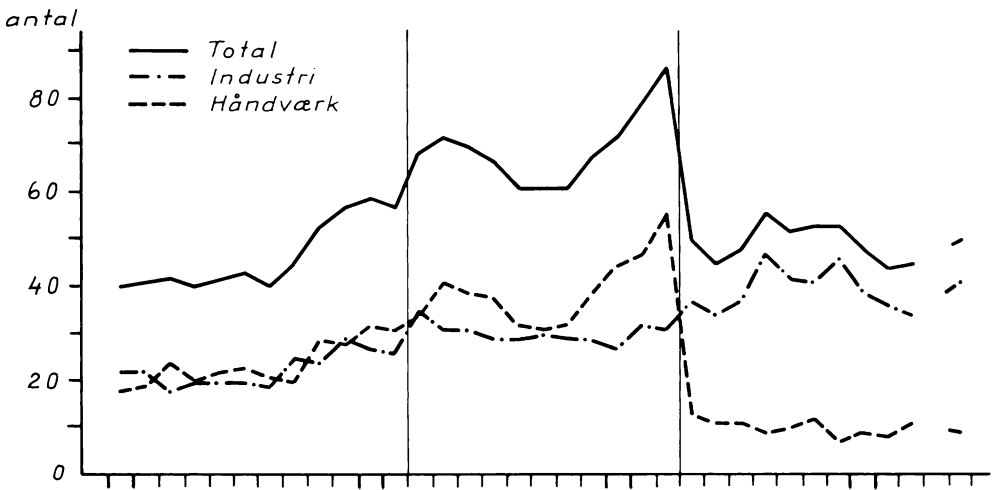
Den generelle tendens fra omkring 1908 må i vid udstrækning ses i forbindelse med elektromotorens stigende udbredelse, ikke mindst i forbindelse med anlæggelsen af det kommunale elværk dette år. Kommunen støttede gennem lån aktivt anskaffelsen af elektromotorer. Hertil kom, at Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Håndværk fra 1904 havde administreret statslån til mindre virksomheders maskinanskaffelser.⁹ Stor vægt havde det, at virksomheder i traditionelle håndværksfag inden for trævareindustrien – især drejervirksomheder – og ikke mindst inden for metal- og maskinindustrien anskaffede en elmotor og blev tilsynspligtige. Mange maskinværksteder var reelt blot tidligere smedjer, som fik deres nye betegnelse efter anskaffelsen af en større eller mindre elmotor.

For en række mindre fag slog den teknologiske udvikling dog tidligere igennem. Opvarmning med brænde var fort-

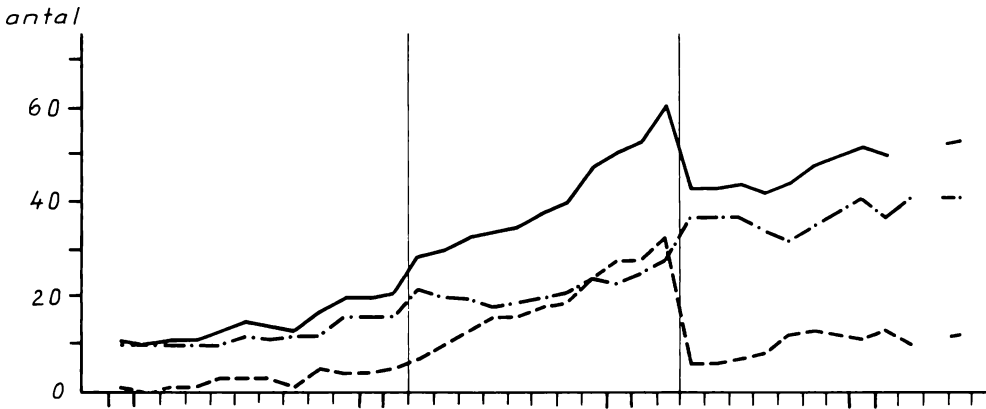
sat udbredt i 1890erne, og endnu i 1897 var kun et enkelt brændeskæreri med mekanisk kraft under tilsyn. Men i år 1900 var der fire og to år senere otte – et par af disse anvendte dog også den mekaniske kraft til kulknusning. Inden for næringsmiddelindustrien sås også en tidlig brug af kraftmaskiner i form af kødhakkere. Pølsefabrikanter kom dermed under maskinloven i et antal af to i 1897, fire i 1898, seks i 1903 og ikke mindre end 17 i 1912 – kun en af disse kom over industriskellet på de seks arbejdere. Kaffe-malingen mekaniseredes endnu tidligere, idet man her allerede i 1890 finder hele fem med kaffemøller under tilsyn. Atter var der tale om virksomheder typisk med en-to arbejdere.

Flere af de nævnte eksempler på håndværksvirksomheder, som kom under tilsyn i løbet af perioden før 1913 – især lige efter århundredskiftet – er meget langt fra at være foretagender, der blot med nogen ret kan opfattes som havende en industrielt præget produktion. Årsberetningernes aggregerede tal er derfor som forventet ubrugelige, hvis man vil belyse den industrielle udvikling med hensyn til antallet af virksomheder. Og når det gælder arbejdsstyrken, er der tale om en vis misvisning, som overbetoner den industrielle vækst. Denne sidste skævhed er dog så forholdsvis beskedent, at en periodisering af industriens svingninger er mulig på grundlag af de tidlige årsberetninger, ligesom det også for en række enkelte industrigrenes vedkommende må antages at være tilladeligt at bruge årsberetningerne til at opstille tidsserier til belysning af konjunktursvingninger i alt fald efter 1889. Bedst er det naturligvis, som her, ved hjælp af grundmaterialet at udskille industrivirksomhederne under tilsyn. Men det kræver blot, at man er så

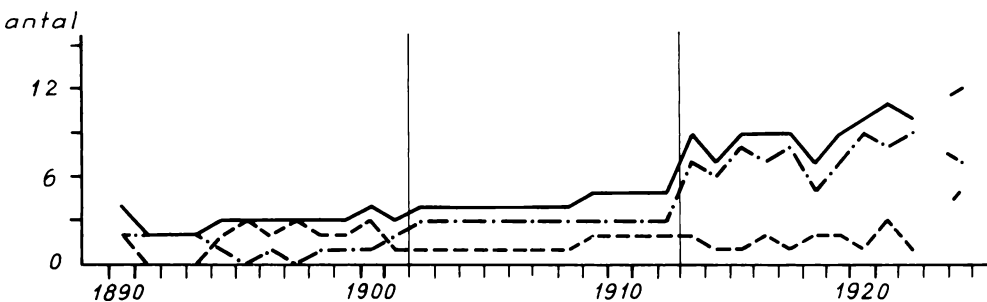
Figur 12: Antal virksomheder under tilsyn i nærings- og nydelsesmiddelfremstilling, Odense 1890–1924.

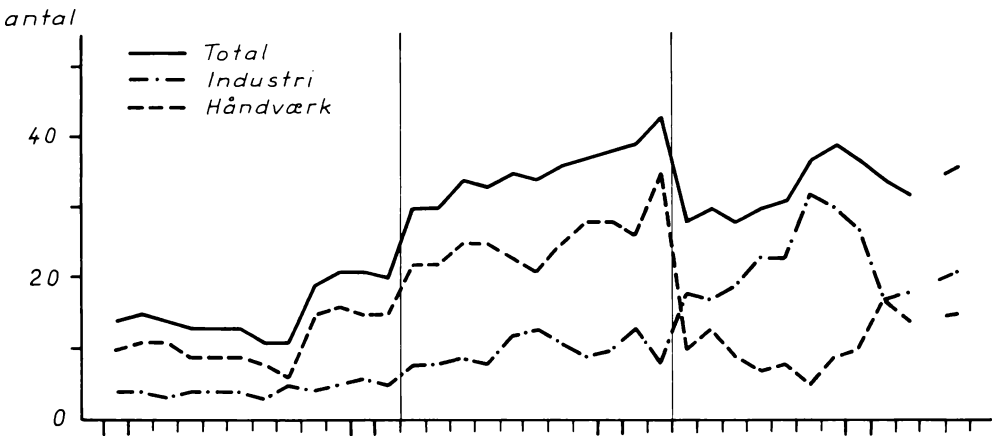
Figur 13: Antal virksomheder under tilsyn i maskin- og metalfremstilling, Odense 1890–1924.

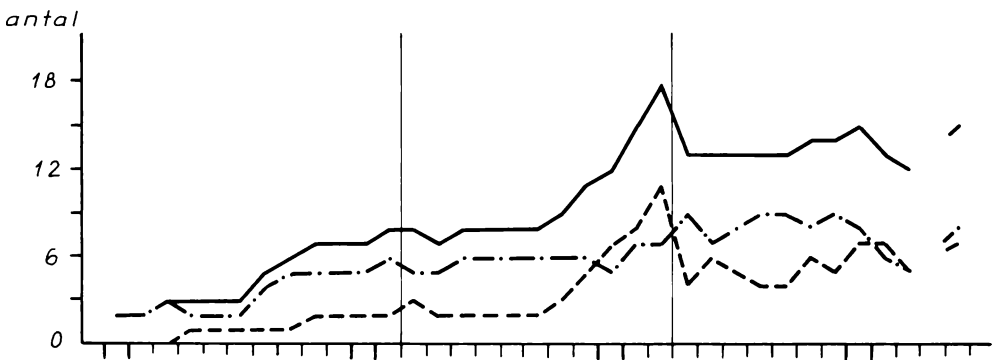
Figur 14: Antal virksomheder under tilsyn i lædervarefremstilling, Odense 1890–1924.

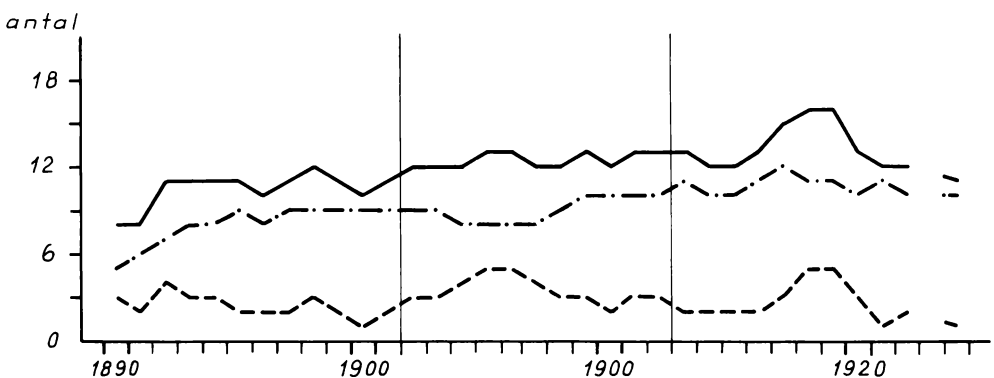
Figur 15: Antal virksomheder under tilsyn i trævarefremstilling, Odense 1890-1924.

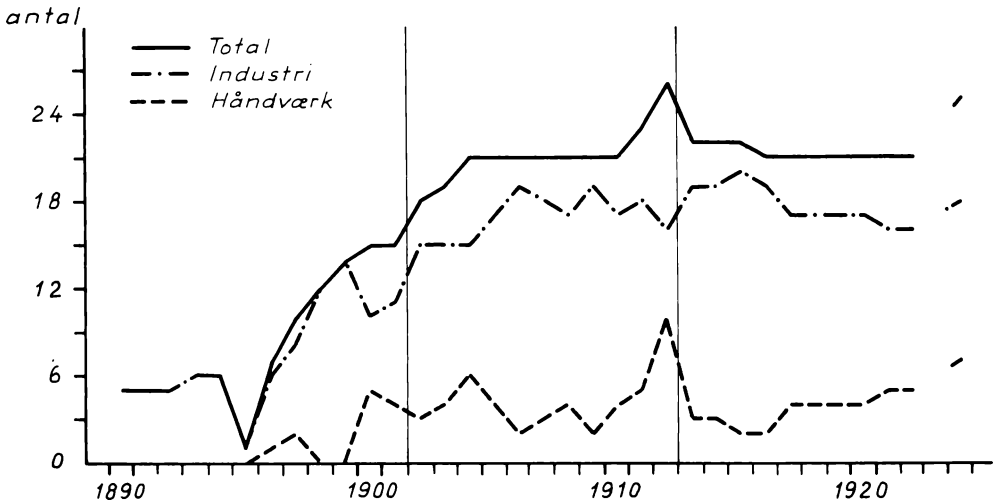

Figur 16: Antal virksomheder under tilsyn i sten-, ler- og glasfremstilling, Odense 1890-1924.

Figur 17: Antal virksomheder under tilsyn i teknisk, kemisk fremstilling, Odense 1890-1924.

Figur 18: Antal virksomheder under tilsyn i grafisk fremstilling, Odense 1890–1924.

favorabelt stillet, at inspektionsprotokollerne er bevaret.

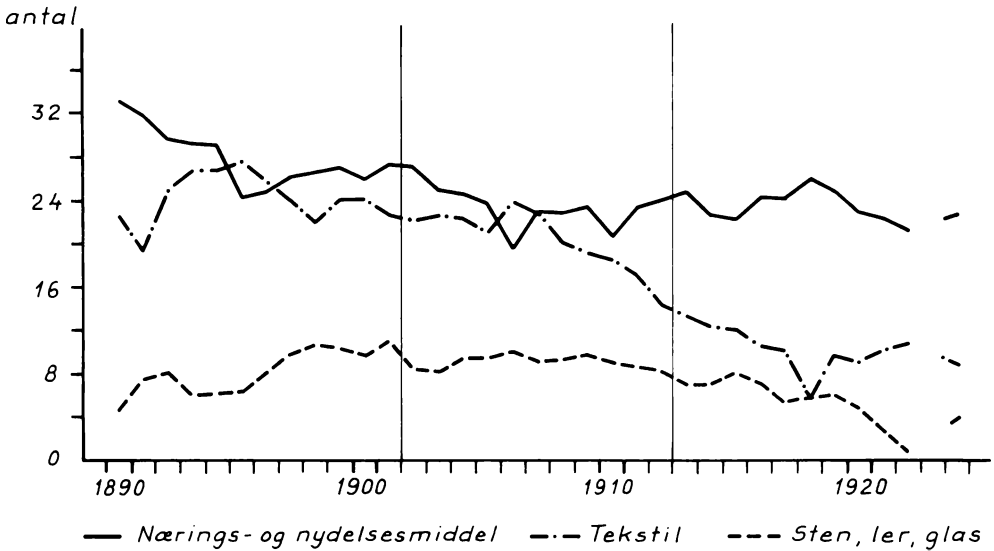
Dette gælder ikke mindre for perioden efter 1913, hvor tilsynet indstillede den hidtidige praksis med at offentliggøre de samlede arbejdsantal. Til gengæld er materialet for den sidste del af den undersøgte periode relativt langt mere homogent. Undtagelser er gruppen systuer, der kun tidvis blev inspiceret på linie med øvrige industrivirksomheder, endvidere konsummejerierne, der i 1913 havde en engangsoptræden for siden at blive overført til en særlig »kategori F«, og endelig ses en række enkeltstående »undladelsessynder«. Protokollerne viser derfor en bestand af store og små, som efter opsamling af en række virksomheder i trævarebranchen må antages at være nær komplet, når det gælder de egentlige industrivirksomheder.

Protokollernes få tilbageblevne småvirksomheder har nærmest karakter af at være industrielle residualbedrifter. Virksomheder i tilbagegang med sluttelig en enkelt ansat endte uvægerligt med før el-

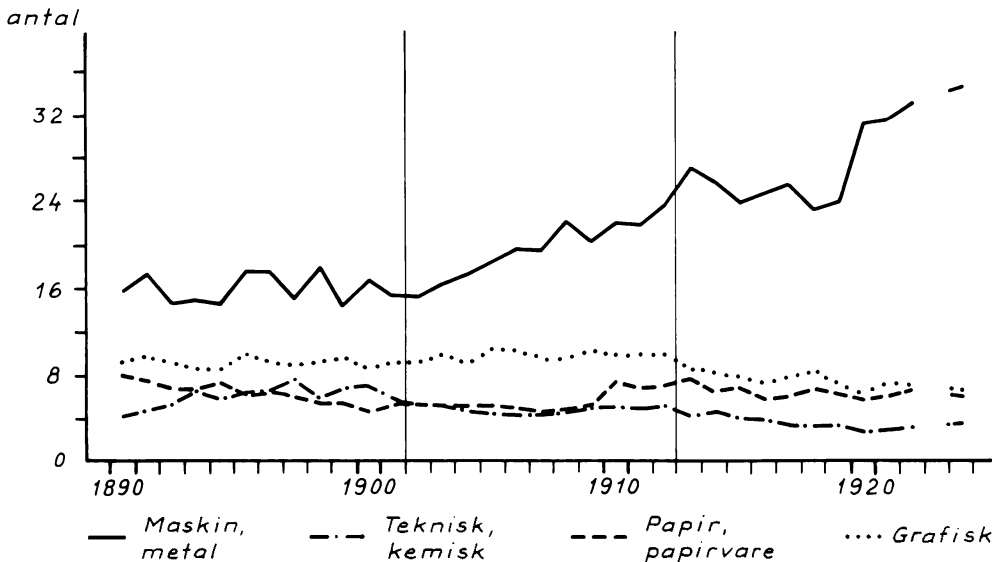
ler siden at blive overført til E-protokollen, som blot værende under maskintilsyn. Andre med en beskæftigelse i størrelsesordenen to-fem blev ofte stående, og i en række tilfælde rykkede de op over og siden måske atter ned under den industrielle »spærregrense« på de seks arbejdere. Der er således ikke megen tvivl om, at man administrativt skønnede, hvilke virksomheder der fornuftigvis hellere fortsat måtte forblive under fabriktilsyn på linie med de større. Af figur 2 vil man da også kunne aflæse modsatrettede tendenser mellem små og store. I vækstperioder steg antallet af sidstnævnte simpelt hen blandt andet i kraft af, at flere blev beskæftiget i de mindste, hvorefter de avancerede til »rigtig« industri, med faldende tal for »håndværk« til følge. Man kan blot betragte udviklingen fra 1914 til 1915 og den omvendte tendens fra 1920 til 1921.

Ved vurderingen af figur efter figur kommer man imidlertid ikke uden om fortsat at betragte det tidsmæssige skel, så ofte anvendt i litteraturen – her ikke

Figur 19: Udvalgte industrigrænes procentvise andel af den industrielle arbejdsstyrke under tilsyn, Odense 1890-1924 (kun industrigræne med mindst 5% af den industrielle arbejdsstyrke er medtaget).

Figur 20: Udvalgte industrigrænes procentvise andel af den industrielle arbejdsstyrke under tilsyn, Odense 1890-1924 (kun industrigræne med mindst 5% af den industrielle arbejdsstyrke er medtaget).

ved år 1914, men ved overgangen fra 1912 til 1913, hvor ikke alle kurverne forløber uden »hak«. Skal man tro årsberetningerne fra Arbejds- og Fabriktilsynet fra netop disse år, skulle 1913-loven ikke have medført de store ændringer med hensyn til, hvad der blev inddraget. Dette synes i alt fald ikke helt at holde stik for Odenseområdets vedkommende, og man fristes til at slutte, at man i årsberetningerne måske – belært af erfaringerne? – var tilbøjelige til at nedtone, hvad en revision alligevel måtte have bevirket af nyinddragelser i de enkelte tilsynskredse. Summarisk opgjort kan man fastslå, at det fra 1912 til 1913 for Odenseområdet drejede sig om en tilgang i statistikken på rundt regnet 1.000 industrielle arbejdere. Specielt i næringsmiddelbrancherne, metal- og maskinindustri samt trævareindustrien kom et ikke helt ringe antal flere industrivirksomheder under tilsyn.

Loven af 1913 skal tillægges sin del af forklaringen på manglen på grafisk kontinuitet. Men ved siden heraf er der grund til at understrege, at der faktisk var virksomheder, som netop ved denne tid voksede stærkt. Byens største, Thomas B. Thrige, tegnede sig alene fra 1912 til 1913 for en forøgelse på ca. 260 mand, altså omkring 25% af de nævnte 1.000 industrielle arbejdere, og så spiller det en mindre rolle, at der blev inddraget nogle flere små industrivirksomheder i samme branche. Faktisk er der ikke

blandt de nye i 1913 tale om en eneste virkelig betydelig virksomhed, som hidtil var blevet overset.

Når det gælder det traditionelle industrihistoriske skel omkring året 1914, skulle der således alligevel være grundlag for en forsøgsvis gåen på tværs. Tidspunktet kan for Odenseområdet klart anskues som beliggende midt i en vækstperiode, som på trods af materiale- og forsyningsproblemer under verdenskrigen først endeligt afsluttedes med det fatale omsving 1920–21, jvf. figur 1. For de enkelte industrigrene var der variationer, hvad man dels kan aflæse af kurverne for antal arbejdere og virksomheder i figur 3-19, dels af procentfordelingerne i fig. 19-20. Og den hele udvikling i det nærmeste årti efter 1914 gav en ændret vægtfordeling. Det blev jern- og metalindustrien, som relativt kom til at veje langt tungere, og det er ikke svært at pege på de lokale dynamoer, som drev denne udvikling. Som det i en tidligere periode havde været tekstilfabrikkerne i årene omkring 1890 og glasværket i 1890'erne, der med flasker til øllet havde spillet *sin* rolle i samvirke med byens bryggerier delvis uden sammenhæng med den generelle konjunkturudvikling, så var det nu Thomas B. Thrige og siden Odense Stålskibsværft, som i spidsen for underleverandører stod på fløjen – også i den mellemkrigstid, som industrihistorisk set først må siges at være begyndt efter 1920.

Noter

1. Jvf. Hans Chr. Johansen: *Industriens vækst og vilkår 1870-1973* (1988). Tidligere har f.eks. Richard Willerslev afvist at bruge antallet af virksomheder under tilsyn som indikator på den industrielle vækst, mens han derimod mente at

kunne bruge arbejdertallene under henvisning til, at håndværksvirksomhedernes arbejdere udgør en meget ringe del af det samlede antal, jvf. *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 1954, s. 254f. Sv. Aa. Hansen har dog ment, at årsberetningerne kunne

- anvendes til at belyse udviklingen i den gennemsnitlige virksomhedsstørrelse, jvf. *Early Industrialisation in Denmark* (1970), s. 21.
2. De inddragne virksomheder grupperedes fra 1889 i tre kategorier: 1. fabrikker og fabrikmæssigt drevne virksomheder under tilsyn ifølge fabriks- og/eller maskinloven samt andre industrielle virksomheder i henhold til maskinloven. Virksomheder under fabriksloven opgjordes som en særlig gruppe under denne kategori, der tillagt mejerier er emnet for denne artikel. 2. Mejerier og landbrug. Handelsforretninger f.eks. med hakkelse- og rensemaskiner henregnedes hertil, men optaltes først særskilt som henholdsvis mejerier og landbrug under kategorien fra 1905. 3. Andre ikke-industrielle virksomheder bl.a. med ophejsning, vandpumpning og egen elektrisk produktion samt bevægelige maskiner som tærskværker, muddermaskiner og mekanisk drevne spil til voddragning på fiskefartøjer. I henhold til lov af 1906 skulle der føres tilsyn med bagerier, som derefter opgjordes særskilt i årsberetningerne fra Arbejds- og Fabriktilsynet.
 3. Årsberetninger til og med for året 1920 i *Ministerialtidende* afd. B (senest 1922), herefter for år 1925ff. i *Socialt Tidsskrift* (fra og med II. årg., nr. 6, 1926, afd. C).
 4. Helle Askgård: *Den sønderjyske industris udvikling fra 1920 til 1970* (1970), s. 220f.
 5. Der er afleveret protokoller til såvel Rigsarkivet som landsarkivene i Viborg og Odense.
 6. LAF, Arbejds- og Fabriktilsynet, inspektionsprotokoller 1890-1901 og 1902-13 samt protokol over arbejdssteder 1913-24.
 7. Jvf. årsberetning, især for 1903.
 8. Jvf. Hans Chr. Johansen, Per Boje og Anders Monrad Møller: *Fabrik og bolig. Det industrielle miljø i Odense 1840-1940* (1983), s. 219, 250 og 282. Bemærk her differencen i næringsmiddelindustrien, som skyldes konsummejerier og bagerier.
 9. Tage Kaarsted og Per Boje: *Thomas B. Thrige* (1983), s. 64.

»Den laveste Partiegoismes allerbrutaleste Fjæs«?

Eller: Noget om valglovene i 1915 og 1920

Af Jørgen Elklit

»Den laveste partiegoisme har her vist sit allerbrutaleste fjæs« er en formulering, der blev citeret i Landstinget under en valglovsdebat i 1914.¹ De fleste vil nok mene, at det er et stærkt udtryk til karakteristik af et lovforslag. Spørgsmålet er imidlertid, om det også er *for* stærkt?

Dét er emnet for denne artikel, som med dette udtryk som ét udgangspunkt vil rejse spørgsmålet om drivkræfterne bag valglovene i 1915 og 1920. Var de partiernes egeninteresse – som citatet og én udbredt opfattelse siger – eller var de af mere ideel karakter, bestemt af hensynet til en ønskværdig videreudvikling af den demokratiske styreform, i takt med ændringerne i samfundets sociale strukturer?

For at kunne besvare det spørgsmål er det nødvendigt at have overblik over den tids valgsystemer. Der findes imidlertid ingen tilfredsstillende oversigt over de pågældende systemer, og det er nemt at finde eksempler på fejl og manglende viden om disse ting;² derfor er det nødvendigt at give en redegørelse for valgretsbestemmelser, valg måde osv. til Landsting og Folketing i og omkring den periode, der er i fokus. Det gøres i det første afsnit.

Det næste spørgsmål er, hvorledes disse ændringer i nogle af det politiske systems grundlæggende spilleregler blev gennemført? Hvordan forløb den politiske beslutningsproces? Den proces, der endte med grundloven og valgloven i 1920, tog sin begyndelse i 1905. Den politiske behandling tog ikke bare lang tid, den var også kringlet. For at forstå udformningen af de to valglove er man også nødt til at have overblik over i hvert fald hovedtrækkene i tilblivelseshistorien, således som den udspillede sig på den parlamentariske arena.

Udviklingen i valgsystemer og politiske partiers kamp om magt og indflydelse er imidlertid problemstillinger, som også kan analyseres under en samfundsvidenskabelig tilgangsvinkel. Så er den analyserede udvikling ikke kun væsentlig for sin egen skyld, men *også* fordi den er et eksempel på et generelt fænomen, en konkret *case*.

Denne dobbelthed i tilgangen er væsentlig i denne artikel. Man kan studere den politiske beslutningsproces som et konkret historisk forløb, men man kan også – *og samtidigt* – bruge den som udgangspunkt for en analyse af partiadfærd i forbindelse med en bestemt kategori af

politiske problemer. Der vil her blive lagt op til afprøvning af, om det såkaldte taberperspektiv også er et hensigtsmæssigt udgangspunkt for forklaring af partiernes adfærd inden for dette sagområde.

Man kan også se på udviklingen af valgsystemerne på flere måder: Dels som et sæt af konkrete bestemmelser i Danmark på bestemte tidspunkter, dels som led i den samfundsmæssige demokratiseringsproces, som kan sammenlignes med tilsvarende processer andre steder.

Udviklingen af to af leddene i den samfundsmæssige demokratiseringsproces kan anskueliggøres ved hjælp af de to kurver i figur 1, som er artiklens andet udgangspunkt. Den ene viser den andel af befolkningen på 25 år og derover, der havde valget til Folketinget: Først ses et dramatisk spring i 1915, derefter yderligere en stigning ved det tredje folketingsvalg i 1920.

Den anden kurve viser med brug af Rae's disproportionalitetsindeks,³ hvorledes disproportionaliteten i løbet af fem år faldt drastisk, *samtidig med* udvidelsen af valget. Uanset om opgørelsen er absolut eller relativ, var der i september 1920 tre gange så mange, der havde valget til Folketinget, som der havde været i 1915. Det var en dramatisk stigning; men disproportionaliteten faldt så meget, at den ved de to sidste folketingsvalg i 1920 lå på en tredjedel af niveauet i 1913! Der var altså tale om en meget kraftig udvikling i retning af fuld forholdsmæssighed.

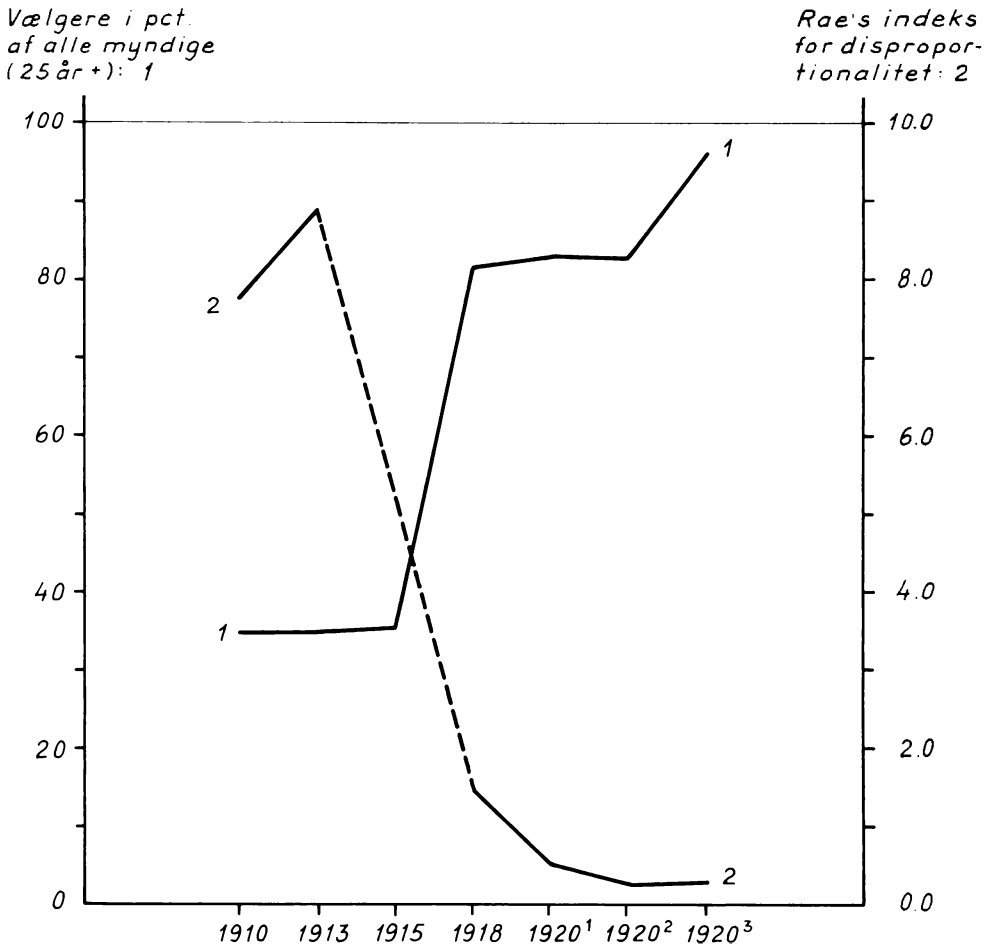
Disse udviklingslinier beskriver to led i den samfundsmæssige demokratiseringsproces. Den samlede demokratiseringsproces i et samfund består imidlertid af udviklingen i en række elementer, der alle skal have bevæget sig i demokra-

tisk retning, før man kan sige, at samfundet har udviklet sig til et demokrati – eller *polyarki*, for at bruge Dahls udtryk for den situation, hvor man ikke er nået helt frem til den demokratiske idealtilstand.⁴ Beskrivelsen af demokratiseringsprocessen i Danmark er altså ikke udtømt med disse to elementer. Og man kan endda hævde, at Rae's disproportionalitetsindeks slet ikke siger noget om demokratisering, fordi forholdstalsvalg hverken er en nødvendig eller tilstrækkelig betingelse for at tale om demokrati/polyarki.

Den diskussion skal ikke tages op her. Det afgørende er, at de to udviklingslinier viser, at der i denne periode skete en række ting, som *kan* ses som vigtige led i det danske samfunds demokratiseringsproces. Og selv om de to kurver ikke rammer maksimumsværdien på 100 pct. og minimumsværdien på 0,00, så er forløbet dog så markant, at det er berettiget at se dette tiår som en periode, hvor udviklingen mod et væsentligt mere demokratisk samfund – opgjort og forstået på denne måde – tog et par store skridt fremad. Andre elementer i den generelle demokratiseringsproces – såsom magtdeling, et vist mål af folkelig indflydelse på og kontrol over den politiske beslutningsproces, parlamentarisme, borgerlige frihedsrettigheder, frie og hemmelige valg – var gradvist kommet til siden 1830'erne og – især – 1840'erne. Men det var altså først i disse år, at valget blev så udbredt, at man for alvor kan tale om Danmark som et demokrati (eller polyarki, selv om dette ord vel aldrig kommer til at vinde fodfæste på dansk).⁵

Vanskelighederne ved at adskille disse to tilgangsvinkler er forklaringen på, at de optræder sammen, i det andet og tredje hovedafsnit.

Figur 1: To udviklingslinier ved folketingsvalgene 1910-1920³.

1. De forskellige valgsystemer

Spørgsmål som valgetrens udbredelse og valgmoden er i Danmark som regel blevet drøftet ud fra folketingsvalgreglerne. Det er også nemt at forstå, at der gennemgående har været større opmærksomhed omkring Folketinget end omkring Landstinget; man behøver bare at tænke på folketingsparlamentarismen siden 1901, på den videre udbredelse efter 1915 af valgetren til Folketinget end

til Landstinget og på Landstingets aftagende betydning, især efter etableringen af ensartede flertal i 1936.

Ligestillingen af de to kamre i lovgivningsprocessen betød imidlertid, at Landstingets flertal af Højre og frikonservative også efter 1901 havde fat i den lange ende: Love kunne ikke gennemføres uden også at være vedtaget ved tre behandlinger i Landstinget. Et oplagt eksempel er valglovgivningen, hvor Landstingets flertal var i stand til at blo-

kere for den udvikling, som et stort flertal i Folketinget gik ind for. Derfor kan man ikke give en tilfredsstillende vurdering af folketingsvalgrettens almindelighed og lighed uden at inddrage en parallel vurdering af almindeligheden og ligheden af valgretten til Landstinget og – vel at mærke – af de to kamres relative betydning i den politiske beslutningsproces.

Valgretten til Folketinget var formelt – og næsten også reelt – uændret fra 1849 til 1915. Det samme var valgmåden, som jo var flertalsvalg i enkeltmandskredse. Før 1901 foregik valgene på den måde, at vælgerne i hver enkelt kreds mødtes på

valgdagen til ét afgørende valgmøde. Der blev altid først holdt såkaldt kåring – med håndsoprækning – og kun hvis denne ikke gav et klart resultat – eller hvis en af de slagte kandidater krævede det – gik man over til såkaldt »navnlig« afstemning, hvor hver enkelt vælger højt og tydeligt skulle sige navnet på den kandidat, han stemte på. Det blev så skrevet ind i valglisten, ud for vælgerens navn. I takt med urbaniseringen i århundredets sidste del blev kredsene mere og mere uens af størrelse; derfor gennemførtes valgkredsreformen i 1894, som dels øgede antallet af valgkredse til 113 (hvortil kom Færøerne), dels for en tid

Tabel 1: Valgretsbestemmelser: Folketinget

1849–1915		1915–20		1920–53 ¹	
a)	Dansk indfødsret	a)	Indfødsret	a)	Indfødsret
b)	Mandkøn	b)	–	b)	–
c)	Fyldt 30 år	c)	Ved det første valg og tre år derefter: 29 år De følgende fire år: 28 år De følgende fire år: 27 år De følgende fire år: 26 år Derefter (dvs. fra begyndelsen af 1930'erne): 25 år	c)	Fyldt 25 år
d)	Egen husstand, hvis ansat i privat tjenesteforhold	d)	–	d)	–
e)	Ikke nyde eller have nydt understøttelse af fattigvæsenet, der ikke er enten eftergivet eller tilbagebetalt	e)	Ikke nyde eller have nydt understøttelse af fattigvæsenet, der ikke er enten eftergivet eller tilbagebetalt	e)	Ikke nyde eller have nydt understøttelse af fattigvæsenet, der ikke er enten eftergivet eller tilbagebetalt
f)	Ikke ud af rådighed over sit bo	f)	Ikke ud af rådighed over sit bo på grund af konkurs eller umyndiggørelse	f)	Ikke ud af rådighed over sit bo på grund af konkurs eller umyndiggørelse
g)	Fast bopæl i valgkredsen (eller i staden København) mindst et år	g)	Fast bopæl i landet	g)	Fast bopæl i landet
h)	Uberygget	h)	Ikke ved dom være fundet skyldig i en i den offentlige mening vanærende handling uden at have fået æresoprejsning	h)	Ikke ved dom være fundet skyldig i en i den offentlige mening vanærende handling uden at have fået æresoprejsning

1. Anvendt fra og med septembervalget i 1920.

Tabel 2: Valgretsbestemmelser: Landstinget

1866–1915	1915–53
1. I den almindelige vælgerklasse a) Have valgret til Folketinget (bopælskrav dog kun inden for den relevante del af landstingskredsen)	1. Alle a) Have valgret til Folketinget b) Være fyldt 35 år ¹ c) Fast bopæl i landstingsvalgkredsen
2. Som højstbeskattet a) Have valgret i den almindelige vælgerklasse b) I København: Sidste år være ansat til en skatteindtægt af mindst 4.000 kr. <i>I købstæderne (incl. Frederiksberg og handelspladserne):</i> Sidste år være ansat til en skatteindtægt af mindst 2.000 kr. eller have svaret mindst 150 kr. i direkte skat til stat og kommune	2. –
1. En overgangsbestemmelse betød, at alle der havde haft valgret ved valgmandsvalgene i 1915, blev ved med at have det, også selv om de var under 35. Det gjaldt – naturligvis – kun mænd og var kun af betydning ved valgmandsvalget i 1918.	

gjorde dem mere ens af størrelse. I 1901 indførtes blandt andet hemmelig afstemning.

I tabellerne 1–4 er de forskellige valg-systemer beskrevet. Det er nødvendigt at sondre mellem Folketing og Landsting, og mellem forskellige perioder. 1915 repræsenterer den væsentligste skillelinie, men også ændringerne i folketingsvalgsystemet i 1901 og 1920 er vigtige. I tabel 1 og 2 gives en oversigt over valgretskravene til henholdsvis Folketing og Landsting, opdelt på relevante perioder.

Tabel 3 og 4 er tilsvarende oversigter over valgmanden til de to kamre i de relevante perioder. Landstingsvalgsystemet 1866–1915, som er beskrevet i tabel 4, var det mest komplekse. Det skal derfor have et ord med på vejen.

Landstinget havde i denne periode 66 medlemmer. 12 af dem var udpeget af

kongen, dvs. af regeringen, blandt nuværende og tidligere medlemmer af rigets repræsentative forsamlinger. De blev i henhold til 1866-grundloven udnævnt på livstid, men det var uafklaret, om de også var omfattet af en opløsning af Landstinget. Grundloven sagde ikke noget, så det kunne diskuteres, da det efter systemskiftet blev en – i hvert fald teoretisk – mulighed. De øvrige medlemmer blev valgt i 11 landstingsvalgkredse (hvortil kom Færøerne). Valgene var indirekte, idet vælgerne valgte såkaldte valgmand, som derefter ved forholdstalsvalg valgte landstingsmændene – en på Bornholm,⁶ otte i den største af kredsene.

Valget af valgmandene (eller udpegelsen) foregik – bortset fra på Færøerne, hvor Lagtinget var valgmandskollegium – på fire forskellige måder, således at man på denne baggrund kan opdele valgmandene i fire forskellige grupper.

Tabel 3: Valgmåder: Folketinget

	1849–1901	1901–15	1915–20	1920–47 ³
Afstemningsform	Åben	Hemmelig	Hemmelig	Hemmelig
Valgmåde	Direkte Flertalsvalg i enkeltmandskredse (systemet med kåring og evt. efterfølgende navnlig afstemning <i>kan</i> opfattes som valg i to runder)	Direkte Flertalsvalg i enkeltmandskredse (én runde)	Direkte Kombination af flertalsvalg i enkeltmandskredse og forholdstalsvalg (med tillægsmandater)	Direkte Kombination af forholdstalsvalg i større kredse og forholdstalsvalg på landsplan (med tillægsmandater)
Mandattal	101 ¹	114	140	149 ²
Mandaternes fordeling på kredstype og valgmåde	101 enkeltmandskredse ¹	114 enkeltmandskredse	93 enkeltmandskredse 24 valgt ved ét stort forholdstalsvalg i én kreds (København og Frederiksberg) (d'Hondts metode) 9 tillægsmandater på øerne (÷ hovedstaden) (største brøks metode) 11 tillægsmandater i Jylland (største brøks metode) 3 tillægsmandater til fordeling efter stemmetal i hele landet (incl. København og Færøerne), med 1 til øerne og 2 til Jylland (største brøks metode)	117 ² kredsmandater fordelt ved valg i amts- og storkredse (d'Hondts metode; 2–7 mandater i hver kreds) 31 ² tillægsmandater fordelt efter stemmetal i hele landet (største brøks metode) blandt partier, der var berettiget til tillægsmandater: 6 i hovedstaden, 10 på øerne og 15 i Jylland 1 enkeltmandskreds (Færøerne)
Valgperiodens maksimale længde	3 år	3 år	4 år	4 år
<p>1. 1867–1894: 102; 1894–1915: 114. 2. Ved valgene i april og juli 1920: 140, heraf 110 kredsmandater og 29 tillægsmandater. 3. Anvendt første gang ved valget i april 1920.</p>				

I byerne foregik valget af valgmænd i to grupper: Dels valgte alle folketingsvælgere et vist antal, dels valgte de

»højstbeskattede« folketingsvælgere yderligere præcis samme antal valgmænd. Reglerne for at blive klassificeret

som »højstbeskattet« betød, at omkring år 1900 havde mindre end 10 pct. af folketingsvælgerne i København valget i begge klasser. Derfor var det deltagelse i de højstbeskattedes valg, der gav de bedste indflydelsesmuligheder. På Frederiksberg havde en fjerdedel af folketingsvælgerne også valget som højstbeskattede og i provinsbyerne under ét en sjettedel. Disse andele havde været endnu mindre i periodens begyndelse, fordi indtægts- og skattegrænserne stod i selve grundlovsteksten fra 1866 og derfor ikke kunne justeres i takt med indkomstudviklingen.

På landet valgte folketingsvælgerne i hver sognekommune én valgmand. Her havde de højstbeskattede altså ikke deres eget ekstra valg. Til gengæld gik de største skattebetalere direkte ind som såkaldte »umiddelbare valgmænd« – dvs. uden at skulle vælges – i præcis samme antal, som der var sognekommuner i landstingskredsen. Sagt lidt firkantet – men ikke spor overdrevet – havde en stor godsejer samme indflydelse ved det egentlige valg af landstingsmedlemmer som alle folketingsvælgerne i en sognekommune under ét – og der kunne godsejeren naturligvis også stemme, hvis han mente, at det var besværet værd! På landsplan skulle forholdet mellem de fire grupper af valgmænd uden for København være som 1:1:4:4; på grund af byernes forskellige størrelse varierede det dog mellem landstingsvalgkredsene.⁷

Sammenlagt kan dette system kun karakteriseres som umådelig komplekst! Denne kompleksitet dækkede over en ekstremt ulige valget til Landstinget; den nærmeste parallel var det preussiske valgsystem, som *Abgeordnetenhaus* blev valgt ved, med den såkaldte treklassevalget; hertil kom, at systemet som sin

uundgåelige – og naturligvis tilsigtede – konsekvens havde en tilsvarende socialt og politisk skæv sammensætning af Landstinget.

Derfor var en tilbagevenden til principerne for valget af Landstinget, således som de havde været 1849–66, et af Venstres hovedkrav under forfatningskampen. Kernen i dette krav var, at alle folketingsvælgere skulle have ens valget til Landstinget. Forskellen mellem de to kamre ville så komme via det indirekte valg og for eksempel en valgbarheds-census, som i 1849. Problemets betydning ses også af, at Det radikale Venstre satte en forfatningsændring »i Juni-grundlovens ånd« og afskaffelse af den privilegerede valget til Landstinget på førstepladsen i denne del af Odense-programmet. Og Socialdemokratiet havde siden 1876 krævet afskaffelse af tokammerssystemet, dvs. af Landstinget.

For også at sikre en langsom udskiftning af de valgte landstingsmænd var der kun valg hvert ottende år, men forskudt, med valg i halvdelen af kredsene hvert fjerde år. Efter valget i 1898 var stillingen i Landstinget således:

Socialdemokratiet	2
Venstre-reformpartiet	13
Moderate Venstre	8
Højre	42
Uden for partierne	1
I alt	66

Disse tal underbygger klart påstanden om, at reglerne for udpegelse af valgmænd, valgmåden til Landstinget og forekomsten af de 12 regeringsudpegede landstingsmænd – og dermed Landstingets sammensætning – var det centrale

Tabel 4: Valgmåder: Landstinget (÷ Færøerne)

	1866–1915	1915–53
A. Valgmandsvalg		
Afstemning	1867–1900: Åben ¹	Hemmelig
Valgmåde	Flertalsvalg i n-mandskredse <ol style="list-style-type: none"> <i>I København:</i> Halvdelen af valgmandene valgtes i den almindelige vælgerklasses valg, halvdelen af de højstbeskattede. <i>På Frederiksberg, i købstæder og i handelspladser tilsammen:</i> Tilsammen valgtes et antal, der svarede til halvdelen af det antal, sognekommunerne skulle vælge. Halvdelen heraf valgtes i den almindelige vælgerklasses valg, halvdelen ved de højstbeskattedes valg. <i>I landdistrikterne:</i> I hver sognekommune valgtes én valgmand, uden hensyn til kommunens størrelse. <i>I landdistrikterne:</i> I hver landstingskreds indgik som såkaldt umiddelbare valgmand – dvs. direkte, uden valg – lige så mange af de højstbeskattede vælgere på landet, som der var sognekommuner i kredsen. 	Forholdstalsvalg (listevalg efter d'Hondts metode) i kredse, der var identiske med opstillingskredsene til Folketinget. For hver påbegyndt 1.000 indbyggere i kredsen vælges en valgmand. Antallet af valgmand i hver kreds varierer mellem 19 og 43.
B. Valgmændenes valg af landstingsmænd		
Valgmåde	<ol style="list-style-type: none"> <i>Hvis der skulle vælges mere end én:</i> Forholdstalsvalg i landstingskredsene (3–8 mandater) efter Andræs metode. <i>Valg af én:</i> (Bornholm og evt. suppleringsvalg): Flertalsvalg (med omvalg). 	Forholdstalsvalg i alle kredse ² (variant af Andræs metode).
Antal mandater	53 (i 11 kredse) 12 kongevalgte 65	53 ³ kredsvalgte (i 6 kredse) 18 ³ tingvalgte 71
Valgperiodens maksimale længde	8 år (valgene foregik forskudt, så der hvert fjerde år var valg i halvdelen af kredsene).	8 år (valgene foregik forskudt, så der hvert fjerde år var valg i halvdelen af kredsene).
	<ol style="list-style-type: none"> 1900–1915: Hemmelig. Muligt fordi der også skulle vælges stedfortrædere. Fra september 1920: 56 kredsvalgte og 19 tingvalgte, i alt 75. 	

forfatningsmæssige problem i Danmark omkring og efter århundredskiftet – under alle omstændigheder set fra venstre side af det politiske spektrum. Før disse regler blev ændret, ville ændringer i relation til Folketinget kun have beskeden betydning. Og reglerne for Landstinget kunne som nævnt kun ændres, dersom tinget selv gik med til det!

2. Valgloven i 1915: Det store skridt

På denne baggrund må det første spørgsmål være, om der overhovedet var udsigt til, at flertallet i Landstinget ville kunne skifte inden for en overskuelig fremtid? Hvis man kun så på de 54 indirekte valgte, var svaret nej. Her var der ikke udsigt til nogen større forandring i partifordelingen. Men hvad med de kongevalgte, som blev udpeget af regeringen? Efter systemskiftet begyndte faktisk en proces, der på grund af Folketingets sammensætning uundgåeligt måtte ende med, at alle 12 kongevalgte højremænd og frikonservative ville blive udskiftet med en eller anden slags venstremænd (eller noget, der var endnu værre), især på grund af dødsfald blandt de ældre herrer, der var tale om. I 1910 var det blevet til fem venstremænd og en radikal blandt de 12 kongevalgte.

Derfor kom Højres og de frikonservatives ellers så komfortable flertal i Landstinget efterhånden tæt på halvdel – og derfor kunne det også befrygtes helt at forsvinde. Dermed kunne man begynde at forestille sig en situation, hvor alle 12 ville være blevet udpeget af regeringer, der byggede deres mandat på partiforholdene i Folketinget. Hvis et flertal af Folketingets partier i en sådan situation kunne blive enige, ville der måske kunne etableres et tilsvarende flertal

i Landstinget. Det ville betyde, at der ville kunne lovgives på en helt anden måde end tidligere. Hele den parlamentariske proces ville skifte karakter, og det uanset, om man tænkte på den almindelige lovgivning eller på spillereglerne i form af grundlov og valglov!

Den soleklare konsekvens var, at Højre som parti – og de samfundsklasser, som Højre og de frikonservative repræsenterede – ville miste magt og indflydelse. Det kunne enhver se, og det var i øvrigt også hensigten. Højre måtte nødvendigvis blive taberen i det spil, der skulle spilles, og hvor en af de første og vigtigste runder havde været systemskiftet med dets langsigtede konsekvenser for udpegningen af de kongevalgte landstingsmænd.

Det *taberperspektiv*, som denne fokusering på Landstinget og på Højre er udtryk for, giver anledning til at afprøve nogle synspunkter, der blandt andet er blevet udviklet i forbindelse med et forskningsprojekt ved *Statsvetenskapliga Institutionen* i Uppsala. Som afrunding på projektet har professor Leif Lewin i en inspirerende bog, *Ideologi och strategi. Svensk politik under 100 år*,⁸ anlagt et samlet analytisk perspektiv på svensk politisk udvikling, med udgangspunkt i spilteori og inden for den såkaldte *rational choice*-tilgang.

Ét vigtigt udgangspunkt for rationelle forklaringer er forekomsten af præferencer – ideologiske og andre – som kan rangordnes, og som der kan vælges imellem. Politikere stræber – som andre – efter at maksimere deres samlede nytte. Derfor er et andet udgangspunkt, at de vil handle således, at flest mulige og mest muligt af deres præferencer realiseres på kort sigt, under hensyntagen til mulighederne på langt sigt.

Interesserede i den bagvedliggende teori og Lewins overvejelser i øvrigt henvises til bogen og den omfattende litteratur, den bygger på. Her skal kun peges på et par forhold. Det ene er, at udgangspunktet systematisk tages i den potentielle tabers perspektiv. Hvordan så han – som ofte er en kollektiv aktør – på situationen, og hvilke handlingsmuligheder var der? Aktørerne havde altså forskellige valgmuligheder, også selv om deres råderum i nogle tilfælde var begrænset.

Denne tilgang til rekonstruktionen af aktørernes ideologiske præferencer og strategier gør det i nogle tilfælde nødvendigt at argumentere kontrafaktisk, altså at argumentere ud fra, hvad der ville være sket, hvis noget havde været anderledes, end det faktisk var. Den kontrafaktiske argumentation kan naturligvis kun anvendes, dersom der eksempelvis kan argumenteres for, at eksistensen af andre motiver end dem, man går ud fra var til stede, *med nødvendighed* måtte have fået den pågældende til at handle anderledes, end han gjorde! Netop i forbindelse med diskussioner af motivers betydning og ved kausalanalyser, hvor motiver indgår, kan kontrafaktiske hypoteser være hensigtsmæssige. Der er da heller ikke længere – i modsætning til tidligere – noget odiøst i at argumentere på denne måde.

En af grundene til, at det kan være nødvendigt at argumentere kontrafaktisk – her altså i form af at koble forskellige former for adfærd og forskellige motiver sammen – er det klassiske metodeproblem, at man ikke har nogen garanti for, at man med en rimelig grad af sikkerhed kan rekonstruere folks motiver, dvs. hvad de mener »inderst inde«. Man har – som Lewin understreger – kun deres mere eller mindre offentlige motiverin-

ger, og de er naturligvis bestemt af mange hensyn – blandt andet af strategisk art – og så er risikoen for en cirkel slutning straks til ende!

Både den igangværende udvikling og det mere langsigtede perspektiv med hensyn til valgretsbestemmelserne og valgmåden for Landstinget efterlod altså ingen tvivl om, at Højre ville blive taberen – først ved sammensætningen af Landstinget, derefter i de almindelige politiske spørgsmål.

Der må naturligvis sondres mellem valglovsproblemer og andre politiske problemer, fordi valglovsspørgsmålene vedrører systemets spilleregler så direkte. For sådanne *questions of regulation* – i modsætning til *questions of action* – synes visse normer med hensyn til, hvorledes der kan argumenteres, at gøre sig gældende.⁹ Det er her interessant at bemærke de klare paralleller mellem den svenske *rösträttsdebat* og den danske debat før 1915-loven.

Starten på denne fase:

Et socialdemokratisk udspil

Hele valglovsproblematikken – og spørgsmålet om ændring af 1866-grundloven – kom op til politisk behandling igen i 1905, altså ikke mindre end 10 år, før den fandt sin foreløbige og kortvarige løsning. Hele problematikken var naturligvis intimt sammenvævet med den almindelige politiske udvikling i disse år: Venstres mange forskellige interne og eksterne problemer, Højres tilsvarende, blandt andet med de frikonservatives placering og hele diskussionen om partiets stilling i samfundet. Socialdemokratiets stadige vækst, forholdet mellem Rigsdagens to kamre osv.

Den socialdemokratiske politiker F.J. Borgbjerg (1866–1936) var blevet medlem af Folketinget allerede 1898 og i de første årtier af det 20. århundrede en af de mest fremtrædende socialdemokrater (Det kgl. Bibliotek).

Socialdemokratiet havde med udgangspunkt i 1866-grundloven mange gange krævet en nyordning af valgkredsene.¹⁰ Siden 1870erne havde Folketinget diskuteret, om § 32 kun fastlagde tingets medlemstal i 1866, eller om formuleringen betød, at det skulle stige i takt med folketallet. Og betød paragraffen, at folketingsvalgkredsene skulle være omtrent lige store, eventuelt med 16.000 indbyggere i hver? Diskussionen standse for en kort tid med valgkredsreformen i 1894, der var en del af forligskomplekset. Socialdemokratiet havde fået

mest ud af reformen, fordi befolkningstilvæksten havde fundet sted i byerne, og der var al mulig grund til at antage, at det nu ville gå på samme måde. Men der var også den finesse, at Socialdemokratiets øvrige forfatningsmæssige og valglovmæssige programpunkter ikke havde en jordisk chance for at blive gennemført. Partiet krævede grundlovsændring, og det ville Landstingets flertal aldrig gå med til. Udvidelse af mandattallet i Folketinget – og en mere ligelig fordeling af kredsene – var derimod almindeligt lovstof og vedrørte »kun« styrkeforholdene i Folketinget. Derfor kunne man håbe, at dét i det mindste ville kunne gennemføres. Og hvis ikke, så ville det i relation til både Højre og Venstre give en god agitatorisk platform, som Borgbjerg ikke ville undlade at bruge til det yderste. At Socialdemokratiet ville blive en sikker vinder, hvis forslaget blev gennemført, var der ingen tvivl om.

Imidlertid er det jo den potentielle tabers perspektiv, der skal anlægges her. Derfor er vi også nødt til at spørge, hvem der ville tabe ved forslagets gennemførelse?

Uanset valget af løsningsmodel kunne det kun blive Venstrereformpartiet! Det blev ganske vist sagt ovenfor, at Højre ville blive taberen på langt sigt, men her er perspektivet jo indsnævret til mandatfordelingen i Folketinget. I 1903 havde Højre for 21 pct. af stemmerne kun fået 11 pct. af mandaterne. En udvidelse af mandattallet og/eller en omfordeling af kredsene kunne dårligt stille partiet værre – og nok snarere lidt bedre – og dét kunne måske føre til, at partiet kunne få betydning for flertalsdannelsen i tinget. Set i dét lys var Højre altså ikke i nogen taberposition.

Men det var Venstrereformpartiet.

For dette parti var det flertallet i Folketinget – og dermed regeringsmagten – der stod på spil. Derfor var det anderledes afgørende ikke at miste noget af den overrepræsentation, som Venstre havde på grund af valgsystemet og kredsinddelingen. Og tanken med det socialdemokratiske forslag var at reducere Venstres overrepræsentation. Set fra J.C. Christensens side var det et kedeligt tidspunkt, denne diskussion kom op på. Det var ganske kort efter udskillelsen af Folketingets Venstre (Det radikale Venstre), og man kan nemt forestille sig, at forslaget kom netop på dette tidspunkt, fordi der nu var mere åbenhed og flere muligheder på den parlamentariske arena end længe. Venstrereformpartiets mandattal var efter udskillelsen af de radikale kun lidt over halvdelen af Folketingets samlede mandattal; en nyordning, der reducerede Venstres traditionelle overrepræsentation – og ingen kunne vide, hvordan vælgerne ville reagere over for de radikale – kunne gøre et samarbejde med de moderate til en ubehagelig nødvendighed. De ville kunne sætte en pris for deres medvirken – hvis da ikke Højre skulle være samarbejdspartneren, fordi det ville give bedre muligheder i forhold til Landstinget? Usikkerhed og ubehagelige udsigter var, hvad fremsættelsen af det socialdemokratiske forslag på netop dette tidspunkt betød for Venstres leder og konseilspræsident.

J.C. Christensens udspil, da det socialdemokratiske forslag kom til behandling i marts 1905, var at pege på en grundlovsændring og en fiksering af Folketingets medlemstal. Herved lykkedes det ham i første omgang at blive spilfører, hvad der også kan være afgørende vigtigt for en potentiel taber. Prisen var, at regeringen

måtte binde sig til at komme med et udspil; men det var lykkedes J.C. Christensen at få detatten til at dreje sig om den såkaldte »grundlovsvej«. Denne fremgangsmåde var utvivlsomt den vanskeligste af alle, fordi den krævede Landstingets medvirken, endda to gange, fordi et grundlovsforslag skulle vedtages i uændret form efter nyvalg til både Landsting og Folketing.

J.C. Christensens reaktion er interessant, fordi hans strategivalg må forstås ud fra hans opfattelse af den totale politiske situation, med alle de usikkerhedsmomenter, det indebar: Hvordan ville socialisternes vækst blive, hvordan ville vælgerne reagere på de radikale, hvordan ville samarbejdsmulighederne være med de moderate og med Højre, hvordan ville mandatfordelingen blive, hvis der blev flere kredse med tre eller flere kandidater? Der var mange flere spørgsmål end svar.

Var J.C. Christensens adfærd – som han ikke selv har givet mange nøgler til forståelse af – bestemt af, at han så sig selv som den sandsynlige taber – eller er der andre forklaringer? Lewin opregner syv forskellige strategier, som en potentiel taber har til rådighed i sine bestræbelser på *inden for sit råderum* at realisere nogle af sine ideologiske mål.¹¹ Man kan undre sig over, at der netop er syv mulige strategier. Forklaringen er nok det oprindelige oplæg til bogen, ifølge hvilket der netop skulle ses på syv *cases*.

J.C. Christensens valg var en *non decision*-strategi: Han ville undgå, at der blev truffet nogen afgørelse, idet *status quo* var bedre end ethvert af de udfald, man kunne forestille sig. Selv kunne han ikke sikre, at spørgsmålet blev taget af den politiske dagsorden, men det kunne Landstinget. Hans forslag om en æn-

dring af grundlovsparagraffen, således at Folketingets mandattal blev fikseret på 132, det dobbelte af Landstingets, giver bedst mening i dette lys. Dette forhold havde der også været i 1849; derfor kunne forslaget fremstilles både som et forsøg på at komme væk fra den skrue uden ende, som § 32 var, og som et lille skridt i retning af opfyldelse af Venstres gamle målsætning om at komme tilbage til Juni-grundloven. Men det afgørende for J.C. Christensen har givetvis været, at Landstinget *ikke* ville acceptere, at man rørte ved grundloven. Og skulle det ske, så kun mod indrømmelser og garantier, der ville være uantagelige for de andre partier i Folketinget. Valget af »grundlovsvejen« ses altså mest oplagt som J.C. Christensens bevidste forsøg på enten at lade det være op til Landstinget at blokere for en afgørelse, eller at få nogle betingelser sat op, som ville være uantagelige for de partier, der kørte på i sagen. For at virke seriøs i sit løsningsforslag – som altså var et forsøg på en »ikke-løsning« – fik J.C. Christensen Folketingets partier til at love, at grundlovsændringen kun skulle vedrøre § 32.

Regeringens forslag til ændring af § 32 kom i begyndelsen af den følgende samling med førstebehandling i Folketinget i november 1905. I betragtning af sagens principielle betydning var J.C. Christensens forelæggelsestale¹² ekstremt kort og totalt uengageret. Det viser – sammen med bemærkningerne til lovforslaget – hvor beskeden hans interesse i forslaget var. Anden forklaring på hans adfærd gives ikke.

Venstre måtte jo formelt støtte sagen, men det skete uden entusiasme. Indlæg-gene handlede mest om, at den aktuelle valg måde var god nok, og at der »i be-folkningen« ikke ville være forståelse for

en væsentlig udvidelse af Folketingets mandattal. Skulle der ske en udvidelse, burde det være til et tal, der var mindre end 132. Socialdemokratiet og de radikale vedstod aftalen om ikke at føre nye emner frem til afstemning, selv om der blev talt en del om, hvad der efter de to partiers mening i øvrigt burde gøres. Derfor kom der alligevel en diskussion om, hvilke grupper der burde have valget – kvinder, tyende uden egen husstand og unge. De radikale mente, at valgretsalderen skulle følge myndighedsalderen (25), medens Socialdemokratiet principielt gik ind for 21 år. Specielt Borgbjergs indlæg er en fornøjelse at læse, og man forstår umiddelbart hans ry som politisk taler. Socialdemokrater og radikale slog begge på lighedsmålsætningen. Borgbjerg mente, at den skulle tilgodeses via en betydelig udbredelse af valgretten og større lighed mellem valg-

Med sit rødlige fuldskæg og sin kæmpe-skikkelse var Borgbjerg et oplagt emne for karikaturtegnerne. Tegningen her er fra Klods-Hans 17. maj 1903.

kredsene. Den radikale Fogtmand var stort set enig; han pegede også på de store dele af befolkningen, der kunne siges at være uden politisk repræsentation, fordi de i deres kreds havde stemt på en anden end den valgte kandidat – altså den klassiske problemstilling ved flertalsvalg i enkeltmandskredse. De radikales løsning var omvalg, dersom den vindende kandidat ikke havde absolut flertal. De mente også, at alle skulle kunne være med i anden runde, fordi der efter første runde ville være så god information for vælgerne og partierne, at man ville få flere valgt med relativ stor støtte i deres kredse, og så ville man ikke så nemt kunne kritisere denne valgmåde.

Højres ordfører, Ellinger, gik i hårde vendinger imod den benyttede valgmåde. Højre var hårdt ramt af dens uheldige sider, med den største diskrepans mellem andelen af stemmer og andelen af mandater.¹³ Ellingers synspunkt var, at den ligelighed, som de øvrige partier ville arbejde sig lidt henimod ved hjælp af en udvidelse af mandattallet og justering af kredsinddelingen, kun var en lappeløsning, som ikke ville holde længe. Under ingen omstændigheder ville den sikre den afspejling af de forskellige befolkningsgruppers synspunkter, som ikke bare Højre talte for, men som også – i hvert fald på det generelle og uforpligtende plan – blev støttet af de andre partier.

Partiernes positioner er altså i god overensstemmelse med både deres programmer og deres umiddelbare interesser – bortset fra, at det er svært at sige, hvad de radikales valgtaktiske overvejelser var, når man endnu ikke havde et valgresultat at analysere ud fra. Højres forsøg på at få ændret sin position i Folketinget kan ikke på forhånd og uden vi-

dere karakteriseres som en taberstrategi. Man kan snarere se Ellingers indsats som et forsøg på at forbedre partiets position i forhold til, hvad den ellers ville blive – i forlængelse af den pression, som byerne lagde på regering og rigsdag for at få en mere »retfærdig« repræsentation, og i sammenhæng med den bevægelse for forholdstalsvalg, der var vokset frem i en række lande. Om Ellinger i 1905 havde gjort sig længererækkende overvejelser om Højres position i en fremtidig situation, hvor Landstinget var helt omformet, er ikke til at vide. På det lange sigt må man tro, at hensigten med den valgte strategi har været at sikre varetagelsen af partiets interesser bedst muligt, *når og hvis* der kom ændringer med hensyn til Landstinget. Her kunne en forholds-mæssig repræsentation i Folketinget være »det mindste onde«, en anden af Lewins syv strategier. De forskellige strategier er naturligvis ikke gensidigt udelukkende. Derfor kan man også se dette udspil som et oplæg til en politisk studehandel, hvor de mere fremadrettede dele af Højre så småt begyndte at lægge varerne frem på bordet.

Her huggede Borgbjerg til! Alle Ellingers smukke ord om ligelighed og alle samfundsgruppers krav på repræsentation i forhold til deres styrke i befolkningen var intet værd, når Landstinget stod i vejen for en politik, der netop ville tilgodese samfundsgruppernes synspunkter i forhold til deres styrke. Hvis Ellinger mente, hvad han sagde, burde han befordre en ændring af Højres politik med hensyn til valgeregler for kommunalbestyrelserne – især i København, men også andre steder – og med hensyn til Landstinget – især via afskaffelse af den privilegerede valgret. Så kunne man måske begynde at snakke om forholdstals-

valg. Men før det var sket, kunne man ikke tage den principielle del af Ellingers og andre højremænds synspunkter alvorligt, »thi forholdstalsvalg er kun retfærdigt sammen med den lige valgret«, som Borgbjerg udtrykte det.¹⁴

I udvalget blev J.C. Christensens forslag ændret til, at Folketinget skulle have mellem 124 og 132 medlemmer. Selv efter at de radikale var ude, havde Venstre-reformpartiet som nævnt fortsat absolut flertal både i Folketinget og udvalget; derfor afspejler ændringen en yderligere tilbagetrækning fra grundlovsforslaget, som ikke kan være sket mod J.C. Christensens vilje. For oppositionen til venstre var der imidlertid ikke andet at gøre end at støtte, og det gjorde man så, fordi det trods alt ville være en forbedring i forhold til den eksisterende situation. Man kunne så meget mere støtte forslaget, som der i udvalgsflertallets indstilling dels blev sagt nogle – om end upræcise – ord om principperne for kredsstørrelse, dels blev peget på, at en fast revisionsbestemmelse måske kunne komme ind i valgloven, måske også en ændring af valgmåden, således at der skulle være omvalg, hvis der ikke var absolut flertal i første runde – altså en luns til Socialdemokratiet og en til de radikale.

Det ændrede forslag gik så i Landstinget, hvor J.C. Christensen forelagde det – igen uden varme, men med betoning af, at det ingen konsekvenser havde for Landstinget. Højres Matzen argumenterede for, at man burde benytte lejligheden til at indføre forholdstalsvalg. Heroverfor slog Madsen-Mygdal (naturligvis den ældre) på, at der måtte være sammenhæng i tingene: Den lighed og den afspejling, som var ideen med forholdstalsvalg, lod sig ikke kombinere

H.O.G. Ellinger (1857–1947) var af fag fysiker, professor 1895–1926. For Højre valgtes han til Folketinget 1898–1901 og igen 1903–18 (Marius Christensen fot., Det kgl. Bibliotek).

med privilegeret valgret og de bestemmelser, der i øvrigt knyttede sig til Landstinget, og derfor var det helt klart, at tingene hørte sammen: Hvis Højre ikke ville røre ved Landstinget, var der intet grundlag for at tale om forholdstalsvalg til det kammer, hvor de i Landstinget forfordelte partier og klasser havde flertal – synspunkter, der svarede nøje til Borgbjergs og Fogtmanns i Folketinget. Det viser Madsen-Mygdals placering i den mere progressive del af Venstre-reformpartiet, ikke en ændring af partiets synspunkter.

Den frikonservative Rottbøll ville gerne støtte forslaget – på én betingelse: Regeringen skulle fortælle, hvad den ville

gøre med de kongevalgte ved det opløsningsvalg, der var nødvendigt, dersom grundlovsændringen skulle vedtages.

Det var et centralt konstitutionelt problem, Rottbøll tog op. Borgbjerg havde allerede berørt det i Folketinget, men J.C. Christensen havde dengang på sin sfinxagtige facon svaret, at spørgsmålet slet ikke var oppe til behandling. Men når det engang blev nødvendigt, så ville det blive løst af det til den tid siddende ministerium under dettes ansvar, og den afgørelse skulle man ikke foregribe – det ville ikke være formålstjentligt for den foreliggende sag.¹⁵ Samme besked fik Rottbøll, om end med lidt andre ord.¹⁶ Herved var situationen låst fast, for de frikonservative *ville* have svar – og et svar, der gik ud på, at J.C. Christensen *ikke* ville opløse de kongevalgte.

Gav J.C. Christensen dét svar, ville han på den anden side have spillet sig et kort af hænde, der ville kunne være yderst nyttigt i andre sammenhænge, så det ville han ikke – helt bortset fra, at det også ville være i strid med et gammelt venstresynspunkt. Og sagde han, at han gik ind for de kongevalgtes opløselighed sammen med resten af Landstinget, så ville han ødelægge forholdet til de frikonservative, som var tungen på vægtskålen i Landstinget, og som han ikke kunne skubbe fra sig. Hertil kom, at han givetvis også var opmærksom på, at en opløsning af de kongevalgte kunne skabe præcedens. Hvad nu, hvis det var de radikale – eller socialdemokraterne – der næste gang ville sætte 12 landstingsmænd af deres partifarve ind? Konseilspræsidenten var fanget, og man kan kun se Rottbølls spørgsmål – som for en sikkerheds skyld blev gentaget i landstingsudvalget – som ren afpresning: Hvis vi får løfte om, at de kongevalgte ikke vil blive

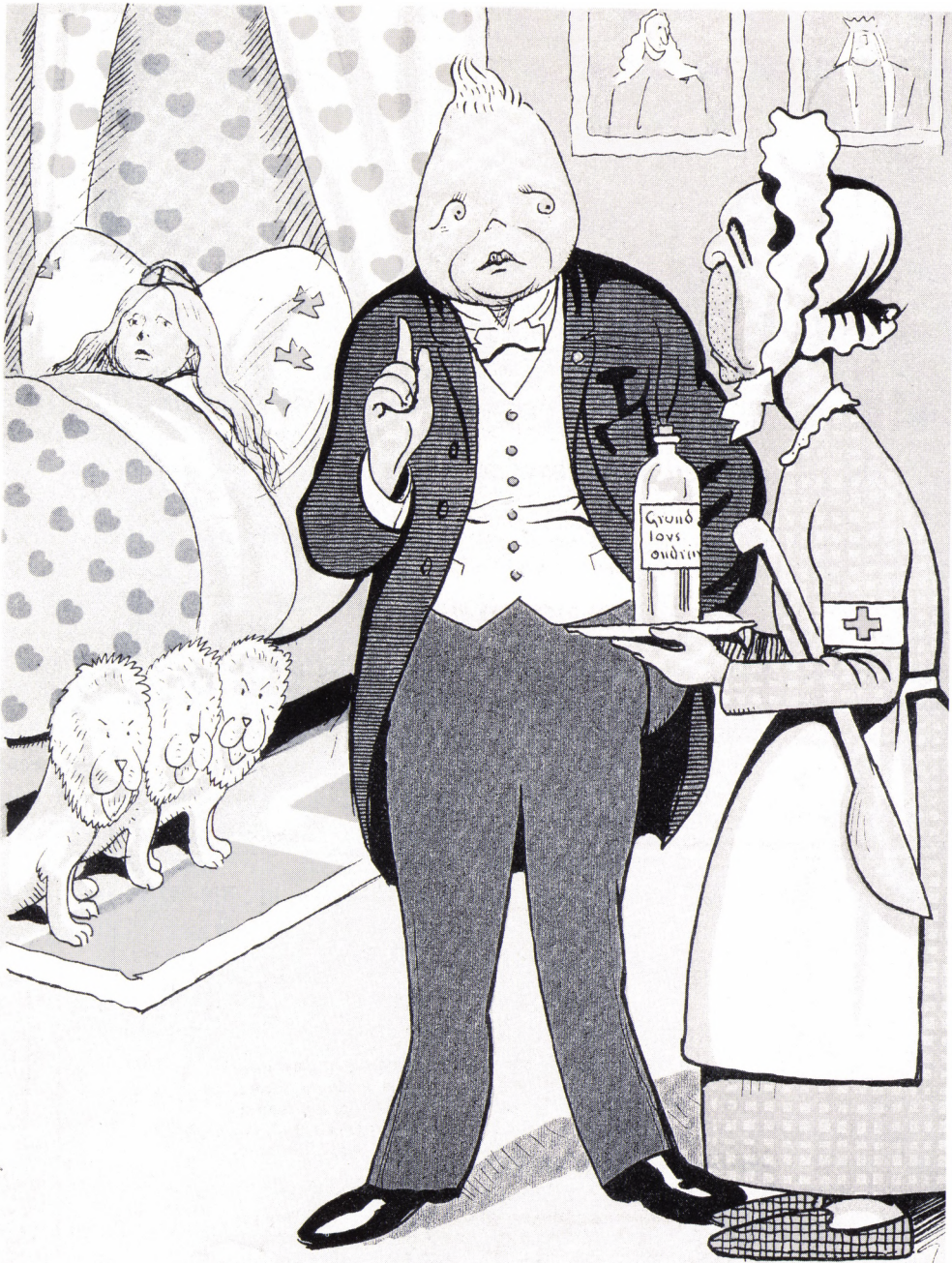
opløst ved det kommende grundlovsvalg, så sørger vi for forslagetets gennemførelse!

Når J.C. Christensen stædigt blev ved med ikke at give klar besked, er den oplagte forklaring, at han *ikke* var interesseret i at få forslaget igennem. Men da han også kan have haft andre motiver, kan der ikke argumenteres bindende for, at det er den eneste mulige forklaring. Han kan også have frygtet, hvorledes et nyvalgt Landsting ville blive sammensat. Så var det måske bedre at holde fast i det kendte, dvs. forståelsen med de frikonservative. Vi har her et godt eksempel på begrænsningen i den kontrafaktiske argumentationsmåde, fordi der ikke kan etableres en entydig kobling mellem forskellige mulige motiver og forskellige former for adfærd.

Ved samlingens slutning afgav landstingsudvalget betænkning; det fremgik, at de frikonservative ville stemme imod, når konseilspræsidenten ikke ville svare på det stillede spørgsmål. Derfor kom forslaget ikke til andenbehandling, og dermed gik det til bunds i syltekrukken.

Den lange vej

De næste seks år – frem til sommeren 1912 – blev præget af de samme temaer. Gang på gang stillede Socialdemokratiet forslag til ændring af valgloven, nedsættelse af en grundlovskommission eller en kommission til drøftelse af valglovsproblemerne, ligesom de radikale i september-oktober 1909 spillede ud med et forslag, der afspejlede både Odense-programmet og tanken om omvalg. Og regeringerne – såvel Neergaards og Klaus Berntsens som Zahles – kom med forslag om ændring af valgloven til Folketinget, med henblik på løsning af problemerne

J.C. Christensen hæver pegefingeren og anbefaler Klaus Berntsen at give grundlovs-
medicinen i to tempi. Tegning af Alfred Schmidt i Klods-Hans 30. maj 1913.

Zahle og Borgbjerg tilskynder Klaus Berntsen til at give Mor Danmark hele grundlovsændringen på én gang. Klodshans 30. maj 1913.

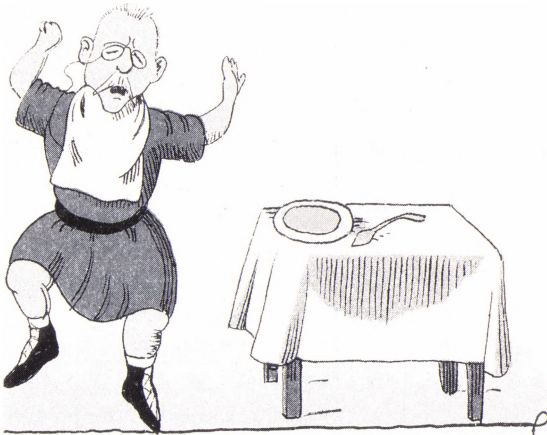
omkring grundlovens § 32 og de uens store valgkredse, som blev sværere og sværere at forsvare.

Når der ikke skete noget – og ikke kunne ske noget – er forklaringen dobbelt: Højre og de frikonservative var – i forskelligt omfang og med forskellige begrundelser – imod ændringer og ville bruge magten over Landstinget til at sikre deres interesser og synspunkter. Gav de køb her, var det klart, at fremtiden i hvert fald ville bringe en formindskelse af deres politiske indflydelse. Højre slog gang på gang både i Landstinget og Folketinget på nødvendigheden af forholdstalsvalg, hvis man overhovedet skulle videre, men det var ingen af de øvrige partier med på – ikke endnu. Og

Højre udviklede allerede i denne periode nogle af de ideer om forholdstalsvalg, der blev brugt i 1915 og 1920.

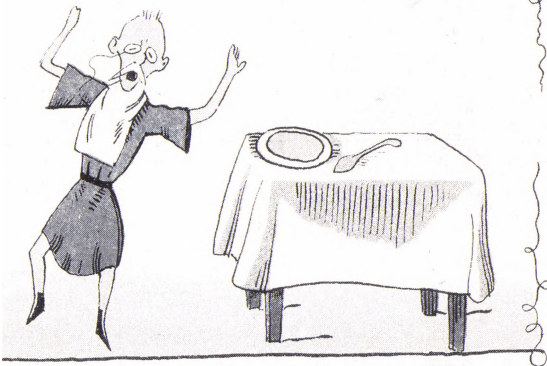
Den anden forklaring på, at der ikke skete noget konkret, er, at J.C. Christensen og Venstre ikke syntes, at det var en god idé og derfor blev ved med at insistere på »grundlovsvejen«. Konsekvensen heraf – som J.C. Christensen må have været opmærksom på på forhånd – var, at Landstingets flertal blev ekstra vagtsomt og derfor villig til at gøre »det grove« for ham. I 1910 gik Venstre videre. Indenrigsminister P. Munch havde forelagt et forslag om ændring af Folketingets mandattal, kredsinddeling og indførelse af omvalg. Bortset fra, at mandattallet blev sat op med to, kunne man i udvalget – minus Højre – enes om kredsinddelingen og behovet for en eller anden form for omvalg. Men J.C. Christensen fik gennemtruffet, at loven først skulle træde i kraft, *hvis og når* grundloven engang var blevet ændret. Det var ren forhalingstaktik, som kun kan forstås i lyset af den almindelige politiske udvikling, hvor Venstres komplicerede partiforhold 1909–10 ikke gjorde et valg tillokkende – og især ikke i flere og omdannede kredse.

Det var også i forbindelse med diskussionen af det samtidige radikale grundlovsforslag, at J.C. Christensen fostrede tanken om »de to tempi«. Den gik ud på, at det var bedst at få ændret valgretsbestemmelserne til Folketinget i den demokratiske retning, som de fleste var enige om (kvinder, tyende, 25–30-årige) og få fundet en ordening på mandattal, kredsinddeling m.m. – og så først derefter lade det således langt mere repræsentative Folketing foreslå de nødvendige ændringer i Landstingets sammensætning, som ville være meget sværere at af-

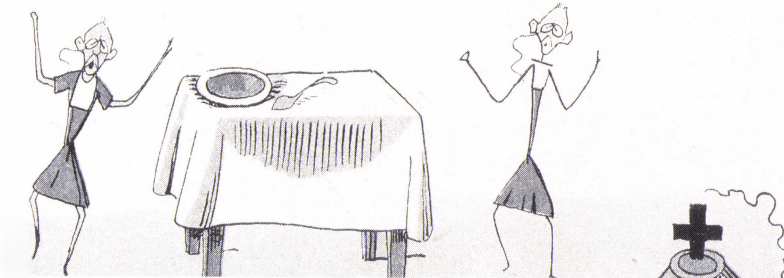
Det lille Højre var saa fed
(Det var den Gang, han Sult ej led).
Men pludselig blev Knægten kræsen,
da Klaus kom ind, han rynked' Næsen
og raabte: »Gaa kun Eders Vej,
Jer Grundlovsmad jeg spiser ej!«

Ved næste Møde — ham betragt! —
Han er ej nær saa vel ved Magt.
Helt mager blev det lille Væsen,
det kom sig af, at han var kræsen.
Da Suppen bragtes, skreg han: »Nej!
Den Grundlovsmad jeg spiser ej!«

Ved tredje Møde svandt han ind
og blev til bare Ben og Skind.
Klaus bragte Suppen i Terrinen,
men han begyndte straks sin Hvinen.
Han skreg og raabte: »Gaa Jer Vej,
Jer Grundlovsmad jeg spiser ej!«

Og fjerde Gang var han en Pind,
ham kunde blæse om en Vind.
Et Lod maaske han næppe vejede,
skreg dog til Suppen, som han plejede!
Da Valget kom, var Højre død,
fordi han Grundlovsmad ej nød.»

Historien om det kræsne Højre, grundlovsforslag og valglovsforslag, mens Højre og frikonservative endnu havde flertal i Landstinget. H.O.G. Ellinger svinder langsomt ind, frit efter Den store Bastian. Tegning af Alfred Schmidt i Klods-Hans 10. januar 1913.

vide, når de kom fra et således styrket Folketing. Alt tyder dog på, at det reelt var den sædvanlige forhalingstaktik, der lå bag – nu blev jo hele folketingsvalgsystemet sat til forhandling. En sådan ændring af den politiske dagsorden er, jfr. Lewin,¹⁷ en strategi, der kan bruges til at splitte modstandere, der i øvrigt er enige. Ud over at det betød, at der ikke blev for stor afstand mellem Venstre på den ene side og socialdemokrater og radikale på den anden med hensyn til valgrettens udvidelse, så kunne J.C. Christensen regne med, at i hvert fald nogle i Højre og blandt de frikonservative ville synes, at dette var at gå for langt, og at de pågældende ville sætte bremsene i allerede her. Uanset om det var tanken eller ej, så skete det i hvert fald ved forhandlingerne 1910–11 og 1911–12 i Landstinget – også selv om Venstre havde valgt en formulering med hensyn til valgmåden, der ville gøre det muligt at gå over til forholdstalsvalg efter en af Ellingers modeller. Hvis dét var tænkt som en invitation til Højre – og ikke bare almindelig lovteknisk fremsynethed – så virkede det i hvert fald ikke efter hensigten: Højre og de frikonservative var fortsat lige afvisende.¹⁸

Siden 1910 havde regeringerne på grund af dødsfald blandt de kongevalgte – en af Venstre, en af Højre og en frikonservativ – kunnet udpege tre nye landstingsmænd. Sammen med resultatet af landstingsvalget i 1910 betød det, at Højres og de frikonservatives flertal i Landstinget var ved at svinde bort, også fordi formanden i tilfælde af stemmelighed ikke stemte. Skriften på væggen var ved at blive synlig for alle. Det er vel forklaringen på underhåndsforhandlingerne i sommeren 1912, hvor grev Frijs tilsyneladende var villig til at hjælpe regeringen med at

finde en løsning med hensyn til Folketinget – dersom Landstinget ikke blev rørt.

Men de frikonservative var for sent ude! Regeringen var allerede ved at forberede det grundlovsforslag, der blev fremsat i oktober 1912, og som lagde op til den endelige løsning et par år senere.

Forslaget byggede på Venstres forslag siden 1910. Åbningen mod forholdstalsvalg blev dog lukket lidt, eller rettere: Der blev lagt op til, at hvis der skulle indføres forholdstalsvalg, så skulle det være i en af de varianter, hvor det var kombineret med flertalsvalg i enkeltmandskredse, således som det også var blevet fremført fra socialdemokratisk side tidligere. Langt vigtigere var det dog, at regeringen havde besluttet sig til også at medtage en ændring af landstingsvalgssystemet, at de to tempis politik altså var opgivet. Landstinget skulle efter forslaget bestå af 54 medlemmer, der på forskellig vis skulle vælges af de kommunale råd, samt 12 medlemmer valgt ved forholdstalsvalg af de øvrige 54.

Regeringen havde fået partiets tilslutning til at fremsætte forslaget, men selv om Klaus Berntsen ved forelæggelsen sagde, at »vi alle som en er blevet enige«, var der dog andre opfattelser i Venstre end regeringens. J.C. Christensen var for eksempel ikke enig. Men forslaget blev alligevel vedtaget med beskedne ændringer af et stort flertal i Folketinget inden jul. Radikale og socialdemokrater renoncerede stort set på særønsker for ikke at sætte den nye chance for at få vedtaget noget over styr. Højre stemte naturligvis imod – blandt andet for at bevare 30 års valgret, og fordi der ikke var forholdstalsvalg. Et par venstremænd undlod at stemme.

Landstingets flertal afviste som forventeligt forslaget, og Højre og de fri-

konservative opstillede et samlet ændringsforslag, som dog blev blankt afvist af både regeringen og de tre grundlovs-partier. Landstingets ændringsforslag er interessant ved at vise opbakning om folketingshøjres hovedkrav samt forslag om landstingsvalgsystemet, der reducerede de kongevalgtes antal til otte (valgt blandt repræsentanter for juridisk, militær, lægelig og videnskabelig ekspertise), satte valgretsaldern til Landstinget op til 40 og delte valget af valgmandene i to halvdele. Den ene skulle vælges af alle valgberettigede, den anden af vælgerne, der yderligere var såvel skattebetalere som på anden måde særligt kvalificerede (arbejdsgivere, veluddannede eller med lidt formue).

Landstingsflertallet kunne ved den afsluttende afstemning i april 1913 mønstre 33 stemmer mod 31 – et klart varsel om, hvad der stod for. Det kunne i den situation måske have været hensigtsmæssigt med et opløsningsvalg i Landstinget, men Klaus Berntsen lod være, angiveligt fordi der skulle være folketingsvalg i maj, hvor treårsperioden udløb. Valgkampen kom til at stå i grundlovsproblematikkens tegn. Mandatforskydningerne fremgår af tabel 5.

Folketingsvalget gav fremgang for de mest troværdige forkæmpere for en ny ordning af grundlovs- og valglovsspørgsmålene, altså radikale og socialdemokrater, der tilsammen fik flertal i Folketinget, og markant tilbagegang for Højre. Som sædvanligt var der ingen rimelighed i partiernes mandatandele set i forhold til stemmeandelene. Rae's disproportionalitetsindeks i figur 1 viste, at valget i maj 1913 havde de største afvigelser fra fuld forholdsmæssighed. For at kunne vise betydningen for de enkelte partier er procentafvigelserne ved de syv valg –

bortset fra 1915-valget, hvor sådanne beregninger jo ikke kan laves – vist i figur 2.

Figur 2 viser det forventede billede af et fra valg til valg varierende omfang af disproportionalitet for partierne – også selv om man kun ser på valgene 1910 og 1913. Det er der intet mærkeligt i; bemærkelsesværdigt er dog Venstres overrepræsentation både i 1910 og 1913, samt Højres underrepræsentation, som især i 1913 var stor. Og selv om Venstre fik 11 mandater mere end Socialdemokratiet, havde Socialdemokratiet fået flest stemmer. Det kunne ikke øge Venstres interesse i forholdstalsvalg – men nok bidrage til større forståelse for behovet for konservative forfatningsgarantier.¹⁹ I øvrigt ville disproportionaliteterne have været

Borgbjerg snapper efter »Forfatningsbollen« (titlen på Alfred Schmidts tegning i Klods-Hans 31. januar 1913).

Tabel 5: Mandattal i Folketinget 1910–24 (÷ Færøerne).

	Maj 1910	Maj 1913	Maj 1915	April 1918	April 1920	Juli 1920	Sep. 1920
Socialdemokratiet	24	32	32	39	42	42	48
Det radikale Venstre	20	31	31	32	17	16	18
Venstre	56	43	43	44	48	51	51
Højre	13	7	7	22	28	26	27
Erhvervspartiet ¹				1	4	4	3
Slesvigsk Parti				.			1
Uden for partierne	–	–	–	1	–	–	–
I alt	113	113	113	139	139	139	148
1. 1918: Erhvervslisten							

større hvis radikale og socialdemokrater ikke havde haft valgalliancer.

De radikale og socialdemokraterne gav udadtil udtryk for, at de ikke havde noget imod, at venstreregeringen fortsatte – eller at der blev dannet en »grundlovsregering« af de tre partier – fordi det nok var den bedste måde at holde Venstre fast på grundlovssagen. Spillet var dog betydelig mere kompliceret, således som Tage Kaarsted har vist.²⁰ Enden på spillet om magten blev, at Zahle igen dannede regering, kun af Det radikale Venstre, men med socialdemokratisk støtte. Om J.C. Christensens bestræbelser på at hindre sine partifæller i at fortsætte i regeringsposition var bestemt af hensynet til partiet eller af hensyn til egne fremtidige muligheder – eller for at sikre det radikalest mulige udspil i grundlovssagen, hvorved der kunne håbes på den stærkeste mulige modstand i Landstinget og dermed de største indflydelsesmuligheder for ham selv – er ikke til at sige.²¹

Zahle fremsatte grundlovsforslaget igen – og i Folketinget, således at ingen senere ville kunne rejse tvivl om, hvorvidt det nu også havde tilslutning i det

nye Folketing. Samtidig forelagde Rode regeringens valglovsforslag, som var nødvendigt tilbehør til grundlovsforslaget, der jo var kernen, i og med at Landstinget skulle ændres.

Man skulle tro, at der ikke var meget mere at sige, og at det gjaldt om at få de to forslag op i Landstinget i en fart og så videre i fællesudvalg. Men J.C. Christensen kunne flere tricks. Han fremsatte i tidsskriftet *Tiden* et nyt forslag; det nye var først og fremmest, at Landstinget skulle vælges indirekte af vælgere over 35 – altså ikke af de kommunale råd – at de 54 folkevalgte skulle suppleres med 12, repræsenterende forskellige erhverv m.m., der skulle vælges af de 54 ved forholdstalsvalg, at Landstinget skulle være uopløseligt, og at der til grundlovsændringer skulle være 2/3 flertal ved en folkeafstemning.

Der kan ikke være tvivl om, at J.C. Christensens strategi var den samme som i 1910, altså at forandre den politiske dagsorden, således at sagens løsning blev udskudt, og således, at der måske kunne vise sig muligheder i forholdet mellem de konservative grupper i Landstinget og dele af Venstre. Herved ville J.C. Chri-

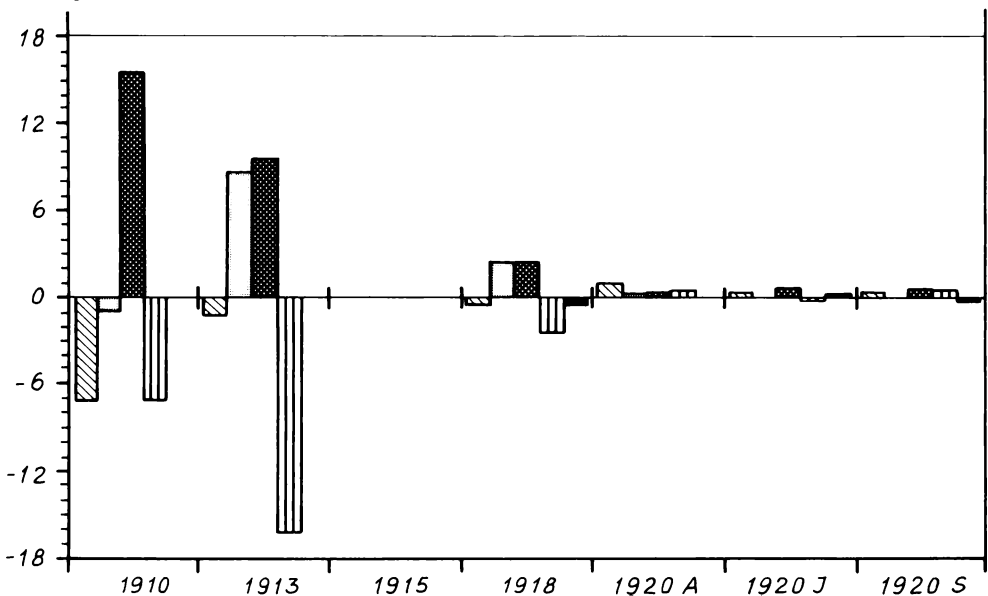
stensen komme på banen igen og ville kunne undgå, at der blev truffet afgørelser uden om ham. Bag dette lå hans intense ønske om at modvirke, at socialistiske og radikale kræfter skulle få den indflydelse i samfundet, som deres stemmetal kunne berettigg, hvis en ny forfatning skulle blive gennemført.

Forhandlingerne i vinteren 1913–14 om grundloven og valgloven blev utroligt komplicerede og seje.²² Det interessante og i denne sammenhæng relevante er, at J.C. Christensen med sit forslag fik sig placeret i begivenhedernes centrum, og at forhandlingerne – der først blev helt alvorlige i fællesudvalget efter jul – i høj grad kredsede omkring grænsefladen mellem dette forslag og de forskellige konservative ønsker og synspunkter.

Estrups død i julen 1913 betød, at regeringen skulle udnævne en ny kongevalgt landstingsmand. Dermed var de konservative grupperes flertal omsider borte.²³ Man har som regel hæftet sig ved de muligheder, det gav regeringen og grundlovsparterne. Det er nok så vigtigt at bemærke, at flertallet på én nødvendigvis afhang af sammenholdet i de tre partier. Det betød, at Estrups død styrkede J.C. Christensens position lige så meget som regeringens. Det er forklaringen på det hensyn, regeringen – og hans partifæller i Venstre – var nødt til at vise den gamle ræv under forhandlingerne i foråret 1914. Forhandlingsafslutningen kan kun forstås i lyset af, at J.C. Christensens forhandlingsposition var blevet væsentligt forbedret, ikke kun ud fra den

Figur 2: Afvigelse fra total proportionalitet ved folketingsvalgene 1910-1920³.

Afvigelse i procentpoints

Socialdemokratiet
 Det radikale Venstre
 Venstre
 Højre/Konservative
 Erhvervs-partiet

interne uenighed i Venstre.

Afstanden mellem de konservative grupper og J.C. Christensen/Venstre var dog for stor, og derfor kom det ikke til en forståelse, der kunne få Højre og de fri-konservative med i et forlig. Højres evne og vilje til at bevæge sig var endnu for lille – eller måske troede man, at man ved at stå fast kunne trække de mest konservative og socialistforskrækkede i landstingsvenstre bort fra forståelsen blandt grundlovspartierne?

Såvel overenskomsterne af 12. marts og 4. april mellem grundlovspartierne som det videre forløb i foråret 1914 viser klart J.C. Christensens taktik. I marts fik han grundlovspartiernes tilslutning til regler omkring Landstinget, som i betydeligt omfang byggede på hans egne tanker. Derefter kunne udfyldelsen med hensyn til valget af Folketinget ske i overenskomsten af 4. april, som Højre ikke ville være med i. Folketinget vedtog den først i maj, selv om der både under udvalgsarbejdet og i salen var nogen dramatik, fordi Venstres Jens Sørensen (Vanggaard) på trods af overenskomsten ønskede en nedsættelse til et lavere tal end de aftalte 140 folketingsmedlemmer. Borgbjerg foreslog så, at det kunne klares ved en sammenlægning af nogle jyske landkredse. Han sagde senere, at det var et rent taktisk bestemt forslag, men det udfordrede Venstre; det var sikkert også meningen. Under sagens behandling lykkedes det Venstre at komme igennem med, at fordelingen af de stipulerede 20 suppleringsmandater skulle ske inden for tre store områder: Hovedstaden, Øerne og Jylland. Hensigten var klar nok, og afpresningsmotivet åbenbart. De radikale var irriterede over igen at skulle tage hensyn til Venstre. Irritationen var dog til at leve med, da man

havde »det indtryk, at ordningen partimæssig set var fordelagtigt«, som Munch stilfærdigt udtrykte det.²⁴

Men J.C. Christensen var ikke færdig endnu! Lovforslaget – som det jo stadigvæk var – gik op i Landstinget, hvor Venstre under udvalgsarbejdet kom med forslag/ønsker/krav om nedsættelse af Folketingets mandattal til 120, forholdstalsvalg i København-Frederiksberg og de tre største provinsbyer, flertalsvalg i de resterende 95 kredse (med omvalg mellem de to kandidater med flest stemmer, hvis der ikke var absolut flertal i første omgang) – og som følge heraf ikke noget med tillægsmandater eller forholdstalsvalg på landsplan.²⁵

Hvis de øvrige partier accepterede dét, ville Landstingets Venstre stemme for både grundlovsforslaget og valglovsforslaget! Det var ren afpresning, som kun kunne have til hensigt at stille Venstre bedst muligt ved kommende valg, selv om dette motiv naturligvis kun blev fremført af partiets politiske modstandere. Socialdemokraterne og de radikale kunne imidlertid ikke mere – sådan må man bedømme situationen – og de overbeviste derfor sig selv og hinanden om, at nu kunne man ikke komme længere. Med den begrundelse accepterede de Venstres krav. At spørgsmålene alligevel ikke blev gjort færdige, selv om de tre partier havde flertal i begge ting, skyldtes Højres udvandring i Landstinget ved andenbehandlingen af valglovsforslaget og udeblivelsen ved den afstemning i Landstinget om grundlovsforslaget, som blev gennemført for at holde Venstre fast på aftalen og for at undgå flere overraskelser fra J.C. Christensens side.

At regeringen svarede med opløsning af Landstinget var kun at vente. Efter en smidig løsning af problemet med de kon-

gevalgtes opløselighed blev der afholdt landstingsvalg, hvorefter Rigsdagen i juli kunne mødes til overordentlig samling. Nu havde grundlovspartierne et klart flertal – hvad der formindskede den enkelte venstremands afpresningspotentiale – men starten på behandlingen af de to forslag i Landstinget tyder ikke på, at man uden videre kunne have gjort sig færdig. Kræfter i Landstingets Venstre var tilsyneladende i gang igen, og udvalgsbehandlingen gav ingen løfter.²⁶ Og verdenskrigens udbrud blev så den foranledning, grundlovs- og valglovsmønstre i både Højre og Venstre kunne bruge til at forhale sagen.

Først efter nytår 1915 kom sagen for alvor op igen, selv om de to lovforslag var blevet forelagt ved den ordinære rigsdagssamlings begyndelse. Højre var nu modent, dvs. man havde indset, at det nok ville være hensigtsmæssigt at finde en løsning, inden den blev påtvunget.

1915-løsningen

Højre måtte regne det for en nærliggende mulighed, at der ville blive arbejdet hen imod en ny forståelse mellem på den ene side de radikale, socialdemokraterne og Neergaard-Berntsen-fløjen i Venstre og på den anden side J.C. Christensen, Jørgen Pedersen o.a. Uanset hvorledes detaljerne ville blive udformet, så var landstingsreglerne nogenlunde klare, og man måtte formode, at valgreglerne for Folketinget ville blive omtrent som i det forslag, der var blevet standset i Landstinget ved udvandringen. Det forslag, med mange enkeltmandskredse og bundet omvalg, var ikke ønskværdigt for Højre.

En nøgtern analyse måtte vise, at Højre med det forslag kun kunne regne

med ca. – måske godt – 10 mandater af de 120, og det var jo ikke en forbedring i forhold til de aktuelle 8,²⁷ der var værd at tale om. En rent forholdsmæssig fordeling ville derimod give 25–30 mandater. Da der nok ikke var mere at opnå i forbindelse med Landstinget, var det naturligvis den optimale strategi at se, om regeringen var blevet så træt af J.C. Christensens opfindsomhed, at den var til at tale med. Helt fra valglovsdebattens start – og endnu tidligere – havde Højres mål i forbindelse med Folketinget været den højst mulige grad af forholdsmæssighed. Men det var først, da det var klart, at der ikke var mere at opnå med hensyn til Landstinget, og diverse konservative garantier i forfatningen i almindelighed, at Højre – som parti – kunne gå ind i drøftelser med regeringen, som i øvrigt gennemførte disse forhandlinger i god forståelse med Socialdemokratiet og de pålidelige og positive dele af Venstre. Højres tilslutning ville betyde, at J.C. Christensens sidste trumfkort – at Højre skulle med i grundlovsforliget – helt mistede sin værdi, fordi Højre – i hvert fald en væsentlig del af Højre – i så fald var med, og fordi der så ville være et flertal i Landstinget uden om Venstre. Om det eventuelt kunne være kommet dertil, at et sådant flertal ville være blevet bragt i anvendelse, er ikke til at vide, og det er måske også tvivlsomt.²⁸ Under alle omstændigheder foregik Højres entré på den i valglovs-mæssig forstand realpolitiske scene – og overhalingen af J.C. Christensen venstre om – på et meget hensigtsmæssigt tidspunkt – også for regeringen og dens partnere i denne sag.

En sammenligning af grundloven og valgloven af 1915 med udgangspunkterne: Regeringslovforslaget fra forsommen (overenskomsterne af marts og april

1914), som var blevet genfremsat i oktober, Højres forskellige udspil før de sidste forsøg samt de forhandlingstemaer, som blev antydet i december 1914, men først for alvor kom på bordet i marts 1915.²⁹ tyder på, at Højre fik opfyldt ikke helt få af sine ønsker.

Det er interessant, vurderet på baggrund af det afsluttede forlig mellem de tre grundlovspartier. Den mest oplagte forklaring forekommer at være de radikale ledes ønske om at undgå, at J.C. Christensen igen skulle kunne komme og stikke en kæp i hjulet for hele grundlovsværket, kombineret med en betydelig realitetssans hos dele af Højre, først og fremmest med tilknytning til partiets folketingsgruppe. Man vidste, at nu var man tæt på at tabe, og det ville eventuelle aktioner fra J.C. Christensen ikke ændre noget særligt på. Derfor måtte man ændre strategi *netop på dette tidspunkt*, hvor forhandlingerne stort set var afsluttede.

Lewin peger på tre strategier, som den potentielle taber kan vælge i den situation.³⁰ Man kan forsøge at forhandle sig frem til en studehandel, hvor mindre væsentlige punkter ofres til fordel for indrømmelser på mere væsentlige områder. At forhandlingerne vedrører forskellige områder betyder netop, at der er tale om en studehandel og ikke et kompromis, som nås inden for samme område. Man kan også forpligtige sig offentligt til et bestemt standpunkt – i håb om, at modparten er så interesseret i forlig, at *han* kommer én i møde. Og endelig kan man undersøge, om man kan opnå en valgmulighed på væsentlige områder, hvor man så kan vælge »det mindste onde«.

Under forhandlingerne i foråret 1915 brugte Højres forhandlere tilsyneladende alle tre strategier. En detaljeret

analyse er vanskelig at gennemføre, fordi det er svært at sige, hvornår en fremgangsmåde er udtryk for én bestemt strategi. Højre havde for eksempel insisteret på, at valgretsalderen til Folketinget fortsat skulle være 30, medens grundlovspartierne sagde 25. Når Højre i denne sidste fase opgav sit krav, var det så led i en studehandelsstrategi, hvor denne aldersgrænse blev ofret til fordel for noget andet, som Højre lagde mere vægt på? Eller er der tale om en kompromisstrategi, hvor man hele tiden sigtede mod at give sig, hvis grundlovspartierne også ville give sig lidt – som det skete ved de temmelig langstrakte overgangsbestemmelser, der nu kom ind i grundloven? Eller er det et eksempel på, at Højre faktisk ikke gav sig, men ved at holde fast ved et vigtigt princip tvang sine modstandere til at nærme sig? Endelig kan det være, at dette konkrete punkt for Højre på et givet tidspunkt var det mindste onde, og at dét er grunden til, at man valgte det.

Eksemplet er valgt for at vise, hvorledes Lewin har peget på en række relevante strategiovervejelser, som taberen i et politisk forhandlingsforløb kan betjene sig af forskellige steder undervejs i et sådant forløb. Men det er også valgt for at illustrere vanskelighederne ved at sige, hvilken konkret strategi der har været valgt i en bestemt tabersituation. En sådan analyse kræver en viden om motiver og præferencer, som det ikke engang er sikkert, at Højres forhandlere i alle tilfælde selv havde gjort sig helt klart, end sige formuleret. Man kan se, hvilke emner fra forhandlingsforløbet der er røget ud undervejs (for eksempel folkeafstemning i visse tilfælde), hvilke der er kommet ind i slutresultatet i modificeret form (for eksempel kravet om kvalificeret ma-

juritet til vedtagelse af love om skatteforhøjelse eller ekspropriation, og valgretsalderen til Folketinget), og hvilke der er kommet stort set uændret med (for eksempel kravet om, at det afgående Landsting skulle vælge de 18 tingvalgte landstingsmedlemmer, der skulle erstatte de kongevalgte). At drage håndfaste slutninger om strategivalget på dette grundlag er for hasarderet. At bruge de radikale ledere som kilde er heller ikke nogen løsning: De var dels for optaget af, hvad de opfattede som vel gennemførte forhandlinger, hvor de førte deres værk igennem, dels for prægede af frykten for, hvad J.C. Christensen kunne finde på – og af glæden over at snøre ham. Enkelte steder ses dog klare spor af en studehandelsstrategi.³¹

Resultatet af drøftelserne havde de radikale ledere løbende fået godkendt hos deres fortrolige i Socialdemokratiet og Venstre, og efterhånden blev også de øvrige politiske ledere orienteret. Spillet var spillet så fikst af såvel de radikales som Højres forhandlere, at det næsten uden sværdslag blev accepteret af alle – også J.C. Christensen – således at de nødvendige vedtagelser i Folketing og Landsting kunne ske inden den 5. juni 1915.³²

Forslagene skulle vedtages uændret i nyvalgte Folketing og Landsting. Derfor blev der afholdt »bekræftelsesvalg« i maj, naturligvis efter de gamle regler. På grund af krigen var man enige om at holde nogenlunde politisk »borgfred«, dvs. at genvælge de samme rigsdagsmænd uden egentlig valgkamp. Det er forklaringen på, at der i næsten alle folketingsvalgkredse slet ikke blev stemt – der var kun opstillet én kandidat – og derfor kan man ikke analysere partiernes styrke, valgdeltagelsen osv. ved dette

³¹ Det fortælles, at da Kvindeløvet havde været hos Kongen og i Rigsdagen, begav det sig til Ordenskapellet for – som Tak for Valgretten – loyalt at frasiage sig Titelen: det smukke Kan.

Storm P. gav i Blæksprutten 1915 sin helt specielle kommentar til indførelsen af kvindelig valgret til Rigsdagen.

valg, jfr. figur 2.

1915-systemet blev altså skabt i et intimt samspil mellem de radikale – først og fremmest Zahle og Rode – og repræsentanter for Højre i Folketinget. For begge parter var der dog vigtige grænser at tage hensyn til. De radikale kunne ikke bevæge sig særlig langt væk fra grundlovspartiernes aftaler: Dels skulle de have de grundlovsivrige i Socialdemokratiet og Venstre (Neergaard, Berntsen o.a.) med, dels skulle de holde sig så tæt på forliget, at de ikke risikerede, at J.C. Christensen og hans fløj erklærede det for bortfaldet. Balancen mellem at nå noget med Højre og at blive ved de gamle aftaler og synspunkter var hårfin – hvorved det naturligvis kunne være en forhandlingstaktisk fordel at bruge disse aftaler som begrundelse for at holde igen over for Højre.

Højres forhandlere var også bundet, dels af tidligere synspunkter, dels af behovet for at kunne fremvise synlige resultater, når man nu var gået i forhandling med regeringen, bag om den naturlige parlamentariske alliancepartner, J.C. Christensen. Det kunne naturligvis også bruges *vis-à-vis* regeringen. Her var det så heldigt, at J.C.s spil *efter* 4. april-overenskomsten havde mindsket forholdsmæssigheden på landsplan. Derfor bekom det ikke de radikale særligt dårligt »at blive nødt til« at øge den igen, oven i købet i form af, at det kom ind i selve grundlovsteksten, blev grundlovsfæstet, som man sagde. Det var især af symbolsk betydning, når man i øvrigt var enige om principperne; for Højre var grundlovsfæstelsen dog vigtig, da det havde været partiets vigtigste krav i forbindelse med ændringerne omkring Folketinget.

1915-systemet var altså en pakke, hvori der indgik både kompromisser og studehandler, og som vedrørte såvel mere principielle synspunkter – især af ideologisk art, og især med hensyn til valgretten – som mere interessebestemte synspunkter, dels i relation til de klasser i samfundet, man var knyttet til, dels i relation til partiets mandatmæssige situation. Efter at spillet om Landstinget stort set var til ende, blev det valg måden til Folketinget, forliget blev skruet sammen omkring. I det spørgsmål var der ikke megen plads til principper.

Det kan på denne baggrund ikke overraske, at ordningen blev et konglomerat af de fleste af de mange ideer, der havde været fremført siden 1905.³³ Derfor blev ordningen så kompliceret, som den blev, ikke båret af én klar idé, men især et udtryk for vilje til at nå et resultat.

Man har af og til peget på, at det ene eller det andet parti – og den ene eller

den anden politiker – var mere eller mindre tilhænger af forholdstalsvalgmåden eller mere eller mindre glad for flertalsvalg i enkeltmandskredse, eventuelt med den ene eller den anden slags omvalg. Hovedparten af de udsagn, der foreligger, tyder på, at synet på valg måderne – som naturligt er – er påvirket såvel af aktuelle valgerfaringer og forhåbninger til kommende valg som af den forhandlingssituation, man er i. Derfor finder man så få principielle udtalelser om valg måderne, og derfor skal man generelt være tilbageholdende med at tolke konkrete udtalelser som udtryk for principiel stillingtagen, i hvert fald i situationer, hvor der stadig var en valgmulighed. De radikale og socialdemokraterne havde ikke stærke følelser involveret i sagen og kunne derfor nemt skifte opfattelse.³⁴ For Højre og Venstre var tilslutningen til de to principper helt åbenbart bestemt af hensynet til den størst mulige mandatan- del, *givet* partiernes udbredelse. Enkelte undtagelser – således Neergaard – ændrer ikke det generelle billede. At også andre venstremænd ved forskellige lejligheder tilsyneladende gik ind for forholdstalsvalg, må især forstås som deres villighed til at betale en nødvendig pris for et grundlovsforlig. At der i nogle af disse tilfælde var tale om forholdstalsvalg i amtskredse – som ville være bedst for Venstre – underbygger kun synspunktet.

3. Fra 1915 til 1920: Et nyt skridt?

Den sindrige konstruktion fra 1915 kom kun i anvendelse én gang, i april-maj 1918. Krigen og hele den politiske udvikling bidrog til, at der ikke blev holdt valg før. Men nu skulle det være.

Alle vidste, at den nye valg måde ville give et resultat, der ikke betød fuldstæn-

dig proportionalitet. Det var en del af prisen til Venstre, tilbage fra 1913–14, og forklaringen er – som det i Folketinget i 1915 blev fremhævet af flere højremænd – at opdelingen i hovedområder ville stille Venstre for godt: Forholdsmæssighed sikres altid bedst, jo større kredsene er. Hertil kom, at Venstre kunne få del i tillægsmandaterne på Øerne samtidig med, at partiet fik nogle billige kredsmandater i Jylland.

Socialdemokratiet og Det radikale Venstre vedtog at fortsætte deres opstillingssamarbejde. Det blev desuden aftalt, at der efter valget skulle arbejdes for en ny valglov, der i højere grad kunne sikre forholdsmæssigheden.³⁵ Denne aftale før valget er endnu et tegn på, at man ikke regnede med at komme frem til en tilfredsstillende grad af forholdsmæssighed. Den viser også, at man i de to partier var begyndt at tage princippet om forholdsmæssighed mere alvorligt – uanset om forklaringen er ideologisk, irritation over Venstres forventede overrepræsentation eller respekt for grundloven. Desuden kunne det under mange synsvinkler kunne være en fordel at blive frigjort fra de bånd, som opstillingssamarbejdet lagde både på politikerne i de to partier og på organisationerne.

Det mandatmæssige resultat af valget ses af tabel 5, medens afvigelserne fra fuld proportionalitet fremgår af figur 1 og figur 2 (partierne enkeltvis). I begge tilfælde ses en betydelig forbedring i forhold til forholdene 1910–1913. I dén henseende nåede valgloven sit mål. De konservatives 22 mandater viser dette tydeligt – og Erhvervslistens ene mandat i København-Frederiksberg naturligvis også, selv om det ikke var de andre partiers hensigt i 1915.

På trods af aftalen med socialdemokraterne tog Rode ikke spørgsmålet om en ændring af valgloven op før i forsommeren 1919.³⁶ Om forklaringen på denne langsommelighed er optagethed af andre og mere påtrængende opgaver, ønske om den størst mulige grad af afklaring i grænsespørgsmålet, inden grundlovs-spørgsmålet kom op, eller mere taktiske overvejelser i forhold til Socialdemokratiet nu, hvor et valg igen rykkede nærmere,³⁷ er ikke til at vide. Alle tre hensyn trækker i samme retning; derfor kan man ikke afgøre deres relative betydning.

Under alle omstændigheder forelagde regeringen i november 1919 forslag om ændring af grundloven og valgloven, med udgangspunkt i den forestående grænseændring. Men regeringen gik langt videre, idet den i sine forslag medtog dels en række programpunkter (også socialdemokratiske) og ikke gennemførte forslag fra 1915, dels forsøg på at sikre en større grad af forholdsmæssighed uden at ændre valgsystemet principielt. I bemærkningerne til lovforslaget var der et godt materiale til belysning af 1918-valget, hvoraf det – ikke overraskende – fremgik, at man kunne komme længere i retning af en højere grad af forholdsmæssighed.³⁸

Det politiske systems behandling af grundlovs- og valglovsspørgsmålene frem til april 1920 er velkendt og skal ikke repeteres.³⁹ Grundlovsforslaget faldt i marts – fordi det ville mere, end tiden og oppositionspartierne var modne til – og valglovsforslaget blev helt omkalfatret fra november til vedtagelsen i april, som et af elementerne i afviklingen af Påskekrisen.

I begge forslag havde regeringen – og dens støtteparti – spændt buen for højt. Hvorfor? Den tilgængelige litteratur gi-

ver ikke noget tilfredsstillende svar. Det er derfor ikke til at vide, om det var en provokation, der viste ministeriets arrogance,⁴⁰ en alvorlig ment programmatisk-ideologisk manifestation, eller et oplæg til en politisk handel, hvor det kunne være en fordel at have noget at sælge ud af eller bytte med. Venstre og Højre erklærede imidlertid samstemmende, at de ville kun være med til de grundlovsændringer, der var nødvendiggjort af genforeningen.

Venstre havde også svært ved at se noget positivt i valglovsforslaget, som Sigurd Berg afviste blankt i Folketinget. Det mest positive, han kunne svinge sig op til, var at foreslå en valglovskommission til at drøfte problemerne, *når* de to næste valg under 1915-loven var afholdt, dels det, som grundlovsændringen krævede, dels det første efter genforeningen. Dét var et forsøg på udskydelse og forsinkelse, der var til at forstå. Sådan blev det også opfattet. Venstres motiver var åbenbare, idet Rodes forslag – både det til brug ved bekræftelsesvalget og det permanente – ville koste Venstre mandater og indflydelse. Taberperspektivet er åbenbart, og det er vanskeligt at forstå Venstres parlamentariske adfærd på dette felt i de følgende måneder på anden måde end ud fra dette perspektiv. Det kunne naturligvis ikke indrømmes fra Venstres side, og derfor kan det kun være en tolkning på baggrund af det simple – men ofte nyttige – spørgsmål: Hvad skulle motivet ellers have været?

Som tidligere var synspunkterne i Venstre delte, og ikke alle udsagn er lige troværdige eller lette at tolke. Meget tyder dog på, at et flertal – givet omstændighederne – ønskede at bevare 1915-ordningen,⁴¹ medens J.C. Christensen pegede på *endelige* forholdsvalg i amts-

kredse. Den idé havde også været fremme i sidste omgang, og den blev nu nævnt i sammenhæng med et forslag om at ofre »den sorte streg«. Med de relativt små amter, man havde dengang, ville forholdsmæssigheden ikke kunne blive fuldstændig i noget amt, og summeret over hele landet ville det være til Venstres fordel. Herved kunne den særfordel, som »den sorte streg« repræsenterede – og som var en politisk belastning – opgives, uden at det ville blive særlig kostbart. Venstres iagttagelige adfærd forstås igen bedst som et bevidst forsøg på at mindske det uundgåelige tab af mandater og indflydelse mest muligt – og få det skudt længst muligt ud. J.C. Christensen kunne imidlertid ikke få partiet med sig – et flertal ønskede at blive ved det »gammelkendte«, eller om man vil: Ved et system, der ikke gik for langt i sin stræben mod forholdsmæssighed. Man blev enige om, at det ville kunne blive nødvendigt at slette strengen – det var altså det mindste onde i forhold til at forøge mulighederne for forholdsmæssighed ved at øge tillægsmandaternes relative andel af alle mandaterne. Det afgørende var dog, at partiet skulle »indtage et overvejende og undersøgende standpunkt« – altså trække sagen ud.⁴² Det forekommer forhastet på dette grundlag at drage nogen slutning om J.C. Christensens kompromisvillighed i forhold til regeringen⁴³ – man kan højst sige, at han var en større taktisk og strategisk politisk begavelse end de øvrige venstremænd.

Venstres adfærd mindede så meget om partiets adfærd i den tilsvarende situation 1912–14, at Munch og Rode også nu så J.C. Christensens sorte hånd bag det hele: Der var fra Venstres side kun så lille en åbning, at man ikke kunne beskyldes for at vælte spillet – dvs. for-

hindre de ændringer i de to love, der var nødvendige af hensyn til sønderjyderne.

For Det konservative Folkeparti var situationen vanskelig. Ikke med hensyn til udsigterne, for en valglovsrevision efter Rodes forslag ville forbedre de konservatives relative mandatandel, men taktisk og strategisk: Kunne man som indædt oppositionsparti samarbejde med det forhadte ministerium, med risiko for, at Venstre ved de kommende valg løb med belønningen for en konsekvent oppositionsline? Her deltes vandene hos de konservative.

Asger Karstensen havde i begyndelsen af 1919 udarbejdet et forslag, som partiet i oktober accepterede på sit landsråd.⁴⁴ Forslaget var en politisk og indholdsmæssigt elegant sammenkobling af de elementer, der blev drøftet i forbindelse med valglovsspørgsmålet – og en sammenkobling, der varetog konservative partiinteresser optimalt i forhold til de øvrige partier, *samtidig med*, at det efter Karstensens opfattelse også varetog hans fløjs – og mellemstandens – interesser *inden for* Det konservative Folkeparti. Forslaget sikrede i sin endelige udformning:

1. Maksimal forholdsmæssighed på landsplan.
2. Bevarelse af de gamle kredse, om end kun som opstillingskredse.
3. Indførelse af endeligt forholdstalsvalg efter d'Hondts metode i amtskredse, som mange havde talt for før 1915 – og nogle nu gjorde igen.
4. Supplering af valgene i amtskredsene med et rimeligt antal tillægsmandater, hvad der dels sikrede den overordnede lighed, dels markerede forbindelsen til 1915-loven og til Rodes forslag.

5. Flere valgmuligheder for vælgerne inden for samme parti *uden* hverken stive partilister (og dermed yderligere magt til partiorganisationerne) eller besværlige opgørelser efter Andræs system.⁴⁵

Det, der bar den nye valglov igennem, var samarbejdet og forståelsen mellem regeringen og de konservative, dvs. Karstensen. J.C. Christensen – som i sit parti havde opbakning til modstandslinien, selv om man var uenige om strategien – stod hårdt imod regeringen som i 1913–14. Som dengang var der et betydeligt pres i retning af, at grundlov og valglov skulle gøres færdige. Og som i 1914 havde de konservative i Folketinget meget at vinde ved at komme i en konstruktiv dialog med Rode.

Rode kunne naturligvis også huske situationen i 1914–15 og de forskellige elementer i den, og derfor holdt han bevidst vejen åben for et forlig med de konservative. Måske var det også for at presse Venstre – eller dele af Venstre – og måske var det for at undersøge, om der var lidt bevægelighed hos de konservative – som der havde været hos Højre, da det kom til realitetsdrøftelser i foråret 1915.

Det var der dog ikke. Derfor blev det Rode, der i marts 1920 i landstingsudvalget måtte acceptere Karstensens forslag – ikke fordi han fandt det ideelt, men fordi det var vejen til det forlig, der efter afstemningen i 2. zone var nødvendigt.

Så kom påskekrisen imidlertid og væltede – for en kort tid – det hele.⁴⁶ I hvilket omfang Venstres adfærd op til påskekrisen *også* var bestemt af modstand såvel mod Rodes oprindelige forslag som mod forliget mellem de tre øvrige partier på grundlag af Karstensens forslag er ikke til at vide. Rode hævdede i 1926, at valg-

Den konservative valglovsforhandler, redaktør Asger Karstensen (1874–1945) var kun medlem af Folketinget i to år fra 1918 og brød derefter med partiet (Elfelt fot., Det kgl. Bibliotek).

loven spillede en væsentlig rolle, og det har også senere været fremdraget og diskuteret.⁴⁷ Kaarsted finder dog fortsat – som i 1968 – og som Fink – at der ikke er sikre holdepunkter for denne opfattelse.⁴⁸

Sikkerhed får ingen i spørgsmål af den type. Man må nødvendigvis nøjes med tolkninger, præget af en uundgåelig – men også udfordrende – usikkerhed.

Spillet i 1920 lignede til forveksling det i 1915; mange af spillerne var også de samme. Venstre i taberposition, forhalende, passivt, kun med enkelte urealistiske og sene småforslag.⁴⁹ Rode – og med ham radikale og socialdemokrater – vidste, at der kunne nås noget med de konservative. De konservative – i Karstensens skikkelse – ville et forlig, selv om det

også var velkendt, at mange konservative mente, at det sønderjyske spørgsmål og gode relationer til Venstre var vigtigere end et par mandater mere eller mindre.

Forskellen mellem 1915 og 1920 er især, at Rodes forhandlingsposition var svagere i 1920 end i 1915 på grund af de ydre forhold og på grund af manglen på støtter i Venstre. Derfor var det ham – og ikke de konservative – der først måtte flytte sig.

At man var kommet så langt med valgloven, viste sig at være yderst hensigtsmæssigt, da påskekrisen skulle afvikles.⁵⁰ Her lå et gangbræt, som allerede var betrædt af tre af partierne, og som 3.–4. april kunne fungere som en indrømmelse til de radikale og socialdemokraterne. At det så var Karstensen, der forstod at bruge de radikales udspil af 31. marts konstruktivt, viser både noget om påskekrisens kompleksitet og om Karstensens optagethed af sin idé, på tværs af andre hensyn. Måske var han klar over, at den chance aldrig ville komme igen?

Lige som i 1915 blev de afgørende forhandlinger ført uden for de to sale, hvor efter Landstinget og Folketinget bare måtte ekspedere valgloven – den var politisk og mandatmæssigt på plads, kun formaliteterne manglede.

Folketingsvalgene i april og juli 1920 blev så gennemført under kombinationen af 1915-grundloven og 1920-valgloven, med 29-års-valgret, som grundlovens overgangsbestemmelser sagde. Efter den nye grundlovs vedtagelse – bekræftet ved folkeafstemningen i begyndelsen af september – og dermed øjeblikkelig nedsættelse af valgretsalderen til 25 år – kunne man i september holde det tredje folketingsvalg på et halvt år, nu med både sønderjyderne og de 25–29-

årige som deltagere.

Valgresultaterne og den fortsatte udvikling i de benyttede proportionalitetsmål fremgår igen af tabel 5 og figurerne 1 og 2. De viser, at man med de nye love var kommet næsten så langt, som det er muligt, når det nu engang ikke er muligt at operere med brøkdele af en folketingsmand.⁵¹ Hertil bidrog det naturligvis at spærrereglerne var væsentligt mildere under denne valglov, end det senere blev tilfældet.

4. Afslutning

Perioden 1915–20 er – sammen med de forudgående år, hvor problemerne og synspunkterne blev endevendt – af afgørende betydning for demokratiudviklingen her i landet.

Både med hensyn til valgrettens udbredelse og med hensyn til valgmoden blev der i 1915 og i 1920 taget væsentlige skridt i den samfundsmæssige demokratiseringsproces, størst naturligvis i 1915, men også væsentlige i 1920. Denne udviklingslinie fortsatte i 1953.

Der er i artiklen blevet talt mest om de formelle regler. Der kan derfor være grund til også at nævne, at de forbedrede muligheder for en vis indflydelse allerede fra 1918 førte til større valgdeltagelse. Hertil kommer, at også de nye vælgergrupper – kvinder, unge, sønderjyder – hurtigt fik lært at deltage i valgene, således at også *brugen* af de nye muligheder voksede.⁵²

Analysen tyder også på, at der er en væsentlig forskel mellem valgretsspørgsmålene – i højere grad bestemt af ideologiske synspunkter – og valgmodeproblematikken – i betydeligt omfang bestemt af

mere taktiske overvejelser. Det betyder dog ikke, at Socialdemokratiet ikke regnede med, at det ville være en partimæssig fordel med flere unge i vælgerkorpset, og at Højre ikke så en fordel i de højst mulige aldersgrænser i næsten enhver sammenhæng.

Men på trods heraf var der en klar forskel: Valgmådens grad af proportionalitet – og dermed mandatfordelingen – blev i langt højere grad end valgrets-spørgsmålene bestemt af overvejelser, der blandede partiernes egeninteresse med en hensyntagen til deres forhandlingsmæssige styrke og de parlamentariske forhold i det hele taget.

Både i 1915 og 1920 førte det til en valglovgivning, der i sig forenede nytænkning og kompromissøgende hensyntagen til de involverede partiers interesser – garneret med henvisning til højere principper som for eksempel den ligelige repræsentation af de forskellige anskuelser blandt vælgerne.

Men der kan ikke være tvivl om, at partiernes egeninteresse var vigtigere end principperne. Det viser hele forhandlingsforløbet, det viser de endelige resultaters kompromis- og studehandelskarakter, og det viser for eksempel Rodes og Socialdemokratiets afslappede holdning til de overordnede principper. Man kan også nævne Karstensens understregning af, at forholdsmæssigheden egentlig ikke burde udstrækkes til også at omfatte nye partier og grupperinger blandt vælgerne – det var noget, der kun vedrørte forholdet mellem de fire gamle partier.⁵³

Af stor betydning var det også, at de to mindste partier havde fælles interesser, og derfor – og fordi Socialdemokratiet, hvis langsigtede udviklingslinie var klar nok, ikke ville sololøb uden om de radi-

kale – kunne man både i 1915 og 1920 finde sammen i de vitale valglovsoplysningsspørgsmål.

Disse konklusioner er blandt andet blevet nået ved et forsøg på at anvende et rationalitetsteoretisk udgangspunkt og ved at bruge det af Lewin advokerede taberperspektiv, som har vist sig hensigtsmæssigt. Heri ligger ikke en forestilling om, at alle problemer i den empiriske analyse af partiadfærd nu er løst. Det er de naturligvis ikke.

Men den bevidste, analytiske brug af taberperspektivet, den nyttige understregning af behovet for at sondre mellem motiver og motiveringer (som er banal, men hensigtsmæssig alligevel) og demonstrationen af hensigtsmæssigheden

af en rationalitetsteoretisk tilgang i analysen af en række historisk-politiske begivenhedsforløb har bidraget til den her præsenterede opfattelse af valglovsproblemerne og de i 1915 og 1920 etablerede løsninger.

I den sammenhæng må det erindres, at der er tale om en analyse af en beslutningsproces i et spørgsmål om spillereglerne, altså et *question of regulation*. Det er fremgået, at et sådant spørgsmål helt på linie med andre problemer kan være et centralt politisk stridsspørgsmål, som også kan analyseres ud fra en *rational choice*-tilgang. Der gælder måske lidt andre normer for den politiske argumentation, fordi politikerne og partierne også selv nyder godt af løsningerne. Men grundlæggende er der ingen forskel.

Noter

1. *Rigsdagstidende. Landstinget*, 1913/14, sp. 1883 (Enevold Sørensen).
2. Se eksempelvis Lijphart and Grofman, 1984: 8.
3. Disproportionalitetsindekset udtrykker graden af afvigelse fra den fuldstændige proportionalitet i forholdet mellem vælgerpartier og parlamentspartier (Rae, 1971: 84); for en diskussion se for eksempel Lijphart (1984: 161ff.).
4. Dahl, 1971. Se også Svensson, 1987.
5. Se hertil blandt andet Svensson, 1987.
6. Når der kun skulle vælges en landstingsmand, blev valget naturligvis et almindeligt flertalsvalg.
7. Bang & Elberling, 1911: 42f.
8. Lewin, 1984.
9. Lewin, 1984: 106ff.
10. »Antallet af Folketingets medlemmer skal omtrent være efter forholdet af et medlem til 16.000 indvånere«.
11. Lewin, 1984: 22–31.
12. *Rigsdagstidende. Folketinget*, 1905–06, sp. 39.
13. Elklit, 1986: tabellerne 1.1 og 1.3.
14. *Rigsdagstidende. Folketinget*, 1905–06, sp. 1480.
15. *Rigsdagstidende. Folketinget*, 1905–06, sp. 1432.
16. *Rigsdagstidende. Landstinget*, 1905–06, sp. 559–60.
17. 1984: 27.
18. *Årbog for rigsdagssamlingen*, 1906/07–1911/12, og *Rigsdagstidende*, 1906/07–1911/12.
19. Således Kaarsted, 1971: 224.
20. Kaarsted, 1978.
21. Se således Kaarsted, 1971: 220, og 1985: 15, samt Thorsen, 1972: 235.
22. Den mest detaljerede oversigt er *Årbog for rigsdagssamlingen, 1913–14*, pp. 21–104. Mere overskuelige fremstillinger ses i Kaarsted, 1985; Rasmussen, 1965; Engelstoft, 1951; Thorsen, 1972; Friisberg, 1975.
23. De konservative grupper havde 32, da formanden ikke stemte, grundlovsparterne tilsammen 33.
24. Munch, 1960: 162; se i øvrigt *ibid.*: 158ff.; *Årbog for rigsdagssamlingen 1913–14*, pp. 81ff.; *Rigsdagstidende. Folketingstidende*, 1913–14, passim.
25. *Årbog for rigsdagssamlingen 1913–14*, pp. 81ff.

- Kaarsted, 1985: 22 er uklar på grund af vaklende kronologi, for så vidt angår Folketingets og Landstingets behandlinger af de to forslag.
26. Rigsdagstidende. Landstinget. Overordentlig samling 1914, sp. 33–71. Tillæg B, sp. 49–52; Munch, 1960: 184. *Tillæg til årbog for rigsdagssamlingen 1913–14. Overordentlig samling. Sommeren 1914*, pp. 23ff.
 27. Efter et vundet suppleringsvalg i Ærøkrædsen i januar 1914.
 28. Munch så dog allerede i marts 1914 nytten af at have nogle højrestemmer i baghånden, hvis nogle af venstremændene i Landstinget skulle falde fra. Munch, 1960: 154f.
 29. Zahles dagbøger giver – sammen med Rodes, og Munchs erindringer – en god indfaldsvinkel her til. Se for eksempel Zahle, 15. marts 1915.
 30. Lewin, 1984: 24ff.
 31. Således Munch, 1961: 52 (13. april 1915).
 32. Se *Årbog for rigsdagssamlingen 1914–15 og Tillæg til årbog for rigsdagssamlingen 1914–15. Overordentlig samling. Sommeren 1915*, samt *Rigsdagstidende* for de to samlinger.
 33. Det var Rode også inde på under behandlingen i Folketinget, se *Rigsdagstidende. Folketinget*, 1914–15, sp. 4185ff.
 34. Jfr. Munch om overvejelserne i 1913–1914: Munch, 1960: 143ff.
 35. Kaarsted, 1985: 214.
 36. Munch, 1963: 110ff.
 37. På grund af den nødvendige grundlovsændring.
 38. *Rigsdagstidende. Tillæg A*, 1919–20, sp. 3157ff. Se i øvrigt Kaarsted, 1985: 316ff.; og Munch, 1963: 160–61.
 39. Wendt, 1951: 366–411; Rasmussen, 1965; Kaarsted, 1968, 1985; Fink, 1982, 1984; Thorsen, 1972; samt diverse erindrings- og dagbøger, jfr. litteraturlisten.
 40. Kaarsted, 1985: 316.
 41. Kaarsted, 1968: 180.
 42. Venstres partiprotokol, her efter Kaarsted, 1968: 180.
 43. Som Kaarsted, 1968: 180.
 44. Hatting, 1966: 139; Fink, 1984: 176.
 45. Dette sidste var blevet foreslået i en artikel af Frederik Zeuthen (1918), som utvivlsomt har været én af Karstensens inspirationskilder, om end nok af mindre betydning end Hatting (1966: 139) synes at mene.
 46. Kaarsted, 1968, 1985. Se også Fink, 1982, 1984.
 47. Således Rode, 1926; Rasmussen, 1965, 223; Hatting, 1966: 155; Weibull, 1971.
 48. Kaarsted, 1985: 320; Fink, 1982. Finks argumentation – J.C. Christensens optagethed af Venstres udsigter i Sønderjylland – er dog ikke holdbar, for mandatmaksimeringshensynet skulle vel i så fald spille en tilsvarende rolle i resten af landet.
 49. Se for eksempel Munch, 1963: 184.
 50. Fink, 1984: 179ff.; Kaarsted, 1968: 268ff.; *Årbog for rigsdagssamlingen 1919–20*: 36–56 og 201ff.
 51. Det skal også bemærkes, at jeg har »strammet kravene« ved at medtage alle partier og lister, uanset hvor små deres vælgerandele var. Ofte udelader man i disse beregninger de helt små partier, dvs. med vælgerandele under 0,5 pct.
 52. *Statistiske meddelelser*, 4-61-1 (1921) pp. 17f., og senere hæfter.
 53. For eksempel *Rigsdagstidende. Folketinget*, 1919/20, sp. 4015–16.

Litteratur

Bang, Im. & Vilhelm Elberling, *Rigsdagsvalgene 1895–1910. En historisk-statistisk oversigt*, København: I komm. hos Engelsen & Schrøder, 1911.

Dahl, Robert A., *Polyarchy*, New Haven: Yale University Press, 1971.

Elklit, Jørgen, »Det klassiske danske partisystem bliver til«, pp. 21–38 i Jørgen Elklit og Ole Tonsgaard (red.), *Valg og vælgeradfærd. Studier i dansk politik*, Århus: Politica, 2. udgave, 1986.

Engelstoft, Povl, »Under grundloven af 1866«, pp. 5–280 i *Den danske Rigsdag. 1849–1949*, II, København: Schultz, 1951.

Fink, Jørgen, »J.C. Christensen og Påskekrisen. Aktører og motiver«, pp. 127–141 i Helge Larsen og Roar Skovmand (red.), *Festskrift til Troels Fink*, Odense Universitetsforlag, 1982.

Fink, Jørgen, »Politiker i knibe. Asger Karstensen og påskekrisen 1920«, *Historie*, XV, 2 (1984), pp. 173–190.

Früisberg, Claus, *På vej mod et demokrati. Fra juni-grundloven 1849 til juni-grundloven 1915*, København: Fremad, 1975.

Hatting, Jørgen, *Fra Piper til Christmas Møller. 1915–1929*, Det konservative Folkepartis historie i et

- halvt århundrede, I, København: Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, 1966.
- Kaarsted, Tage, *Påskekrisen 1920*, Universitetsforlaget i Aarhus, 1968.
- Kaarsted, Tage, *Ove Rode som partipolitiker*, Aarhus: Institut for Presseforskning og Samtidshistorie, 1971.
- Kaarsted, Tage, *Ove Rode som indenrigsminister*, Odense Universitetsforlag (i komm.), 1985.
- Lijphart, Arend, *Democracies. Patterns og Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries*, New Haven and London: Yale University Press, 1984.
- Lijphart, Arend and Bernard Grofman, »Choosing an Electoral System«, pp. 3–12 i Arend Lijphart & Bernard Grofman (eds.), *Choosing an Electoral System. Issues and Alternatives*, NY: Praeger, 1984.
- Lewin, Leif, *Ideologi og strategi. Svensk politik under 100 år*, Politik som rationelt handlande 13, Stockholm: Norstedt, 1984.
- P. Munch. *Erindringer*, red. og udg. af Povl Bagge m.fl., København: Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, 1960 (II), 1961 (III) og 1963 (IV).
- Rae, Douglas W., *The Political Consequences of Electoral Laws*, New Haven and London: Yale University Press, rev. ed., 1971.
- Rasmussen, Erik, *Velfærdsstaten på vej. 1913–1939*, Politikens Danmarkshistorie, bind 13, København: Politikens Forlag, 1965.
- Rigsdagstidende. Folketinget*, anf. år.
- Rigsdagstidende. Landstinget*, anf. år.
- Rode, Ove, *Påskekrisen 1920*, København: Gyldendal, 1926.
- Ove Rodes dagbøger 1914–1918*, udg. ved Tage Kaarsted, Universitetsforlaget i Aarhus, 1972.
- Statistiske meddelelser*, div. hæfter.
- Svensson, Palle, *The Development of Danish Polyarchy – Or How Liberalization also Preceded Inclusiveness in Denmark*, ECPR-paper, Århus: Institut for Statskundskab, 1987.
- Thorsen, Svend, *De danske ministerier 1901–1929. Et hundrede politisk-historiske biografier*, København: Pensionsforsikringsanstalten, 1972.
- Weibull, Jørgen, »Erik With, Jens Vanggaard og J.C. Christensen«, *Scandia*, 37 (1971), pp. 271–286.
- Wendt, Frantz W., »Rigsdagen 1915–40«, pp. 281–570 i *Den danske Rigsdag, 1849–1949*, II, København: Schultz, 1951.
- C.Th. Zahles dagbøger 1914–1917*, udg. ved Tage Kaarsted, Universitetsforlaget i Aarhus, 1974.
- Zeuthen, Frederik, »Forholdstalsvalg og enkeltmandsvalg«, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, Vol. 65 (1918), pp. 321–381.
- Årbog for rigsdagssamlingen*, anf. år.

Dansk militær og humanitær indsats i Estland 1919

Af Vello Helk

Efter zardømmets sammenbrud i februar 1917 forsøgte Ruslands mange nationaliteter at sikre sig en vis selvstændighed. Således opnåede Estland allerede i april autonom status. Efter oktoberrevolutionen opløste den sovjetiske revolutionskomité i Reval (Tallinn) den demokratisk valgte estiske landdag, som dog forinden havde erklæret sig som øverste statsmyndighed i Estland. Den 24. februar 1918, dagen før de tyske troppers indtog i Reval, erklæredes Estland for en selvstændig stat. Derefter tvang den tyske besættelse atter landdagen under jorden.¹

Landdagen havde allerede tidligere udsendt flere repræsentanter, der skulle tale Estlands sag i udlandet. I sommeren 1918 befandt ledelsen af Estlands udenlandsrepræsentation sig i København, hvor den virkede i nær kontakt med de allierede, navnlig med det britiske gesandtskab.²

Da verdenskrigen var ved at nærme sig sin afslutning, var det nødvendigt at forberede magtovertagelsen i Estland. Man regnede med, at det ville tage tre-fire måneder at organisere en regulær hær; derfor var det i begyndelsen nødvendigt med hjælp udefra. Der udsendtes anmodninger om hjælp, først og fremmest til Finland, men også til vestmagterne,

der i forvejen var på konfliktkurs over for bolsjevikkerne. I oktober henvendte man sig til Sverige, og briterne anbefalede en lignende henvendelse til Danmark.³

Storbritannien ønskede at støtte de nye statsdannelser. Den 29. oktober 1918 modtog den danske regering et memorandum fra den britiske regering med anmodning om skandinavisk militær beskyttelse af de pågældende stater eller i hvert fald hjælp i form af militærudstyr. Udgifterne lovedes refunderet. Under henvisning til vanskeligheder af »indre og ydre natur« afviste den danske regering at sende tropper. Svaret med hensyn til våbenhjælp indeholdt dog et forbehold, idet man ikke »under de nuværende omstændigheder« så sig i stand til at levere de nødvendige mængder. I slutningen af november tog den britiske regering på ny sagen op og ønskede 900 Madsen-rekylgeværer, 300 af disse lastet omgående i de britiske orlogsskibe, som netop befandt sig i København på vej til Reval. Denne anmodning blev imødekommet, efter at Scavenius havde opnået en mundtlig forsikring om, at disse våben ikke ville blive anvendt i den igangværende konflikt.

Regeringen anførte såvel indenrigs- som udenrigspolitiske grunde til sin afvi-

Korpsets administrator Iver Gudme (1893-1965) (Rigsarkivet).

sende holdning samt tekniske eller kapacitetsmæssige forhold, nemlig arten og størrelsen af de danske stridskræfter. Der var hensynet til Socialdemokratiet, udenrigspolitisk de uafklarede forhold i grænseområderne til Tyskland og i selve Rusland, især de mulige komplikationer med rådsregeringen, beskyttelse af danske statsborgere og interesser i Rusland.⁴

Efter våbenstilstanden i november blev den tyske besættelsehær i Estland trukket hjem, men tyskerne forhindrede længst muligt de estiske myndigheder i at overtage forvaltningen. Denne situation blev udnyttet af bolsjevikkerne. Deres hær rykkede ind i Estland, og den 29. november erklæredes i Narva en sovjetestisk rådsregering. Selv om den britiske flåde ydede Reval beskyttelse fra søsiden, var der hårdt brug for hjælp på landfronten. Allerede inden nytårsaften kom det første kompagni finske frivillige til

Reval, hvilket havde stor psykologisk betydning. Den røde hærs fremtrængen blev standset kun 30 km fra Reval, og den 7. januar begyndte en modoffensiv, som i løbet af måneden næsten trængte bolsjevikkerne ud af det estiske område. Samtidig fortsattes hvervning af udenlandske frivillige. Der var allerede kommet mange finske, i februar desuden en gruppe svenske, som dog var hvervet tilfældigt og hurtigt; de gjorde sig uheldigt bemærket.⁵

En tilsvarende aktion blev også forbedret i Danmark, hvor Estland er kendt som Dannebrogens oprindelsesland. I sommeren 1918 havde lederen af den estiske repræsentation i udlandet, centrumspolitikeren Jaan Tõnisson, virket her sammen med socialdemokraten Mihkel Martna og Karl Menning. Efter begge de førstnævntes hjemvenden sidst på året forblev Menning i København som Estlands repræsentant.

Det direkte initiativ udgik dog fra nogle danske deltagere i den finske frihedskrig. En fremtrædende rolle spillede den finske løjtnant *Iver Hemmer de Gudme*, der arbejdede sammen med ritmester *Jørgen Rantzau*. Deres overvejelser om hjælp til Estland mandede den 25. december ud i konkrete planer om henvendelse til en række personer. Formålet var at indsamle 300.000 kroner, som skulle bruges til at sende 25 danske officerer til Estland. De første følere gav ikke det ønskede resultat.⁶

Gudme havde nære kontakter til det finske gesandtskab. Han drøftede sagen med lægen *Einar Runeberg*, der havde virket som formand for den finske forening i København fra frihedskrigens begyndelse til april samme år, da han blev tilknyttet den nyoprettede legation. Da nogle danske officerer i forvejen havde

udtalt ønske om at deltage i det finske frivillige korps til Estland, var det nærliggende at sammenkoble de danske planer med den finske hvervning, navnlig da forbindelsen alligevel skulle gå over Helsingfors. Derfor etableredes der en kontakt til »Centralkommittén för Estlands Undsättning«, som med fhv. senator, rigsdagsmand *O. V. Louhivuori* i spidsen koordinerede hjælpen og hvervningen i Finland. Da situationen i Estland var ved at være kritisk, rettede komiteen den 28. december en telegrafisk anmodning om hurtig hjælp til USA, England og de skandinaviske lande. I Danmark var den stilet til professor *Harald Høffding*, præsident for Dansk Røde Kors. Allerede dagen før havde hjælpekomiteen gennem det finske udenrigsministerium anmodet om, at der blev udpeget personer til at forestå hjælpen. Det gik hurtigt, navnlig efter at det lykkedes at sikre støtte fra direktør *Aage Westenholz*, i forsvarsdebatten en energisk fortaler for frivillige korps. Som et konkret eksempel havde han 1908 oprettet et sådant korps på ca. 150 mand, kaldet »Korps Westenholz« (ophævet 1919).

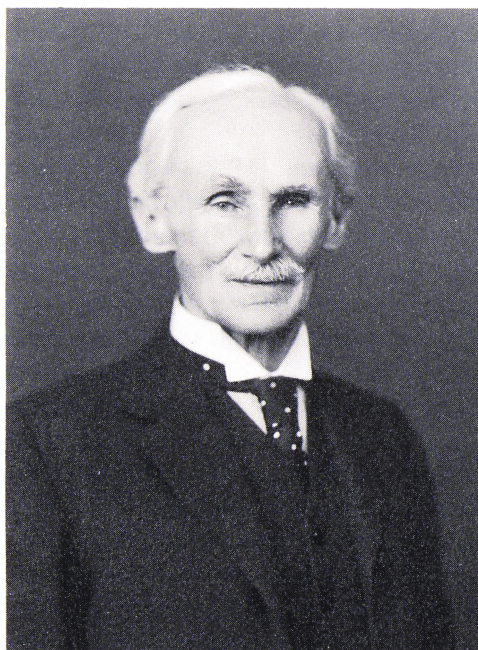
I sin rapport til England nævner Gudme en række personer, der deltog i aktionen og kunne betegnes som en privat komité, nemlig foruden ham selv Runeberg, Rantzau, premierløjtnant Clausen og den finske general *Torsten Lode*. Som formidler mellem komiteen og den britiske legation med henblik på ekvipering og våbenforsyning virkede direktør *Erik Jørgen-Jensen*. Komiteens arbejde var dog for en stor del baseret på Westenholz' aktive engagement. Blandt de første og største bidragsydere var *Alexander Foss* og *Poul Larsen* fra F.L. Smidth & Co. med 10.000 kr., idet de dog ikke ønskede deres navne frem. Der forelå

løfter om støtte fra anden side, så snart problemerne var løst.⁷

Den første plan gik ud på at sende 20–30 danske befalingsmænd til at overtage ledelsen af rekylgeværafdelinger. Til udrustning og rejseomkostninger skulle skaffes ca. 1.000 kr. pr. person, hvilket beløb dog forventedes refunderet. Den 2. januar henvendte Westenholz sig til Runeberg og udbad sig nærmere oplysninger om opgavens praktiske gennemførelse. Et par dage senere bevilgede han 2.500 kr. til udsendelse af en dansk frivillig til forberedende forhandlinger i Estland, idet han tilføjede, at det måske blev hans eneste bidrag.⁸

Samtidig har dog tanken om et større korps været aktuel. På Runebergs foranledning drøftede Gudme sagen med briterne, der lovede at levere komplet felt-

Ingeniør Aage Westenholz (1859-1935)
(Elfelt fot. ca. 1930, Rigsarkivet).

udrustning til 1.000 mand og tillige våben fra de forsyninger, der allerede fandtes i Reval under britisk kontrol. Runeberg troede dog ikke på så stor en styrke, men regnede med et par hundrede mand, deriblandt forholdsvis mange officerer. General Lode tilbød sig som leder af hvervningskontoret. Runeberg var klar over, at hvervningen ikke måtte ske åbent, også det finske gesandtskab skulle holdes udenfor, og det praktiske arbejde måtte klares af danske statsborgere.⁹

Disse planer kunne dog ikke hemmeligholdes. Allerede den 6. januar bragte *Social-Demokraten* en stort opsat artikel »Vil Korps Westenholtz kæmpe mod bolschevikerne i Estland?«. I tilknytning hertil havde flere blade interviews med Westenholtz, der bekræftede, at nogle danske frivillige fra general Mannerheims hær syslede med tanken om at hjælpe Estland. Disse tanker havde hans sympati, og han ville gerne yde sin støtte, men han dementerede kategorisk, at der skulle være tale om et korps på et par tusinde mand, som rygterne i pressen fablede om. Der skulle kun udsendes nogle befalingsmænd fra hæren eller de frivillige korps som rekylgeværinstruktører. Sagen havde intet at gøre med »Korps Westenholtz«. I tilslutning hertil udtalte Gudme, at også en ambulance havde været på tale.¹⁰

Herefter blev Gudme sammen med Rantzau sendt til Estland for at føre de indledende forhandlinger. Rejsen, som varede fra den 8. til 20. januar, resulterede i en aftale med regeringschefen *Konstantin Päts* om sendelse af ca. 1.000 frivillige. De danske forhandlere havde dog forinden fornærmet Louhivuori, der i et telegram af 21. januar gav besked om den indgåede overenskomst og samtidig advarede Runeberg mod Gudme. I et

brev fra samme dag forklarede Louhivuori sine betænkeligheder. Ifølge ham havde Gudme og Rantzau hos den estiske regering stillet så høje lønkrav m.v., at de ikke kunne accepteres. Derefter havde de tilbudt korpset til den lettiske regering. Desuden havde Gudme rejst mellem Helsingfors og Reval uden at besøge Louhivuori og i det hele taget opført sig på en sådan måde, at de finske militære myndigheder havde mistanke om, at han egentlig var ude i et helt andet ærinde. Louhivuori kunne ikke bekræfte alle mistanker, men anså dog henvendelsen til letterne for at være fuldt ud bevist. Desuden havde de to danskere fortiet finnernes rolle bag denne ekspedition og undladt at træffe nogen aftale med de finske frivilliges chef, general Wetzer. Esterne var dog villige til at modtage et dansk korps under samme betingelser som det finske. Transporten skulle foregå til en finsk havn på et handelsfartøj, som kom fra Danmark. Louhivuori og den estiske repræsentant i Helsingfors, Oskar Kallas, bemyndigede den 22. januar general Lode til at hverve, udruste og afsende højst 1.000 danske frivillige med et nødvendigt antal officerer.¹¹

Det videre arbejde blev præget af Gudme og Westenholtz. Den første var den entusiastiske igangsætter, ophavsmand til mange planer, mens Westenholtz bidrog med sin praktiske hjerne, der overvejede og tilrettelagde, øvede beroligende indflydelse, når den unge finske løjtnant var for højt oppe. Han brugte sine forbindelser, hentede råd og økonomisk hjælp hos venner og bekendte, navnlig i tilknytning til Akademisk Skyttekorps og andre frivillige korps, og ydede selv mest. Han var klar over, at der var en risiko for fiasko, men var rede til at tage chancen. Han anså bolsjevik-

kerne for en farlig minoritet, der med vold ville underkue friheden. Også Gudme udførte et stort praktisk arbejde og tog sig navnlig af forhandlinger og kontakter med briterne og finnerne, hvis opbakning var en væsentlig forudsætning for, at foretagendet kunne lykkes.¹²

Mens Gudme var i Estland, fortsatte Westenholz forberedelserne til afsendelsen af rekylgeværinstruktører. Den 16. januar meddelte han Runeberg, at der måske allerede den 25. kunne sendes en mindre gruppe på otte-ti mand.¹³ Han henvendte sig også til forskellige med anmodning om pengebidrag, som muligvis ville blive refunderet, idet han dog understregede, at de måske aldrig så pengene igen. Blandt brevmodtagerne var hans gode forbindelser fra hans eget korps, *Charlie Grut Hansen* på Kollerkolle og godsejer *Viggo de Neergaard* på Valdemarskilde.¹⁴

Sagen tog imidlertid for en tid en vending i anden retning. Den 18. januar meddelte Runeberg, at de militære operationer i Estland var forløbet så gunstigt, at landet nu var så godt som rensat for bolsjevikkerne, således at et hjælpekorps til dette land syntes at komme for sent. Nu var hjælpen mere påkrævet i Riga-Libau-området, hvor bolsjevikkerne gjorde fremskridt. Derfor burde den danske hjælp sendes til Letland.¹⁵ Samtidig var tre lettiske ministre kommet til København. De havde kontakt med Westenholz, der for en tid koncentrerede sig om dette land. Letterne ønskede at finansiere et korps på 500 til 1.000 mand med rekylgeværer under ledelse af en skandinavisk eller finsk general. Den 23. januar henvendte Westenholz sig til oberst *R. Fog* med anmodning om at udpege egnede folk.¹⁶ Om chefemner skrev han dagen efter til general-

major *Holten Castenskiold*, generalinspektør for rytteriet, der straks svarede, at hvis han havde været ung, ville han selv have været med, nu måtte han nøjes med at bringe andre i forslag. Han advarede om, at spørgsmålet om aktive officerer ville blive vanskeligt, da man ikke kunne regne med ministeriets tilladelse.¹⁷

Den første kandidat, der omgående meldte sig som leder af korpset til Letland, var oberstløjtnant *Erik With*, der under krigen havde været chef for generalstabens efterretningsvæsen og for tiden var leder af en krigsfangelejr.¹⁸ I sit svar af 26. januar henviste Westenholz til de usikre forhold og gjorde samtidig With opmærksom på, at denne måtte være forberedt på at tage sin afsked fra hæren. Samme dag meddelte Westenholz også de nærmere betingelser om aflønning. Officerer skulle have 550, underofficerer 300 og menige 225 kroner om måneden; invalidepensionen skulle andrage halvdelen af dette beløb.¹⁹

Westenholz tog afstand fra den form, bladet *Solidaritets* den 25. januar havde givet et interview med ham, og fremsatte samtidig en slags programerklæring. Efter hans opfattelse var det ikke det russiske folk, men et væbnet mindretals militærtyranni, som med vold ville blande sig i de små folkeslags ordning af deres indre anliggender. Han prøvede at bringe dem hjælp, idet han ikke troede, at de estiske og lettiske folk selv ønskede kommunismen, ellers ville han ikke have løftet en finger.²⁰

Efter Gudmes tilbagevenden så situationen anderledes ud. Han var overbevist om, at esterne foretrak den danske hjælp frem for den svenske, da de mente, at den korteste vej til ententen gik over Danmark.²¹ Der forelå en aftale med den

estiske regering, mens det lettiske forehavende var baseret på usikre løfter. Da Westenholz den 26. januar orienterede Castenschiold om, at der forelå tilsagn fra With, talte han om korpset til Estland og Letland. Samtidig nævnte han en anden lederkandidat, nemlig kaptajn *Philip Stürup*, stabschef for 3. division, der havde givet sit samtykke. I et længere brev af 29. januar redegjorde denne for sine tanker og kom med gode råd om korpset, dets sammensætning og anvendelsesmuligheder. Han havde forbindelse med Gudme og talte kun om korpset til Estland. Selv anså han sig kvalificeret som leder af et selvstændigt korps. Hvis man ønskede at udruste det som en rekylgeværafdeling, ville andre være bedre egnet.²²

Sidst i januar var hvervningen – eller oplysningsarbejdet – for alvor i gang. Det foregik gennem »Baltisk Oplysningsbureau« i Frederiksberggade 6 og finansieredes dels af de midler, Gudme havde indsamlet, dels af Westenholz, der bidrog med størsteparten. Mange henvendte sig direkte til ham og fik altid det svar, at militær uddannelse var en nødvendig forudsætning for at kunne deltage.²³

Hverken Westenholz selv, hans kontakter eller aviserne skelnede skarpt mellem Estland og Letland. Det kan skyldes den geografiske usikkerhed om disse landes placering, mærkbar den dag i dag, men også den omstændighed, at hjælpen i sidste ende gavnede begge lande. Den 3. februar kunne Westenholz melde, at der allerede havde tegnet sig 30 officerer, 50 underofficerer og ca. 200 menige til det »lettiske eventyr« foruden en del uden militær uddannelse. Hvis alt gik vel, ville det første kompagni under kaptajn Stürup, udrustet med 30 rekyl-

geværer, snarest blive afsendt. Godt en uge efter talte han om 600 frivillige, deraf 70 officerer.²⁴ Runeberg berettede den 17. februar om ca. 700, deraf næsten $\frac{3}{4}$ med militær uddannelse. Samtidig meddelte han, at lederne af Estlandsaktionerne havde ladet sig bevæge til at love korpset sendt til Letland, men han havde dog overbevist den lettiske repræsentant om, at Letland var bedst hjulpet, hvis Estlands hær forstærkedes, hvorfor hele aktionen kunne fortsætte som hidtil.²⁵

Initiativtagernes optimisme blev i nogen grad hæmmet af briternes passive holdning. Da de skulle levere bevæbning og udrustning, forhørte den britiske gesandt i København, lord Kilmarnock, sig desangående hos Foreign Office. Skønt udenrigsminister lord Curzon så positivt på hjælpen, mente chefen for hærens efterretningstjeneste, generalmajor William Thwaites, at det ikke ville være oportunt at ikklæde de danske frivillige britiske uniformer.²⁶ Westenholz selv henvendte sig den 26. januar til andensekretæren for den britiske legation, Richard M. A. Turner, med anmodning om våben og udrustning fra britiske lagre i København. Der kom ikke et direkte afslag, men de henholdende svar vakte efterhånden tvivl om, hvorvidt briterne overhovedet var til sinds at yde den tiltrængte hjælp.²⁷

Den danske regering havde indtaget en forsigtig holdning. Danmark havde betydelige interesser i Estland og oprettholdt forbindelsen med de faktiske magthavere, men man ønskede ikke at gå ud over *de facto* anerkendelse. Dette mærkede også kulturingeniør *Jens Christian Johansen*, der i november 1918 som dansk generalkonsul blev sendt til Estland for at varetage danske interesser. På grund af manglende instrukser var han

nødt til at handle efter konduite. Fra sit tidligere virke i det lokale tyske ridder-skabs tjeneste beherskede han sproget og kunne derfor følge begivenhederne på nærmere hold end hans ikke-estisk-kyndige kolleger. I begyndelsen var han dog skeptisk over for den nye stat og troede ikke, at problemerne kunne løses uden aktiv medvirken fra hans tidligere arbejdsgiver – det tyske ridderskab i Estland.²⁸

Den 8. januar havde Karl Menning bedt udenrigsminister Scavenius om til-sagn fra regeringen om ikke at modvirke hvervning af frivillige.²⁹ Dette ønske blev ikke efterkommet, men man tolererede i begyndelsen hvervekontorets virksomhed, som foregik under megen presse-omtale, dog uden en direkte offentlig agitation. I begyndelsen af februar modtog regeringen imidlertid den første af en række henvendelser fra Socialdemokratisk Ungdomsforbund, underskrevet af formanden *Ernst Christiansen*, der i slutningen af 1918 havde været den russiske sovjetregerings gæst i Moskva.³⁰ Det krævedes, at regeringen forbød hvervningen og navnlig skred ind over for tjenstgørende militærpersoners deltagelse. En lignende henvendelse blev rettet til den socialdemokratiske folketings-gruppe, der støttede denne opfordring og via Stauning gjorde samme indsigelse, hvilket havde større vægt. Samtidig rettede næstformanden i Socialdemokratisk Ungdomsforbund, *Johannes Erwad*, i det socialdemokratiske eftermiddags-blad *Klokken 5* skarpe angreb på den på-tænkte hvervning og dens formål. Rege-ringsbladet *Politiken* mente, at selv om regeringen ikke kunne forbyde danske statsborgere som privatpersoner at rejse til Estland som frivillige soldater, lå sa-gen anderledes, når der foregik en regu-

lær hvervning, hvilket måtte være i mod-strid med landets neutralitetspolitik.

Indtil videre var de implicerede stats-lige myndigheder dog enige om, at der ikke foregik noget lovstridigt. Justitsmi-nisteriet mente, at i dette tilfælde var der ikke tale om en krig mellem to stater, men en slags borgerkrig, hvorfor neutra-litetsprincippet næppe var krænket. Det var dog berettiget at hindre aktive office-rer i at deltage i eller lede den slags fore-tagender. Derfor blev både Krigsmini-steriet og Udenrigsministeriet oriente-ret. Det første erklærede den 8. februar, at der ikke ville blive meddelt tjenstgø-rende militærpersoner tilladelse til at indtræde i frivillige korps til Estland. U-denrigsministeriet svarede først den 21. marts, at man på henvendelser fra de bal-tiske regeringer havde tilkendegivet, at det stod enhver frit at melde sig til et så-dant korps, forudsat man ikke kom i strid med værnepligtsloven. Desuden måtte propagandaen ikke få karakter af hverv-ning og derfor ikke finde sted offent-ligt.³¹

Denne holdning kom på tværs af de planer, der gik ud på at ansætte en officer i aktiv tjeneste som korpsets leder. Man havde antagelig troet, at regeringen ville følge det svenske eksempel. Sverige øn-skede hverken at sende tropper eller vå-ben, men tillod officerer at træde uden for nummer og indtræde i udenlandsk militærtjeneste.³² Denne fremgangs-måde spillede en stor rolle i Westenholz' overvejelser.

Westenholz var stadig interesseret i Castenschiolds medvirken og henvendte sig derfor endnu en gang til denne, der imidlertid i et brev af 21. februar på grund af Krigsministeriets holdning af-slog at deltage. Dagen efter fortalte Gudme Westenholz, at Castenschiold

havde anbefalet With som leder. Denne var dog snart ude af billedet, da han overtog ledelsen af en international anti-bolsjevikkentral i København. Gudme tilføjede, at efter general Lodes mening burde der alligevel sendes instruktører til de 300 rekylgeværer, for at esterne ikke skulle misbruge dem.³³

Den lettiske sag fik imidlertid større dimensioner. Efter bolsjevikkernes succes var resterne af den lettiske hær trængt sammen i Libau, og den faktiske magt lå hos tysk-baltiske tropper og rigstyske enheder.³⁴ I den fortvivlede situation synes letterne at have bedt Westenholz om at skaffe dem en overgeneral. Den 5. marts henvendte han sig til general *Palle Berthelsen*, der af helbredsgrunde havde taget sin afsked, og bad om gode råd. Fire dage senere plagede han atter Castenschiold. Han havde været ked af hans seneste afslag. En hær på 2–3.000 mand var vel alt for lille til en general, men sammen med de tysk-baltiske styrker var hæren betydelig større. Dertil kom det danske hjælpekorps til Estland. Castenschiold henvendte sig derefter til direktør *Erik Plum* for at høre, hvordan det gik med planen om den internationale russiske liga, en frivillig hær suppleret med frivillige ikke-russere, som grosserer *Harald Plum* i begyndelsen af 1919 forgæves søgte at få vestmagterne til at støtte,³⁵ og fik at vide, at af hensyn til denne plan var den lettiske sag mindre vigtig, da man regnede med 400.000 frivillige under international kommando inden længe. Westenholz opsøgte herefter Castenschiold, der gentog, at han ikke agtede at tage sin afsked, navnlig da han i modsætning til, hvad Westenholz troede, ikke senere kunne indtræde i hæren.³⁶

En anden kandidat til den lettiske

overgeneralpost var oberst *V.G.J. Lewald*, chef for 13. regiment, men Westenholz foretrak Castenschiold. Lewald stillede visse betingelser, idet han ligesom Castenschiold var betænkelig ved de tyske troppers tilstedeværelse i Letland.³⁷ Westenholz ringede til Castenschiold, da Lewald ville have endelig besked. Castenschiold betragtede den Plumske aktion som stadig aktuel og afviste definitivt at medvirke. Derefter opgav Westenholz og henviste Lewald til direkte forhandlinger med den lettiske repræsentant.³⁸ Efter at de tyske tropper i april ved et kup havde afsat den lettiske regering og indsat deres marionetregering, mente Lewald, at den lettiske sag nu formentlig ikke mere ville komme på dagsordenen; man havde gjort forkert ved at stole på de tyske tropper.³⁹

Mens man i Danmark hvervede frivillige, deltog nogle danskere allerede i kampen. Det drejede sig om folk, der var bosat i Estland, og som havde meldt sig frivilligt. Blandt dem var *Sigurd Frandsen* fra Nakskov, der i syv år havde virket som godsforvalter på Dorpat-egnen; han faldt allerede den 22. februar ved Narva.⁴⁰

To dage senere afrejste en gruppe på 17 frivillige, ledet af løjtnant *Victor Palludan*, over Sverige til Estland. Gruppen var blevet finansieret ved bidrag fra en kreds med centrum på Fyn.⁴¹ Som leder var oprindelig udset kaptajn *C.V. Nyholm*, der 1914 havde fået sin afsked fra hæren med invalidepension.⁴² På grund af sygdom kunne han dog ikke påtage sig dette hverv. Hans afløser var en temmelig vidtløftig person, der 1917 af en kassationskommission var blevet erklæret »for stedse uskikket til al krigstjeneste«. Det var næppe af helbredsgrunde; han betegnes som upålidelig i pengesager, med

svaghed for det smukke køn, og han levede også op til sit rygte.⁴³ Palludan havde også været i forbindelse med Westenholz og Gudme, der dog ikke havde tillid til ham.⁴⁴ Runeberg kaldte ham øjentjener og fralagde sig ethvert ansvar, idet han betonede, at den lille skare havde tegnet kontrakt med Menning. De havde kun gjort gavn, så vidt som bolsjevikkernes spionage og forfølgelse var blevet rettet mod dem, mens det store foretagende var blevet ladet i fred.⁴⁵

Palludans lille trup blev i Estland udrustet med danske rekylgeværer og afgik kort efter ankomsten i begyndelsen af marts til fronten ved Narva, hvor den blev underlagt det svenske korps (Svenska Kåren). Der opstod dog alvorlige problemer, og hele korpset blev trukket tilbage til Reval. Den danske gruppe blev anbragt i Baltischport (Paldiski) til videre uddannelse og reorganisering. Palludan selv holdt sig uden for aktiv tjeneste og overlod ledelsen til løjtnant *Frederik Dam*.⁴⁶

Den 13. marts deltog de danske frivillige i sørgehøjtideligheden for løjtnant *Eyvind Bruun*. Denne smørgrosserersøn fra København havde 1912 deltaget i krigen på Balkan, som medlem af et make-donsk korps af frivillige. I begyndelsen af 1919 meldte han sig til Estland, men da afrejsen trak ud, sluttede han sig til det svenske korps. Han blev i begyndelsen af marts efter kun en uge ved Narva-fronten såret og døde 9. marts i Reval, hvor efter hans bære blev ført til Danmark.⁴⁷

Efter reorganiseringen sendtes den danske gruppe i begyndelsen af april til sydfronten ved Pskow (Pleskau), hvor den var impliceret i nogle træfninger. Her mistede den i et baghold alle sine rekylgeværer, og den 9. april faldt frivillig *Karsten Ritter*.⁴⁸ Det svenske (nu skandi-

naviske) korps gjorde sig dog stadig på flere måder uheldigt bemærket og blev derfor snart opløst. Også den danske gruppe blev hjemsendt og ankom midt i juni til København, hvor Palludan over for pressen fremsatte nogle yderst positive og heltmodige erklæringer.⁴⁹ Hans egen indsats lå dog som nævnt bag fronten. Han opnåede at blive leder af det svenske hvervekontor i Stockholm. Som adjutant havde han *Knud Clauson-Kaas*, dansk frivillig fra Finlandskrigen, der i sine erindringer giver et lidet flatterende billede af sin chef.⁵⁰ Senere optrådte Palludan som leder af den danske legion i Nordrusland, blev efter tilbage-toget interneret i Norge og var genstand for hårde angreb i den danske presse.⁵¹

Den oprindeligt udpegede leder af hans gruppe, kaptajn Nyholm, kom også til Estland og indtrådte den 1. april i det reorganiserede svenske korps, hvor han blev stabschef. Efter korpsets opløsning blev han i landet som korrespondent til danske blade. I september indtrådte han i et svensk korps (Vita Legionen), som skulle bistå den hviderussiske nordvest-armé under general Judenitj, og han var med i det mislykkede fremstød mod Petrograd.⁵²

I Danmark blev korpsets afsendelse stadig forhalet, da de lovede penge fra den estiske regering – 500.000 finske mark – lod vente på sig. Hvervningen gik ellers godt, og kontoret blev for lille. Derfor skaffede kontorchef Laursen sidst i februar nye rummeligere lokaler i Nansensgade 75, umiddelbart ved Frederiksborggade.⁵³ I begyndelsen af marts forelå der et nogenlunde sikkert tilsagn om penge. Den 9. marts foreslog Westenholz et udvalg til at administrere dem, nemlig foruden ham selv Charlie Grut Hansen og Viggo de Neergaard,

desuden en mand i København, måske apoteker Bjerre. Der var allerede skaffet udrustning bortset fra våben for 60.000 kroner. Samtidig skrev han til Stürup og meddelte, at denne burde gøre sig klar til afrejse. Hvis han ikke kunne få tilladelse til at træde uden for nummer eller få orlov, måtte han overveje at tage sin afsked. I modsat fald ville ledelsen blive overdraget Gudme – tiden var knap.⁵⁴

De ledende danske politikere synes ikke at have haft synderlig interesse for sagen. Statslånskrisen og det slesvigske spørgsmål beskæftigede sindene. Den yderste venstrefløj fulgte dog godt med, da det her jo drejede sig om bekæmpelse af deres idealer. Navnlig syndikalisterne var aktive, og det kom til alvorlige episoder. Hvervekontorets vinduer blev smadret og flere frivillige forulempet. Da der samtidig i København blev drevet agitation af zarens tilhængere, undertiden sammen med tysk-baltiske kredse, der forsøgte at vinde frivillige for deres planer, som ikke indbefattede en selvstændig stat Estland, fik hele sagen et reaktionært anstrøg.⁵⁵

Den 19. marts stillede Socialdemokratisk Ungdomsforbund justitsminister Zahle en række spørgsmål, som denne besvarede dagen efter. Ifølge hans svar kendte han kun hvervekontorets eksistens fra bladomtale. Han var ikke orienteret om, at det hidtil var lykkedes at hverve ca. 900 mand, og troede ikke, at 6–700 af disse var militærpligtige, blandt dem mange befalingsmænd. Han vidste ikke, at den første afdeling stod foran afrejse og ej heller, at der i store dele af arbejderklassen skulle være en stærk harme, at der havde været demonstrationer, og at sømændenes og søfyrbødernes forbund havde vedtaget ikke at medvirke ved transporten. Som svar på spørgsmå-

let om en eventuel indskriden erklærede Zahle, at der ikke forelå meddelelse om nogen lovovertrædelse. Ernst Christiansen var dog ihærdig. Den 24. marts havde han en samtale med Zahle og appellerede til ham, at hvis man ikke kunne udstede forbud, burde man i det mindste udsætte afrejsen, indtil en nærmere undersøgelse havde fundet sted.⁵⁶

Mens afsendelsen af det første hold blev forberedt, modtog Westenholz alvorlige advarsler fra Clauson-Kaas i Helsingfors. Ifølge generalkonsul Johansen var denne sendt til Estland af Westenholz for at føre forhandlinger om det danske hjælpekorps. Den 28. februar havde Johansen en samtale med ham, hvori han varmt anbefalede et sådant korps, mens Clauson-Kaas mente, at risikoen var for stor.⁵⁷ Han ønskede ikke at skrive nogen kontrakt med den estiske regering, rejste videre til Helsingfors og berettede derfra, at den estiske fremgang kun var midlertidig, og at bolsjevikkerne snart ville starte en afgørende modoffensiv, som ville feje al modstand over ende. Den estiske hær var for de tre fjerdedele vedkommende bolsjevistisk. Derfor frarådede han kategorisk den planlagte sendelse af danske frivillige. Efter hans mening var Gudme ikke i stand til at bedømme situationen. Det var uforsvarligt at sende unge danske mænd i døden på denne måde. Hvis de alligevel kom af sted, skulle man samtidig sørge for at sende en ambulance, en intendantur og en dansk damper til eventuel hjemtransport fra Reval.

Disse dystre profetier påvirkede dog ikke forberedelserne. Westenholz forelagde dem for Gudme og Stürup, også Runeberg blev hørt. Omsider lykkedes det Louhivuori at få pengene frem, men han måtte også true med telegrafisk at af-

D. B. A. C.

Nansøsgade 75. Marts 1919.

Løbe Nr.

(skal anføres i Skrivelsen)

Kr.

I Løbet af den kommende Uge skal første Afdeling af D. B. A. C. antagelig afgaa til Estland. Hvis De stadig fastholder Deres Anmeldelse og vil indgaa paa nedennævnte Betingelser bedes indlagte Svarkort returneret omgaaende.

Der bydes Dem følgende Betingelser:

- 1) Fuldstændig Udrustning (se Anm. 1).
- 2) Fri Over- og Hjemrejse.
- 3) Frit Ophold fra og med den Dag Kontrakten underskrives til og med den Dag Udskilning i København finder Sted.
- 4) Kontrakten slutes indtil Udgangen af August 1919, men Hjemsendelse kan dog finde Sted forinden eventuelt mod en Godtgørelse. (Dette Punkt er endnu ikke fuldt fastslaaet og bliver det næppe før første Afdelings Afrejse.
- 5) Desuden følgende Pengøydelse:
 - a) Efter Indskibningen 100.-Kr.
 - b) En maanedlig Løn 350 Kr. *Funk.*
 - c) En Invaliditetsforsikring for fuldstændig Invaliditet hidrørende fra Sygdom, Saar etc. under Tjenestetiden 12,000 Kr. engang for alle.
Forsikringssummen formindskes i Forhold til Invaliditetsgraden efter Skalaen i Forsikrings A-S Balticas Tarif.
- 6) De maa medbringe Soldaterbog, Forholdsattester, anbefalinger, Lægeattest, personlige Papirer som Daabsattest o. l. samt om muligt sørge for Rejsetilladelse og Pas til Udlandet.
- 7) De maa før Kontraktunderskrivelsen underkaste Dem Lægeeftersyn og Vaccination.
- 8) Mens De er i Tjenesten vil saavel den Post De modtager, som den De afsender blive underkastet Censur.
- 9) Tjenestetiden begynder ved Kontraktens Underskrift.
- 10) Skulle Kontrakten i nogen Maade blive forandret — og da til det bedre — vil den Kontrakt De underskriver blive ændret i Overensstemmelse dermed med tilbagevirkende Kraft fra Underskriftsdagen.
Forsikringspræmien er ved Deres Afrejse indbetalt, hvorimod Komitéen intet Ansvar kan paatage sig hvis Forholdene skulle medføre Lønningernes eventuelle Udbleivelse. Dog er Forholdene undersøgt, og der maa anses at være betryggende Garantier for de fornødne Midlers Tilstedeværelse.

Anm. 1.

Den fulde Udrustning bestaar af:

Huc.			
1) Kappe.	40	Kr.	1 Livrem med Sværdtaske
1) Vaabenfrakker.	30	—	2 Patronstasker
1) Benklæder.	10	—	1 Par Bæreseler
1) 2 Skjorter à 5	10	—	1 Tornister
1) 2 Sæt Undertøj à 10	20	—	1 Brødpose
1) 3 Par Sokker à 2	6	—	1 Kogekar
1) 1 Par Støvler	30	—	1 Felttaske
1) 1 Halstørklæde	3	—	1 Sæt Spisegrejer
1) 1 Par Vanter	1	—	

De med 1) mærkede Ting kan De selv medbringe og den anførte Pris vil da blive Dem refunderet af den Estniske Regering. Det øvrige udleveres. Det De selv tager med skal være i forsvarlig Stand og skal inspiceres og godkendes.

De maa selv medbringe Vest, Muffer'iser, eventuelt Extrasokker og -fodtøj, Pude- og Toiletsager.

lyse hele affæren. Ifølge Runeberg ankom remissen fem timer, før kontoret skulle lukke på grund af pengemangel. Den samme dag, den 24. marts, kunne Westenholtz svare Clauson-Kaas, at det ville være vanærende at trække sig ud nu, mens esterne havde opfyldt deres del af aftalen. Det første kontingent ville afgå i overmorgen med Gudme som leder.⁵⁸

Denne gang var det alvor. Den 26. marts tidligt om morgenen afsejlede den finske damper »Merkur« med det første hold. Westenholtz beretter, at på grund af den korte tilkaldefrist nåede kun 184 af de 250 indkaldte ombord.⁵⁹ Måske har nogle fortrudt deres beslutning, eller også er de blevet forhindret af andre grunde. I deres indkaldelse blev der efter indskibningen lovet dem et beløb på 100 kroner, desuden en månedlig løn, som for menige androg 300 finske mark. Dertil kom en invalideforsikring på 12.000 kroner en gang for alle i forhold til invaliditetsgraden. De indkaldte skulle selv sørge for en række nærmere angivne munderingsgenstande, hvis pris ville blive refunderet af den estiske regering.⁶⁰ De ombordværende undertegnede i internationalt farvand deres kontrakter, som blev modtaget af general Lode. I daglig tale kaldtes de Westenholtz-korpset, selv betegnede enheden sig som *Dansk-Baltisk Auxiliær Corps* (DBAC). I den første korpsbefaling, udstedt af kaptajn Iver Gudme den 28. marts om bord på »Merkur«, hed det, at korpset foruden staben bestod af et rekylgeværkompagni under kaptajn R.G. Borgelin og et feltbatteri under kaptajn J.M. Mortensen. Dets opgave var at hjælpe den estiske regering mod bolsjevikkerne, løsenet »For Dannebrog's ære«. For tjenesten gjaldt i det omfang, den tillod, de for den danske hær gæl-

dende regler.⁶¹ De var i danske uniformer, erhvervet på forskellig vis,⁶² og fik estiske tjenestegrader, hvilket betød en forfremmelse for de ledende officerer, der nu havde kaptajnsrang. Westenholtz havde instrueret Gudme om, at det danske kompagni skulle knyttes til de finske frivillige. Dets udrustning skulle så snart som muligt udskiftes med den britiske. Andet kompagni ville ikke blive sendt, før man havde modtaget britisk udrustning.⁶³

Runeberg ledsagede det første kontingent med en beretning til Louhivuori. Han anbefalede navnlig Gudme som en trofast ven af Finland. Louhivuoris tidligere mistanker skyldtes misforståelser, måske også intriger fra Rantzaus side. Gudme havde hele tiden holdt Runeberg underrettet, og han burde ved lejlighed få foretræde hos Mannerheim. Desuden anbefalede han kaptajn Stürup som en højt meriteret officer, velegnet som styrkens chef. Der var allerede 1.200 tilmeldinger af frivillige, men på grund af de rådende politiske forhold regnede Runeberg ikke med flere end 500–750 mand. Aktionens tilknytning til Finland var politisk nyttig, navnlig med henblik på Sverige. Derfor var kommandoforholdet nævnt i kontrakten, men det måtte ikke forstås således, at det danske korps skulle høre under det finske. På dette punkt måtte man udvise den største takt – begge korps kunne have en fælles overkommando. Da Runeberg havde ugunstige rapporter om finske frivillige i Estland, foretrak han, at danskerne fik så lidt at gøre med dem som muligt. Runeberg ønskede ikke sit navn i finske aviser. Det var bedst at forblive lige så usynlig, som det var lykkedes ham i København, hvor kun komiteens top og Gudme vidste, at et medlem af den finske lega-

tion var engageret i den estiske hjælpeaktion.⁶⁴

Efter en besværlig rejse nåede korpset Helsingfors, hvorfra fortsattes efter et kort ophold på en finsk isbryder med ankomst i Reval om aftenen den 4. april. Her blev mandskabet indkvarteret på en kaserne i byens udkant. Generalkonsul Johansen berettede om ankomsten og de første problemer, også om en samtale med premierminister Päts. Denne havde haft besøg af kaptajn Gudme, der havde gjort et positivt indtryk. Johansen var dog noget skeptisk, navnlig på baggrund af de bryderier, de svenske og finske frivillige havde skabt.⁶⁵

Der opstod alvorlige problemer, som efter Gudmes mening for en stor del skyldtes hvervekontoret. I et brev af 16. april til dets leder Laursen, ytrede Gudme sig meget kritisk. Mandskabslister, stambogsblade og andre nødvendige papirer var i total uorden. De frivillige var blevet indregistreret uforsvarligt. Halvdelen havde overhovedet ikke været soldater, hele 51 kendte intet til militærvæsen. Mange af dem henviste til fagre løfter, givet af kontorets leder. Der var blevet sendt alt for mange officerer; der var alt for stort overskud af befalingsmænd til de kun 146 menige. Munderingen var for ringe. Gudme forlangte, at Laursen skulle anlægge sag mod firmaet »Skotøj i hele Huset«, fordi det havde leveret ubrugeligt fodtøj.

I Gudmes samtidige rapport til Westenholz blev flere problemer berørt. Med den lille styrke kunne man ikke udrette noget, men blev den blot femdoblet, kunne den lave alt. Ellers ville det blive som det skandinaviske korps, som havde begået mange dumheder. Gudme havde intet til overs for de svenske frivillige og ønskede ikke at samarbejde med

deres officerer. I Helsingfors havde han talt med Mannerheim om finsk hjælp og i Reval med den amerikanske delegation⁶⁶ samt med lederen af den britiske Østersøflåde,⁶⁷ som alle var interesseret i, at tilvæksten ikke gik i stå. Der var desværre endnu ikke kommet britiske uniformer. Gudme takkede Westenholz for dennes offervillighed og bad ham om ikke at trække sig ud. Selv havde han været Westenholz et dyrt bekendtskab, men forhåbentlig var pengene ikke spildt. Hvis Westenholz absolut ønskede at gå, ville han anbefale dr. Otto Beyersholm som leder, selv om man naturligvis aldrig kunne finde Westenholz' lige.⁶⁸

Den 24. april rejste Gudme til Danmark, idet han håbede at kunne skaffe yderligere ca. 800 mand. Forudsætningen havde jo været, at de ankomne var det første hold af en større enhed, derfor var der også uforholdsmæssigt mange officerer med. Organisationen var fra begyndelsen lagt an på ca. 1.000 mand.⁶⁹

I Danmark havde situationen i mellemtiden ændret sig. Indtil nu havde regeringen ment, at det var en frivillig sag, om danske statsborgere ønskede at deltage i kampen mod bolsjevikkerne, men der måtte ikke drives offentlig hvervepropaganda, og de frivillige måtte ikke komme i konflikt med værnepligtsloven. Sandsynligvis har regeringen dog fundet det opportunt af hensyn til Socialdemokratiets holdning at ændre opfattelse i sagen. I slutningen af marts havde den lettiske bolsjevistiske regering bebredt Danmark, fordi man åbenlyst tolererede, at der blev hvervet frivillige til angreb på arbejderklassen. Så snart danskerne viste sig ved fronten, ville der blive truffet forholdsregler over for deres tilbageblevne landsmænd.⁷⁰ Dertil kom den 10. april en henvendelse fra et udvalg,

som Hovedstadens Radikale Ungdom havde nedsat for at skaffe oplysninger om den lovstridige hvervning, med redaktør ved *Politiken* Karl Eskelund i spidsen. Udvalget fremlagde bl.a. hvervekontraktens ordlyd⁷¹ og pegede på, at de hvervede forpligtede sig til at gøre tjeneste indtil august 1919 i et særligt korps under den estiske overkommando. Efter udvalgets mening var kontraktens bestemmelser klart i strid med straffelovens § 76. Derfor burde der omgående iværksættes en undersøgelse og al yderligere afsendelse af tropper forhindres. Man gjorde opmærksom på, at korpsets medlemmer færdedes i danske uniformer, dog i nogle tilfælde med lakerede knapper. Trods forbud mod udførsel af og handel med våben var »Merkur« afsejlet med et betydeligt parti, leveret af Simonsen & Niensens fabrikker, efter forhandlinger med deltagelse af Westenholz selv, ingeniør Thomsen og cand. polyt. Møllerup-Thomsen. Til slut oplystes, at hvervekontoret havde indkøbt et større parti støvler, uden tvivl de samme, Gudme betegnede som ubrugelige.

På grundlag af politiets indberetninger udarbejdede Justitsministeriet den 14. april et responsum. Det fremgik af sagen, at i enkelte tilfælde var personer under 18 år kommet med, men dette skyldtes antagelig en fejltagelse. Der var opkøbt og udleveret danske uniformer, efter at kommando- og gradstegn var blevet fjernet, men her var formentlig tale om privat indkøbte sæt. Der var underskrevet en kontrakt, dels på kontoret, dels på skibet, og der var udbetalt 200 kroner til de frivillige, mens skibet endnu lå i havn. Kontoret benægtede, at indtegningen var bindende, hvilket dog ikke syntes at stemme med kontraktens ordlyd. Westenholz hævdede at være uvi-

dende om, at der var underskrevet en kontrakt eller udbetalt penge her i landet og lovede, at dette ikke ville gentage sig. Det benægtedes, at der var udleveret våben. Politiet mente, at der ikke forelå hvervning eller andet ulovligt, hvilket formentlig kunne fastholdes. Presset fra offentligheden var dog voksende, og tonen i pressen blev skærpet. *Politiken* talte den 14.–15. april om »kondottieren Westenholz«. Samtidig var Socialdemokratisk Ungdomsforbund skuffet over, at partiets folketingsgruppe, som havde lovet at støtte dets aktion mod hvervningen, havde forholdt sig passiv.⁷²

Westenholz forberedte afsendelsen af den næste gruppe. Der var truffet aftale om, at »Merkur« sidst i april sejlede en ny tur, men den estiske regering skulle forinden anvise de næste 500.000 finske mark. Disse skulle være til disposition mindst 8–14 dage før skibets afsejling, således at man kunne indkalde folk i nogenlunde god tid. Westenholz var efterhånden irriteret over de mange udsættelser og forsinkelser, som lagde beslag på hans tid og kræfter. Den 7. april meddelte han Stürup, at hvis der ikke forelå penge senest den 14., ville han forlade arbejdet. Om Stürups kontrakt havde han intet hørt, selv om han havde presset på. Den 10. april telegraferede Westenholz til Gudme: »Kein Geld, kein Lanzknecht«. Tre dage senere fik han besked om, at pengene var ankommet til Helsingfors. Westenholz ville have dem overført til København og blev stadig mere kategorisk. Den 23. april meddelte han Runeberg og Menning, at alle disponible midler ville være brugt ved månedens udgang, og derfor ville kontoret blive lukket den 1. maj. For at sende de 64 mand, kompagniet manglede, skulle han inden denne dato have 52.000 kr.,

derefter ville han trække sig helt ud.⁷³

Runeberg gjorde sit bedste for at fremskynde sagen. Den 4. april berettede han til Louhivuori, at Westenholz virkede træt og udkørt og ønskede at opgive alt. Hans situation forværredes på grund af bladangreb. De tilmeldte frivillige havde efterhånden på grund af de mange udsættelser mistet entusiasmen og tilliden til hele foretagendet. Det var mærkbart, at også ententens repræsentanter forholdt sig passive. Hvis deres støtte faldt bort, ville opinionen vende sig mod hele sagen. Da Westenholz havde nære kontakter til briterne, frygtede Runeberg, at hans ulyst til at fortsætte måske skyldtes den omstændighed, at han mærkede deres svigten. Det var vigtigt, at Menning fik de fornødne pengemidler, men sørgelige erfaringer havde lært Runeberg, at Menning ikke gjorde noget, måske ikke kunne gøre noget, mens general Lode allerede var en gammel mand og desuden trods sin iver og ildhu, eller måske netop derfor, en »riskabel karl«. Visse personer havde udbredt negative oplysninger om forholdene i Estland. I al fortrolighed meddelte Runeberg, at ritmester Rantzaus stilling til sagen syntes temmelig uklar. Han var en begavet mand med slet karakter og havde måske personlige grunde til at føre sin egen politik. I hvert fald frarådede han ekspeditionen, ligesom Clauson-Kaas, der var en »kåring«, der med ringe udmærkelse havde deltaget i den finske frihedskrig. Runeberg ville dog forsøge at bearbejde dem i gunstig retning. Han fremsatte desuden flere henstillinger om at få penge overført, var stadig irriteret over Mennings passivitet og bekymret over den voksende opmærksomhed fra politisk hold, som truede med at standse arbejdet.

Den 26. april underrettede Louhivuori Runeberg om sagens gang og gjorde status. Den estiske regering havde trods gentagne rykkere ikke reageret, hverken med hensyn til Stürups kontrakt eller penge. Som årsag angav Louhivuori valgagitationen, som lagde beslag på regeringens hele opmærksomhed. De finske tropper var væk bortset fra nogle få, der ikke havde adlydt ordren om at vende hjem. Louhivuori var bitter på esterne, der efter hans mening ikke brød sig om hjælpen, fordi det var lykkedes de finske bolsjevikker at mistænkeliggøre den. Estland bukkede for briterne, der ikke havde ofret en eneste mand, men viste både officielt og uofficielt stor kulde over for Finland. Under disse forhold fandt Louhivuori det ikke formålstjenligt at arbejde for meget for at fremme den danske hjælp. Til sidst ville esterne forholde sig mod danskerne på samme måde som nu mod finnerne, og det kunne ramme de finner, der arbejdede for sagen i Danmark. Den finske hjælpekomité kunne under de eksisterende forhold ikke bistå danskerne i Estland. Samtidig meddelte Louhivuori, at han nedlagde sin formandspost.⁷⁴

Dermed var aktionens videre skæbne beseglet. Energisk finsk indsats havde banet vejen for den, ententens sendrægtighed og esternes pengemangel havde forsinket den, og da den finske hjælpekomité sagde fra, var det også et signal til Runeberg om at standse sine aktiviteter. Kort efter vendte han tilbage til Finland.⁷⁵

Westenholz var skuffet over Gudmes rapport fra Estland. Han havde regnet med, at korpset hurtigere kunne sættes ind ved fronten. Nu havde han det indtryk, at det virkede som en slags pretorianergarde for regeringen, hvilket han

var meget utilfreds med. Ambitioner syntes at gå de unge ledere til hovedet; hvis der kom flere af sted, skulle de have en ældre besindig chef som kaptajn Stürup. Mangelen på våben og mundering bekymrede ham, men han håbede på hurtig britisk hjælp.⁷⁶

På vej til Danmark tog Gudme ophold i Malmö, da han havde fået en militær indkaldelse, som han helst ville undgå. I et brev af 27. april forklarede han pengenes udebliven med finsk udførselsforbud og anbefalede at belåne kontoen. Samtidig ønskede han at afskedige kontorchef Laursen og sendte denne et opsigelsesbrev. Westenholz tog mere afslappet på sagen og mente ikke, at Laursen havde begået større fejl end andre. Denne var derefter med to andre ansatte fra kontoret i Malmö, hvor de kom overens med Gudme om, at kontoret først og fremmest skulle fungere som en afdeling under korpset og yde praktisk hjælp. Efter Gudmes mening kunne Menning i kraft af sin stilling ikke have noget at gøre med kontoret. Personalet skulle indskrænkes, således at kun Laursen og to-tre skrivere blev tilbage.

I sit afsluttende brev af 1. maj til Menning konstaterede Westenholz, at da han ikke havde modtaget nogen penge, måtte hans arbejde med afsendelsen af danske frivillige til Estland betragtes som afsluttet. Kontoret ville i overensstemmelse med Mennings ønske blive videreført af Laursen. Westenholz lovede også i fortsættelsen efter behov at bistå med gode råd. Han betonedede, at hvis de frivilliges styrke blev større, skulle enten kaptajn Stürup eller en anden officer på hans alder og med samme kvalifikationer sættes i spidsen for den. På trods af Gudmes energi og duelighed anså Westenholz ham for at være for ung til en så an-

svarsfuld opgave. Samtidig fik Stürup et opmuntrende brev. Westenholz troede, at han alligevel ville blive leder af korpset og var desuden rede til at bidrage til hans pension. Over for Gudme udtrykte han sin glæde over, at forholdet til Laursen var gået i orden, men påpegede samtidig, at Gudme havde valgt en forkert person som sin tillidsmand. Også pressen blev orienteret om Westenholz' beslutning.⁷⁷

Westenholz havde lige fra begyndelsen forsøgt at begrænse sin medvirken, idet han erklærede, at der var andre sager, der stod hans hjerte nærmere.⁷⁸ Da han nu både var udsat for hadske angreb i pressen og samtidig var kommet i politiets søgelys, må det have været en lettelse for ham at blive fri; han lod dog ikke de allerede afsendte i stikken.

Kontoret blev på grund af pengemangel lukket den 14. juni, men Laursen fortsatte med at ordne dets forretninger, i begyndelsen med adressen Holbergsgade 20, senere i Hollænderdybet 20, indtil afviklingen den 1. november. Arbejdet blev også besværligt, fordi den del af de frivilliges lønninger, der var lovet de pårørende, ikke fremkom, fordi de frivillige brugte pengene på stedet. Kontoret var ofte belejret, navnlig af kvinder, der gjorde krav på penge, som mange af dem hårdt trængte til. Adskillige henvendte sig direkte til Westenholz, der til sidst måtte indskærpe over for kompagnichefen, at da kontoret ikke kunne udbetale mere, end der var indbetalt, burde korpsets medlemmer sørge for deres indbetalinger gennem det estiske krigsministerium. På denne måde ville de undgå ubehageligheder ved hjemkomsten.⁷⁹

I juli planlagde Westenholz en rejse til Estland, men kom efter nærmere over-

vejelse til den erkendelse, at han gjorde bedre nytte i Danmark.⁸⁰ Han opretholdt kontakten til Laursen og sørgede for, at den første gruppe fik sendt små fornødenheder såsom tobak o.l. ⁸¹ Bortset fra enkelte efternølere kom der ikke flere frivillige af sted. Dette skyldtes ikke alene den danske regerings ændrede holdning. Den estiske regering regnede med at kunne klare sig med sine egne styrker og de tilstedeværende frivillige og ønskede ikke at investere de sparsomme pengemidler som betaling for flere. Måske har det også spillet en rolle, at valget til den konstituerende forsamling, der trådte sammen den 23. april, blev vundet af partier, som af generalkonsul Johansen blev betegnet som meget yderliggående, med bolsjevistisk tendens, nemlig af socialdemokraterne og det radikalliberale arbejdsparti, der tilsammen fik 71 af de 120 mandater. Den nye koalitionsregering omfattede tillige folkepartiet (25 mandater) og blev ledet af Otto Strandmann fra arbejdspartiet. Johansen havde ved sin dom den planlagte meget radikale agrarreform i tankerne. Han indrømmede senere, at forsamlingen i virkeligheden slet ikke var så yderliggående.⁸²

Da man frygtede uroligheder i forbindelse med den konstituerende forsamlings sammentræden, regnedes det danske korps til de pålidelige enheder, der i nødsfald kunne indsættes, hvilket dog ikke blev aktuelt.⁸³ Korpset havde imidlertid visse problemer. Det havde vist sig, at mange frivillige var uden militær uddannelse. Derfor blev de delt i tre grupper. Den første omfattede den fjerdedel, der havde aftjent sin værnepligt, den anden bestod af en anden fjerdedel, der havde en vis militær baggrund, f.eks. fra frivillige korps, mens de resterende,

der aldrig havde gjort militærtjeneste, blev placeret i den tredje gruppe. På grund af de sidstnævnte blev der iværksat en hurtig rekrutuddannelse. I første omgang fik korpset udleveret russiske geværer.⁸⁴

Den militære ledelse af korpset havde kaptajn R.G. Borgelin, der havde påtaget sig denne opgave efter opfordring af sin chef, general P.V. Ibsen.⁸⁵ De hvervede folk bestod af en blanding af idealister og eventyrlystne unge, dog med et islæt af uheldige elementer. Forholdene var ret primitive, og utilfredsheden ulmede, slog en enkelt gang ud i mytteri på grund af udeblevne lønninger. Det lykkedes Borgelin at få sat skik på sit kompagni, således at den danske styrke undgik de problemer, der førte til det skandinaviske korps' opløsning. Som det fremgår af hans beretning og bekræftes af dagsbefalinger, gennemførte han dette ved hjælp af streng disciplin og hårde straffe for forskellige forseelser, som kunne ødelægge korpsets omdømme og indbyrdes forhold. Det meste kunne klares med nogle få dages hæfte eller inddragelse af visse ydelser eller begunstigelser. De fleste opsætsige og folk med kriminelle tilbøjeligheder, der ikke ville indordne sig, blev enten hjemsendt eller deserterede. De blev hjemmelsmænd til de første rædselsberetninger i danske aviser.⁸⁶ Der var også problemer på grund af de alt for mange befalingsmænd.⁸⁷ Den 28. april flyttedes korpset til Nõmme, 10 km fra Reval, til afsluttende uddannelse. Da der ikke kom yderligere tilvækst, blev styrken formet i et fodfolkskompagni og en stærk rekylgeværafdeling med 24 geværer. Man så bort fra feltbatteriet, og dets designerede chef kaptajn Mortensen blev i stedet leder af kompagniets træner. Efter 1½

måneds nødtørftig intensiv uddannelse blev korpset den 17. maj sendt til sydfronten ved Werro (Võru), hvor det efter ti dages feltvagt ved Hahnhof (Haanja) sammen med de estiske styrker deltog i et generalangreb, som førte dem tværs gennem Letland til Dünafloden ved Kreuzburg (Krustpils), som de indtog 6. juni, og derefter satte de over til Jakobstadt (Jēkabpils) på den anden side.⁸⁸

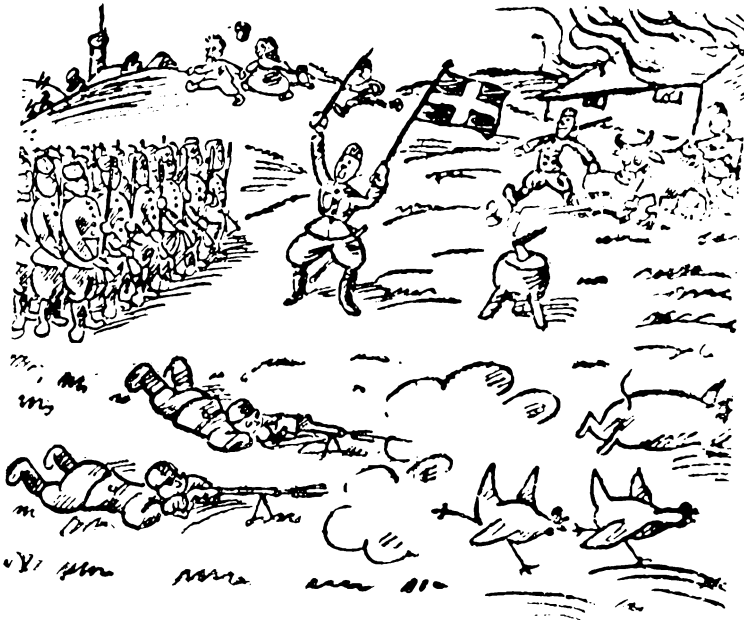
Denne offensiv havde forbindelse med det fremstød, de tysk-baltiske tropper i Kurland gjorde i slutningen af maj, da de den 22. maj erobrede Riga, hvorefter de bolsjevistiske styrker flygtede østpå og blev fanget i en fælde. Det tysk-baltiske »Landeswehr« fortsatte fremrykningen nordpå og negligerede det estiske krav om at standse op. De gjorde således ikke forskel mellem bolsjevikkerne og den estisk-lettiske hær, men ønskede at fortsætte deres erobringer.⁸⁹ Da der var fare for, at de danske frivillige kunne blive indblandet i en konflikt mellem de estiske og tysk-baltiske styrker, greb generalkonsul Johansen ind. Efter at have kontaktet det estiske udenrigsministerium henvendte han sig direkte til hærens øverstkommanderende general Laidoner, der straks gav ordre til, at det danske korps skulle trækkes væk fra fronten.⁹⁰ Korpset blev beordret til reserve i Laudon, hvorfra det den 19. juni blev trukket længere nordpå til Golgowski og endelig omkring den 1. juli sendt til Dorpat i hvilekvarter. Den omtalte konflikt førte til et slag ved Wenden (Cēsis), hvor »Landeswehr« den 23. juni led et afgørende nederlag. De slagne tropper retirerede hastigt til Riga. Kun en britisk intervention med påbud om våbenstilstand forhindrede de estiske styrker i at indtage byen.⁹¹

Under opholdet i Dorpat styrkede

Borgelin på en ridetur og måtte på hospitalet. Da den ældste officer og næstkommanderende premierløjtnant C.A. Beyer var afgået til Nordvestarmeen,⁹² blev ledelsen overtaget af C.T. Dornonville de la Cour.⁹³ Denne måtte på grund af sygdom overlade korpset til premierløjtnant P.V. Christensen (fra 1943 Geldorf), der var leder af rekylgeværafdelingen. Under hans ledelse kom den 24. juli ordre til at afgå til fronten.⁹⁴ Denne gang gjaldt det afsnittet ved Ostrow og Porchow syd for Pskow, hvor danskernes våbenfæller var den estiske scoutsbataljon, som bestod af gymnasieelever. I de hårde kampe i 10–12 dage mistede korpset, som her mønstrede ca. 130 mand med 24 rekylgeværer, fem faldne, over en snes blev såret, mens fire blev taget til fange. Korpset bed sig fast, den 3. august vendte Borgelin tilbage, og fem dage senere gik man i reserve bag fronten. Derefter blev der ikke mere brug for korpset, inden det efter kontraktens udløb den 1. september skulle tilbage til Danmark. Afrejsen foregik dagen efter under festlige former. Korpsets indsats blev rost fra estisk side og flere officerer forfremmet, således at både Gudme og Borgelin blev estiske oberstløjtnanter.⁹⁵

Modtagelsen i København var overvejende positiv. Westenholz fejrede de hjemvendte med en festmiddag i Tivoli, og hver mand modtog en gave på 200 kroner. Senere fik de som anerkendelse for deres indsats et engangsbeløb på 206 kroner fra den estiske regering. Mange blev dekoreret med den estiske frihedsmedalje. Der var også sørget for de faldnes efterladte og sårede, der nød godt af den forsikring, Westenholz havde tegnet i »Baltica«.⁹⁶

Det kom til et efterspil, som skyldes visse modsætningsforhold mellem korp-

Ekstrabladets version af den danske militære indsats i Estland. Tegning af Herluf Jensenius til satiriske vers af »Signor Nase« 25. juni 1919.

sets leder Gudme og kompagniets chef Borgelin. Mandskabet lærte aldrig den førstnævnte at kende. Han brugte sin tid på rejser, forhandlinger og administration, virkede som en slags overintendant, og hans arbejde var besværligt under de rådende forhold. Frontsoldater plejer at mistænke intendanturen for at hyppe sine egne kartofler, og det danske korps var ingen undtagelse i den henseende. En gruppe officerer med Borgelin i spidsen havde fremsat nogle udtalelser om Gudmes ødselhed og regnskabsuorden. Denne tog det meget ilde op og fik undsætning af nogle andre officerer, der rettede beskyldninger mod Borgelin, bl.a. for fejghed i forskellige kampsituationer. Westenholz var nødt til at berolige Gudme, og han indskærpede, at korpset ikke måtte vaske sit snavsede linned for åbent tæppe. Det lykkedes ham

at forlige parterne, der modificerede og tilbagekaldte deres udtalelser.⁹⁷

Det danske korps' indsats i Estland gav genlyd på forskellig vis. *Ekstrabladet* var under felttoget altid rede til at bringe rædselsberetninger, som regel baseret på udsagn fra frivillige hjemsendt på grund af kriminelle handlinger eller deserteret på grund af utilfredshed. I disse fremhævedes alle negative sider, primitive forhold, umenneskelig streng behandling, nød og elendighed, manglende lønudbetaling, som havde ført til mytteri, desuden ved fronten sult og tørst, plyndring og tyveri, således at alle længtes efter at komme hjem, men blev holdt tilbage ved trusler om straf efter estiske krigslove. Der blev klaget over den dårlige forbindelse med Danmark, over hvervekontoret og de ledende officerer. Det konkluderedes, at det Westenholzke korps

havde spredt fortvivelse i mange hjem. Forfatteren »Søren Slid« (Aage Hermann) tilføjede: »Estland og Westenholz vil sent blive glemt«. ⁹⁸

Westenholz ønskede ikke at tage til genmæle over for *Ekstrabladets* angreb, men i juli havde han en længere korrespondance med *Politiken* om nogle artikler, hvori han bl.a. var blevet beskyldt for at have underskrevet hvervekontrakterne, hvilket bladet dog ikke var i stand til at bevise. Han tog senere til orde mod et interview i *Social-Demokraten* den 19. oktober, idet han ikke kunne acceptere bladets påstand, at han havde lokket folk til slagtebænken. De frivillige havde meldt sig på deres eget ansvar og var blevet godt behandlet, havde fået en fuld udrustning og rimelig løn, desuden gjort Danmarks navn ære. Efter hjemvenden var de blevet belønnet både af ham og den estiske stat. ⁹⁹

Det var vanskeligere for Westenholz at polemisere mod de mere venstreorienterede blade, men han statuerede et eksempel og anlagde injuriersag mod *Klassekampen*, som i sine angreb, bl.a. i en artikel den 22. maj, havde betegnet ham som svindler og forbryder. Ved kriminalrettens dom af 6. december blev disse udtryk mortificeret og bladets ansvarshavende redaktør Otto Larsen idømt en bøde på 400 kroner, subsidiært 40 dages hæfte; desuden skulle han afholde sagens omkostninger. ¹⁰⁰

Andre blade indeholdt både under og efter felttoget lange beretninger om deltagernes meriter, kække skildringer af deres uforfærdede og heltedige optræden. ¹⁰¹ De udførligste beretninger om krigen i Estland skyldes løjtnant W.M. Møgeltoft Jørgensen, der i sommeren 1919 sammen med fotograf Asbjørn Bech besøgte det danske korps og forevi-

gede dets dagligliv og kampe på Ostrowfronten. ¹⁰²

Westenholz ydede utvivlsomt en betydelig indsats. Han holdt fast ved sit forsat, og selv om det hele ikke forløb efter hans ønske, svigtede han ikke det hold, han havde sendt ud. Han blev udsat for den ovenfor omtalte undersøgelse fra Justitsministeriets side, men holdt stædigt fast ved, at det hele var foregået på lovens grund, og at overtrædelserne kun var få og skyldtes uagtsomhed. Ministeriet gjorde sig i juli-august adskillige overvejelser, afhørte flere hjemvendte, men kunne ikke finde noget graverende mod Westenholz. En embedsmand i ministeriet gav i begyndelsen af august udtryk for, at spørgsmålet om hvervning var tvivlsomt, men man kunne godt beordre aktion, »hvis dette i øvrigt findes opportunt«. Han anbefalede at rette opmærksomheden mod general Lode og den estiske repræsentant Menning; navnlig den første kunne som finsk undersåt med kun et-to års ophold i Danmark måske udvises. Sidst i august blev sagen optaget til dom, men bortfaldt senere som følge af den ved det politiske forlig efter påskekrisen 1920 i udsigt stillede amnesti. ¹⁰³

Halvandet år efter Estlandtogtets afslutning betroede Westenholz Alexander Foss, at hans udgifter i forbindelse med korpset havde andraget ca. 100.000 kroner foruden faste pensioner, mere end han egentlig havde råd til. Foruden ham havde kun Foss hjulpet for alvor. ¹⁰⁴ Westenholz blev dog ved med at yde støtte og hjælp til medlemmer af korpset, både med anbefalinger og mindre pengebeløb. ¹⁰⁵

Blandt Iver Gudmes papirer findes en styrkeliste, udarbejdet ved korpsets afvikling. Af de oprindelige officerer og

underofficerer nævnes tre kaptajner, 12 løjtnanter, to læger, otte fændrikker eller kornetter, 14 feldwebler eller sergenter og otte korporaler. Af dem var tre løjtnanter gået til den russiske Nordvest-armé, den ene læge vendte hjem efter en måned for senere at slutte sig til Valdemar-Sejr-ambulancen. En kornet var faldet, en anden deserteret, mens en fændrik var udeblevet efter orlov. Af underofficerer var fire udeblevet efter orlov og sygdom, en hjemsendt, mens en ventede i København. Listen omfatter 158 menige. Af disse anføres 11 som ikke mødt, seks hjemsendt af forskellige årsager, to deserteret, en var i fæstningsarrest, og en havde såret sig selv. Desuden var der seks faldne eller døde af sår, en af sorte kopper, mens fire var blevet taget til fange. Af menige var 33 blevet forfremmet.¹⁰⁶

Korpsets tab må siges at have været forholdsvis ringe, størst i kampene ved Ostrow, hvor det foruden en snes sårede og fire fanger havde fem faldne, blandt dem også den eneste faldne officer, nemlig kornet *Søren Opffer* (posthumt forfremmet til løjtnant). Han var arvelig belastet, opkaldt efter sin farfader, der tjente i kirkestatens fremmedlegion og 1848 deltog i den italienske frihedskrig.¹⁰⁷

Efter korpsets hjemrejse blev en mindre gruppe med Gudme i spidsen tilbage i Reval for at foretage den endelige afvikling. Enkelte medlemmer blev i landet og kæmpede videre sammen med den russiske Nordvestarmé, i Vita Legionen, også i det tysk-baltiske regiment hos esterne. Andre vendte tilbage efter at have ladet sig fejre hjemme.¹⁰⁸ Flere var optændt af eventyrtrang og virkelyst, ønskede at være med, hvor der skete noget, og fortsatte på krigsskuepladserne i

Nordrusland og Polen.¹⁰⁹ Da krigen ebbede ud, havde de svært ved at slå sig til ro. Deres senere skæbne formede sig meget forskelligt. Gamle våbenfæller kom undertiden til at stå som modstandere, adskillige søgte lykken i det fremmede.

Korpsets militære leder *Richard G. Borgelin* (1887–1966) blev senere af enkekejszerinde Dagmar sendt til de hvide-russiske styrker i Estland, trådte derpå i estisk militærtjeneste. Han var også estisk statsborger og drev indtil 1937 en godsparcel, som han havde modtaget som hædersgave. Ved anden verdens-

Korpsets militære leder Richard G. Borgelin (1887-1966) (Rigsarkivet).

krigs udbrud vendte han tilbage til Danmark. Efter kapitulationen var han nogen tid interneret, beskylt for samarbejde med tyskerne.¹¹⁰

Korpsets leder og administrator *Iver Gudme* (1893–1965) fik beskæftigelse i forlagsbranchen.¹¹¹ Hans yngre broder *Peter Hemmer de Gudme* (1897–1944) blev cand.theol., var en dygtig orientalist, men valgte dog en journalistisk løbebane. Han advarede mod den nazistiske fare, var under besættelsen aktiv i modstandsbevægelsen og blev i november 1944 anholdt af tyskerne. Da han kort efter skulle bringes til forhør og måtte gå ud fra at blive udsat for tortur, foretrak han at begå selvmord ved at springe ud i trappeskakten fra femte sal i Shellhuset.¹¹²

I den modsatte lejr havnede *Max Arildskov* (1896–1986), hvis stærke nationalitetsfølelse fik ham til at engagere sig dybt i Jydske Værn. Til sidst blev han tiltrukket af nazipartiet, ragede dog uklar med Fritz Clausen, var under krigen leder af Landstormen og blev efter kapitulationen straffet for sine aktiviteter.¹¹³

Også andre interesserede sig for Sønderjylland. *Knud V. Zeltner* (1896–1968) fortsatte først i Vita Legionen. Efter hjemkomsten fremsatte han en plan om et frikorps på 2.000 mand, som skulle besætte 2. zone i Slesvig. Han håbede på denne måde at formå de allierede til at foretage en revision af hele det sønderjyske spørgsmål. Senere virkede han som journalist.¹¹⁴ *Søren Telling* (1895–1968) var efter krigen beskæftiget med entreprenørvirksomhed i Estland, men vendte hjem 1928 og virkede fra 1938 som arkæolog i Kiel, hvor han navnlig beskæftigede sig med Dannevirke, hvis ihærdige vogter han var til sin død. Efter at have læst Borgelins erindringsmanu-

skript mindedes han i et brev fra 1965, hvordan han i sin tid som ingeniørkorporal med 12 »af de allerværste rødder« havde indtaget det forladte Jakobstadt, og han tilføjede: »ih hvor var vi modige i de unge dage – undres må vi i vor alderdom«. ¹¹⁵

Ernst Holstein (1901–28) af den grevelige slægt var endnu ikke fyldt 18, da han drog til Estland som menig. Borgelin benyttede ham som sin ordonnans og forfremmede ham hurtigt til fændrik. Efter krigen tjente han i den estiske hær og fik derefter ansættelse hos sin gamle chef som forvalter på dennes godsparcel, hvor han blev stanget ihjel af en olm tyr.¹¹⁶

Flere følte det alt for trangt i Danmark. Lederen af korpsets trænafdeling, *Jens Marinus Mortensen*, udvandrede til USA.¹¹⁷ *Charles Theodor Dornonville de la Cour* slog sig ned som entreprenør i Winnipeg (Canada).¹¹⁸ *Vilhelm Thorbjørnsen* (1891–1961) blev plantagebestyrer i Østen.¹¹⁹

Endelig bør der nævnes et par navne med så kortvarig tilknytning til korpset, at de ikke findes på den ovenomtalte styrkeliste. Som kurer mellem korpset og kontoret i København nævnes *Werner Michael Iversen* (1893–1967). Han var kort tid på kontoret, men blev allerede i juni ansat på Westenholz' plantager i Østen, hvor han virkede til 1940. Derefter slog han sig ned i London, hvor han under krigen spillede en fremtrædende rolle i den danske modstandsbevægelse.¹²⁰ Blandt efternølerne var sekondløjtnant *Johan Mutio Fabricius*, der 1903–15 havde opholdt sig i Siam, hvor han avancerede til major i gendarmeriet. Af helbredsgrunde vendte han 1915 hjem, drog sommeren 1919 til Estland og sluttede sig i begyndelsen af august til det

danske korps på sydfronten. Efter korpsets hjemsendelse indtrådte han i Vita Legionen, senere i det tysk-baltiske regiment og døde i januar 1920 på et hospital ved Narva af tyfus.¹²¹

Der er bevaret en række selvbiografiske skildringer af felttoget i Estland. Den udførligste er skrevet af kompagnichef Borgelin. En version på estisk udkom i 1934 i Estland (redigeret nyudgave 1973 i Stockholm). Ved sin død 1966 efterlod han en dansk version, som dog på en del punkter afviger fra den estiske, navnlig med stærkere fremhævelse af den rolle, det danske korps spillede.¹²² Desuden har Peter Hemmer de Gudme skrevet et erindringsmanuskript i dagbogsform, præget af hans idealistiske holdning. Med titlen »Et moderne Korstog« blev det sammen med supplerende beretninger af la Cour, P.V. Christensen og Vilhelm Thorbjørnsen allerede 1919 forberedt til udgivelse på »Den nye Tids Forlag«, men udkom dog aldrig.¹²³

En energisk informator var Knud V. Zeltner, der bl.a. skrev i *Dagens Nyheder* og *Hver 8. Dag*. Efter hjemkomsten skrev han en beretning, og som aktiv journalist fortsatte han også derefter, dog noget overfladisk, med at fortælle om Estland og det danske korps, idet han samtidig samlede materiale til dets historie.¹²⁴ Desuden kan nævnes en længere beretning, illustreret med mange amatørfotografier, af skibsmægler *Alfred Larsen* (1894–1964), løjtnant og delingsfører i korpset,¹²⁵ samt kortere redegørelse af ovennævnte Max Arildskov¹²⁶ og Søren Telling.¹²⁷

Det danske korps havde to læger på sin styrkeliste. Den ene var en medicinsk student, *Axel Laurent-Christensen*, der dog kun forblev en måneds tid for at forestå de nødvendige vaccinationer.¹²⁸

Under sit ophold konstaterede han et stort behov for hjælp på det sanitære område. Han henvendte sig i den anledning til det britiske Røde Kors, der lod anmodningen gå videre til Dansk Hjælpeambulancekomité, som under verdenskrigen havde ydet en stor indsats i de krigsramte lande med ambulancer i Belgien, Frankrig, Serbien og Rusland. Det britiske Røde Kors stillede en bevilling på 50.000 kr. i udsigt, og den danske komité erklærede sig villig til at overtage denne opgave. Da der i Estland herskede mangel på praktisk taget alt, måtte udstyret være så komplet som muligt. Krigsministeriet gik med til at udlåne ½ feltlazaret, dog med den betingelse, at en hærofficer skulle virke som en slags intendant og repræsentant for ambulancen og have overopsyn med det udlånte materiel. Til denne post udpegedes kaptajn *V.A.C. Klein* (1864–1926).¹²⁹ Tilbuddet blev den 13. juni 1919 accepteret af den estiske regerings repræsentant Karl Menning. Der blev lovet personalet frit underhold i Estland med fri befordring på landets jernbaner.

Ambulancen blev hurtigt etableret. Der sørgedes for forsyninger til to måneders forbrug og indkøbtes en reservebeholdning af fødevarer. Den 5. juli afsejlede ambulancen med sit lazaretmateriel (ca. 110 senge) med damperen »Wasa«, som var lejet til formålet af den estiske regering. Foruden kaptajn Klein bestod personalet af overlæge *Boye Lundstein*, der fungerede som sygehuschef, to reserve-læger, den ovennævnte stud.med. Laurent-Christensen som hjælpelæge, en oversygeplejerske, otte sygeplejersker og en materialforvalter, i alt 16 personer.

Efter ankomsten den 8. juli underlagdes ambulancen direkte lederen af den

estiske hærs medicinalvæsen dr. A. Lossmann. Som opholdssted blev bestemt byen Walk (Valga) i det sydlige Estland på grænsen til Letland, et vigtigt jernbaneknudepunkt. Det tog nogen tid, inden ambulancen fik sig etableret med nogenlunde egnede lokaler i en af byens kommunale skoler, hvor det estiske Røde Kors hidtil havde haft et hospital. Et forsøg på at få ambulancen underlagt samme institution blev bestemt afvist, hvorefter den nøjedes med at stille et par sygeplejersker, nogle portører samt cancelli- og køkkenpersonale til rådighed, hvilket var af stor betydning, navnlig i sproglig henseende.

Den egentlige hospitalstjeneste begyndte den 20. juli med otte syge, og natten den 23.–24. juli modtoges 20 sårede fra fronten ved Pskow, hvorefter tilgangen af patienter efterhånden forøgede belægningen til et maksimum af ca. 75. Da det blev konstateret, at de fra fronten modtagne sårede havde fået en meget mangelfuld førstebehandling, udsendtes en læge til fronten for at undersøge forholdene. Det resulterede i et forslag om, at der burde udstationeres en mindre mobil enhed på to jernbanevogne til førstebehandling bag fronten. Planen blev i begyndelsen af august godkendt i Reval, men ikke gennemført på grund af sygdom blandt ambulancens personale. Senere blev den overtaget og gennemført af den estiske militære lægetjeneste.

Den nævnte sygdom var dysenteri, som ramte flere af ambulancens ansatte, både blandt lægerne og sygeplejerskerne. Derfor kunne ambulancen i august kun arbejde for halv kraft. Sygdommen med dens epidemiske karakter skyldtes de uhygiejniske forhold på hospitalet. Det var bestemt, at personalet skulle have bolig i en villa, som det lettiske

Røde Kors disponerede over. Selv om de lokale militære myndigheder havde givet ordre til at rømme huset senest den 8. august, nægtede letterne at efterkomme befalingen. Derfor rejste kaptajn Klein selv til Reval og meddelte dr. Lossmann, at hvis man ikke i løbet af en uge tilvejebragte en tilfredsstillende løsning, ville ambulancen se sig nødsaget til at returnere til Reval og måske endog til Danmark. Dr. Lossmann forsøgte at ordne sagen telegrafisk med den lokale militære ledelse, men forgæves. Derpå greb lederen af den estiske 3. division med stab i Walk general Pödder ind, overtog sagen, og den 21. august var det omstridte hus til disposition. Omtrent samtidig blev et komplet røntgenudstyr, ankommet fra København, taget i brug.

Den 1. september forlod overlæge Lundstein efter forudgående aftale ambulancen for at rejse hjem og blev afløst af 1. reservelæge E. Samuelsen. Da Pskow blev erobret af bolsjevikkerne, foreslog general Pödder i slutningen af september flytning til Dorpat. Kaptajn Klein mente dog, at det ikke kunne betale sig, navnlig af hensyn til den korte tid, ambulancen havde tilbage af sin aftalte fem måneders periode i Estland. Der blev truffet en aftale om, at hvis den første estiske by Petschur (Petseri), ca. fire dagsmarcher fra Walk, faldt, ville ambulancen blive forlagt til et sikrere sted, f.eks. til Reval.

Forsyningen med medicin og andre varer gik meget trægt. Der var ofte to-tre måneders leveringstid. I Danmark blev leverancerne forsinket af de omstændelige bureaukratiske regler med langsommelig ekspedition, i Estland af rutineerede embedsmænd. Derfor var man nødt til at skaffe visse medicinalvarer på stedet og gå over til egen husholdning med

Valdemar Sejr-ambulancens personale, fotograferet under opholdet i Estland i 1919 (Rigsarkivet).

leverancer af naturalier. I oktober forsøgte kaptajn Nyholm at få en aftale i stand, således at ambulancen efter den 1. december skulle fortsætte ved den hviderussiske Nordvestarmé. På visse betingelser var personalet villigt til at fortsætte, men da denne hær kort efter brød sammen efter sin mislykkede offensiv mod Petrograd, blev planen skrinlagt. Sidst i november kom ambulancen til Reval, hvor et par af dens medlemmer med materiellet fik skibslejlighed til København, men resten rejste over Finland til Stockholm og derfra med toget til København, hvor de ankom den 14. december.

Af kaptajn Kleins beretning fremgår, at ambulancens arbejde blev hæmmet af mange problemer. Det kneb med forsyninger, med kvalificeret bistand fra estisk side, og man havde en del ærgrelser over repræsentanter for det famlende

unge demokratiske landsstyre. Samarbejdet blev dog efterhånden bedre og kunne til slut betegnes som hjerteligt, ikke mindst takket være den energiske general Pödder, der hjalp ambulancen med at klare de forskellige problemer og stod på venskabelig fod med dens ansatte, navnlig med kaptajn Klein selv.

Under sin virketid i Walk behandlede ambulancen ca. 270 patienter, deriblandt mange civilpersoner, navnlig kirurgiske akuttillfælde. Antallet af døde var 34. Fra estisk side lød der megen anerkendelse af det kvalificerede og samvittighedsfulde arbejde. Inden afrejsen takkede vicekrigsminister Larka på regeringens vegne. Hærens øverstkommanderende general Laidoner udtrykte sin tak i en særlig dagsbefaling. Alle ambulancens medlemmer blev dekoreret med det estiske frihedskors.¹³⁰

Noter

Forkortelser

- BA Richard G. Borgelins arkiv.
 Borgelin Richard G. Borgelin, *Dannebrogi lipu all.* Stockholm 1973.
 CA Holten Castenschields arkiv.
 CFS C. F. Schjøppfes samlinger om danske officerer i fremmed krigstjeneste (Rigsarkivets 3. afd.).
 FO Foreign Office.
 GA Iver Gudmes arkiv.
 Hovi Kalervo Hovi, *Estland in den Anfängen seiner Selbständigkeit.* Wammela 1976.
 Jensen Bent Jensen, *Danmark og det russiske spørgsmål 1917–1924.* Århus 1979.
 JM Justitsministeriet.
 LA O.V. Louhivuoris arkiv (Riksarkivet, Helsingfors).
 Laaman Eduard Laaman, *Eesti iseseisvuse süünd.* Stockholm 1964.
 UM Udenrigsministeriet.
 WA Aage Westenholz' arkiv.
 Zetterberg Seppo Zetterberg, *Suomi ja Viro 1917–1919.* Helsinki 1977.
 Hvor intet andet anført findes det benyttede arkivmateriale i Rigsarkivet (RA).

1. Evald Uustalu, *Die Staatsgründung Estlands, i: Von den baltischen Provinzen zu den baltischen Staaten 1917–1918,* Marburg/Lahn 1971, s. 275–291.
2. Laaman, s. 282f., 323. Sml. JM 2. ktr., j.nr. 34/910 (visumsag f. Karl Menning) og 34/1667 (f. Jaan Tõnisson).
3. Laaman, s. 338f.
4. Jensen, s. 136ff.
5. Laaman, s. 392ff., 415f.; Hovi, s. 65.
6. Gudmes beretning til England, jan. 1919 (FO 371/3955, venligst stillet til min rådighed af prof. Seppo Zetterberg i Helsingfors, der også har hjulpet med materiale i LA og oplysninger om finske forhold. Desuden har han overladt mig af sin endnu ikke publiceret afhandling om skandinaviske landes forhold til Estland og Letland afsnittet om hvervning af frivillige, for en stor del baseret på arkivmateriale i Helsingfors, Stockholm, Bonn og London. For al denne effektive hjælp er jeg ham megen tak skyldig).
7. Sst. Sml. Laaman, s. 416; Zetterberg, s. 169f. Om Westenholz, se også CFS H. nr. 51. Pre-

- mierløjtnant Clausen »of the Danish Staff« er formentlig identisk med Svend E. Claussen (1889–1965), senere oberstløjtnant, se tillige Runeberg t. Louhivuori 7.1.1919 (LA). I hans biografi oplyses, at han 1920 gjorde tjeneste i den finske hær. Torsten Lode (1855–1924) var generalmajor i den russiske hær og deltog også i den finske frihedskrig (meddelt af Seppo Zetterberg). Erik Jørgen-Jensen (1885–1958) betegnes også som arkitekt og grosserer (gift med solodanser Elna Lauesgaard, sen. gift Ørnberg). Laaman nævner desuden den britiske militærattaché oberstløjtnant H. Wade (måske på grundlag af estiske kilder). Komiteen omtales ikke i Westenholz' breve, dog antydningssvis af Runeberg.
8. Westenholz t. Runeberg 2. og 4.1.1919, Runeberg t. Westenholz 6.1.1919 (WA).
 9. Runeberg t. Louhivuori 7.1.1919 (LA).
 10. Den 11.1.1919 sendte Westenholz til *Viborgs Amts Social-Demokrat* en berigtigelse af en tilsvarende artikel 7.1. (WA).
 11. GA, LA, sml. Laaman, s. 417; Zetterberg, s. 168. Om Rantzau, se CFS H. nr. 271; sml. Hovi, s. 75, 107, 142. I begyndelsen havde man planer om transport via Helsingborg, se Gudmes rapport, ovf. note 6.
 12. Om Gudmes britiske kontakter, Runeberg t. Louhivuori 7.1.1919 (LA); sml. Zetterberg, s. 170.
 13. Han nævnte bl.a. løjtnant Arildskov, Højer Jensen og Georg Enoch. Den sidstnævnte gav 20.1. sit tilsagn. Desuden skrev W. t. Kai Liljefalk, chef for »Korps Westenholz«, der 19.1. meddelte, at han allerede for 6 uger siden havde modtaget en tilsvarende anmodning. Dengang havde to af korpsets befalingsmænd meldt sig, og nu ville også han være med (WA).
 14. Henvendelser 16.1. t. Grut Hansen, 17.1. t. hofjærgermester Chr. Folsach (afslag 21.1.) og Viggo de Neergaard, der prompte gav 2.000 kr. Han var i øvrigt gennem sin hustru i familie med W., og også Folsach hørte til familiekredsen (WA).
 15. WA.
 16. WA (sml. brev af samme dato t. P.M. Daell). De tre lettiske ministre var regeringschefen K. Ulmanis, finansminister K. Purins og landbrugsminister J. Goldman, se Laaman, s. 419.

17. Henvendelsen dat. 24.1., svaret 25.1. C. nævnte kaptajn Hauschild i Roskilde, kaptajn Hother Styrmer i København og kaptajn H.P.R. Hjort i Vordingborg, desuden Liljefalk, der efter hans mening næppe var kapabel som lederemne, men fortræffelig som underordnet fører (WA). I sin dagbog nævner C. sagen først 21.2., hvilket tyder på, at den er indført senere (CA).
18. Selvbiografi i CA.
19. With t. Westenholz 25.1. (WA). Sml. *Dagens Nyheder* 3.2.1919, hvor disse beløb er reduceret til 500 kr. for officerer og 200 kr. for menige, mens underofficerer stadig skulle have 300 kr.; invalidepensionen skulle være omtrent det halve. Om lønninger til det estiske korps, som var noget mindre, se ndf. note 60.
20. WA (kopibog med breve til aviser).
21. Gudmes rapport, se ovf. note 6.
22. Stürup nævnte kaptajn Halvor Jessen (1881–1962), der var ansat ved Krigsministeriets mobiliseringskontor og aktiv i Kongens Livjægerkorps (WA, bl.a. med breve maj 1919).
23. Ifølge Gudme begyndte hvervningen 25.1. (GA). *Dagens Nyheder* 3.2. oplyser, at konto- ret lå på nævnte adresse. 1. sal, og var åbent hverdage kl. 10–11 og 14–15. Se tillige hen- vendelser i WA.
24. Westenholz t. Asker Westenholz 3.2. og oberst Fog 11.2.1919. Af officerer, der havde meldt sig, nævner W. kaptajn Klein (brev 3.2.), der senere kom til Estland som leder af Valdemar- Sejr-ambulancen, og kaptajn Klixbüll (brev 26.1.). Sml. breve til kaptajn Rothe 4.2. og Klein 10.2. Endvidere kan nævnes kaptajn B.J.F. Bagger (brev 29.1.), løjtnant L.P. Jen- sen (brev t. ham 11.2.), løjtnant C.F. Jensen tilbød 6.2. at hjælpe på kontoret (WA).
25. Runeberg t. Louhivuori 17.2.1919 (LA).
26. Kilmarnock t. FO 17.1.1919 og FO t. Thwaites 23.1.1919 (FO 371/3954); Thwaites t. FO 18.1.1919 og FO t. Kilmarnock 26.1.1919 (FO 371/3955, venligst meddelt af Seppo Zetter- berg).
27. Westenholz t. Turner 26.1.1919 (FO 211/453, venligst meddelt af Seppo Zetterberg).
28. Sml. Johansen t. UM 8.1.1919 (UM 6.G.33). Desværre har Hovi i sin bog ikke fået de første indberetninger fra Johansen med (dat. 12.12.1918 dækkende tiden fra 9.12.), da de i UM er journaliseret under 52. Dorpat (sst. en rapport fra konsul J. Hoppe om konsulatets virksomhed 1919, bl.a. om bolsjevikherre- dømmet).
29. UM 6.T.7.
30. Ernst Christiansen, – *men det gik anderledes*, 1960, s. 88–95.
31. JM 3.ktr.1919, j.nr. 65; Jensen, s. 206ff. Hen- vendelsen blev behandlet i et møde i den soci- aldemokratiske folketingsgruppe 5.2.
32. Jensen, s. 138.
33. Westenholz t. Castenschiold 22.2. (anbefaling af Gudme – WA). C. beretter i sin dagbog om et møde med Gudme samme dag. Dagen efter var Stürup hos ham for at forklare den lettiske sag, og han havde da fået det samme indtryk som af Gudmes oplysninger, at sagen var for dårligt underbygget, hvorfor han meddelte sit afslag. Han nævner ikke sit brev t. W. 21.2. – dagbogens kronologi svarer ikke helt til bre- vens datering (CA). Se tillige Erik Withs selv- biografi i dennes eget arkiv og Jensen, s. 242.
34. Laaman, s. 515f.
35. Sml. Jensen, s. 228ff.
36. WA. Sml. Castenschiolds dagbog 10.3.1919 (CA).
37. Lewald t. Westenholz 8. og 11.3.1919 (WA).
38. Castenschiolds dagbog 14.3.1919 (CA). We- stenholz t. C. 12.3., t. Lewald 14. og 18.3.; sml. Lewald t. W. 17.3. og Stürup t. W. 12. og 19.3. om Lewald, der betegnes som bedre egnet end general Ibsen, der også havde været på tale; W. t. den lettiske repræsentant Martin Leepa 18.3. med anbefaling af Lewald; W. t. general Ber- telsen 15.3.1919 (WA).
39. Lewald t. W. 29.4.1919 (WA). Sml. Laaman, s. 522; Hans v. Rimscha, *Die Episode Niedra, i: Von den baltischen Provinzen zu den balti- schen Staaten 1918–1920*, Marburg/Lahn 1977, s. 237–326. I WA findes et anonymt brev, som gør opmærksom på, at de danske frivillige vil komme til at kæmpe for tyske godsejere i Balti- kum.
40. CFS Varia: Balticum; Hovi, se 96.
41. I et interview 22.6.1919 i *Poliitiken* nævnte Pal- ludan, at rejsepengene, ca. 15.000 kr., var kommet bl.a. fra fabrikant Jakobsen i Fraug- de, grev Bille-Brahe, gårdejer Knudsen i Odense og Degenfeldt (måske frøavler Chr. Dæhnfelt?).
42. CFS H. nr. 292.
43. CFS H. nr. 291.
44. Gudme t. W. 22.2.1919. Den 17.2. anmodede Westenholz P.M. Daell om oplysninger vedrø-

- rende seks kongelige livjægere, der var med i Palludans gruppe, og meddelte, at han ikke stolede på Palludan. Daell gav de ønskede informationer 19.2. Sml. brev 19.2. fra »Fox Normal-Magasinet« med regning for beklædningsgenstande m.v., som Palludan 15.2. havde indkøbt for Westenholz' regning (WA).
45. Runeberg t. Louhivuori 15.2. (telegram) og 17.2.1919 (LA).
 46. CFS H. nr. 426.
 47. CFS H. nr. 315.
 48. CFS Varia: Balticum; Hovi, s. 120.
 49. Sml. *Politiken* 22.6.1919.
 50. Knud Clauson-Kaas, *Med benene på jorden*, 1941, s. 81ff.
 51. CFS H. nr. 291. Sml. JM 3. ktr. 1919, j.nr. 1331.
 52. CFS H. nr. 292 (han skrev til *Berlingske Tidende*).
 53. Laursen t. W. 23.2.1919 (WA).
 54. Grut Hansen afslog 12.3. at deltage i komiteen, men sendte 1.000 kr. til udrustning (WA). Apoteker Bjerre er identisk med Nicolai B. (1870–1938), docent ved Farmaceutisk Lærestanstalt. I øvrigt bevilgede W. 10.3. den russiske løjtnant Oskar Schilling, der fulgte med det første kompagni, 500 kr. (WA).
 55. Laaman, s. 418; sml. CFS Varia: Balticum. Westenholz fik henvendelser fra mange sider, fra kurlandske baroner, mærkelige russere og andre, således bl.a. fra baron Georg Taube i Libau, der var anbefalet af general Potozki i København (WA).
 56. JM 3. ktr. 1919, j.nr. 65.
 57. Hovi, s. 98f.
 58. Clauson-Kaas t. W. 8. og 14.3.1919. Også C.-K. havde fået 500 kr. af W., hvilke penge han nu egentlig skyldte, da han ikke havde fuldført sit hverv (WA). Sml. Runeberg t. Louhivuori 26.3. og Louhivuori t. Runeberg 28.3.1919 (LA). Den 31.3. gav Menning sin fuldmagt med henblik på pengene (WA).
 59. Westenholz t. Runeberg 8.4.1919 (WA). Runeberg meldte i sit ciffertelegram af 27.3. om 250 mand, men korrigerede dagen efter antallet til 184, deraf 13 officerer og 24 underbefalingsmænd (LA). Gudme nævner i sin redegørelse 189 (GA), Borgelin 217, ellers anføres ca. 200.
 60. Efter indskibningen fik de dog 200 kr. Ifølge lønregnskaber i GA fik korporaler 350, sergen-ter og kornetter 450, fændrikker 700, løjtnan-ter 800 og kaptajner 950 finske mark om måneden (2 mk. = 1 kr.). Westenholz forsøgte ved hjælp af salg af udrustning at skaffe en lønforhøjelse på 50 mark om måneden (W. t. Gudme 25.3.1919 – WA). Informationsbrev om betingelserne i Knud V. Zeltner's arkiv.
 61. Peter Hemmer de Gudmes arkiv. Ifølge W. var blandt de ansatte kun en fast officer (premierløjtnant), se W. t. Klein 28.3.1919 (WA).
 62. Laaman, s. 417.
 63. Westenholz t. Gudme 25.3.1919 (WA).
 64. Runeberg t. Louhivuori 26.3.1919 (LA).
 65. Hovi, s. 116f.
 66. Gudme nævner major Head og kaptajn Crantz. Den sidste er antagelig identisk med August A. Krantz, der repræsenterede »American Relief Organization« i Estland og var udsendt for at undersøge frontens stilling; Johansen nævner ham flere gange (Hovi, s. 101, 108, 112).
 67. Gudme kalder ham »M. Bosanquet« og mener antagelig den tidligere britiske generalkonsul i Riga V.H.C. Bosanquet, der ledsagede flådens chef admiral Sinclair og overtog posten som britisk generalkonsul i Reval (nævnes som ankommet 10.4., se Hovi, s. 119), sml. Laaman, s. 377. Om de allieredes politik i almindelighed, se John F.N. Bradley, *L'intervention Alliée dans les États Baltés 1919 (Revue d'histoire moderne et contemporaine XXIII, 1976, s. 236–257)*.
 68. Rapport af 16.4.1919 (WA). Dr. Otto Beyerholm havde været læge ved den danske Røde Kors-ambulance i Rusland.
 69. Redegørelse for Korpset i GA.
 70. Fremsat 26.3.1919 af regeringschefen Pëteris Stučka (meddelt Seppo Zetterberg på grundlag af en indberetning i Auswärtiges Amt, Berlin).
 71. Ordlyden var allerede tidligere offentliggjort i socialdemokratiske blade, således 26.1. i *Fredericia Social-Demokrat* (CFS H. nr. 51).
 72. JM 3. ktr. 1919, j.nr. 65; sml. Jensen, s. 207. I *Berlingske Tidende* var 11.4. i samme anledning et interview med Westenholz, der bl.a. kategorisk tilbageviste alle beskyldninger om uds mugling af våben. Han fik ellers tilbudt våben, således 1.3. af »Transit-Kompagniet« ved Martin Jørgensen, men han afviste tilbuddet og betonedede, at han kun var interesseret i beklædning, skotøj og andre munderingsgenstande (WA). Sml. *Fremad* 11.4.1919.

73. Westenholz t. Stürup 7.4., t. Runeberg 8., 11., 14. og 23.4., t. Gudme 10.4., Menning 15. og 23.4.1919 (WA).
74. LA.
75. Han virkede som attaché til 19.6.1919, senere hjemme som læge, var således stadslæge i Kristinestad 1923 og Ekenäs 1930 (meddelt af Seppo Zetterberg).
76. Westenholz t. Gudme 24.4., t. Menning 1.5.1919 (WA).
77. Westenholz t. Menning og Stürup 1.5., t. Gudme 2.5. og pressemeddelelse 4.5.1919 (WA).
78. Westenholz t. Gudme 25.3.1919 (WA).
79. Korrespondance m. Laursen, desuden t. Borgelin 25.7. (WA).
80. Westenholz t. Menning 15.7.1919 (WA).
81. Westenholz t. Gudme og Borgelin 25.7.1919. Sml. W. t. departementschef F.C.G. Schrøder 20.7.1919, med tak for tilladelsen til at udføre 60 kg tobak (WA).
82. Sml. Laaman, s. 418; Hovi, s. 27, 31f. Det ser ikke ud til, at den anden pengesending nogen sinde nåede frem.
83. Hovi, s. 124.
84. Redegørelse i GA.
85. Borgelin, s. 30. B. fortæller, at han havde fået opfordringen dagen før afrejsen, men til Schiøpffe meddelte han, at han meldte sig straks. Han må i hvert fald have haft nogen tid til at forberede sig, men hans udnævnelse synes at være kommet overraskende for nogle af de andre officerer, sml. CFS H. nr. 370 og Søren Telling t. Borgelin 1965 (BA).
86. Erindringer og dagsbefalinger i BA. Den strengeste straf fik en menig, der ved fronten på grund af gentagen lydighedsnægtelse blev dømt til fem års fæstningsarrest. Om beretninger i den danske presse, se CFS Varia: Balticum.
87. Den 13.4.1919 anmodede således ni korporaler og en kornet om orlov for at kunne indtræde i det svenske korps, men de synes dog at være blevet overtalt til at blive (GA).
88. Felttoget beskrevet af Borgelin. Einar Boesgaard, *Vi bjærged' dog livet* (1941), har benyttet Peter Hemmer de Gudmes dagbog som kilde (s. 20ff.). Om de utrykte beretninger, se ndf.
89. Laaman, s. 528–549.
90. UM 146.E.2. og 3; sml. 6.T.7 (indberetning af 7.6. om, at det danske korps kun vil blive anvendt mod bolsjevikkerne, samt telegram 8.6.1919). Sml. *Baltische Hefte* 20, 1974, s. 104f.
91. Laaman, s. 549–561.
92. CFS H. nr. 378.
93. CFS H. nr. 655.
94. CFS H. nr. 370.
95. Borgelin, s. 237ff.
96. WA. En liste over dekorerede danske hos Borgelin, s. 243ff.
97. Westenholz t. Gudme 16.10.1919 (WA). Sagen afsluttedes med, at Borgelin 1.5.1920 afgav en erklæring om at have ment, at administrationen var for dyr. De officerer, der kom Gudme til undsætning var hans broder Peter, korpsets leder ved Ostrow P.V. Christensen, læge W. Lundberg samt ritmester Jørgen Rantzau. Den sidstnævnte havde ingen direkte tilknytning til korpset, men havde opholdt sig i Estland i januar-juli 1919 (GA). Sml. Westenholz t. Rantzau 16.10.1919 (WA).
98. *Ekstra-Bladet* 17., 18. og 19.6.1919 (en desertørs beretning), sml. 2.9.1919. Udenrigsministeriets Pressebureau betegnede forfatteren som monoman i militære anliggender og frarådede fremsendelse af en positiv indberetning om det danske korps – den skulle nok blive fordrejet (UM 6.T.7.).
99. WA (kopibog med breve til aviser).
100. Afskrift af dommen i WA.
101. Under felttoget skrev bl.a. Viggo Hansen (Hejninge) i *Sorø Amts Dagblad* (august 1919), Adolf Jansen Christensen og korporal Læssøe Arboe i *Aalborg Stiftstidende*. Efter korpsets hjemkomst var der flere beretninger, bl.a. af Arne Hansen fra Hjørring i *Vendsyssel Tidende*, Christen Høeg i *Skanderborg Amts Avis*, Svend Petersen i *Horsens Avis* og Nicolai Jensen fra Thy i *Thisted Amtstidende* (udklip i CFS Varia: Balticum).
102. CFS Varia: Balticum. Deres fotografier er bl.a. benyttet som illustrationsmateriale i nyudgaven af Borgelins bog 1973.
103. JM 3. ktr. 1919, j.nr. 65; sml. Jensen, s. 207. Den citerede indstilling er skrevet af assistent Hans Henrik Holm (1884–1965), senere statsadvokat og dommer.
104. Alex. Foss' arkiv, pk. 29 (brev 1.3.1921 fra Westenholz i anledning af en anmodning fra Borgelin om hjælp på 800 kr., hvilket beløb W. foreslog at dele og fik Foss' accept).
105. Eksempelvis skrev Westenholz 7.9.1919 t.

- Foss, at alle havde fået 200 kr. og var godt udstyret, nu gjaldt det om at hjælpe dem med at skaffe noget arbejde. 20.9. skrev W. t. Foss om hjælp til sten- og billedhugger Svend E. Müller. I brev af 29.10. t. Gudme udtrykte han glæde over, at de fire fanger var i god behold, blot »Baltica« ville være lidt mere generøs over for de få invalider. Sml. breve t. Menning 15. og 22.1., 7.2. og 25.3.1920 med anmodning om bistand. Det kan tilføjes at W. skrev kondolencebreve til de faldnes efterladte og sørgede for anstændig begravelse (WA).
106. Borgelin selv oplyser om tab, at de androg syv døde, 20 sårede og fire fanger (CFS H. nr. 270). I sin bog (s. 230) opererer han med større tal (alene ni faldne på Ostrow-fronten). Gudmes styrkeliste er ukomplet, der mangler således fire menige (nr. 376–379), hvoraf den ene blev hjemsendt i april. I Borgelins kompagnibefaling nr. 13 (17.5.1919) anføres 39 officerer og underofficerer samt 134 menige foruden Borgelin selv og hans næstkommanderende Beyer (BA). En efternøler var J.M. Fabricius, se ndf.
107. CFS H. nr. 316. De andre faldne var menig nr. 340 Louis Hansen (sidst i maj), 381 Hans Chr. Jensen (død af sår 1.6.), 321 Harald Chr. Andersen, 386 Charles Alfred Krause, 358 Alex. H. Hansen, 424 Hans Chr. Larsen (de sidste fire ved Ostrow). Desuden døde 325 Chr. Breyer af sorte kopper.
108. Regnskab over afviklingen i GA. Se tillige beretning om Vita Legionen i Max Arildskovs arkiv. Der kæmpede bl.a. officererne Alfred Poulsen, Knud V. Zeltner og 14 menige medlemmer af det danske korp.
109. Se bl.a. en henvendelse 10.9.1919 fra 15 personer, næsten alle Estlandsfrivillige, der bad W. om 20.000 kr. for at fortsætte som et elitekorp med rekylgeværer. De har dog næppe fået pengene, da W. var meget tilbageholdende med yderligere støtte til dette formål. Dog fik Th. Gleerup, der havde været med Palludan (hvilket W. bebrejdede ham) 11.11.1919 100 kr. til en Estlandsrejse, selv om W. indrømmede at han ikke burde yde ham mere støtte, men han anså G. for en solid og dygtig mand, der i modsætning til flertallet af frivillige ikke bortødslede de ydede penge (WA).
110. CFS H. nr. 270; sml. Borgelin, s. 245.
111. CFS H. nr. 277.
112. CFS H. nr. 255; sml. biografi i *Dansk biogr. leks.*, 3. udg.
113. CFS H. nr. 362; sml. selvbiografiske optegnelser i hans arkiv. Han blev en overgang betegnet som »den danske Mussolini«.
114. CFS H. nr. 509. Forslag om frikorpset i hans arkiv.
115. BA, sml. hans biografi i *Dansk biogr. leks.*, 3. udg.
116. CFS H. nr. 519 (han var født 13.4.1901).
117. CFS H. nr. 363.
118. CFS H. nr. 655.
119. CFS H. nr. 496. Af andre kan nævnes vicefeldwebel Ernest Peronard, der 1937 var bosat i Oran, og korporal Chr. Schultz, der 1936 var i Chicago, hvortil han var kommet over Brasilien (breve i BA).
120. CFS H. nr. 566. Han meldte sig til Finland 11.3.1918, har dog næppe været i Estland, men var antagelig den Iversen, der sidst i april sammen med Laursen forhandlede med Gudme i Malmö; allerede 9.6. fik han en plantagestilling (WA). Som kurer virkede sergent Grunnet, der bl.a. i juli bragte tobak fra Westenholz (W. t. departementschef Schrøder 20.7.1919 – WA).
121. CFS nr. 76 (heri hans breve fra Estland). I den danske presse blev som dødsårsag angivet lungebetændelse. Andre danske officerer i den hviderussiske Nordvestarmé uden tilknytning til det danske korp: William Colding (1889–1945, CFS H. nr. 139), Eduard Nyeborg, der døde kort før jul på lazarettet i Reval (f. 1889, CFS H. nr. 170), og Erhard Saabye Flensborg (CFS H. nr. 444).
122. Manuskript i BA.
123. Peter Hemmer de Gudmes arkiv.
124. Knud V. Zeltner's arkiv. Han var aktiv i korpsets officersforening og har reddet Iver Gudmes papirer samt Peder Hemmer de Gudmes manuskript.
125. Alfred Larsens arkiv.
126. Max Arildskovs arkiv.
127. Som bilag til CFS H. nr. 453. Desuden kan nævnes en beretning af korporal H. Rasmussen, dat. 28.4.1919 i Reval (WA) og xerokopi af nogle dagbogsoptegnelser af Peter Romanus Jensen (RA 3. afd. Personarkiver, pk. 15).
128. CFS H. nr. 369. Som den anden læge nævnes Kaj Kjer (CFS H. nr. 368), men han har tilsyneladende ikke været i Estland. Korpset fik i Estland tilkommanderet en anden medicinsk student, W. Lundberg, der efter krigen studerede i Rostock (Knud V. Zeltner's arkiv).

129. CFS H. nr. 399. Han havde allerede i januar 1919 meldt sig til det danske korps og korresponderet med Westenholz derom (WA).
130. *Rapport fra Valdemar-Sejr-ambulancen angående dens Estland-udkommando i sommer og efterår 1919* (af V.A.C. Klein), København 1920. – *De danske hjælpeambulancer 1914–1921*, udg. af Dansk Hjelpeambulancekomité, København 1923 (om Valdemar-Sejr-ambulancen s. 110–131). Ambulancens arkiv med kaptajn Kleins dagbøger m.m. i RA.

Småstat i klemme

Danmark som ufrivilligt værtsland for en bolsjevikisk »verdensgesandt«

Af Bent Jensen

I slutningen af 1919 blev der på britisk initiativ iværksat bestræbelser for at få afviklet den udenlandske intervention i den russiske borgerkrig, som bolsjevikernes magterobring i oktober 1917 havde udløst. I stedet for politisk og økonomisk at isolere Sovjetrusland og militært at bekæmpe det revolutionære regime ville premierminister Lloyd George via vareudveksling med Rusland underminere grundlaget for bolsjevismen. Det var ved denne tid også en lige så udbredt som ubegrundet opfattelse, at en åbning til Rusland ville kunne bringe store forsyninger af russisk korn til Centraleuropa, og at dette igen kunne afværge et socialt og politisk sammenbrud med påfølgende revolutionære omvæltninger i Europa. Hertil kom det meget påtrængende problem med krigsfanger, gidsler og andre britiske statsborgere i Rusland, der ønskede at komme hjem, og som skabte et pres på den britiske regering om at indlede forhandlinger med de forhadte og frygtede bolsjevikker.

I den forbindelse kom Danmark til at spille en rolle som ufrivilligt værtsland for de første diplomatiske kontakter mellem bolsjevikkerne og de vestlige

stormagter efter det endelige brud i efteråret 1918. Sagen var kompliceret. Revolutionsregeringen var ikke anerkendt af nogen anden regering, men tværtimod indviklet i en uerklæret krig. Samtidig med de britiske bestræbelser for via Danmark at etablere en forhandlingskontakt til revolutionsregeringen i Moskva blev den danske regering på fransk initiativ presset til at tilslutte sig den økonomiske blokade af Sovjetrusland. For Danmark blev sagen yderligere kompliceret ved, at de indre forhold var præget af social og politisk uro, kulminerende i det stormløb mod den radikale regering, der fandt sted i foråret 1920 (påskekrisen), og som bragte regeringen til fald.

Hele sagens forhistorie, forløb og efterspil demonstrerer de prøvelser og ydmygelser, den danske småstat blev udsat for under en vanskelig balancegang i et spændingsfelt af modstridende indenrigspolitiske hensyn og stormagtsinteresser.

Forhistorien

Når Danmark blev udset til mødested for det britisk-sovjetiske tilnærmelsesfor-

søg, skyldtes det Dansk Røde Kors' (DRK) enestående virksomhed i det isolerede Sovjetrusland helt frem til sommeren 1919. Ud over nødhjælpsarbejde beskæftigede DRK sig også med krigsfangeudveksling. I juni 1919 gjorde sovjetregeringen imidlertid fortsatte forhandlinger om udveksling af krigsfanger og andre tilbageholdte betinget af, at de blev flyttet til et neutralt land, og at repræsentanter for de krigsførende stater deltog. Herved ville sovjetregeringen jo få mulighed for at drøfte spørgsmål af generel politisk karakter, først og fremmest interventionens og blokadens op-hør.¹

Fra sovjetisk side blev der stillet en række betingelser. Den sovjetiske repræsentant skulle have ret til at kommunikere med Moskva i kode; han skulle have ret til at medbringe midler fra Rusland til afholdelse af udgifter under opholdet; han skulle sikres mod gidseltagning og arrestation; og endelig skulle han have ret til uhindret at forlade landet og vende tilbage til sovjetisk kontrolleret territorium, når han ønskede det.²

I august 1919 modtog den danske regering en officiel britisk forespørgsel. Fler-tallet af de radikale ministre så med beklagelse på arrangementet, og udenrigsminister Erik Scavenius sagde senere, at regeringen havde følt sig pinligt berørt over den britiske anmodning.³ Man forudså kritik, dels fra indenrigspolitiske modstandere, dels fra Frankrig. Regeringen sagde dog modstræbende ja til at påtage sig opgaven, forudsat at en række danske betingelser blev opfyldt. Den danske regering ville således selv anvise mødestedet og foreskrive de delegerede rejseruten til Danmark. De delegeredes navne og antal skulle på forhånd meddeles danske myndigheder, så man kunne

afvise uønskede personer. Endelig måtte mødet kun strække sig over nogle få uger, og den sovjetiske delegations opholdstilladelse ville bortfalde, så snart konferencen var afsluttet.⁴

Moskva, der ikke fandt Danmark velegnet som mødested, men i stedet foretrak Sverige, Norge eller Holland, erklærede de danske vilkår for den sovjetiske delegations ophold i Danmark for uantagelige. Udenrigskommissær Georgij Tjitjerin ville ikke acceptere »semiarrest« under ydmygende betingelser for sine repræsentanter i udlandet.⁵ Den britiske regering gjorde det da umiskendeligt klart, at den så sig nødsaget til at »presse den kongelige danske regering til at ændre sin beslutning«. Samtidig forsøgte man at dæmpe regeringens nervøsitet i anledning af den bolsjevikiske delegations ankomst.⁶ Dette helt utilslørede britiske pres gik bl.a. ud på at få den danske regering til at opgive kravene om forhåndsgodkendelse af den sovjetiske delegations medlemmer. Ligeledes opfordrede London den danske regering til at lade de sovjetiske delegerede bevæge sig frit i landet.

Situationen var bizar. Det var kun få måneder siden, at Danmark efter britisk pres havde udvist en bolsjevikisk diplomatisk mission. Viceudenrigskommissær Maksim Litvinov, der var udset til at lede den ny bolsjevikiske delegation, var erklæret *persona non grata* i England, hvorfra han var blevet udvist i 1918 for revolutionær virksomhed. På trods af denne kendsgerning lagde den britiske regering nu pres på Danmark for at lade den angiveligt farlige bolsjevik bevæge sig frit i dette land! Stillet over for det britiske pres valgte den danske regering på ny at bøje sig og lade de betingelser, den selv havde stillet, falde.⁷ Takket være

den danske føjelighed kunne der nu opnås et kompromis mellem Storbritannien og Sovjetrusland. Sidstnævnte gik således med til at acceptere Danmark som midlertidigt mødested for de sovjetisk-britiske forhandlinger.

Hermed var det britiske pres på den danske regering dog ingenlunde slut. Den britiske chargé d'affaires fik instruks om »i passende vendinger« at gøre det klart for den danske regering, at resultatet af de forestående forhandlinger ville komme til at afhænge af den behandling, Litvinov fik i Danmark. I et internt britisk notat hed det mere ligeud, at »vi har instrueret ham [den britiske chargé] om at få den danske regering til at behandle ham [Litvinov] godt«. Alt skulle gøres for i Danmark at behage den bolsjevikiske kommissær, der ikke måtte opholde sig i England.⁸

Det var en kilde til dansk nervøsitet, at den forestående konference ville tiltrække et stort antal udenlandske journalister, hvoraf nogle ville sympatisere med bolsjevikkerne. Udenrigsminister Erik Scavenius beklagede over for London, at København skulle blive centrum for udspreddning af bolsjevikisk propaganda.⁹ Foreign Office erkendte, at den danske regering, der havde været meget føjelig, kunne blive krænket over for megen offentlighed. På den anden side ville det ikke være klædeligt for den britiske regering at tvinge den danske regering til at nægte uønskede journalister visum. Og ligefrem forhindre Litvinov i at give interviews fandt man heller ikke tilrådeligt.¹⁰

Resultatet blev, at heller ikke i dette tilfælde kunne den danske regering få sit ønske ført igennem over for modgående britiske interesser. Den britiske chargé d'affaires måtte derfor nok en gang »så

Erik Scavenius (1877–1962), fotograferet som ung minister. Scavenius var udenrigsminister i begge Zahles ministerier 1909–10 og 1913–20 og bøjede sig modstræbende for det britiske pres på Danmark for at lade Litvinov tage ophold her i landet (Elfelt fot., Det kgl. Bibliotek).

høfligt som muligt« og ledsaget af den britiske regerings beklagelse over de mulige ubehagelige konsekvenser af den danske regerings gæstfrihed fortælle København, at forsøg på at forhindre den bolsjevikiske propagandas frie løb blot ville skabe affærer, der så ville blive brugt til at agitere for just de synspunkter, det havde været hensigten at undertrykke.¹¹

De danske myndigheder havde oprindeligt ønsket, at forhandlingerne skulle finde sted på Bornholm. Set fra et dansk

synspunkt ville det have lettet hele spørgsmålet om kontrol med de bolsjevikiske udsendinge. Ligeledes ville de sparsomme kommunikationsfaciliteter kunne begrænse graden af offentlighed om konferencen. Men briterne ønskede København som mødested og fik også på dette punkt deres vilje.¹²

I slutningen af november var alt omsider rede til, at konferencen kunne begynde. Efter sovjetisk opfattelse var det en prøveballon, der skulle vise, om den offentlige mening ville tillade en fredsslutning med bolsjevikkerne.¹³ Den 25. november kunne det britiske orlogsskib Princess Margareth da landsætte Litvinov og to kvindelige sekretærer på Langelinie. For at afværge demonstrationer havde de danske myndigheder holdt ankomststed og -tid hemmeligt. Chefen for Statspolitiets udenlandske afdeling, politiinspektør Sigurd Tage-Jensen, overvågede personligt, at den bolsjevikiske kommissær satte foden på dansk jord.¹⁴

Regeringen og den offentlige mening

Den radikale regering søgte stædigt det princip hævdet, at den planlagte konference i Danmark var en *britisk* konference, der udelukkende skulle dreje sig om udveksling af krigsfanger, og at der hverken var tale om dansk ledelse eller formidling af de sovjetisk-britiske forhandlinger. Danmarks rolle var den rent tekniske at stille faciliteter til rådighed for konferencens afholdelse. Da *Associated Press* ville vide, at formålet var at få åbnet forbindelsen til Sovjetrusland, eller når regeringen i øvrigt blev angrebet for, at Litvinov i strid med konferencens forudsætninger benyttede sin tilstedeværelse i Danmark til at udbrede bolsjevikisk propaganda, nægtede regeringen at

kommentere under henvisning til, at det var den britiske regering, der var ansvarlig for konferencen og dens forløb.¹⁵

Den radikale regering havde god grund til at være nervøs over den bolsjevikiske missions ophold i Danmark, hvor der var social og politisk uro med hyppige strejker og demonstrationer. Oppositionen angreb regeringen for manglende fasthed. Litvinovs ophold i Danmark var gefundenes Fressen: Her åbnede den blødsødne regering døren for en misliebige repræsentant for et revolutionært regime, hvis erklærede mål det var at omstyrte al lov og orden. Og denne repræsentant var oven i købet jøde.

Ud over den danske opposition og offentlige mening var der tillige en antibolsjevikisk emigrantkoloni, som også kunne skabe problemer, og som et par måneder før Litvinovs ankomst var blevet forstærket med den russiske enkekejsersinde i landflygtighed, Christian Xs fæster Marija Fjodorovna. Enkekejsersindens søn, zar Nikolaj II og hele dennes familie var i sommeren 1918 blevet myrdet af bolsjevikkerne, og hun var derfor bekymret over den bolsjevikiske kommissærs ankomst. Denne bekymring blev sikkert ikke mindre af, at den fhv. chef for den militære efterretningstjeneste, oberstløjtnant Erik With, bandt enkekejsersinden den historie på ærmet, at Litvinov i sin tid havde været udsat til at arrestere enkekejsersinden.¹⁶

Den danske regering gjorde intet for at informere befolkningen om den forestående konference, som offentligheden kun fik nys om i slutningen af oktober på grund af en forespørgsel i det britiske Underhus. Den danske presses oplysninger om Litvinov og forhandlingerne udmærkede sig i øvrigt ofte ved stor uvidenhed og frodig fabuleringsevne. Selv Lit-

vinovs navn fik flere aviser galt i halsen. Antisemitiske blade insisterede på at kalde ham Litvinov-Finkelstein eller slet og ret Finkelstein. Litvinovs oprindelige navn var Maks Vallach.

De radikale og socialdemokratiske blade forsvarede naturligt nok regeringens beslutning om at være vært for forhandlingerne. *Politiken* forsikrede om, at alt ville forløbe roligt, og at bolsjevikken jo ville blive ført ud af landet, så snart konferencen var ovre. Litvinovs ankomst havde gjort København til midtpunkt for forhandlinger, som ville medføre »et øjeblikkeligt frembrydende kolossalt handelssamkvem«. En ophævelse af blokaden ville være et dræbende slag mod bolsjevismen, fordi frisk luft var det bedste desinfektionsmiddel mod den bolsjevikiske syge. Samme tankegang dominerede den socialdemokratiske presse, der kaldte forhandlingerne for en konference i fredens tjeneste. Det var de kapitalistiske statsmænds og »konfusionsmageres« dumhed, der spærrede for den fri omsætning af råvarer og levnedsmidler. Fred med Rusland var nødvendig, for at verden kunne se resultatet af det bolsjevikiske system. Hvis bolsjevismen derimod blev besejret med våbenmagt, ville Lenin blive martyr og hans omvæltninger få historisk berømmelse, »fordi de ikke brød sammen i deres egen umulighed . . .«. ¹⁷

Konservative blade var stærkt kritiske. *København* antydede, at modstand i befolkningen mod de samfundsfarlige og kulturfjendtlige bolsjevikker ville kunne hindre konferencens gennemførelse. *Dagens Nyheder* kunne på den ene side godt se gode grunde til dansk imødekomenhed over for Danmarks store nabo (Storbritannien), men gjorde på den anden side i det danske folks navn regering-

gen ansvarlig for, at folket ikke blev indpodet »nye giftstoffer i vort i forvejen betændte samfund!« *Berlingske Tidende* fandt, at »bolsjevikernes fremfærd i forfærdelighed, i uendelig råhed, meningsløs, pervers og dyrisk grusomhed« var sådan, at det var nødvendigt for de stater, hvis bygning hvilede på den borgerlige samfundsorden, at etablere en karantæne. Det var de bolsjevikiske ypperstepræster, der havde erklæret det borgerlige samfund krig, og de borgerlige samfund havde derfor ret til at værges sig imod smitten. *Jyllands-Posten* mente, at der kun var én vej til at slippe af med bolsjevismen, nemlig »at drukne Lenin og hans jødiske kreaturer i deres eget blod . . .«. Store konservative aviser gik dog senere – på et tidspunkt, hvor de allierede havde erklæret at ville hæve blokaden af Sovjetrusland – ind for Litvinovs ophold i Danmark på grund af den store økonomiske gevinst, en åbning af Rusland forventedes at give. *Nationaltidende* skiftede således fra dag til anden fuldstændig opfattelse. ¹⁸

Også Venstrepressen angreb regeringen for at være letsindig. *Aalborg Amtstidende* fandt dog »underligt nok« ikke, at Litvinov havde »det typisk jødeagtige over sig«, som bladet mente var tilfældet med de fleste kommissærer. Han lignede snarere »en tilfreds og mæt dansker«, og kun »det temmeligt lange og vildtvoksende hår leder tanken hen på den revolutionsbegeistrede og rødtseende mand«. *Nationaltidende* var også overrasket over den bolsjevikiske kommissærs civiliserede, ufanatiske, joviale og intelligente udseende. Alligevel var avisen glad for, at hvert eneste af Litvinovs skridt blev fulgt af myndighederne. ¹⁹

Nogle blade appellerede utilslørt til antisemitiske fordomme. *Sorø Amts*

Dagblad fandt det nærmest skandaløst, at den danske regering havde givet »de russiske blodhundes repræsentant« adgang til kongeriget og øjnede en omfattende sammensværgelse mellem »bolsjevikjøden«, der havde aflagt sig sit tyske jødenavn [Finkelstein], »jødeorganet« *Politiken* og »jødeministeriet« Zahle. Litvinov repræsenterede det jødevælde i Rusland, der havde zarfamiliens mord samt millioner af andre mord på samvittigheden, og »jødeorganet *Politiken*« havde på jøderegeringens vegne rakt broderhånd til dette system. »Skal Danmark ende som et semitisk hundehus?«, spurgte avisen og svarede selv: »Ud af Danmark med den russiske bolsjevikjøde . . .«! Den ligeledes konservative *Kolding Avis* luftede også krasse, antisemitiske aggressioner. Ministeriet Zahle var »den internationale jødemagts redskab«, og Litvinov blev kaldt »tilfældet Finkelstein, den leninske jøde«. ²⁰

Da Litvinov få dage efter sin ankomst arrangerede en pressekonference, hvis hovedtema var, at krigsfangespørgsmålet ikke kunne løses uden en forudgående løsning af det grundlæggende spørgsmål om fred mellem Rusland og den øvrige verden, ²¹ blev det omgående brugt til at genere regeringen. *Politiken* hævdede ganske vist (i strid med sandheden), at Litvinov havde fået adgang til Danmark for at føre fredsforhandlinger. For at sætte en klemme på regeringen henvendte *Berlingske Tidendes* medarbejder Erik Møller sig i sin egenskab af *The Times'* korrespondent til Udenrigsministeriet for at få dette spørgsmål be-lyst. I *The Times* havde Erik Møller forinden skrevet, at Litvinovs brud på løftet til den danske regering »has caused much consternation in Danish circles«. ²² *Berlingske Tidende* kunne derpå meddele, at

»efter hvad vi erfarer [har] et stort engelsk blads herværende korrespondent« spurgt på rette sted, hvorledes den danske regering stillede sig til de britisk-sovjetiske forhandlinger i betragtning af, at den danske regerings tilladelse i sin tid var blevet givet under forudsætning af, at der udelukkende blev forhandlet om krigsfangespørgsmål. »Visse engelske kredse« mente, at der ved Litvinovs pressekonference var sket et brud på denne forudsætning. Korrespondenten havde fået at vide, at den britiske regering havde afgivet de allerbestemteste forsikringer om, at der kun ville blive forhandlet om fangespørgsmålet. Den danske regering kunne ikke beskæftige sig med Litvinovs offentlige udtalelser, da den kun havde at henholde sig til den britiske regerings udtrykkelige tilsagn. ²³

Sikkerhedsforanstaltninger, kontrol og overvågning

Den danske regering havde lovet at beskytte den bolsjevikiske kommissær mod mulige attentatforsøg. Samtidig ønskede man at forhindre, at Litvinov brugte sit ophold i Danmark til at knytte forbindelser til revolutionære partier og bevægelser, danske som udenlandske. Udenrigsministeriet blev løbende holdt underrettet af Statspolitiet – der havde meddelere i det revolutionære miljø og blandt journalister – om Litvinovs gøren og laden. Et tæt samarbejde mellem danske og andre landes efterretningsvæsenere blev iværksat. Mistænkelige udlændinge blev udvist og mistænkte bolsjeviksympatisørers ønske om indrejse afvist. Alligevel hævdede pressen, at adskillige mistænkelige udlændinge var ankommet til landet, ligesom »vore hjemlige bolsjevikker« var fulde af forventning. ²⁴ Der

var også rygter i omløb om, at Litvinov medbragte enorme pengebeløb til finansiering af bl.a. strejker.

De sovjetisk-britiske forhandlinger fandt sted på det fashionable hotel D'Angleterre, mens den sovjetiske mission skulle nøjes med det beskednere hotel Phønix i Dronningens Tværgade. På grund af protester fra dette hotels stamklientel blev de farlige fremmede imidlertid ført fra det britiske krigsskib til det endnu mere beskedne Turisthotellet på Vestre Boulevard, hvor københavnske journalister med nysgerrighed beså »den lille mand med det store runde hoved, de sunde røde kinder og de intelligente øjne, der lyste bag de skarpt slebne lorgnetglas«, mens han indtog suppe og en fiskeret. Hans to kvindelige sekretærer blev beskrevet som »meget nydelige«. ²⁵

Statspolitibetjente blev posteret i hotellets forhal 24 timer i døgnet, og betjente fulgte Litvinov i hælene, når han forlod sit hotel. Så nidkær var den danske overvågning, at Litvinov besværede sig til den britiske forhandler, James O'Grady. Han ønskede nu ikke anden og mere politibeskyttelse end den, enhver anden dansk borger fik – en overraskende udtalelse på baggrund af den vægt Moskva tidligere havde lagt på at få garantier mod attentatforsøg. På et tidspunkt truede den sovjetiske regering med at afbryde de næppe påbegyndte forhandlinger, hvis ikke Litvinov fik bedre arbejdsvilkår. Bl.a. hævdede man, at danske myndigheder ikke ekspederede Litvinovs radiotelegrammer til Moskva. Også Litvinov selv offentliggjorde angreb på den danske regering, og i den udenlandske presse blev sagen behandlet på en for de danske myndigheder lidet flatterende måde. ²⁶

Litvinovs ophold antog skandalelig-

nende karakter i slutningen af januar 1920, da kommissæren og hans stab blev sagt op på Turisthotellet. Årsagen synes at have været klager fra hotellets gæster over den bolsjevikiske mission, men Litvinov lagde offentligt skylden på den omfattende politiovervågning, som hotellet ikke ville acceptere. ²⁷ Endnu den 20. januar – dagen for Turisthotellets opsigelse af lejemålet – vidste den sovjetiske kommissær ikke, hvor han skulle overnatte. Til ud på aftenen sad han bogstavelig talt på sine kufferter, indtil det lykkedes det britiske gesandtskab først at overtale Turisthotellet til at huse russerne yderligere tre-fire dage og senere at overtale hotel Kong Frederik – ifølge Litvinov »et lille tredieklases hotel af tvivlsomt rygte« – til at tage imod dem.

M.M. Litvinov (1876–1951), fotograferet af Holger Damgaard under sit ophold i København 1919–20 (Det kgl. Bibliotek).

Senere rykkede den sovjetiske mission ind på det finere hotel Cosmopolite. Efter en sarkastisk note fra den sovjetiske regering og sovjetiske trusler om at afbryde forhandlingerne fik briterne nu også overtalt den danske regering til at slække på hotelkontrollen.²⁸

Statspolitiet ønskede dog fortsat posteret to detektiver, hvis opgave skulle bestå i at spørge om navnene på Litvinovs gæster samt følge den bolsjevikiske kommissær i gaderne. Men på ny måtte regeringen bøje sig for britiske krav om, at politifolkene skulle helt væk fra hotellet, og at de »specielle forholdsregler« ligeledes skulle ophøre. Den danske regering fralagde sig derpå ansvaret for den sovjetiske kommissærs sikkerhed.²⁹

På grund af den megen omtale i Storbritannien og USA ønskede den danske regering, at Litvinovs anklager offentligt skulle tilbagevises af London. En officøs britisk erklæring blev aftalt med den britiske chargé d'affaires og derpå udsendt via *Reuter* og *Associated Press*. Det hed heri, at Litvinov ikke var den danske regerings gæst, og at den danske regering ikke kunne tvinge danske hoteller til mod deres vilje at huse uønskede gæster. Det var ikke politiovervågningen, men Litvinovs klager over priserne på hotellet, der havde udløst opsigelsen. Danske myndigheder lagde i øvrigt ingen som helst hindringer i vejen for Litvinovs kommunikation, heller ikke for den del der angreb den danske regering. Ej heller havde den danske regering gjort forsøg på at forhindre Litvinovs omfattende propagandavirksomhed, og alle kunne frit besøge den sovjetiske repræsentant. Beskyttelsen af Litvinov var i fuld overensstemmelse med Moskvas krav om garanti for den sovjetiske missions liv og velfærd. Men hvis Moskva ikke længere

ønskede sikkerhedsforanstaltningerne opretholdt, kunne de godt ophæves. Samtidig offentliggjorde den britiske *Morning Post* en dansk inspireret ledende artikel, der angreb den britiske regering for at have påtvunget Danmark Litvinov og derved fremkaldt afsky i »den respektable danske befolkning«.³⁰

Fjernelsen af politivagten var dog ikke ensbetydende med, at de danske myndigheder ophørte med at overvåge Litvinov og hans gøremål, kun at man indstillede den mere iøjnefaldende kontrol. I et justitsministerielt notat fra slutningen af marts hed det således, at der ikke var tale om nogen principiel ændring i politi»beskyttelsen«. Og så sent som i august hed det i et udenrigsministerielt notat, at »Litvinov kontrolleres, [om end] fuld effektiv kontrol [er] umulig«. Den sovjetiske missions post- og telegramkorrespondance blev kopieret, og Udenrigsministeriet oprettede ligefrem en særlig sag med betegnelsen »Litvinovs breve og telegramkorrespondance«. Litvinov klagede selv over, at han var udsat for spioneri og aflytning af telefonsamtaler. Ved denne kontrol med hans korrespondance, via meddelere i den revolutionære bevægelse og ved læsning af den revolutionære presse søgte myndighederne at holde øje med revolutionsgesandten. Når man mente at have fået fært af samfundsomstyrtende aktivitet, gik danske myndigheder til det britiske gesandtskab, som derpå tog affære, dvs. gjorde forestillinger hos Litvinov. Et planlagt fakkeltog til støtte for revolutionsregeringen i Moskva blev således forpurret, og Litvinov lovede i det hele taget at bruge sin indflydelse til at modvirke aktioner, der kunne ophidse den danske opinion.³¹

Det skortede ikke på rygter og forly-

dender om Litvinovs samfundsfarlige virksomhed. Derimod var det småt med konkrete kendsgerninger til underbygning af formodningerne. I slutningen af maj meddelte den britiske chargé d'affaires London, at den danske regering ikke var i besiddelse af vidnesbyrd om, at Litvinov »had been plotting against Denmark during his stay here«. Da chefen for Scotland Yards politiske afdeling, Sir Basil Thomson, i juni via portrætmaaleren Edvard Saltoft udtrykte interesse i at få kendskab til de danske myndigheders beviser på Litvinovs revolutionære virksomhed, havde Justitsministeriet besvær med at få det ønskede bevismateriale fra Statspolitiet. En hel måned gik, før Statspolitiet kunne sammenstille en fortløbig, men meget mager rapport, der måtte indrømme, at man »vel endnu ikke« var i besiddelse af »noget positivt vidnesbyrd i den angivne retning«. På den anden side var Statspolitiet overbevist om, at »det må anses for at være uden for al tvivl, at Litvinovs tilstedeværelse i Danmark er til hjælp og støtte for de revolutionære partier«. Bl.a. havde Litvinov antaget et af de revolutionære partiers mest fremtrædende mænd (Aage Jørgensen) som sin sekretær, og han modtog ligeledes breve fra revolutionære bureauer i Stockholm via organisationen Broderskabet den røde Garde. Konkluderende og svævende hed det: »Hvorvidt han har understøttet partierne her med penge, har endnu ikke kunnet konstateres, men formodning derom haves«. ³²

Det lykkedes heller ikke senere de danske myndigheder ved hjælp af stikere at afsløre noget, der for alvor kunne belaste den sovjetiske viceudenrigskommissær. Man mente, at Litvinov forsynede danske revolutionære med penge.

Man vidste, at han modtog besøg af og selv besøgte diverse danske revolutionære (bl.a. Ernst Christiansen) og diverse russere. Og man noterede sig, at han havde telefoneret til Berlin mellem kl. 12 og 2 om natten. Men hvad disse sammenkomster og samtaler drejede sig om, vidste man tilsyneladende ikke. ³³

Moskvas ønske om en »verdensgesandt« i Danmark

Et sovjetisk hovedmål med Litvinovs tilstedeværelse i Danmark var at agitere for et ophør på den udenlandske intervention og blokade. Litvinov udtalte offentligt, at en højtstående dansk embedsmand havde forsikret ham om, at Danmark var et demokratisk land, der gav enhver ret til at tale frit og til at opholde sig i landet, så længe man ikke gjorde sig skyldig i »det, der kaldes revolutionær propaganda«. Noget senere erklærede han, at han først flere uger efter sin ankomst havde erfaret, at han ikke måtte forhandle om andet end krigsfangespørgsmål, og at dette var kommet som en stor overraskelse for ham. ³⁴

Den bolsjevikiske repræsentant kan ikke være blevet overrasket over at blive konfronteret med denne klare, officielle forudsætning for konferencen. Det var derimod en helt bevidst sovjetisk taktik at bruge krigsfangespørgsmålet til at bryde blokaden og standse interventionen. Hovedformålet for Litvinovs mission var ikke udveksling af krigsfanger, men en officiel anerkendelse af den revolutionære regering, som var indstillet på at betale en høj pris herfor. Derfor trak han krigsfangeforhandlingerne i langdrag, og derfor stillede han en række landes forretningsmænd lukrative eksportforretninger i udsigt. ³⁵ Ifølge en

fransk efterretningsagent med kontakt til Moskvas repræsentant for de russiske krigsfanger i Danmark var Moskva rede til store indrømmelser for at opnå forståelse med London. En afslutning af krigstilstanden ville jo ikke alene befri revolutionsregeringen fra en ydre trussel, men tillige stille bolsjevikkerne langt stærkere over for de ikke-bolsjevikiske kræfter indadtil. Selve Litvinovs ophold i Danmark blev også tillagt stor betydning. Hver dag, den sovjetiske viceudenrigskommissær opholdt sig i det vesteuropæiske land, betød, at Sovjetrusland ikke var helt isoleret. Endelig kunne Litvinov med base i København forsyne det isolerede Moskva med et væld af værdifulde informationer, som bl.a. illegale kurerer skaffede ham, om politiske og økonomiske forhold i Vesten.³⁶

Den generelle sovjetiske taktik kom også frem i de forhandlinger, Litvinov med britisk godkendelse førte med repræsentanter for Dansk Røde Kors om hjemsendelse af danske statsborgere og danske sønderjyder fra Rusland samt russiske krigsfanger i Danmark. Reelt var der tale om forhandlinger mellem den sovjetiske og den danske regering.³⁷ Ifølge DRK befandt der sig fortsat omkring 100 danske i det af bolsjevikkerne kontrollerede Rusland under yderst vanskelige forhold. Uden en overenskomst med den sovjetiske regering ville det ikke være muligt at komme disse danske til undsætning. I Danmark var der over to tusinde russiske krigsfanger, der allerede havde kostet den danske stat 3,5 millioner kr., og denne post voksede for hver dag, der gik. For Moskva stillede sagen sig helt anderledes. Beskyttelse af russiske statsborgere skulle kun finde sted, når der kunne opnås politisk fordel

herved, var Litvinovs maxime. Og så længe, der var danske statsborgere i Sovjetrusland, kunne Litvinov håbe på at forblive i Danmark.³⁸

Litvinov viste sig først yderst forhandlingsvenlig og lovede, at Sovjetrusland ville tillade samtlige danske inklusive danske sønderjyder i Rusland hjemrejse, og at de danske, der var arresteret, ville få deres straf eftergivet. Til gengæld ville Litvinov have tilladelse til at opkøbe medicin i Danmark. Men revolutionsregeringens repræsentant var yderligere interesseret i at erfare, om den danske regering ville acceptere en bolsjevikisk »verdensgesandt« med sæde i København. Og ville regeringen tillade, at en sådan verdensgesandt, subsidiært en Russisk Røde Kors-repræsentant i Danmark (det var også Litvinov!) kunne dementere »løgnagtige beskyldninger« om sovjetregeringens dispositioner og om forholdene i Rusland?³⁹

Den danske regering ses ikke at have besvaret Litvinovs forespørgsel. En accept af en bolsjevikisk »verdensgesandt« – dvs. en officiel diplomatisk repræsentation med tilhørende informationsbureau – var på dette tidspunkt helt udelukket, uanset de handelsmæssige fordele, der formodedes at være forbundet med tilstedeværelsen af en fast sovjetisk mission.⁴⁰

Litvinovs tone blev herefter en anden. Via danske forretningsmænd søgte han at lægge pres på regeringen ved at gøre handel betinget af genoptagelse af de diplomatiske forbindelser.⁴¹ Han gjorde det også klart, at Danmark ikke skulle forvente nogen positiv særbehandling. Danmark havde nemlig ikke altid optrådt korrekt over for sovjetregeringen, og diverse danske havde i ord og gerning støttet den udenlandske intervention i

den russiske borgerkrig. Da DRK-repræsentanten afslog at diskutere disse spørgsmål under henvisning til, at der ikke kunne bebrejdes den danske regering noget, som den ikke var ansvarlig for, førte Litvinov diskussionen over på Danmarks afhængighed af Storbritannien. Det var London, der var den egentligt ansvarlige for, at der endnu fandtes russiske krigsfanger i Danmark, for det var den britiske regering, der havde fået Danmark til at afbryde de diplomatiske forbindelser med Moskva og senere at tilslutte sig de allieredes blokade af Sovjetrusland. Derfor havde Litvinov også bedt den britiske udsending, James O'Grady, sørge for, at den danske regering tilbagesendte de russiske krigsfanger i Danmark – og vel at mærke uden at Danmark skulle have nogen modydelse.

Det var efter disse bevidst fornærmende tirader den danske opfattelse, at Litvinov ønskede at bruge de danske statsborgere i Sovjetrusland som gidsler for at opnå dansk samtykke til, at en officiel sovjetisk diplomatisk mission, evt. maskeret som en Russisk Røde Korsmission, blev etableret i Danmark.⁴² Af et interview til en dansk avis fremgik det også med al ønskelig tydelighed, at Litvinov kædede en dansk-sovjetisk udveksling sammen med en forudgående afslutning på interventionen og blokaden. Litvinov bestred således overhovedet at have *forhandlet* med Danmark. Sovjetrusland og Danmark var jo ikke i krig med hinanden, og »vi kan jo ikke åbne fronten for at lade [danske] udlændinge slippe igennem«, som han sagde.⁴³

Da han ikke desto mindre den 19. december underskrev en overenskomst om udveksling af statsborgere mellem Danmark og Sovjetrusland, var det da også med den afgørende klausul, at de danske

i Rusland først kunne forlade landet, når de militære forhold tillod det. I en fortrolig skrivelse til Moskva betegnede Litvinov aftalen med Danmark som »et halvt løfte«, og om danskes og andre udlændinges udrejse fra Rusland havde han følgende kommentar: »Af forståelige grunde skal det udsættes så længe som muligt«.⁴⁴

I marts 1920 afgik den første transport af russiske krigsfanger fra Hald via Århus til Libau. Sommeren samme år ankom det første kontingent danske fra Rusland. Men endnu i 1921 ventede adskillige danske på at blive evakueret.

Forlængelse af opholdet

Den 12. februar 1920 underskrev Litvinov og O'Grady en overenskomst om sovjetisk-britisk fangeudveksling. Ifølge den oprindelige plan skulle Litvinov derpå have forladt Danmark. Men Storbritannien ønskede nu fristen forlænget og angav som grund hensynet til aftransporten af de russiske krigsfanger i Danmark. Regeringen gik med til en forlængelse på nogle få uger, men kun hvis den var nødvendig af hensyn til den britisk-sovjetiske krigsfangeudveksling.

London havde dog helt andre grunde til at ønske Litvinovs fortsatte tilstedeværelse i Danmark. Den 16. januar havde de allieredes Øverste Råd på britisk initiativ tilladt vareudveksling mellem »det russiske folk« på den ene side og de allierede og neutrale lande på den anden side. »Det russiske folk« var en omskrivning for den russiske kooperative bevægelse, som briterne ønskede at bruge som instrument til at omgå den bolsjevikiske regering. Sidstnævnte afbøjede dog snildt denne bestræbelse ved at udmanøvrere de ikke-bolsjevikiske

kræfter i den kooperative organisation og selv sætte sig på den, bl.a. ved at udnævne Litvinov til udlandschef for Kooperationen. En højtstående bolsjevisk delegation forklædt som kooperative repræsentanter med Litvinov som medlem og under ledelse af kommissæren for handel og industri, Leonid Krasin, installerede sig i København i april 1920 (igen efter britisk ønske). I maj rejste den videre til London, mens Litvinov – der fortsat var uønsket i England – forblev i København som medlem af delegationen.

I mellemtiden var den radikale regering selv blevet interesseret i en forlængelse af Litvinovs ophold. Dels var alle danske statsborgere endnu ikke kommet ud af Sovjetrusland, dels var mange danske forretningsfolk blevet lokket af Litvinovs løfter om store forretninger med Rusland. Regeringen ønskede dog et fornyet tilsagn fra Litvinov om, at denne ville afholde sig fra at drive revolutionær propaganda i Danmark, et tilsagn viceudenrigskommissæren, den russiske kooperations udlandschef og »befuldmægtigede gesandt for Folkekommissionærernes råd« afgav den 27. marts. Ved udsigten til geschæft ændrede dele af den konservative opinion nu også holdning.⁴⁵

Ved dette vendepunkt indtraf påskekrisen, og i begyndelsen af maj var det Venstregeringen Neergaard med den tidligere gesandt i Rusland, Harald Scavenius, som udenrigsminister, der skulle forvalte problemet Litvinov. Interessant nok blev de traditionelle roller i Litvinovsagen nu i nogen grad ombyttet. Just ved Venstregeringens tiltræden i maj 1920 flammede en voldsom pressekampagne mod den sovjetiske gæst op, udløst af en række artikler i *Hamburger Fremdenblatt*, skrevet af bladets korre-

spondent i København, dr. W.G. Briegler, og stærkt citeret og kommenteret i alle dele af den danske presse. Det hamborgske organ ville vide, at Litvinov var chef for den bolsjeviske propaganda i hele Europa og leder af et omfattende spionagesystem med København som centrum. Bladet hævdede også, at Litvinov og hans sekretærer (der angiveligt var tidligere terrorister med mange mord på samvittigheden) havde spillet en hovedrolle i forbindelse med de syndikalistiske optøjer, der fandt sted efter den radikale regerings fald. Disse »russisk organiserede optøjer« var blot en første kraftprøve, og proletariatets kamp ville snart blive genoptaget, hævdede bladet, der også ironiserede over, at Harald Scavenius, der i 1919 havde ivret imod enhver forståelse med bolsjevikkerne, nu som udenrigsminister havde mistet frykten for dem. Bladet mere end antydede, at omsvinget var sket for økonomisk vindings skyld, og at det ville udlevere hele Europa til bolsjevismen.⁴⁶ Dansk Arbejdsgiverforenings forretningsudvalg drøftede, hvad man kunne gøre for at rense landet for bolsjevikker. Formanden lovede at henvende sig til regeringen, men kunne i øvrigt oplyse, at de pågældende var under meget streng opsig.⁴⁷

I efterretningskredse var man overbevist om, at den hamborgske kampagne mod Litvinov stammede fra en Joseph Melnik, der var det danske udenrigsministerium bekendt som »en højt begavet, meget eventyrlig og politisk smidig person, hvis hele liv synes anlagt på at tjene hemmelige politiske og økonomiske intriger«. Melnik havde i mange år i samarbejde med dr. Briegler været Hamborg-Amerika Liniens politiske agent. Han opholdt sig ved denne tid sammen med

Briegler i Danmark, men fik nu af Statspolitiet at vide, at han var særdeles velkommen til at forlade Danmark senest den 20. maj. I regeringen var man af den opfattelse, at artiklerne tilsigtede at skade København økonomisk. Hensigten var at få Litvinov udvist fra Danmark for herved at forpurre, at København kom til at spille en hovedrolle ved Ruslandshandelens genoptagelse.⁴⁸

Ifølge udenrigsminister Harald Scavenius var majkampagnen i den danske presse blevet påbegyndt af *Politiken* i den hensigt at demonstrere bladets borgerlige sympatier og rense sig for de voldsomme beskyldninger for socialisme, som bladets politiske modstandere havde fremført i forbindelse med påskekrisen. Han afviste i øvrigt påstandene som grundløse. Litvinov havde ikke været politisk aktiv i Danmark og ikke haft andel i de omfattende strejker.⁴⁹

Det var faktisk *Politiken*, der var gået i spidsen med fyldige citater fra det tyske organ og med en omvurdering af synet på Litvinov. Det radikale blad understregede, at det havde været en forudsætning for opholdet i Danmark, at Litvinov nøje overholdt sine forpligtelser. Og hvis de allierede ikke anså ham for forhandlingsfæhig, var hans stilling i Danmark ændret, idet han jo var kommet efter den britiske regerings ønske. Flere blade hove-rede over *Politikens* ændrede holdning, og *København* talte om »den Cavlingske drejescene«.⁵⁰ Andre konservative organer mente, at det var på høje tid, at Danmark opgav hvervet som »bolsjevikisk forsøgskanin«, og at Danmark ikke kunne forsvare at huse denne russiske parasit, som Zahleregeringen havde sluppet ind, og som gjorde alt for at opløse det danske samfund og anstifte oprør og forbrydelser i hele Europa.⁵¹

Fra sovjetisk side gik man til modangreb. Litvinov selv fik et indlæg optaget i en række aviser, hvori han karakteriserede *Hamburger Fremdenblatts* skrive-rier som udtryk for »en syg og forbryderisk fantasi«. Han havde ikke haft hverken direkte eller indirekte forbindelse med danske syndikalister, og hans sekretærer havde aldrig været terrorister. Han opfordrede artiklernes bagmænd til at stå frem, så han kunne anlægge sag mod dem ved en domstol. Da *Hamburger Fremdenblatts* korrespondent stod frem, virkeliggjorde Litvinov dog ikke denne trussel.⁵² Krasin medgav offentligt, at Moskvas sympati lå hos det danske venstresocialistiske parti, og at man anså kapitalismen for dødsdømt. Men samtidig var man i højeste grad interesseret i at udnytte de økonomiske forbindelser med Vesteuropa, og sovjetregeringen gav altid sine udsendinge strenge påbud om at afholde sig fra indblanding i fremmede anliggender. De ledende politikere i Vesteuropa var også interesseret i en genoptagelse af handelsforbindelserne med Rusland, men dette kunne kun ske via repræsentanter for Sovjetrusland, dvs. personer der tilsluttede sig de kommunistiske principper. Ifølge Krasin kunne København i løbet af kort tid blive midtpunktet for den russiske udenrigshandel. Det ville derfor være i den danske handelsverdens interesse at rette al sin opmærksomhed på dette perspektiv i stedet for at hellige sig hetzartikler mod de russiske repræsentanter.⁵³

For at vende stemningen i Danmark besluttede Moskva yderligere i juni officielt at flytte sit hovedkontor for handel med Skandinavien fra Sverige til Danmark. Og udenrigsminister Tjitjerin omtalte i en udenrigspolitisk redegørelse Københavns angiveligt kommende store

rolle i Ruslandshandelen. Sovjetregeringen havde god grund til at søge Litvinovs position i Danmark befæstet, for Danmark var fortsat det eneste vesteuropæiske land, der (under britisk pres) var villig til at huse viceudenrigskommissæren. Den svenske regering ville end ikke give Litvinov tilladelse til at opholde sig i Sverige så meget som en eneste dag.⁵⁴

Udvisning

Efter at Krasindelegationen uden Litvinov var ankommet til London i slutningen af maj, havde den britiske regering ingen interesse i Litvinovs fortsatte tilstedeværelse i Danmark, hvilket London lod regeringen i København vide. Ved samme tid blev den danske regering udsat for et stigende fransk pres for at afbryde alle forbindelser til Moskva. Også danske forretningsfolks hede Ruslandsdrømme blev i nogen grad afsvalet hen på eftersommeren. Da regeringen i begyndelsen af august blev afæsket sin holdning til spørgsmålet om Litvinovmissionens fortsatte tilstedeværelse, hed det, at man navnlig af hensyn til danske statsborgere i Sovjetrusland ikke så godt kunne udvise den i øjeblikket, men at regeringen i øvrigt ønskede at blive af med Litvinov så hurtigt som muligt.⁵⁵

Det franske pres skyldtes, at røde russiske styrker var i færd med at løbe Pilsudskis Polen over ende, hvorved vejen til Tyskland ville være åben. Polen var en af Frankrigs støttepiller i Centraleuropa, og Frankrig var i forvejen mere end skeptisk over for den britiske tilnærmelsespolitik. Både den franske regering og den toneangivende franske presse havde fra begyndelsen udtalt sig meget kritisk om den bolsjevikiske kommissærs tilstedeværelse i Danmark.⁵⁶ Da krigslykken i

slutningen af august vendte til Polens og Frankrigs fordel, forsøgte den franske regering at få blokaden af Sovjetrusland genindført. Den franske gesandt i Danmark rettede i en henvendelse til den danske regering en slet skjult anklage for manglende dansk agtpågivenhed over for den bolsjevikiske verdensfare. Løbeblade affattet på fransk var således blevet uddelt i København til franske marinesoldater, der blev opfordret til mytteri. Og Litvinovs revolutionære virksomhed var »af alvorlig interesse for flere europæiske stater sikkerhed«. I Paris modtog den danske gesandt en lignende belæring af det franske udenrigsministeriums direktør, der stillede en officiel fransk henvendelse om Litvinovs udvisning i udsigt. I en officielt inspireret artikel i *Le Temps* blev København kaldt for Moskvas »permanente sæde for en bolsjevikisk sammensværgelse mod Danmarks naboer og mod den offentlige orden i Danmark«. Efter at den britiske regering i begyndelsen af september havde gentaget, at Litvinov »is of no further use to us«, var vejen banet for en fransk démarche med krav om udvisning.

Det lykkedes lige akkurat den danske regering at komme en sådan i forkøbet. I en undskyldende redegørelse til Paris hed det, at det jo var Storbritannien, der var den egentlige ophavsmand til problemerne. Den britiske anmodning havde været så indtrængende, at man havde ment at måtte imødekomme den. Men man var gået ud fra, at opholdet ville være blevet »af ganske kortvarig karakter«, og man havde betinget sig, at Litvinov afholdt sig fra propaganda. Af hensyn til det store antal danske i Rusland havde man senere ladet Litvinov blive. Nu skulle han imidlertid snart på en rejse

til Norge, og der ville ikke blive givet ham visum for tilbagerejse til Danmark. Der var ganske vist stadig danske statsborgere, der ikke var kommet ud af Sovjetrusland, men over for det franske pres gav regeringen op – et forhold franske aviser med utilsløret tilfredshed gav udtryk for.⁵⁷

Den 3. september rejste Litvinov til Norge på, hvad han selv anså for en kort afstikker fra sin virksomhed i Danmark. Umiddelbart forinden var Litvinovsagen blevet diskuteret meget grundigt på et nordisk udenrigsministermøde den 28.–30. august. Den norske regering havde her fået det indtryk, at Litvinov ville kunne vende tilbage til Danmark. Men samtidig med Litvinovs afstikker kom det franske pres. Litvinov ansøgte aldrig

officielt om lov til at vende tilbage til Danmark. I stedet instruerede han sin sekretær i København om via Industrirådet uofficielt at fremskaffe oplysning om spørgsmålet. Hvis han ikke kunne komme tilbage, ville enhver forbindelse med danske firmaer blive afbrudt. Denne trussel fik dog ingen virkning.⁵⁸

Litvinov skulle aldrig mere gense Danmark, hvor han havde tilbragt næsten et år som Sovjetruslands eneste de facto anerkendte repræsentant i hele Europa. Tilbage i Danmark sad Litvinovs sekretær, som på adressen »Pension Frandsen, Vesterbrogade 67« modtog henvendelser til den sovjetiske viceudenrigskommissær.⁵⁹ Den danske regering var omsider sluppet ud af en ubehagelig og ufrivilligt pålagt klemme.

Noter

1. Rigsarkivet. Udenrigsministeriets arkiv (UM). 6.U.224.a. Dansk Røde Kors (Philipsen) til Udenr.min. 16.6. og 17.6.1919.
2. Sst. Kopi af Foreign Office til Kilmarnock 9.8.1919 med den sovjetiske regerings betingelser.
3. Public Record Office. Foreign Office's arkiv (FO). 371/6760.N.3670. »Annual Report for Denmark« 1920. FO 211/504. Grant Watson til For. Off. 28.11.1919.
4. UM. 6.U.224.a. Justitsministeriets fortrolige skrivelse til Udenr.min. 22.8.1919; Udenr.min. til britiske gesandtskab 22.8.1919.
5. *Dokumenty vnesnej politiki SSSR* bd. 2 (Moskva 1958), No. 163. Tjitjerin til Curzon 19.9.1919.
6. UM. 6.U.224.a. Britiske gesandt til Udenr.min. 29.9.1919.
7. FO. 211/504. Grant Watson til Curzon 14.11.1919.
8. FO. 211/504. Curzon til Grant Watson; FO. 371/4043. Notat af 17.11.1919.
9. FO. 371/4043. Grant Watson til Curzon 19.11.1919. Se også George Lansbury: *My Life* (London 1928), s. 226.
10. FO. 371/4043. Director of Military Intelligence til For. Off. 21.11.1919; notat på Grant Watson til Curzon 19.11.1919. FO. 211/504. O'Grady til Grant Watson 22.11.1919.
11. FO. 371/4043. For. Off. til Kilmarnock 24.11.1919. Efter udenrigsminister Curzons mening var en affære værre end offentliggørelsen af »insane ideas«, se Curzons notat på Thwaites til For. Off. 21.11.1919.
12. UM. 6.U.224.a. Justitsministeriet til Udenr.min. 23.9.1919. Rigsarkivet. Justitsministeriets ark. (JM) 3.kt. 1919/1113. Just.min. til Statspolitiet 23.9. og 6.10.1919.
13. FO. 211/504. Grant Watson til Curzon 23.11.1919.
14. Sst. Grant Watson til Senior Naval Officer Afloat Copenhagen 17.11.1919.
15. UM. 6.U.224.a. Udenr.min. til gesandtskabet i

- Stockholm 21.11.1919; Udenr. min. til gesandtskabet i Washington 26.11.1919 og 10.3.1920. FO. 211/504. Grant Watson til Curzon 10.12.1919.
16. Rigsarkivet. Withs ark. Breve 1889–1943. Dolgorukij til With 16.1. 8.2. og udat. 1920 samt Withs påtegninger.
 17. *Politiken* 23. og 24.11.1919. *Klokken* 5 5.12.1919.
 18. De nævnte aviser 16.11., 19.11., 27.11. og 6.12.1919.
 19. *Aalborg Amtstidende* 19.11. og *Nationaltidende* 26.11.1919.
 20. De nævnte aviser 21.11., 24.11.1919 og 30.1.1920 hhv. 6.1. og 10.5.1920.
 21. »Statement to the press by Mr. Litvinov«, dat. 3.12.1919 i UM. 6.U.224.a.
 22. UM. 110.Ø.364. Udenr.min.s Pressebureau udat. referat.
 23. *Berlingske Tidende* 9.12.1919. FO. 211/504. Grant Watson til Curzon 10.12.1919.
 24. Rigsarkivet. JM. 3. kt. 1919/1113. Just.min. til Statspolitiet 23.9. og 6.10.1919. *Ekstrabladet* 19.11.1919.
 25. *Politiken* 26.11.1919.
 26. UM. 6.U.224.c. Diverse.
 27. Sst. Statspolitiets rapport dat. 15.1.1920 og Tage-Jensens P.M. dat. 21.1.1920. Arthur Upham Pope: *Maxim Litvinoff* (London 1943), s. 158–160. Litvinovs beskyldninger mod den danske regering blev offentliggjort i *Daily Herald* 23.1.1920 og af AP samme dag.
 28. N. Kornev: *Litvinov* (Moskva 1936), s. 34–35. UM. 6.U.224.c. Diverse skrivelser og notater. *Dokumenty vnesnej politiki* bd. 2, No. 224, s. 330f.
 29. UM. 6.U.224.c. O.C. Scavenius til Grant Watson 28.1.1920. Tjitjerin til Curzon 6.2.1920 i *Dokumenty vnesnej politiki* bd. 2, No. 233, s. 359ff.
 30. UM. 110.Ø.364. Udenr.min.s Pressebureau ref. af 28.1.1920. UM. 6.U.224.c. Udenr.min. til gesandtskabet i London 24.1.1920 og gesandtskabet til Udenr.min. 27.1. og 30.1.1920 med bilag.
 31. JM. 3. kt. 1919/1113. Notat dat. 23.3.1920. UM. 6.U.224.c. Påtegn. på indberetning fra gesandtskabet i Stockholm til O.C. Scavenius 2.8.1920; Just.min. til Udenr.min. 16.2.1920; Udenr.min. til Just.min. 24.2.1920; Grant Watson til O.C. Scavenius 23.2.1920.
 32. UM. 6.U.224.c. Gesandtskabet i London til Udenr.min. 3.6.1920; Engell (Just.min.) til O.C. Scavenius 3.7.1920; kopi af fortrolig rapport 30.6.1920. FO. 211/523. Grant Watson til Curzon 20.5.1920. Den britiske gesandt Marling skrev i sin årsrapport for 1920, at »it is well known that Litvinov was giving financial support to the Communist elements in the country . . .«, FO. 371/6760. N.3670.
 33. UM. 6.U.224.c. Diverse mat. og referat fra nordisk udenrigsministermøde 28.–30.8.1920.
 34. *Nationaltidende* 1.12.1919 og *Social-Demokraten* 14.12.1919.
 35. Archiv vnesnej politiki (AVP) SSSR. Fond 168. Missija M.M. Litvinova v Kopengagene. Ref. af Litvinovs fortrolige møde i København med amerikanske kammerater dat. 8.6.1920. Se også Litvinovs fuldmagt sst. Kornev: *Litvinov*, s. 32.
 36. Franske krigsministeriums ark. 5.N.187. Fran.mil.att. 2.12.1919. Source 40/1; 6.N.131. Bulletin 49. 12.12.1919; Source 40/1. 11.12.1919. AVP SSSR. Fond 168. Litvinov til Tjitjerin 13.1.1920.
 37. UM. 6.U.224.D. Diverse korrespondance og referater nov. 1919.
 38. UM. 6.U.224.D. Udenr.min. til Just.min. 17.12.1919 og Udenr.min. til Indenr.min. 18.12.1919. AVP SSSR. F. 168. Ref. af Litvinovs fortrolige møde dat. 8.6.1920.
 39. UM. 6.U.224.D. Philipsens (Dansk Røde Kors) referat dat. 3.12.1919.
 40. FO. 211/504. Grant Watson til Curzon 18.12.1919. Watson havde sine oplysninger fra Philipsen.
 41. AVP SSSR. Fond 168. Litvinov til Tjitjerin 6.2.1920.
 42. UM. 6.U.224.D. Philipsens rapport dat. 11.12.1919. Se også FO. 211/504. Grant Watson til Curzon 13.12.1919 om Philipsens vurdering.
 43. *Politiken* 19.12.1919.
 44. UM. 6.U.224.D. Udenr.min. til DRK 20.12.1919. AVP SSSR. Fond 168. Litvinov til Tjitjerin 13.1.1920.
 45. Se Bent Jensen: *Danmark og det russiske spørgsmål 1917–1924* (1979), s. 284–289. Se også Spectator: »Bolshevism in Scandinavian States« (*The New Russia*, Aug.-Dec. 1920).
 46. *Hamburger Fremdenblatt* 6.5., 7.5., 9.5. og 15.5.1920.
 47. Dansk Arbejdsgiverforenings ark. Forretningsudvalgets protokol 28.5.1920.
 48. UM. 110.Ø.364. Referat fra Udenr.min.s Pressebureau dat. 14.5.1920, sign. Y[de]. FO. 211/523. Grant Watson til Curzon 8.5. og 11.5.1920.

49. FO. 211/521. Turner til Department for Overseas Trade 14.5.1920. FO. 371/4034. 197720. Grant Watson til For. Off. 13.5.1920.
50. *Politiken* 7.5., 8.5. og 10.5.1920 samt *København* 9.5.1920.
51. *Berlingske Tidende* 11.5.1920, *Nationaltidende* 12.5.1920, *Aarhus Stiftstidende* 14.5.1920.
52. Litvinovs indlæg af 13.5.1920 off. gj. i bl.a. *Politiken* 14.5.1920. Se også W.G. Brieglers svar sst. 15.5.1920.
53. *Arbejdet* 14.5.1920.
54. FO. 211/521. Grant Watson til Curzon 8.6.1920. *Vestnik NKID* No. 4–5 (Moskva 1920), s. 11. UM. 6.U.224.c. Gesandtskabet i Stockholm til O.C. Scavenius 2.8.1920.
55. UM. 6.U.224.c. Notat dat. 5.8.1920.
56. *Le Temps* 2.12. og 3.12.1919. *Echo de Paris* kaldte i foråret 1920 København for »det bolsjevikiske Mekka«, se *Stockholms Dagblad* 9.4.1920.
57. UM. 6.U.224.c. Franske legation til Udenr.min. 26.8.1920; gesandtskabet i Paris til Udenr.min. 28.8., 1.9. og 11.9.1920; Udenr.min.s redegørelse dat. 3.9.1920. *Le Temps* 31.8. og 11.9.1920 samt *Echo de Paris* 8.9.1920. FO. 371/4050.213254. Diverse notater og korrespondance.
58. UM. 5.F.48.b. Ref. af nordisk udenrigsministermøde 28.–30.8.1920. UM. 6.U.224.c. Gesandtskabet i Kristiania til Udenr.min. 4.9.1920; afskrift af Litvinovs udat. brev til sekretæren.
59. UM. 6.U.224.c. Afviklingskontoret til Udenr. min. 30.9.1920.

»Dristig skal sig Funken te, vil den vorde Lue«

Omkring oprettelsen af Dansk Adelsforbund 1908

Af Knud J. V. Jespersen

Møde i Schimmelmanns Palæ

Om aftenen fredag den 6. marts 1908 mødtes henved 300 mennesker i den lille sal i Schimmelmanns Palæ i Bredgade – en bygning, som nok bedre er kendt under navnet Odd Fellow Palæet. Af dagspressen blev sammenkomsten praktisk taget ikke bemærket, selv om den var lidt af en historisk begivenhed. Det var nemlig, som initiativtageren bemærkede i sin velkomsttale, første gang i næsten 250 år, at så mange repræsentanter for den danske adel var forsamlet til møde.¹ Sidste gang var den bevægede oktobernat i 1660, da standens repræsentanter mødtes i Holmens Kirke for at forsøge at lægge en kurs over for den sejrrie alliance af kongemagt og uadelige stænder. Dette møde endte i rådvildhed, og resultatet blev tabet af standens politiske forrettigheder til den nye enevoldskonge.

Denne gang var anledningen knap så dramatisk og beslutningerne af ulig kortere rækkevidde. Alligevel var begivenheden ledsaget af et tydeligt historisk vingesus, som ikke undlod at gøre indtryk på deltagerne. Det egentlige formål med mødet denne martsaften for 80 år si-

den var stiftelse af Dansk Adelsforbund. Hensigten var at skabe en organisation, som kunne varetage fælles standsinteresser såvel indadtil i forhold til standsfæller som udadtil over for offentligheden. Det blev til en vis grad også resultatet, og mødet markerer derfor den formelle start på Dansk Adelsforbund, hvis historie som selvstændig forening kom til at strække sig over 75 år – indtil den i 1983 blev sammenlagt med Foreningen til Udgivelse af Danmarks Adels Aarbog til den nuværende Dansk Adelsforening.²

Det kan virke besynderligt, at en sådan decideret standsforening så dagens lys næsten 60 år efter, at den demokratiske grundlov havde afskaffet alle forrettigheder i forbindelse med rang og stand. Set fra historikerens synsvinkel en mærkelig anakronisme, som tilsyneladende hører til i det historiske raritetskabinet. Alligevel lønner det sig at betragte fænomenet en smule mere indgående. Adelsforbundet kan nemlig med godt udbytte betragtes som et symptom – et konkret udtryk for nogle kræfter og konflikter i tiden, som det fra denne vinkel er muligt

at kaste en smule nyt lys over. Det er især under denne synsvinkel, sagen skal ansues i det følgende.

En haltende historisk parallel

Den historiske parallel, som mødets initiativtager, Udenrigsministeriets arkivar, baron Christopher Zytphen-Adeler drog i sin velkomsttale til det skæbnetunge møde i Holmens Kirke i oktober 1660, er på samme tid helt vildledende og på et enkelt punkt ganske træffende.

Vildledende er sammenligningen af den enkle grund, at den adelstand, som mødtes i 1660, var ganske anderledes beskaffen end den danske adel anno 1908. Før 1660 var adelstanden en veldefineret, højprivilegeret gruppe, som alene i kraft af adelskabet skilte sig klart ud fra resten af befolkningen. Den besad sammen med kongen al politisk magt i riget og havde monopol på alle indflydelsesrige embeder. Den danske adelstand anno 1908 havde kun én eneste ting fælles med dens magtfulde forgænger, nemlig navnet – med den snobværdi, som nu engang lå i dette. Bortset derfra havde den demokratiske grundlov frataget den næsten alle formelle forrettigheder og privilegier. Medlemmerne af den moderne danske adel delte stort set vilkår med alle andre borgere i det liberale demokratiske samfund.

På den anden side ramte Zytphen-Adeler med sin sammenligning også noget ganske centralt. Den adelstand, hvis repræsentanter mødtes i 1660 for at invadere sig selv politisk, var nemlig en stand under stærkt pres fra de øvrige befolkningsgrupper, som krævede adelens forrettigheder afskaffet og deres egne interesser respekteret. I årene op til 1660 gav de uadelige stænder mere og mere

højrøstet udtryk for, at adelen havde spillet fallit som forvaltere af Danmark. Selv toneangivende medlemmer af adelen blev efterhånden grebet af modløshed, som udartede til selvpogivenhed og handlingslammelse. Den således demoraliserede stand var derfor et let bytte, da en beslutsom konge allierede sig med de fremstormende borgere og gejstlige i efteråret 1660.

På sin vis var det en lignende situation, som forelå i årene omkring systemskiftet 1901. Også på det tidspunkt befandt adelen sig under et stærkt moralsk pres fra flere sider – et pres, som i løbet af nogle år udmøntedes i konkrete politiske og økonomiske foranstaltninger. De fjernede de sidste rester af noget, som blot kunne minde om et adeligt privilegiesystem. Med grundloven af 1915 bortfaldt således godsejernes privilegerede valgret, og lensafsløsningsloven af 1919 opløste endeligt det godssystem, som havde udgjort den egentlige rygrad i godsejeradelens sociale og økonomiske position. Men disse foranstaltninger, som betød adelens endelige integration i det borgerligt-liberale samfundssystem, hørte dog i 1908 endnu fremtiden til.

Hvad der derimod allerede da var en barsk nutidig realitet, var det stærke moralske pres fra andre befolkningsgrupper. Det var netop på dette pres, adelen reagerede med dannelsen af Dansk Adelsforbund. – Men da havde det allerede stået på i mere end et årti. Egentlig begyndte det allerede for alvor i Estrup-tiden, hvor forholdene betingede, at mange forskelligartede strømninger – den gamle nationalliberale aristokratfordømmelse, provisorietidens forfatningskampe, modsætningerne mellem de store og små bønder, tyskerhadet efter 1864 og endelig det kritiske gennembrud

i kunst, litteratur og videnskab – forenedes i et voldsomt moralsk pres på den adel, som for hovedparten af befolkningen stadig stod som en privilegeret overklasse, synonym med det besejrede Estrupregime.

Adelen – en gruppe under pres

Degeneration var et nøglebegreb i det moderne gennembruds litteratur og historieskrivning. Det var en opfattelse hentet fra den videnskabelige arvelighedslære, som gik ud på, at degenerative arveanlæg forstærkedes ved indgifte mellem nærtbeslægtede. Ideen benyttedes flittigt i tidens litteratur, når gamle slægters forfald og uddøen skulle forklares – og det skulle det ofte, for tiden var næsten sygeligt optaget af dette spørgsmål. Man behøver blot at nævne forfatternavne som Herman Bang, Henrik Ibsen og Gustav Wied for at antyde genren.

I sidstnævnte digters bog *Slægten* fra 1898 fandt forfaldstanken måske sin mest pointerede udformning. I bogens slutscene standser den gamle enkebaronesse på sin natlige vandring gennem slottets sale op i riddersalen for at betragte portrætterne af den gamle slægts sidste repræsentanter: Dér var svigerfaderen, som havde ribbet slottet for værdier for at dække sin spillegæld, dér var hendes egen velsignede Hannibal, den uforbederlige pigejæger, som havde plyndret egetømmeret af laderne – og dér var endelig den endnu tomme plads til sønnen Helmuths portræt, mordbrænderen, drankeren. Hele bogens beske budskab samledes i hendes bitre slutbemærkning, da hun hastigt forlod riddersalen: »Skidt slægt, mumlede hun. – Rådden slægt! Ingen rygrad! Levet for længe!« – Skarpere og mere anskueligt

Udenrigsministeriets arkivar, baron Christopher Zytphen-Adeler (1851–1915). Maleri af Bertha Wegmann, op-hængt i Klubben, som Zytphen-Adeler var leder af (Det kgl. Bibliotek).

kunne forfaldstanken næppe formuleres. Og det var bestemt ikke noget tilfælde, at Wied anvendte den på en gammel adelslægt. Brodden mod tidens egen adel og godsejerstand var ikke til at misforstå.

Præcis samme træk genfindes i den historiske faglitteratur, hvor den national-liberale aristokratfordømmelse efterhånden kombineredes med degenerationsteoriene, som var afledt af den videnskabelige arvelighedslære. Sit mest intelligente udtryk fandt denne holdning i J.A. Fridericias storværk *Adelsvældens sidste dage*, hvor alle disse træk kombineredes i et storladent billede af den gamle adelselites fysiske og moralske forfald og sluttelige fuldstændige fallit i 1660 som følge af indgiftets ødelæggende indfly-

delse på afkommet.³ Dette værk var ikke blot en autoritativ historisk fremstilling af den gamle adelsvældes fald. Den var samtidig – og var også tænkt som – et politisk angreb på samtidens godsejerdominerede Estrupregime. Der var derfor også en ganske god symbolik i, at værket udkom i 1894, netop det år, da Estrup blev forhandlet bort i et stort forlig mellem Højre og Venstre. Som fætter til Brandesbrødrene tilhørte Fridericia den københavnske kulturradikalismes inderkreds. Endnu mere mur- og nagelfaste blev Fridericias resultater, da historikerkollegaen Gustav Bang tre år senere i sin disputats kunne udbygge teorien om slægternes hastige uddøen med et omfattende talmateriale.⁴

Et legetøj for hoffet . . .

Såvel i skønlitteraturen som i den historiske faglitteratur kunne man således finde talrige eksempler på angreb, som var egnet til at ryste adelens selvtilid og tro på egne muligheder. Disse angreb var dog indirekte i den forstand, at der i formen var tale om fiktioner eller saglige historiske fremstillinger af forhold i forlængst svundne tider – dette uanset, at den aktuelle adresse for den tænksomme læser var tydelig nok. Fra omkring århundredskiftet ændrede angrebene imidlertid karakter. De førtes nu frem i dagspresse, tidsskrifter og rigsdagsdebatter i en stærkt polemisk – undertiden næsten hadefuld – form. De udviklede sig til et direkte frontalangreb på selve adelsbegrebet. Målet var tydeligvis at rejse en politisk stemning for dets fuldstændige afskaffelse, således som det var sket i Norge allerede i 1814.

Karakteristisk var i denne henseende en artikel, som digteren Sophus Schan-

dorph fik trykt i *Politiken* 2. august 1900.⁵ Den grundtvigianske forfatter rettede deri en voldsom bredside mod adelen og mod den snobisme, som efter hans opfattelse var den væsentligste forudsætning for standens fortsatte beståen. Det skete tilmed i en yderst sårende og intimiderende form, og han beskyldte rent ud medlemmerne af den danske adel for at være kulturløse, reaktionære, parasitter og – værst af alt – forklædte tyskere.

Schandorph beklagede indledningsvis, at grundlovsfædrene ikke i 1849 havde fulgt Norges gode eksempel og helt afskaffet adelen. Han føjede derefter til, at det velsagtens skyldtes, at man havde ønsket at bibeholde den »for at lade hoffet beholde dette legetøj«. Dermed var tonen slået an, og resten af artiklen var en påvisning af de adelige godsejeres mangel på kulturel ansvarsfølelse og driftsorganisatorisk initiativ – hvor var disse godsejere henne, da andelsbevægelsen blev startet, spurgte han retorisk. »Nej, de der her er gået i spidsen er bønder«. Derefter tilføjede han med ætsende vid: »Vore adelsmænd er i reglen dygtige jægere og har interesse for luksushest og racehunde, det er smukke og noble passioner, men heller ikke mere«. – Nu kunne en og anden måske finde på at nævne navne som Bernstorff, Reventlow, Schimmelmann og Schulin som eksempler på fremsynede og reformvenlige godsejere, statsmænd og mæcener, »men husk på«, formanede han, »at de fortjente medlemmer af disse familier. . . har været tyskere eller holstenere«.

Var de adelige godsejere således bremseklodser på en sund udvikling og samtidig dårlige patrioter, så var standens øvrige medlemmer til gengæld direkte latterlige på grund af det skrigende misforhold mellem de fine titler og deres

De tyskklingende adelsnavne var et oplagt emne for karikaturtegnerne. Denne tegning fra *Ravnen* 2. september 1906 havde titlen »Adelens stamfædre« og ledsagedes af følgende ord: »Ovenstående billede af indvandringen fra Tyskland, da Chr. d. V. grundede den danske adel, er velvilligt stillet til vor rådighed. Efterkommerne af disse prægtige folk, der blev gjort til grever, baroner og fideikommisere, og som blev viede til kongens mætresser, efterhånden som han blev ked af dem, er nu i besiddelse af en nien-dedel af den danske jord. De bruges nu mest til landstingsmænd eller udenrigsministre og har bibeholdt deres tyske stamnavne«.

Forfatteren Sophus Schandorph (1836–1901) (Hansen & Weller fot., Det kgl. Bibliotek).

faktiske sociale status. Med drøbende ironi hedder det: »En sådan stakkels mand må i sin ydmyge stilling slæbe en fordringsfuld titel med sig hele livet igennem, ikke at tale om grever og baroner med små bøndergårde på 50 tønder land. En besøgende viser sig på gården og begærer hr. greven i tale. »Han kan ikke komme straks, hr. greven er ude at sprede møg!««

Artiklen rundedes af med en sammenligning af tidens borgerlige og adelige mæcener – en sammenligning, som klart viste, at sidstnævnte »lod en brygger gøre sig til skamme«. Det gav anledning til følgende slutsalve: »Thi det er vist, at . . . d'herrer Jacobsen, fader og søn, selv har skrevet sig et adelsbrev, der er mere ægte end de, enevoldskongerne har

udstedt på kalveskind med vedhængende kvaster«.

Schandorph levnedede kort sagt ikke adelen den ringeste ære, og uanset at han i sin iver efter at nedgøre og latterliggøre kom tæt på at afsløre sig selv som titel-snob og hildet i fordomme, var der dog ingen tvivl om alvoren i angrebet – det fremgår alene af beskyldningerne for tyskvenlighed, hvilket nok var noget nær det værste, der kunne siges. For at føje spot til skade blev beskyldningen oven i købet gentaget samme år fra Folketingets talerstol af en venstremand.⁶ – Dette sviende angreb forblev trods dets skarp-hed helt ubesvaret af adelen – standens medlemmer dukkede nakken og bed tænderne sammen.

Reaktionen var den samme, da næste – nok så godt funderede – angreb satte ind to år senere. Denne gang førtes kniven af rigsdagsbibliotekar Emil Elberling, som havde en journalistisk fortid på det da hedengangne dagblad *Fædrelandet*. Politisk havde han i en del år været aktiv på Venstres højrefløj.⁷ Elberlings angreb havde form af en udvidet anmeldelse af *Danmarks adels årbog* 1902. Den fremkom som en artikel i *National-økonomisk Tidsskrift* 1902, men spredtes også i talrige særtryk under titlen *Adelen i Danmark*.⁸

Elberling tog sig her for at foretage en samlet vurdering af adelens aktuelle betydning i Danmark med udgangspunkt i de 19 årgange af *Adelsårbogen*, som hidtil var udkommet. Han kunne da indledningsvis konstatere, at de 235 slægter, som var eller havde været registreret i årbogen, var alt for højt sat, når talen var om *dansk adel*. Af disse slægter havde 55 nemlig ikke bopæl i Danmark – adskillige af dem havde aldrig haft det. Derfor skulle tallet i det mindste reduceres til

180. Hertil kom videre en række slægter, hvis adelskab var tvivlsomt, eller som var truet af snarlig uddøen. Det kunne derfor forudses, at bestanden af levende, egentlig danske slægter snart ville være reduceret til blot 150. Han forudså videre, at denne restgruppe – måske bortset fra det halvhundrede slægter, som havde lens- eller stamhusbesiddelse i ryggen – som følge af borgerligt indgifte snart ville have fået det blå blod fortyndet i en sådan grad, at hele adelsbegrebet blev tvivlsomt.

Heller ikke hans opgørelse af adelens rolle i samfundets liv var gunstig for standen. Det gjaldt således deltagelsen i det politiske liv, hvor han kunne konstatere en tydelig nedgang i antallet af adelige ministre. I perioden fra 1848 til 1875 var der 24 af slagsen, men i de følgende 27 år, fra 1875 til 1902, blot 10. Fra 1848 til 1864 var der i alt 41 adelige rigsdagsmænd, men i den næsten tre gange så lange periode fra 1864 til 1902 blot 52 – også en klar tilbagegang. Samme udvikling gjorde sig gældende med hensyn til poster i statsforvaltningen, lige bortset fra Udenrigsministeriet. Et tilsvarende deprimerende billede tegnede sig på den kulturelle front – men her måtte han dog for at få pengene til at passe benytte det kunstgreb at gøre Carsten Hauch, Chr. Wilster, Sophus Bauditz, Chr. Barnekow og endnu flere adelige kulturpersonligheder til »uegentlig adel, dvs. til den, der ved livsvilkår og livsvaner helt er gået over i borgerstanden«.⁹

Kun på et eneste felt fandt Elberling, at adelen endnu spillede en betydende rolle. Ved gennemgang af *Hof- og statskalenderen* nåede han frem til, at adelige besiddere af len, stamhuse og fideikommissarier endnu kontrollerede ca. en ottendedel – helt præcis 12,7 procent – af lan-

dets hartkorn, hvorfor denne gruppe stadig var en betydelig økonomisk magtfaktor i landbrugslandet Danmark.

Det forhindrede ham dog ikke i at konkludere, at adelens rolle efter hans opfattelse var definitivt udspillet. Heller ikke lensadelen levede han mange muligheder. Tværtimod hed det let truende i artiklens afsluttende linier: »... hvor vil man da kunne tro, at der skulle blive nogen virkelig magt eller mission tilbage for den ene trediedel af disse slægter, der mere eller mindre har et len eller stamhus i ryggen? Især hvis der til den tid er gjort alvor af at opfylde grundlovens løfte om stamhusenes overgang til fri ejendom, thi derved vil jo nemlig det

Emil Elberling (1835–1927) var oprindelig journalist. 1880–1912 beklædte han stillingen som rigsdagsbibliotekar (O. Gjørup & Co. fot., Det kgl. Bibliotek).

falde bort, der endnu særpræger adelen og kaster den sidste glans over den«. – Disse bemærkninger lød grangiveligt som en dødsdom og kunne nok få det til at risle koldt ned ad ryggen på manges adelsmand.¹⁰

Det er næppe forunderligt, at adelen over for sådanne hårde angreb og kun let tilslørede trusler følte sig som en stand under pres – et pres, som efterhånden måtte fremkalde en eller anden form for reaktion. Stiftelsen af Dansk Adelsforbund var denne reaktion.

Adelens sammenslutninger

Den her i landet bosiddende danske adel omfattede ved århundredskiftet rundt regnet 2.500 voksne individer, hvoraf omkring 60 var majoratsbesiddere.¹¹ Denne gruppe havde indtil stiftelsen af Dansk Adelsforbund tre samlingspunkter af foreningsmæssig art. Det var Godsejerforeningen, Klubben og Foreningen til Udgivelse af Danmarks Adels Aarbog.

Skønt domineret af adelige godsejere var Godsejerforeningen ikke eksklusivt adelig og udelukkede naturligvis af sin medlemskreds hele den del af adelen, som var uden storgodsbesiddelse. Denne forening var derfor nærmest en erhvervs-mæssig interesseorganisation, som hverken ville eller kunne påtage sig at forsvare almene adelige standsinteresser.

Klubben var en rent selskabelig forening, stiftet i 1862 efter forbillede i det engelske klubvæsen.¹² Dens stiftere var ganske vist elleve unge adelige herrer; men medlemskab var også åbent for uadelige fra det højere københavnske selskabsliv. I praksis tilhørte dog kun en ottendedel af medlemmerne sidstnævnte kategori, og medlemsskaren på omkring

150 var også her domineret af adelige majoratsbesiddere. Ved århundredets begyndelse var 33 af landets ca. 60 majoratsbesiddere således medlemmer.¹³ Klubbens første hjemsted var å Portas ejendom på Kongens Nytorv, hvor den havde lokaler, indtil den i 1896 rykkede til Schimmelmans Palæ i Bredgade. Her forblev den til 1904, da den efter Odd Fellow Logens køb af ejendommen flyttede til Dronningens Tværgade, hvor den fik til huse i en annexbygning til Hotel Phønix.

Klubbens formål var at danne ramme om og udgangspunkt for en del af hovedstadens højere selskabsliv, især i vintersæsonen. Men nogen større succes blev den aldrig – især gik det ned ad bakke efter flytningen til Hotel Phønix, hvor lokaliteterne vist ikke var ganske comme il faut, som den engelske gesandt, Sir Alan Johnstone i 1906 betroede en beskæmmet klubdirektør, den allerede omtalte baron Zytphen-Adeler. Delvis som følge af denne kritik, men især som konsekvens af Adelsforbundets stiftelse, foretog Klubben i 1912 sin sidste flytning. Denne gang dog bare et kort stykke hen ad gaden til nr. 7, som året forinden var blevet erhvervet af et ejendomsaktieselskab under Adelsforbundet. Dermed blev for første gang alle adelige foreningsaktiviteter samlet under fælles tag, idet også Årbogsforeningen og Godsejerforeningen fik tilknytning dertil.¹⁴

Nogen særlig rolle ud over den rent selskabelige kom denne klub aldrig til at spille; men i så henseende har den vel sin interesse derved, at den med sine gæstefaciliteter formentlig bidrog til at holde liv i landadelens deltagelse i den københavnske vintersæson en stund endnu. For de mange, som af økonomiske grunde for længst havde afhændet de

dyre vinterboliger i hovedstaden, ville det ellers have været alt for bekosteligt at deltage.

Tredie – og for den adelige fællesskabsfølelse vigtigste – samlingspunkt var Foreningen til Udgivelse af Danmarks Adels Aarbog, stiftet i 1901.¹⁵ Også denne forening havde et medlems-tal på omkring 150; men medlemmerne var jævner fordelt over den sociale skala end Klubbens, selv om majoratsadelen også her dominerede. Baggrunden for denne forenings stiftelse var, at *Danmarks adels årbog* var truet af lukning som følge af pengenød.

Dette foretagende var blevet startet allerede i 1884 af to borgerlige genealoger, etatsråd H.R. Hiort-Lorenzen og arkivassistent Anders Thiset. I 16 år drev de værket som deres egen private virksomhed; men ved århundredskiftet var de gerådet i så stor pengenød, at de enten måtte lukke eller forsøge at finde en anden finansieringsform. Det var i den situation, at Hiort-Lorenzen rettede henvendelse til Klubbens direktør, baron Zytphen-Adeler for at sondere mulighederne for adelens overtagelse af ejerskabet til bogen.¹⁶ Ved dette skridt satte han uafvidende den proces i gang, som otte år senere førte til Adelsforbundets oprettelse.

Baron Zytphen-Adeler og Årbogsforeningen

Med henvendelsen til baron Zytphen-Adeler var Hiort-Lorenzen kommet til den rette mand på rette tid. Schandorphs bredside i *Politiken* og talrige tilsvarende stiklerier i den socialdemokratiske presse havde netop bragt mange adelige sind i kog. Hertil kom også de tilbagevendende perfiditeter om adelens tyske sin-

delag. Derfor var der hos mange adelige en udpræget fornemmelse af, at noget måtte gøres.¹⁷ Problemet var bare, at adelen savnede et samlingspunkt og et talerør, som kunne tage til genmæle mod de mange beskyldninger. Lensbesidderne, som i almindelighed betragtedes som standens naturlige førere og talsmænd, holdt af forsigtighedsgrunde en yderst lav profil. Det var jo dem, som havde mest at tabe, hvis standen ved udfordrende optræden skulle komme til at overklippe den spinkle tråd, som fastholdt det Damoklessværd – lensaflysningstruslen – som grundloven havde bundet op over deres hoveder. Deres forsigtighed er derfor let forståelig.

Sådanne hensyn bandt imidlertid ikke Udenrigsministeriets arkivar, baron Christopher Zytphen-Adeler (1851–1915).¹⁸ Som yngste søn af lensbaron Georg Frederik Otto Zytphen-Adeler var han hverken lens-, stamhus- eller fideikommisbesidder og havde ikke den fjerneste udsigt til nogen sinde at blive det. I sit underordnede embede kendte han desuden på første hånd den sårbare stilling, som fulgte af dagligt at måtte leve med misforholdet mellem at være bærer af en fin titel og et klingende navn på den ene side og en beskeden social status på den anden. Schandorphs hånende bemærkning om hr. greven, som var ude at sprede møg, gik derfor dybt ind hos ham og hans mange ligestillede. Han var desuden frit stillet i den forstand, at han var ugift og derfor kunne vie hele sin store overskydende energi til omfattende foreningsarbejde, herunder også adelens. Han var således administrerende direktør for Klubben i en meget lang årrække, fra 1882 og lige til sin død i 1915.

Fra faderen, som i en længere årrække

var aktiv Venstrepolitiker, medlem af både landsting og folketing og en fremtrædende skikkelse i landbrugets organisationsliv, havde han desuden arvet vilje og evne til engagement.¹⁹ Af politisk observans var han ikke som faderen Venstremand, men konservativ og dertil opfyldt af en usædvanlig stærk standsbevidsthed, som han fra århundredskiftet udmøntede ved at gøre sig til den centrale figur i forsøgene på at samle den danske adel i en standsforening.

Med Hiort-Lorenzens henvendelse så han muligheden for en god begyndelse, og i løbet af få måneder havde han udvirket, at den nye adelige forening, Foreningen til Udgivelse af Danmarks Adels Aarbog, blev dannet, samt at denne overtog videreførelsen af *Adelsårbogen*, som dermed blev adelens ejendom.²⁰ Det lykkedes ham desuden at spænde en række indflydelsesrige lensbesiddere og adelige politikere for vognen. Posten som foreningens formand fra stiftelsen og indtil 1919 blev således besat med fhv. konseilspræsident og udenrigsminister, lensbaron Tage Reedtz-Thott, hvis midtsøgende, moderat konservative holdninger blev afgørende for Årbogsforeningens forsigtige og lidet udfordrende kurs i de følgende år. Også Danmarks første landbrugsminister, kammerherre Knud Sehested blev medlem af foreningens første bestyrelse – en post, som han bevarede til sin død i 1909. Politisk set lå han helt på Reedtz-Thotts forsigtige linie. Disse to garvede politikere blev dermed sikre garantier for Årbogsforeningens upolitiske kurs. I fællesskab forhindrede de, at den udviklede sig til en standspolitisk forening, som det egentlig havde været Zytphen-Adelers plan.²¹

Resultatet blev da, at Årbogsforeningen forblev tro mod det, som fra starten

var blevet fastslået som dens egentlige formål, nemlig at udgive *Adelsårbogen* og lejlighedsvis andre værker af adelshistorisk karakter. Selv under det kraftigst tænkelige pres, som f.eks. i forbindelse med lensafløsningslovens vedtagelse, forholdt den sig tavs, og en gennemgang af forhandlingsprotokollen afslører, at politiske, endsige standspolitiske anliggender aldrig er blevet drøftet hverken af bestyrelse eller repræsentantskab. Foreningen forblev strengt upolitisk, og det er uden tvivl især Reedtz-Thotts og Sehesteds fortjeneste.

Ungdomsoprør – Dristig skal sig funken te . . .

Dette svarede slet ikke til den linie, som Zytphen-Adeler ønskede fulgt. Tværtimod følte han sig provokeret til handling af de mange stiklerier og angreb på adelen, som f.eks. rigsdagsbibliotekar Elberlings.²² Derfor fandt han fortsat, at adelen havde brug for en egentlig standspolitisk forening, som kunne varetage adelige interesser, hvor disse blev truet, og tale standens sag, hvor der var behov for det. I dette synspunkt mente han at finde støtte hos mange yngre adelige, hvis situation mindede om hans egen: yngre sønner eller medlemmer af ikke-jordejende slægter, som var henvist til at ernære sig ved borgerligt erhverv og derfor følte deres adelige standsbevidsthed stærkest truet.

Dette førte til, at han i sommeren 1906 rejste spørgsmålet på et bestyrelsesmøde i Årbogsforeningen.²³ Det skete i den form, at han foreslog foreningens navn ændret til Adelsforeningen og dens formål udvidet til også at omfatte sociale opgaver, f.eks. understøttelse af trængende ældre og unge standsfæller. Des-

uden skulle foreningen søge mandat til at tegne adelen standspolitisk. Han foreslog med andre ord foreningen omdannet til en adelig interesseorganisation. Kunne dette ikke lade sig gøre, måtte der dannes en helt ny forening ved siden af Årbogsforeningen til varetagelse af de nævnte opgaver. Forslaget motiverede han i de mange angreb på adelen og et fra mange sider udtalt ønske om en mere aktiv, praktisk betonet virksomhed end den, Årbogsforeningen hidtil havde stået for. Han henviste i den forbindelse især til et stigende pres fra »de yngre sønner«.

Begge forslag stødte imidlertid på afgjort modstand hos såvel formanden, lensbaron Reedtz-Thott, som kammerherre Sehested. De fastslog begge med forskelligt ordvalg, at en udvidelse af foreningens formål efter deres opfattelse ville være forbundet med store farer, samt at de i øvrigt bestemt måtte modsætte sig en optræden, som kunne virke unødigt udfordrende, og som var ude af trit med tidens sociale og politiske virkelighed. De tilrådede derfor den yderste forsigtighed og fremhævede, at et nederlag i en sådan sag kunne sætte både årbog og Årbogsforening på spil.

Denne afvisning førte Zytphen-Adeler, som utvivlsomt indså, at slaget var tabt, til bittert at bemærke, at »et nederlag måske snarest kunne ventes tilføjet fra aristokratiets spidser, og det var næppe så farligt endda . . . mange af de unge inden for adelen . . . ventede på, at nogen skulle kalde, de ønskede at blive samlede, og det var jo ungdommen, der skulle bære fremtiden«. ²⁴ – Udgangen på det hele blev, at sagen skulle viderebehandles i et udvalg under kammerherre Sehesteds ledelse. Zytphen-Adeler fik end ikke sæde deri, men modtog tvært-

Kammerherre Knud Sehested (1850–1909) var den første danske landbrugsminister (fra 1896) og i øvrigt lillebror til den sidste konseilspræsident fra Højre, Hannibal Sehested (J. Petersen & Søn fot., Det kgl. Bibliotek).

imod et strengt pålæg om ikke at »begynde på at stifte nogen ungdomsforening e.l.«, før udvalget havde sluttet sit arbejde. ²⁵ Hele sagen blev med andre ord grundigt syltet, og Zytphen-Adelers ungdomsoprør var dermed kvalt i denne omgang.

Dette nederlag fratog dog ikke Zytphen-Adeler modet. Han fortsatte ufortrødent sine bestræbelser for at mobilisere den danske adel til modstand mod de fortsatte angreb. Næste konkrete udspil kom mindre end et år senere, helt præcis søndag den 16. juni 1907, da han fejrede sit 25-års jubilæum som Klubbens direktør. I en stor tale benyttede han da lejligheden til at fremsætte en omfattende standspolitisk programerklæring. Det skete på grundlag af et om-

fangsrigt manuskript, som han siden lod trykke og udsende til en stor, repræsentativ kreds af den danske adel.²⁶ Som motto på denne interessante tryksag benyttede han den sentens, som indgår i denne artikels overskrift. Den sammenfatter i få ord hele hans standspolitiske program.

Han indledte pjecen med at opregne de mange angreb på adelen og kritiserede i skarpe vendinger den opgivende holdning, han ofte havde mødt hos medlemmerne af majoratsadelen, som ellers burde være standens selvskrevne førere. Tværtimod drog han af begivenhederne den konklusion, at den eneste vej frem var øget selvfølelse og standsbevidsthed. Det kunne bedst opnås ved organisation: »Adelen må organisere sig – den bør danne sin fagforening – det er herigenem arbejderstanden har vundet sin plads i forholdsvis kort tid og siden hævdet denne, lad os tage lære deraf!«²⁷ Han opridsede derefter konturerne af en sådan interesseorganisation med eget hus, eget presseorgan, egne kompetente organer og egne midler til socialt og standspolitisk arbejde. Den nye forening skulle hedde Dansk Adelsforbund, og den bærende kraft deri skulle ikke være majoratsbesidderne, som Zytphen-Adeler efter erfaringerne fra året før ikke nærede større forventninger til, men derimod »de yngre sønners phalanx«. Dermed ville det blive demonstreret, at standens genfødsel kunne ske uden majoratsbesiddernes medvirken.²⁸

Initiativet skulle, forsikrede Zytphen-Adeler, ikke opfattes som et forsøg på at kvæle Årbogsforeningen. Tværtimod at være konkurrenter skulle de to foreninger støtte hinanden. De kunne muligvis endda have fælles kontorhold. – Skriftet sluttede med følgende manende appel:

»Hvor længe skulle vi tie og tåle? Den der tier samtykker, og den der tåler alt bliver skubbet til side. – For at bøde på miséren er der kun en vej at gå, og det er sammenslutningens vej, det er denne man dristigt bør slå ind på, thi herved kommer adelen igen til som helhed at tjene fædrelandets hellige sag, tifold hellig, hvis vort gamle land nu får en nedgangstid. Gør man dette og følger den angivne vej, så sørger Vorherre nok for resten«.

Her udviklede Zytphen-Adeler altså fuldt det standspolitiske program, som han allerede ved Årbogsforeningens stiftelse i 1901 havde udkastet. Formålet nu som dengang var at mobilisere adelen og genopvække den døende standsfølelse. Men den væsentligste forskel fra situationen i 1901 var nok, at han – belært af erfaringerne i de mellemliggende år – ganske havde afskrevet majoratsadelen som naturlig fører i denne proces. Tværtimod havde han med skriftet kastet den handsken og sat sig i spidsen for et ungdomsoprør – eller måske rettere de yngre sønners oprør – inden for adelens egne rækker. Målet var den organisering, som han anså for uomgængelig nødvendig, men som majoratsadelens ledere havde forpurret af bare forsigtighed. Det var imidlertid ikke forsigtighed, men dristig handling der krævedes, hvis funken skulle blive til lue. Fortsat forsigtighed ville efter Zytphen-Adelers mening tværtimod forvandle funken til aske.

Stiftelsen af Dansk Adelsforbund

Zytphen-Adelers organisatoriske forbi- lede var tydeligvis arbejdernes fagforeninger og bøndernes andelsforeninger, som begge i de forløbne årtier havde opnået iøjnefaldende resultater. Denne

Fabrikation af nye Adelsmænd.

Hop, Borger, i Albertis Maskine,
Saa kommer Du ud med adelig Mine.

En Omgang bare og Blodet bli'r blaåt.
Adler adler — Adel er godt!

Justitsminister Peter Adler Alberti i gang med »fabrikation af nye adelsmænd«. Tegningen hentyder til de naturalisationer af udenlandske adelsslægter, der fandt sted, mens Alberti var justitsminister. Klods-Hans 23. august 1903.

model ville han overføre på adelen i det håb, at en organisering ville tilføre denne gruppe en tilsvarende dynamik. – I farten glemte han blot ét væsentligt forhold, nemlig at den danske adel reelt kun var forenet ved én eneste ting, nemlig adelsnavnet. I alle andre henseender var interesserne vidt forskellige, fordelt som adelens medlemmer var på samtlige socialgrupper i det danske samfund.

Samme efterår, nærmere betegnet den 10. oktober, blev Zytphen-Adelers udspil imidlertid fulgt op ved udsendelse af et fortroligt mærket opråb til den danske adel. Deri opfordredes adelen til at tegne sig som medlemmer af den nye sammenslutning, Dansk Adelsforbund, som bebudedes konstitueret, så snart et tilstrækkeligt antal bekræftende svar var modtaget. Opråbet henviste i øvrigt til den pjece, som Zytphen-Adeler havde udsendt samme sommer. Det var undertegnet af tre medlemmer af Klubbens bestyrelse, nemlig premierløjtnant i Livgarden, baron Daniel Bille-Brahe-Selby, premierløjtnant ved Gardehusarregimentet, greve Frederik Moltke samt naturligtvis Zytphen-Adeler.²⁹

Allerede den 20. december kunne de tre initiativtagere i en fornyet henvendelse meddele, at 354 standsfæller repræsenterende 114 slægter havde tiltrådt opråbet, hvorfor de nu kunne erklære forbundet for stiftet.³⁰ I vinterens løb meldte der sig yderligere 429 under fanerne, således at medlemsskaren ved det stiftende møde i Schimmelmans Palæ den 6. marts 1908 udgjorde 783 personer, fordelt – som Zytphen-Adeler bemærkede i sin velkomsttale – på 548 herrer og 235 damer. Medlemskredsen repræsenterede ikke færre end 141 af de 151 slægter, som i 1908 havde mandlige medlemmer bosiddende her i landet.

Det nye forbund omfattede næsten en trediedel af samtlige her i landet boende adelige over 18 år – et flot resultat af hvervekampagnen og samtidig et håndgribeligt udtryk for, at Zytphen-Adeler havde haft ret i sin påstand om behovet for en sammenslutning.³¹

Medlemslisten afslører i øvrigt, at det i vid udstrækning netop var »de yngre sønners phalanx«, som havde tilsluttet sig forbundet. Derimod er der langt mellem lensbesidderne – og to navne glimrer ganske ved deres fravær, nemlig lensbaron Reedtz-Thotts og kammerherre Sehesteds – formentlig et konkret udtryk for deres misbilligelse af Zytphen-Adelers initiativ.

Den store tilslutning var således i sig selv en betydelig sejr for Zytphen-Adelers bestræbelser for at samle adelen i en organisation. Derimod blev udformningen af forbundets love et lige så klart nederlag for hans tanker om, at forbundet skulle være en slagkraftig fagforening. På dette punkt måtte han se sig på hastig retræte fra positionerne i programskriftet. Allerede i velkomsttalen på det stiftende møde måtte han stærkt betone forbundets sociale opgaver, mens fagpolitiske aspekter kun berørtes i de mest svævende vendinger: »... og hvis vi end ydermere kunne udvide vort mål til en eller anden gang at tage en stor national opgave op, og gå i spidsen dermed, ja så meget desto bedre endnu. Men det hører fremtiden til«. ³² – Der havde tydeligtvis i mellemtiden været modererende kræfter på spil, som virkede ud fra samme forsigtige holdning som tidligere Reedtz-Thott og Sehested.

Dermed var tilbageslaget imidlertid ikke slut. I forbundets første lovudkast lød formålsparagraffen: »Forbundets formål er at samle den danske adel til

hævd om adelens traditioner og til moralsk og materiel støtte for standen«. ³³ Denne formulering rummede stadig en åbning for egentlig standspolitisk virksomhed. Men i forbundets endelige love, således som de blev vedtaget på generalforsamlingen den 13. marts 1909, var denne formålsparagraf ganske ændret. Den lød da i sin helhed: »Forbundets formål er at bidrage til at dygtiggøre yngre standsfæller af begge køn i deres uddannelse og i den af dem valgte livsstilling, at indskrive standsfællers døtre i klostre, at understøtte standsfæller i deres alderdom og samle den danske adel til hævd af og værn om dennes gode traditioner, samt i det hele virke til moralsk og materiel støtte for standen«. ³⁴ – Med andre ord velgørenhed og sociale opgaver.

I løbet af arbejdet med udformningen af forbundets love var Zytphen-Adelers interesseorganisation med politiske overtoner således blevet forvandlet til en understøttelsesforening med selskabelige overtoner, nærmest en slags gensidigt forsikringsselskab. Det var, da det kom til stykket, det, som den danske adels medlemmer på det tidspunkt mente at have mest brug for – et socialt sikkerhedsnet, ikke en politisk kamporganisation. Dette blev altså resultatet af Zytphen-Adelers ungdomsoprør – og det illustrerer måske i et glimt, at grundloven ikke blot havde afskaffet adelens forrettigheder, men også fjernet selve grundlaget for standsbegrebets fortsatte opretholdelse.

Epilog: Adel og Adelsforbund

Med lovenes endelige vedtagelse var tanken om et dansk adelsforbund blevet til virkelighed. Denne sammenslutning eksisterede som selvstændig forening i 75

Lensbaron Tage Reedtz-Thott (1839–1923) overtog 1894 posten som konseilspræsident efter J.B.S. Estrup, men netop denne væltede Reedtz-Thott små tre år senere. Han var efter Estrups opfattelse for forligsvenlig (J. Petersen & Søn fot., Det kgl. Bibliotek).

år, indtil den i 1983 blev sammenlagt med Årbogsforeningen til den nuværende Dansk Adelsforening. Denne forenings primære formål er at sikre fortsat udgivelse af *Danmarks adels årbog*, som med god ret betragtes som de tilbageværende adelslægters vigtigste samlingsmærke. ³⁵

Trods den oppositionelle start blev der ret snart efter Adelsforbundets stiftelse opnået god forståelse mellem adelens to foreninger. I en meget lang årrække havde de kontorfællesskab, efter at Adelsforbundet i 1912 havde erhvervet en ejendom i Dronningens Tværgade –

og endnu senere i Gothersgade. Sidstnævnte ejendom ejes i dag af Dansk Adelsforening. Den splittelse, der i 1908 var optræk til, blev således hurtigt overvundet og afløst af fredelig sameksistens til fælles gavn.

Med sammenlægningen i 1983 af de to foreninger blev Zytphen-Adelers gamle drøm om en samlet forening for den danske adel på en måde omsider til en slags virkelighed. Men der er rigtignok en verden til forskel mellem den selvbevidste stand, som i hans drømme skulle søge kampgejst og styrke ved fælles organisering, og det brede udsnit af danske borgere, som i dag – på grund af deres navn og afstamning – registreres i *Adelsårbogen*. Den danske adel er ikke mere som på Zytphen-Adelers tid en befolkningsgruppe under særligt pres. Den udsættes ikke mere for offentlig latterliggørelse og forhånelser som Schandorphs, og dens medlemmer lever deres liv i ubemærket-hed blandt andre danske borgere.³⁶

Der er naturligvis mange grunde til denne klimaforandring. Men blandt disse er det måske værd især at pege på to. For det første den væsentlige, at adelens medlemmer i 1908, da det kom til stykket, ikke lod sig friste til at udfordre det borgerlige samfund ved en provokerende fagforeningsdannelse, som under alle omstændigheder ville have været en håbløs anakronisme i en tid, hvor standsbegrebet under indtryk af det borgerlige demokrati og det frembrydende industrisamfund ganske havde mistet mening og indhold.

For det andet den, at adelen som nævnt ikke mere af det borgerlige samfund anses for farlig og en trussel mod den demokratiske orden. Det var stadig tilfældet ved århundredets begyndelse, da traumatet efter 1864 og minderne fra

Estruptidens bitre forfatningskampe endnu var levende realiteter. På dette tidspunkt var dele af adelen stadig i besiddelse af privilegier i form af majoraterne – og derfor også en reel magtfaktor, som kunne holdes op som politisk skræmmebillede. Disse sidste privilegier rester forsvandt imidlertid med grundlovsændringen i 1915 og især med lensafsløsningsloven i 1919, som ophævede majoratsinstitutionen og inddrog omkring en trediedel af jordtilliggende til udstykningsformål.

Med disse love skete der en reel ud-slettelse af adelen i Danmark – hvis man dermed mener en befolkningsgruppe, som er i besiddelse af særlige rettigheder. Siden den tid har adelsbegrebet i denne forstand været uden indhold – og derfor også ganske ufarligt. Det 20. århundredes store sociale smeltedigel opslugte adelen som stand og integrerede den i industrisamfundets sociale grupperinger. Det kan man alt efter temperament beklage eller glæde sig over – det var under alle omstændigheder en uundgåelig følge af Danmarks forvandling fra agrarsamfund til industrination.

Stiftelsen af Dansk Adelsforbund vidner om, at denne proces i visse faser var endog særdeles smertefuld for adskillige af de berørte – så smertefuld, at den fremkaldte noget, som kunne minde om et oprør inden for adelens egne rækker. Udgangen på dette oprør vidner imidlertid også om stor besindighed og moderation. Adelens medlemmer udviste ved den lejlighed en politisk modenhed, som sætter de foregående årtiers kulturradikale hetz mod denne befolkningsgruppe i et temmelig grelt lys.

Da Zytphen-Adeler efterlyste dristig handling, tænkte han nærmest på tilbagevenden til en standsbevidsthed, som

allerede på dette tidspunkt var ude af trit med virkeligheden. Den danske adels virkelige dristighed bestod tværtimod i, at den – da den i 1907–08 stod ved skillevejen – valgte at fortsætte på det borgerlige samfunds præmisser. Deraf sprang vel nok ingen adelig lue. På den anden side forvandlede funken heller ikke til aske, således som mange politiske mod-

standere ellers havde forudsagt i sejrsmarschen efter systemskiftet. Adelsens velbetænkte moderation ved netop denne skillevej er formentlig en væsentlig årsag til, at der endnu i dag – næsten 150 år efter grundlovens givelse – stadig findes en befolkningsgruppe, som bærer betegnelsen dansk adel.

Noter

1. Trykt referat af baron Christopher Zytphen-Adelers indledende tale ved det konstituerende møde i Dansk Adelsforbund 6. marts 1908, s. 13 (Dansk Adelsforbunds arkiv).
2. Jfr. Knud J.V. Jespersen, *Danmarks adels årbog 1884–1984. Årbogen, adelen og den historiske forskning* (Danmarks adels årbog, bd. XC, 1982–84, s. 32–46).
3. J.A. Fridericia, *Adelsvældens sidste dage, 1648–1660*, Kbh. 1894.
4. Gustav Bang, *Den gamle adels forfald. Studier over de danske adelsslægters uddøen i det 16. og 17. århundrede*. Kbh. 1897. – Bangs disputats affødte en livlig meningsudveksling mellem Bang og Anders Thiset i *Historisk Tidsskrift* i årene 1897–1900.
5. Sophus Schandorph, *Om adel* (Politiken, 2. aug. 1900).
6. Jfr. baron Zytphen-Adelers bemærkning herom som motivering for at stifte Årbogsforeningen, Forhandlingsprotokol for Foreningen til Udgivelse af Danmarks Adels Aarbog, 1900–1980, s. 2, referat af møde den 18. dec. 1900 (Årbogsforeningens arkiv).
7. Sv. Cedergreen Bech (red.), *Dansk biografisk leksikon*, 3. udg.
8. Emil Elberling, *Adelen i Danmark*. Kbh. 1902 (særtryk af *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, 1902). Et eks. af særtrykket findes i Dansk Adelsforbunds arkiv.
9. Elberling, anf. arb., s. 12.
10. Baron Zytphen-Adeler følte sig således efter eget udsagn yderst »ilde berørt« ved læsningen; C. Zytphen-Adeler, *Den danske adel i nutiden* (trykt som manuskript i 1907 og mærket fortrolig, u. st. og u. d.), s. 4. Se i øvrigt nedenfor vedr. de nærmere tilblivelsesomstændigheder for den 41 sider lange pjece.
11. Optælling i *Danmarks adels årbog*, bd. XXV, 1908, præsenlisterne; jfr. Zytphen-Adelers opførelse i velkomstalen ved det stiftende møde i Dansk Adelsforbund, s. 4 (jfr. note 1).
12. Zytphen-Adelers redegørelse i ovennævnte skrift (note 10), s. 19ff.
13. Smstds., s. 23.
14. Ifølge pjece dateret 16. apr. 1912, udsendt til Klubbens medlemmer i anledning af købet af ejendommen Dronningens Tværgade 7 (Dansk Adelsforbunds arkiv).
15. Om stiftelsen af denne forening og dens virksomhed, se Knud J.V. Jespersen, anf. arb. (jfr. note 2).
16. Smstds., s. 35ff.
17. Ved det allerførste møde, den 18. dec. 1900, i Årbogsforeningen bemærkede Zytphen-Adeler, at han havde modtaget talrige opfordringer til offentligt at besvare angrebene; men efter nøje overvejelse havde han afstået derfra, idet de helst burde besvares »af en journalistisk uddannet pen og helst af en mand, der ikke tilhører aristokratiet«, Forhandlingsprotokol, s. 2 (Årbogsforeningens arkiv).
18. Om baron Gerhard Christopher Zytphen-Adeler, se slægtens stamtavle i *Danmarks adels årbog*, bd. LXVIII, 1951, s. 237–51, her s. 248.
19. Smstds., s. 246; desuden Sv. Cedergreen Bech (red.), *Dansk biografisk leksikon*, 3. udg., samt biografi, forfattet i 1878 af sekretær i Godsejerforeningen Jørgen Jacob Nielsen og besørget i trykken af den biografereades søn, *Georg Frederik Otto, lehnsbaron Zytphen-Adeler*. Kbh. 1910.

20. Zytphen-Adelers levende engagement i sagen fremgår også af en lille håndskrevet billet, bevaret i Årbogsforeningens arkiv. Den er dateret den 1. dec. 1901 – den dag *Adelsårbogens* formelle overdragelse til Årbogsforeningen fandt sted. Det hedder triumferende på denne: »I dag er Adelsårbogen foreningens ejendom – gid held og lykke må følge den!«, undertegnet C. Z-A.
21. Jfr. Jespersen, anf. arb., samt artiklerne om de to politikere i Sv. Cedergreen Bech (red.), *Dansk biografisk leksikon*, 3. udg.
22. Jfr. note 10. Hans holdning fremgår desuden klart af, at han privat tog initiativ til at udsende særtryk af Elberlings artikel til en bred kreds af standsfæller. I den trykte følgeskrivelse, som var dateret 20. nov. 1902, hed det bl.a.: »Når jeg privat tillader mig at fremsende hoslagte særtryk af en artikel i et her udkommende tidsskrift om adelen, da er grunden den, at jeg deri ser en alvorlig opfordring til at slutte sig sammen . . .«. (Dansk Adelsforbunds arkiv).
23. Referat af bestyrelsesmøde i Årbogsforeningen den 16. juli 1906, Forhandlingsprotokol, s. 27ff. (Årbogsforeningens arkiv).
24. Smstds., s. 33.
25. Smstds., s. 34.
26. C. Zytphen-Adeler, *Den danske adel i nutiden* (1907), jfr. note 10.
27. Smstds., s. 5.
28. Smstds., s. 25.
29. Eks. i Dansk Adelsforbunds arkiv.
30. Smstds.
31. Zytphen-Adelers trykte velkomsttale, s. 3ff., samt den trykte medlemsfortegnelse pr. 31. maj 1908 (Dansk Adelsforbunds arkiv).
32. Velkomsttalen, s. 10 (Dansk Adelsforbunds arkiv).
33. Det trykte, men udaterede første lovudkast findes i Dansk Adelsforbunds arkiv.
34. Trykt eks. af de endelige love smstds.
35. I Adelsårbogens seneste udgave, 1982–84, er 196 slægter optaget i præsenslisterne. Deraf har 128 slægter medlemmer med bopæl i Danmark. Præsensdelen dækker rundt regnet 5.000 personer, hvoraf omkring halvdelen bor her i landet.
36. Dette fremgår tydeligt af de senere års avis anmeldelser af *Adelsårbogen*. Da den seneste udgave udkom, omtales den eksempelvis i *Jyllands-Posten* 9. febr. 1986 under overskriften *Nu arbejder adelen*, og gennem artiklen gik en mild forbavelse over, at der vitterligt findes adelige slagtermestre og betitlede politibetjente. Det samme var pointen i omtalen den 1. marts samme år i *Fyens Stiftstidende*. Her lød overskriften *Den usynlige adel*. De to aviser hæftede sig præcis ved de to træk, som i dag gør adelen ganske ufarlig for det borgerlige samfund: Den deler vilkår med alle andre, og den er helt integreret i det moderne samfundsmønster – så fuldstændigt, at den nærmest er usynlig.

De private banker under den første verdenskrig

Af Hans Chr. Johansen

Blandt de mange områder, som den første verdenskrig vendte op og ned på, var pengevæsenet. Indtil suspensionen af guldindløseligheden, som i de fleste lande skete straks ved krigsudbruddet, havde man gennem snart et halvt århundrede vænnet sig til, at guldstandarden var en garant for »et stabilt pengevæsen«, hvad der så ellers skulle forstås ved det. Nu brød denne grundholdning pludselig sammen, og 1914 blev indledningen til en periode, hvor talrige forsøg på at vende tilbage til førkrigsautomatikken skulle slå fejl, og man måtte i stedet søge at finde frem til helt andre midler til regulering af betalingsmiddelmængden.

I Danmark gav den nye situation allerede under krigen, men endnu stærkere i efterkrigsårene, anledning til megen debat om Nationalbankens rolle,¹ og for de private banker ændredes de ydre vilkår for deres virksomhed hurtigt, fordi samfundets forsyning med betalingsmidler og i perioder også betalingssædvanerne blev påvirket af de ekstraordinære forhold.

De første augustdage i 1914 var præget af et run på bankerne. Folk ville have deres opsparede midler ud, måske for at kunne hamstre varer, så længe der var nogen, måske fordi de troede, at det var sikrere selv at ligge med pengene. Dette

var dog et midlertidigt fænomen, som blev søgt imødegået ved en lov om, at der som hovedregel ikke kunne hæves mere end 300 kr. om ugen på indeståender, ved udstedelse af flere sedler og ved en udvidet långivning fra Nationalbanken til de private pengeinstitutter. I løbet af oktober ebbede den ekstraordinære efterspørgsel ud, og det blev nu de mere langsigtede virkninger, først og fremmest den kraftige vækst i likviditeten, der kom til at berøre bankerne mest.

Denne vækst skyldtes først og fremmest udviklingen i den danske betalingsbalance, som det kan ses af tabel 1. I løbet af de fem år steg den private sektors fordringer på Nationalbanken og udlandet med godt 600 mill. kr., og da de forud for krigen kun havde været på ca. 200 mill. kr., var der tale om en firedobling frem til udgangen af 1918, selv om det almindelige prisniveau da kun blev fordoblet.

Tabellen viser, at Nationalbanken bortset fra i 1915 kun foretog små indgreb via salg eller køb af værdipapirer, og via staten skete der kun i 1918 en likviditetsudpumpning. I de tidligere år var staten næsten neutral på det pengepolitiske område, idet de stærkt stigende statsudgifter blev dækket ved øgede skatter og indenlandsk lånoptagelse.

Tilbage står derfor virkningen af betalingsbalancen, hvor overskuddet ved omvekslingen til dansk valuta viser sig ved, at bankerne lod en del af deres kunders valutaindtægter blive stående som tilgodehavender i udlandet, eller gik til Nationalbanken og fik beløbene vekslet til danske kroner, hvorefter denne bank enten lod beløbene stå i udlandet eller vekslede dem til guld.

Samlet var overskuddet på betalingsbalancen i krigsårene formodentlig på over 2 milliarder kr., men da en meget stor del afvikledes ved overførsel af langfristede værdipapirer til Danmark, blev likviditetsvirkningen, som tabellen viser, »kun« på omkring 500 mill. kr., men alligevel nok til at forklare næsten hele stigningen i betalingsmiddelmængden i løbet af krigen.

Når betalingsbalanceeffekten på denne måde fik lov til at slå uhindret

igennem, betød det en meget rigelig likviditet i den private sektor, og da de grupper i samfundet, der modtog indtægterne fra udlandet, havde svært ved at bruge dem på grund af rationering af mange varer og knaphed på andre, steg opsparingen, hvilket viste sig ved stigende indlån i pengeinstitutterne.

På betalingsbalancen var det ikke så meget varesiden, der gav det positive resultat. Kun i 1914 var der overskud på handelsbalancen. Ganske vist var der gode muligheder for eksport, men priserne på importerede råvarer steg endnu stærkere end de danske eksportvarer, så bytteforholdet i udenrigshandelen kom ud for en alvorlig forringelse i krigsårene. Gevinsten i forhold til udlandet viste sig i stedet ved udviklingen i betalingsbalancens tjenesteydelser, hvor navnlig skibsfarten havde gyldne tider. De samfundsgrupper, der havde deres indtægter

Tabel 1: Udviklingen i den indenlandske pengeforsyning 1914-18 – årlige ændringer.

	1914	1915	1916	1917	1918
	mill. kr.				
<i>De private banker</i>					
Tilgodehavender i udlandet	35	7	79	52	73
<i>Nationalbanken</i>					
Seddelomløb	55	14	65	53	112
Private banker på folio	4	4	39	-8	43
Nationalbanken i alt	59	18	104	45	155
<i>Nationalbankens aktiver</i>					
Fordringer på staten	6	1	-21	-18	126
Fordringer på udlandet	13	-3	48	74	17
Fordringer på private banker	12	5	9	-5	-1
Guldbeholdning	18	20	49	14	21
Obligationer og aktier	1	22	12	-5	-7
Øvrige	9	-27	7	-15	-1
Aktiver i alt	59	18	104	45	155

Kilde: Statistiske undersøgelser, nr. 24, Kreditmarksstatistik, 1969, p. 105, Dansk pengehistorie, II, 1968, p. 42.

Det ene af Fyens Disconto Kasses to ekspeditionslokaler, fotograferet ved et direktørskifte i 1906 (Jul. Folkmann fot., Provinsbanken, Odense).

fra denne del af erhvervslivet, var derfor også dem, der havde den største indtægtsfremgang og dermed de største muligheder for øgede indlån.

For de øvrige selvstændige erhvervs-

drivende var det næppe så meget udenrigshandelskonjunkturen isoleret set, der medførte øgede indtægter. Derimod foregik der en betydelig omfordeling i samfundet som følge af, at lønningerne

Tabel 2: Indeks for indtægtsudviklingen 1913-18 (1913=100).

År	indu- stri	Selvstændige i han- del	trans- port	Gård- ejere	Tjeneste- mænd og funktio- nærer	Arbej- dere	Samtlige forsør- gere
1913	100	100	100	100	100	100	100
1914	103	115	103	105	103	102	103
1915	139	221	155	115	112	111	123
1916	213	378	288	155	134	129	166
1917	274	298	314	173	144	141	171
1918	314	364	336	215	177	165	204

Kilde: J. Lindberg: *Indtægtsforskydningen i Danmark 1908-20*, *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 1921, p. 289-319.

ikke fulgte med de kraftige prisstigninger, og mange selvstændige kunne derfor trods stærkt stigende råvareomkostninger forbedre deres indtjening betydeligt.

Et indtryk af denne ændrede indkomstfordeling i samfundet kan fås af tabel 2.

Da det således var de selvstændige i byerhvervene, der havde størst fordel af de ekstraordinære økonomiske forhold, blev det bankerne, der først og fremmest modtog de store indlån. Ved krigsudbruddet var indlånsmassen både i bankerne under ét og i sparekasserne under ét på knap en milliard kroner. Ved krigens slutning var indlånene i bankerne steget til ca. 3,5 milliarder kr., men i sparekasserne kun til ca. 1,5 milliarder kr. Inden for bankverdenen faldt stigningen også ujævnt. Stærkest var den i København, hvor navnlig Privatbanken og Handelsbanken modtog indskud i et omfang, der lå langt over landsgennemsnittet, hvorimod ekspansionen var mindre stærk for Landmandsbanken. Uden for hovedstaden var det kun de lolland-falsterske banker, der havde større indlånstigning end det gennemsnitlige for banksektoren, mens bankerne i Nordjylland havde den relativt laveste tilvækst.

Hvorledes reagerede bankerne så på denne ekstraordinært store tilstrømning af indlån, i samtiden omtalt som »de husvilde penge«?

De mange jubilæumsskrifter, som er udsendt af banker siden 1918, er lidet oplysende på dette punkt. De fleste har næsten ingen omtale af krigsårene eller behandler kun den generelle økonomiske udvikling i store træk uden speciel henvisning til den pågældende banks reaktionsmønster.²

Andre historiske afhandlinger ser i bankernes tilpasning til forholdene et

forspil til 1920'ernes problemer for en række banker,³ men kommer i øvrigt ikke nærmere ind på bankernes transaktioner under krigen.

Endelig har man de offentliggjorte bankregnskaber og årsberetninger at holde sig til. De giver mulighed for at få en grov oversigt over, hvorledes bankerne tilpassede deres egenkapital, likviditet og udlåns sammensætning til den nye situation (jf. tabel 3), men de er meget summariske og fortæller intet om, hvorledes kunderne reagerede på kort sigt, hvilke forskydninger der skete mellem en række forskellige udlånsformer, og hvilke overvejelser i bankerne der har ligget bag den valgte politik.

De mest iøjnefaldende strukturelle ændringer, der kan ses af disse regnskaber, er på passivside, at bankerne ikke udvidede deres egenkapital i trit med indlånstigningen, navnlig ikke ved en tilstrækkelig udvidelse af den ansvarlige kapital, og på aktivside, at aktier og obligationer, hvoraf de sidstnævnte gav en ret lav effektiv rente, kom til at spille en mindre rolle, mens udlån og udeståender i udlandet fik større vægt. Den relativt større kassebeholdning i krigsårene kan måske også tolkes som et udtryk for, at det har været vanskeligt at få anbragt de store indskud.

Fyens Disconto Kasse under krigen

For at få et mere direkte indtryk af, hvad der foregik i de private banker, er det nødvendigt at gå direkte til det oprindelige regnskabsmateriale. Som et eksempel på, hvorledes udviklingen kunne være, er valgt *Fyens Disconto Kasse*, i 1914 landets ældste eksisterende bank og den største i provinsen.⁴ På landsbasis havde Discontokassen da den femtestør-

Tabel 3: S sammensætningen af de private bankers balancer 1913-18.

År ¹	Veksler på ind- landet	Tilgo- deha- vender i ud- landet	Andre udlån	Aktiver			I alt
				Obliga- tioner og ak- tier	Kasse- behold- ning	Andre akti- ver	
				- % -			
1913/14	16	3	46	19	2	14	100
1914/15	15	6	46	17	2	14	100
1915/16	14	5	48	16	3	14	100
1916/17	13	6	49	13	5	14	100
1917/18	14	7	46	13	3	17	100
1918/19	15	7	51	10	4	13	100

År ¹	Aktieka- pital	Reserve- fond	Passiver		I alt
			Indlån	Andre pas- siver	
			- % -		
1913/14	16	4	71	9	100
1914/15	15	3	75	7	100
1915/16	13	3	79	5	100
1916/17	10	3	82	5	100
1917/18	9	3	83	5	100
1918/19	8	3	84	5	100

1. Bankerne havde forskellige statustidspunkter, men de store banker brugte kalenderåret. 1913/14 vil derfor for de fleste midlers vedkommende betyde ultimo 1913 etc.

Kilde: *Statistiske undersøgelser*, nr. 24, *Kreditmarkedsstatistik*, 1969.

ste balance, kun overgået af de tre store københavnske banker og af Københavns Låne- og Discontobank. I løbet af krigen blev Discontokassens balance næsten tredoblet, men stigningen var dog noget mindre end i de københavnske banker, så Discontokassens stilling var i 1918 reduceret til en niendeplads i det nationale hierarki, og i provinsen var Aarhus Privatbank nu en smule større, og den nystartede Den danske Andelsbank A. m. b. a. med hovedsæde i Århus havde også en større balance end Odenseban-

ken.

Discontokassen havde ved krigens begyndelse tre indlånsformer. Vigtigst var indlån på kontrabog, der omfattede den almindelige form for opsparing på anfordring med en relativt langsom omsætning på kontiene. Typisk var de månedlige træk før krigsudbruddet på under 10% af den indsatte masse, men med et noget større træk i terminsmånederne juni og december. De indestående midler blev i hele perioden frem til 1918 forrentet med 4% p.a. Mindre betydning havde indlån

på beviser, hvor de indsatte beløb blev bundet, normalt for tre måneders perioder ad gangen. Renten var på 4,5% p.a. med tilskrivning hvert kvartal, når bindingen blev fornyet. Desuden fandtes en foliokonto, som brugtes af forretningslivet med hyppige ind- og udbetalinger, der månedligt løb op på tre til fem gange det indestående beløb. På grund af lav forrentning (2% p.a. og kun af indeståender på over 100 kr.) lod kunderne sjældent større beløb blive stående på denne konto, som derfor spillede en ringe rolle på bankens balance.

I praksis kunne indlån også ske på en fjerde måde ved, at man indsatte mere på kontokurant, end man trak ud, men hovedregelen var, at kontokurankunderne netto skyldte Discontokassen penge. Umiddelbart før krigen (1. juli 1914) var der kunder med et tilgodehavende på 2,8 mill. kr. opført på kontokurant, men halvdelen af dette beløb skyldte banken til Odense kærnerkasse, Odense kanals administration og Fyns kommunale Telefonselskab. Andre mindre kontohavere med tilgodehavender var nogle fynske sparekasser, nogle af omegnskommunerne og flere af byens sagførere. I perioder, hvor der var nettoindeståender på kontokurant, forrentedes de med 3 eller 4% p.a.

Erhvervslivet brugte derimod typisk kontokurant som en låneform. Den 1. juli 1914 var der 22 enkeltkonti, hvorpå der var trukket mere end 100.000 kr., og blandt dem finder man en lang række af Odenses vigtigste industri- og handelsvirksomheder, de største med lån på fra 500.000 til 700.000 kr. Renten varierede med det almindelige renteniveau i samfundet og var kort før krigen 6% p.a. for de fleste kunder.

Bankens øvrige udlånsformer var lån

mod deponering af værdier i banken, hyppigt i form af værdipapirer, veksel-diskontering og i begrænset omfang prioritetsslån.

En del midler var også anbragt i bankens egen fondsbeholdning, der ved krigsudbruddet for næsten 40% s vedkommende bestod af kreditforeningsobligationer. Yderligere ca. 30% var aktier i industriselskaber og rederier, heraf en del i Odensevirksomheder.

Desuden virkede banken naturligvis som køber og sælger af værdipapirer for kunderne og som betalingsformidler gennem pengeoverførsler via checks, rembourser etc. Der var opbygget et net af korrespondenter, hvoraf de vigtigste var Privatbanken og Landmandsbanken, men der foregik også direkte betalings-transaktioner med faste korrespondenter i Norge, England, Tyskland, Frankrig, Holland og Østrig-Ungarn.

Et samlet indtryk af bankens midler, og hvorledes de var anbragt kort før krigsudbruddet, kan man få af balancen ved udløbet af regnskabsåret 1913/14, som er vist i tabel 4.

I figur 1 er vist den månedlige omsætning på indlån på kontrabog frem til udgangen af 1918, idet det er på denne konto, man må forvente, at korttidsudsving på indlånssiden viser sig mest markant. Tilpasningen af indlån på beviser til en ændret likviditet vil på grund af den tidsmæssige binding først vise sig på lidt længere sigt end de månedstal, der er lagt til grund for figuren, og ændringer på folio afspejler i højere grad udsving i det almindelige handelssamkvem.

Af kurven for træk på indlånene ses tydeligt, at terminsmønstret med stor omsætning i juni og december fortsatte gennem krigsårene, men der er tre enkeltmåneder med hævningsud over det

Tabel 4: Fyens Disconto Kasses balance pr. 30. juni 1914.

Aktiver	(1.000 kr.)	Passiver	(1.000 kr.)
Kassebeholdning	420	Aktiekapital	6.000
Veksler på København	619	Reservefond	1.865
Indenbys veksler	5.954	Indlån på kontrabog	13.397
Veksler på udlandet	288	Indlånsbeviser	3.200
Lån mod depot	6.741	Folio	906
Lån mod prioritet	620	Kontokurant	2.775
Kontokurant	9.601	Korrespondenter m.m.	1.106
Fonds	3.427	Overskud 1913/14	775
Danske banker	978	Diverse passiver	194
Udenlandske korrespondenter	265		
Bankens bygning	180		
Diverse aktiver	1.125		
I alt	30.218	I alt	30.218

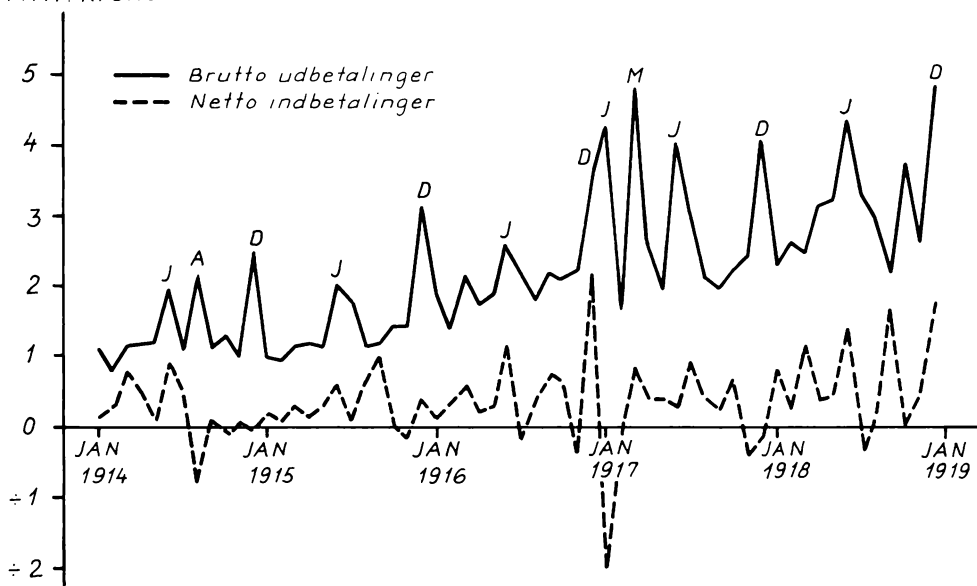
Kilde: Provinsbankens arkiv, kvartalsregnskaber for Fyens Disconto Kasse.

normale, nemlig august 1914, januar 1917 og marts 1917. Af disse er de to første typiske panikreaktioner. I augustdagene 1914 skyldtes det krigsudbruddet,

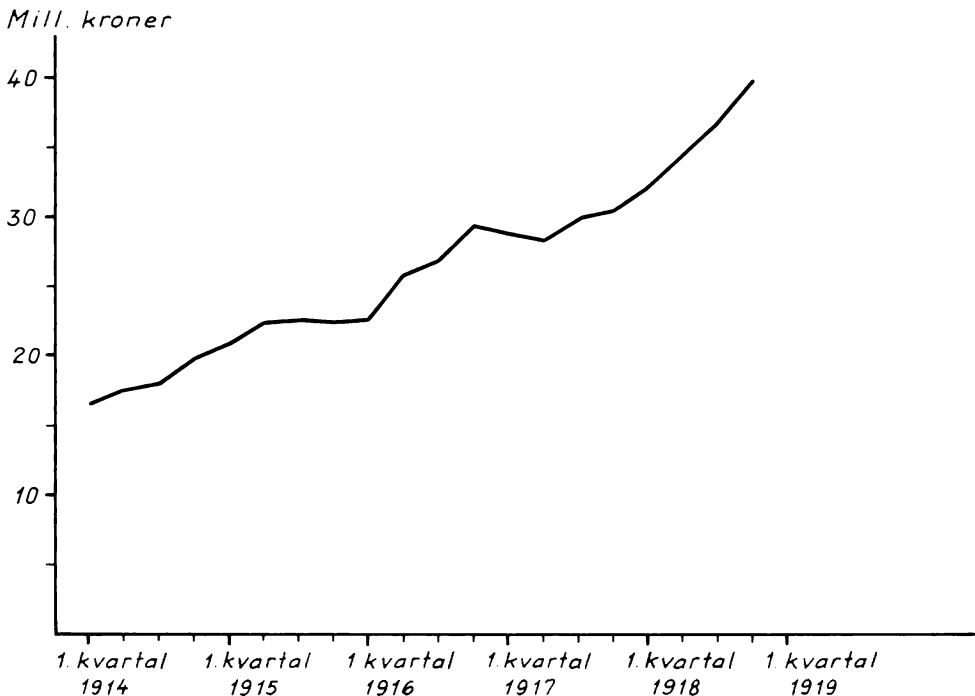
men det er tydeligt af figuren, at denne reaktion var ret kortvarig i Odense. Allerede i september er indsatelserne på opsparingskontoen igen større end udtra-

Figur 1: Bevægelser på indlån på kontrabog.

Mill. kroner

Figur 2: Samlede indlån på kontrabog, indlånsbeviser og folio.

gene. I januar 1917 var run'et på banken endnu større, formodentlig forårsaget af den uklare situation omkring krigens fortsættelse og Amerikas fremtidige rolle i krigen. En amerikansk deltagelse på ententens side og en stærkere tysk indsats i ubådskrigen kunne forventes at føre til en meget vanskelig situation omkring varetølførslerne til Danmark. Også dette run blev dog kortvarigt. Mange af beløbene vendte tilbage igen i løbet af februar. Situationen i marts 1917 var en anden, idet det blot var omsætningshastigheden på bankbøgerne, der steg, men rent faktisk blev der netto sat penge ind i banken. En del af forklaringen er også en specielt stor pengeoverførsel på 1,4 mill. kr., som Discontokassen foretog den 7. marts mellem Privatbanken og Landbo-

sparekassen for Fyn.

Nettovirkningen af bevægelserne ud og ind på alle indskudskontiene (excl. kontokurant) er vist i figur 2, hvor der kan skelnes mellem fem faser. Der er

1) en jævn vækst i krigens første år, hvor man, når der arbejdes med kvartalstal, faktisk ikke bemærker krigsudbruddet.

Så fulgte:

2) en stagnation frem til nogle måneder ind i 1916.

Tilstrømningen af indlån til banken var derimod særlig stærk i to perioder i den resterende del af krigen, nemlig:

3) i de tre sidste kvartaler af 1916 og

5) fra midten af 1917 frem til krigens afslutning.

Væksten var da kun afbrudt af

4) de usikre forårsmåneder i 1917, der er omtalt ovenfor. Det har været i de to sidstnævnte vækstperioder, at banken har stået over for de største problemer med at få anbragt de mange nye midler.

Udviklingen i den første af disse er vist i tabel 5, hvoraf det fremgår, at det lokale erhvervslivs vigtigste låneformer ikke steg i takt med stigningen i indlåsmassen.⁵ Diskonteringen af indenbys veksler var endnu i svag stigen i 2. kvartal af 1916, men faldt derefter meget stærkt, og det øgede lånebehov på kontokurant kunne kun opsuge lidt over halvdelen af de nye indlån. Den tredje vigtige låneform var lån mod deponering af værdier i banken, og denne var stagnerende, indtil banken i slutningen af juli bestemte sig til at indføre en særlig fordelagtig belåning af aktier, som på dette tidspunkt var inde i en gunstig kursudvikling på børsen i København. Til den nye konto, kaldet »aktielån« overførtes nogle konti fra »lån mod depot«, men en væsentlig del af den kraftige stigning på aktielånene, som kan ses i tabel 5, skyldes nye lån. Det havde samtidig den fordel, at banken var mellemhandler ved anskaffelsen af de fleste af aktierne, således at bankens omsætning i værdipapirer og dermed provisionsindtægterne i disse måneder steg kraftigt. I 1915 havde banken i gennemsnit pr. måned købt og solgt for ca. 1,5 mill. kr. fonds. I august 1916 var omsætningen på 10,7 mill. kr. Belåningen skete med beløb af samme størrelse som det, hvortil aktierne var indkøbt, og den kreds af kunder, der benyttede sig af den nye låneform, foretog hyppige udskiftninger af deres portefølje for at drage fordel af kursstigninger. Rederiaktier var blandt de mest eftertragtede. Der var givetvis et betydeligt spekulativt element i de aktiekursværdier, der kunne belå-

nes, således at nogle af lånene på aktielånskontoen må have været ret risikable, set fra bankens side, med mindre man betragtede kunden, der optog lånet, som meget solid som følge af vedkommendes øvrige virksomhed. Den febrilske aktivitet ebbede dog ud i slutningen af 1916, og i begyndelsen af 1917 var bankens fondshandel igen nede på niveauet fra 1915.

Nedgangen i tilgodehavender hos »korrespondenter« dækker næsten udelukkende over en reduktion af indeståenderne i de københavnske hovedbanker. Discontokassen havde normalt kun mindre udeståender hos de ca. 20 udenlandske banker, som den drev forretning med, og omsætningen med disse var svagt faldende frem til udgangen af 1916 – fra ca. 5 mill. kr. pr. kvartal til ca. 3 mill. kr. Der blev i løbet af 1916 åbnet nye forbindelser med banker i Schweiz og USA. Det var lande, som man tidligere kun i begrænset omfang havde haft kontakt med, men det var dog fortsat handelen med Storbritannien og Tyskland, der gav den største omsætning.

I krigens sidste halvandet år steg indlånene næsten lige så stærkt pr. måned som i 1916 (jf. tabel 6). Samtidig viste det sig nu for alvor vanskeligt at finde lånere i Odense. Investeringsniveauet i erhvervslivet blev reduceret på grund af materialemangel, efter at den uindskrænkede ubådskrig havde mindsket tilførslerne af nødvendige råvarer fra udlandet. Der var desuden så stor en købekraft, at alle ikke-rationerede varer, der kunne produceres, blev revet væk til meget profitable priser. Resultatet var, at virksomhederne fik brug for at diskontere færre veksler i banken, og det hjalp kun lidt, at banken i langt mindre omfang end tidligere undlod at rediskontere de odenseanske veksler i andre banker.

Tabel 5: Vækst i de vigtigste konti på Fyens Disconto Kasses kvartalsregnskaber i perioden 1. april - 31. december 1916 (beløb i 1.000 kr.).

Vækst i folio og indlån	6.862
Vækst i øvrige passiver	881 ¹
I alt	7.743
<i>modsvares af</i>	
Vækst i kassebeholdning	-66
Vækst i indenbys vekselbeholdning	-736
Vækst i lån mod depot	-2.381
Vækst i aktielån	8.742
Vækst i lån mod prioritet	-126
Vækst i kontokurant (netto)	3.959
Vækst i fondsbeholdning	-21
Vækst i indeståender hos korrespondenter	-1.374
Vækst i andre aktiver	-254
I alt	7.743
1. Hovedsagelig overskuddet i regnskabsåret 1916.	

Kilde: Provinsbankens arkiv, kvartalsregnskaber for Fyens Disconto Kasse.

Vekselbeholdningen steg kun svagt. Samtidig skete der så store indbetalinger på kontokurant, at mange virksomheder efterhånden kom til at have penge til gode i Discontokassen. En enkelt større tekstilvirksomhed havde således ved udgangen af 1918 et indestående på knap 1½ mill. kr. på sin kontokurantkonto. Desuden indskød de øvrige fynske pengeinstitutter en del af deres ledige midler på kontokurant i Discontokassen. Spare- og Lånekassen for Bogense og Omegn havde således et indestående på godt 300.000 kr. ultimo 1918. Kun på aktielånskontoen var der igen gode muligheder for at ekspandere, efter at handelen havde været nede i en bølgedal frem til september 1917. Samlet kunne bankens normale udlånsformer dog kun absorbere godt 10% af tilvæksten i indlånsmassen.

I den situation måtte banken nødvendigvis se sig om efter nye udlånsmulighe-

der, hvis den skulle være i stand til at forrente indlånene uden at få underskud, så meget mere som udlånsrenten, der ved krigens udbrud var steget med et par procentpoint, nu igen var faldet til førkrigsniveauet. På kontokurant var der endog mange kunder, der fik tilbudt lån til 5,5% p.a. Indlånsrenten lå derimod fast, undtagen for indlånsbeviserne, hvor satsen fra slutningen af 1915 var blevet sat ned til 4% p.a.

Mulighederne for at gå ind på obligationsmarkedet var ikke særligt tillokkende, da den effektive forrentning var lav på grund af stor efterspørgsel. For de fleste kreditforeningsobligationer lå den effektive rente ret konstant i underkanten af 5% p.a. gennem det meste af krigen med kurser for de åbne 4½% serier på over 90. Det vil sige, at rentemarginalen ned til de 4%, som hovedparten af indlånene blev forrentet med, var meget beskedent. Dertil kom, at man kunne frygte

kursfald, når de ledige penge efter krigen måtte forventes igen at forsvinde.

Der var næppe heller større muligheder andetsteds i Danmark for en ekspansion. De lokale banker var overalt i samme situation som Discontokassen.

Tilbage stod som en mulighed at låne beløb ud i udlandet eller at opkøbe udenlandske værdipapirer. Adskillige danske banker valgte denne udvej, som det kan ses af tabel 7. Men det var næsten kun hovedstadsbankerne, der gjorde det i større omfang.

Løsningen for Discontokassen blev den meget simple, at man foreløbig blot lod de overskydende midler overføre til bankforbindelserne i København. Kontanterne, der hobede sig op i kassen, blev indsat i Landmandsbanken. Der afsendes f.eks. i august 1917 hver anden eller

hver tredje dag runde beløb på 100.000 eller 200.000 kr. i sedler til hovedstaden. Checks, som banken modtog fra sine kunder, gik i højere grad til Privatbanken, som var Discontokassens anden københavnske bankforbindelse, og mindre beløb gik også til Revisionsbanken i København. Derimod var der ikke sådanne forretningsforbindelser med Handelsbanken, formodentlig fordi denne bank havde en filial i Odense, der var en konkurrent for Discontokassen. Resultatet af disse overførsler var, at Discontokassen ved krigens slutning havde ca. 7 mill. kr. til gode i Privatbanken og ca. 9 mill. kr. i Landmandsbanken, eller sagt på en anden måde: Mere end en trediedel af indlånene var blot ekspederet videre til København, hvor de har kunnet danne grundlag for hovedstadens bankers eks-

Fyens Disconto Kasses samlede personale, forsamlet i det andet af bankens to ekspeditionslokaler. Foto ca. 1928. Banken havde til huse på hjørnet af Flakhaven og Vester-gade i Odense. (Provinsbanken, Odense).

Tabel 6: Vækst i de vigtigste konti på Fyens Disconto Kasses kvartalsregnskaber i perioden 1. juli 1917 - 31. december 1918 (beløb i 1.000 kr.).

Vækst i folio og indlån	11.360
Vækst i øvrige passiver	2.224 ¹
I alt	13.584
<i>modsvares af</i>	
Vækst i kassebeholdning	279
Vækst i indenbys vekselbeholdning	270
Vækst i lån mod depot	1.151
Vækst i aktielån	4.016
Vækst i lån mod prioritet	-142
Vækst i kontokurant (netto)	-4.061
Vækst i fondsbeholdning	1.216
Vækst i indeståender hos korrespondenter	9.999
Vækst i andre aktiver	856
I alt	13.584
1. Hovedsagelig ikke-udbetalt overskud fra 1917 samt det samlede overskud fra 1918.	

Kilde: Provinsbankens arkiv, kvartalsregnskaber for Fyens Disconto Kasse.

pansion. Med henblik på bankens indtjening var det næppe nogen særligt gunstig disposition, men da pengene stod på kontokurant kunne de hurtigt mobiliseres, hvis der skulle vise sig bedre anbringelsesmuligheder.

På bankens generalforsamling den 25. marts 1918 fandt bestyrelsesformanden det da også nødvendigt med nogle beroligende ord til aktionærerne. Hans forsvar for bankens dispositioner lød: »Vort store tilgodehavende hos korrespondenter er anbragt her i landet, idet vi ikke under de nuværende usikre forhold har ønsket at anbringe noget i udlandet ud over til den daglige forretning. Freden må vel komme en gang, og der vil til den tid sikkert blive brug for kapital, når handel og fabriksdrift skal i gang igen, og lagrene, som nu til dels står tomme, skal forsynes fra bunden af. Til den tid må vi være rede til at imødekomme de krav,

der vil blive stillede til os af vor store kundekreds«.

Problemerne med at få anbragt de ledige midler kan også aflæses af driftsregnskabernes indtægter og udgifter, som er samlet i tabel 8. Bankens balance blev mere end fordoblet i løbet af krigen, men renteindtægterne (diskontoen) fulgte ikke trit med denne udvikling. Det var kun i andet halvår af 1914, at der opnåedes højere renteindtægter pr. udlånt 100 kr. end før krigen. Da udlånsrentesatserne ikke faldt tilsvarende, måtte nettoindtægten af bankens normale virksomhed altså falde på et tidspunkt, hvor inflationen var meget i høj i forhold til datidens erfaringer.

På trods af den indsnævrede rentemarginal kunne banken dog udbetale stigende udbytte, fordi der var andre ekstraordinære indtægter. Aktiekapitalen blev under hele krigen fastholdt på 6

mill. kr., og udbytteprocenten var på 8% i 1913/14, 10% i 1915, 12% i 1916 og 1917 og 15% i 1918. Af tabel 7 ses det, at det var stigningen i fortjenesten på fondsbeholdningen, der muliggjorde udbetalingen af et stigende udbytte, og især, hvad banken fik ud af sine aktier.

Aktiebeholdningen havde ved krigens begyndelse en værdi på ca. 1,6 mill. kr., men med næsten uændret pålydende værdi indgik aktiebeholdningen ved udgangen af 1918 i regnskabet med 3,1 mill. kr. Denne stigning svarer nogenlunde til de 1,4 mill. kr., som banken i løbet af krigen henlagde til reservefondet, og det var derfor hovedsagelig udbytter fra aktierne, der var grundlaget for de 1,02 mill. kr., hvormed udbyttet til bankens aktionærer i krigsårene oversteg de fore-

gående års normale 8%. Der var da også i bankens fondsbeholdning adskillige poster i selskaber, som betalte overordentlig store udbytter i krigsårene.

Det samlede indtryk af en gennemgang af bankens bøger i krigsårene er, at det har været vanskelige år for ledelsen, fordi det var så svært at få anbragt de mange midler, der strømmede ind i kassen. Hovedårsagen til dette var, at stat og nationalbank ikke gjorde noget effektivt for at tilpasse betalingsmiddel-mængden til det aktuelle behov. Desværre har de agerende personer i Discontokassen i disse år ikke efterladt sig direkte udsagn om deres overvejelser i den anledning, så man kan ikke ad den vej finde frem til bevæggrundene for deres dispositioner.

Tabel 7: Aktivposten »veksler på og korrespondenter i udlandet« hos de største banker ved udgangen af regnskabsårene 1914-18.

Bank ¹	1914	1915	1916	1917	1918	Andel af balance 1918 %
	1.000 kr.					
Landmandsbanken	31.905	24.313	47.970	87.780	99.636	9
Handelsbanken	29.045	34.304	57.965	62.489	62.236	10
Privatbanken	16.122	22.350	50.743	44.301	72.349	13
Københavns Låne- og Discontobank	302	619	534	9.225	20.805	9
Fyens Disconto Kasse	256	192	192	85	217	0
Aarhus Privatbank	228	346	234	103	1.773	3
Revisionsbanken	1.195	3.149	5.577	8.104	18.183	9
Københavns private Lånebank	1	3	7	1.286	5.092	7
Håndværkerbanken i København	-	-	-	-	-	0
Vejle Bank	16	625	11	0	9	0

1. Bankerne er rangeret efter størrelse i 1914.

Kilde: *Statistiske undersøgelser* nr. 24, *Kreditmarksstatistik*, 1969.

Tabel 8: Fyens Disconto Kasses regnskaber 1914-18.¹

	1913/14	1914	1915	1916	1917	1918
	1.000 kr.					
<i>Indtægter</i>						
Diskonto	1.386	832	1.620	1.867	2.060	2.316
Provision	86	71	188	207	255	212
Fonds	166	52	416	–	–	–
Obligationsrenter	–	–	–	115	93	124
Udbytte af kursgevinst af aktier	–	–	–	714	349	937
Diverse ²	37	86	38	29	27	38
Indtægter i alt	1.675	1.041	2.262	2.932	2.784	3.627
<i>Udgifter</i>						
Rente af indlån	719	443	912	1.027	1.217	1.420
Rente af indlånsbeviser	23	26	28	33	29	20
Rente af folio	16	9	20	26	24	30
Skat	–	–	30	168	84	250
Administration m. v.	142	84	156	189	226	248
Overskud	775	479	1.116	1.489	1.204	1.659
Udgifter i alt	1.675	1.041	2.262	2.932	2.784	3.627
<i>Overskudsfordeling</i>						
Udbytte	480	240	600	720	720	900
Tantiemer	134	90	226	350	261	417
Til reservefond	161	149	290	419	223	342
I alt	775	479	1.116	1.489	1.204	1.659
<i>Diskonto i % af udlån og andre tilgode- havender</i>						
	5,6	6,4	5,5	5,4	5,2	4,8
1. Regnskabsåret blev omlagt i 1914. Derfor dækker kolonnen 1913/14 perioden fra 1. juli 1913 til 30. juni 1914. Den efterfølgende kolonne omfatter kun et halvt år fra 1. juli 1914 til 31. december 1914, mens de resterende kolonner følger kalenderåret.						
2. Fortrinsvis fortjeneste på valutatransaktioner.						

Kilde: Provisbankens arkiv, kvartalsregnskaber for Fyens Disconto Kasse.

Som helhed var de dog præget af en ret betydelig tilbageholdenhed, og banken kom derfor heller ikke ud for så store

vanskeligheder i efterkrigsårene som adskillige andre danske pengeinstitutter.

Noter

1. Se herom *Dansk pengehistorie*, II, 1968, p. 11ff.
2. Se f.eks. E. Cohn: *Privatbanken i København*, II, 1958 og Carl Thalbitzer m.fl.: *Fyens Disconto Kasse 1846–1946*, 1946.
3. Se f.eks. Søren Mørch: *Det store bankkrak*, 1986, p. 29ff.
4. Provsbanken har været til stor hjælp under udarbejdelsen af denne del af artiklen ved at give tilladelse til at bruge Discontokassens materiale og ved at finde frem til arkivalier, der ikke er afleveret til Erhvervsarkivet. Der eksisterer stadig et detaljeret regnskabsmateriale fra Discontokassen, hvorimod der ikke findes mødereferater eller breve, der kan give oplysninger om direktionens overvejelser om, hvorledes den ekstraordinære situation skulle imødegås.
5. Den efterfølgende gennemgang af udviklingen på de enkelte konti er baseret på regnskabsmateriale fra banken, der er afleveret til Erhvervsarkivet, navnlig kassebøger, kontokurantprotokoller og folioprotokoller.
6. *Fyens Stiftstidende*, den 26. marts 1918.

Uddannelsespolitik efter systemskiftet (1901-20)

Af Helge Larsen

Loven om højere almenkoler af 1903 er blandt de første frugter af systemskiftet 1901. Den var forberedt i 1890'erne under drøftelser i pædagogiske og akademiske kredse, der i det væsentligste hørte til venstre fløj af Venstrereformpartiet. Systemskiftet åbnede vejen for lovens vedtagelse og sikrede den en let gang gennem folketing og landsting. Egentlig modstand kom kun fra gammelgrundtvigske kredse i Det moderate Venstre og fra nogle få Højremænd.

Hvad der var gået forud for lovens vedtagelse, skal ikke omtales her. Det er udførligt og fortrinligt behandlet i Vagn Skovgaard-Petersens doktordisputats: *Dannelse og demokrati*, 1976.

Hensigten med dette lille bidrag er at søge at beskrive hovedtrækkene i de bestræbelser, der de næste to tiår udfoldedes for at øge uddannelsesmulighederne for de unge, der kun modtog folkeskolens syvårige undervisning.

Hovedsigtet med almenkoleloven var at slette det gamle, skarpe skel mellem latinskole og almueskole, som børneskolen hed indtil folkeskoleloven af 1899. Skellet slettedes ved at indføre mellemkolen som forbindelsesled mellem folkeskole og gymnasium, tydeligt udtrykt i lovens første paragraf:

»I tilslutning til folkeskolens undervisning for børn i 11-12 års alderen medde-

les den højere almenundervisning først i mellemkolen, siden i gymnasiet«.

I udkastet til loven og i den skikkelse, den havde efter vedtagelse i Folketinget, hed det ikke gymnasiet, men ungdomsskolen. Landstinget krævede imidlertid ordet gymnasiet indsat i stedet for ungdomsskolen.

Måske lå der nostalgi bag. Gymnasium havde rod i antikken. Så var dog ordet bevaret i skolesystemet!

Ud over »enhedsskolen«, der skabtes med mellemkolen som forbindelsesled til gymnasiet, sigtede almenkoleloven mod et nyt dannelsesbegreb. Græsk og latin bevaredes som hovedsprogene i det, der nu hed den klassisk-sproglige gren. Fransk, engelsk og tysk blev hovedsprogene på den nyoprettede ny-sproglige gren. Dansk blev styrket på alle tre grene – matematisk-fysisk gren var indført 1871 – og kendskab til nordiske sprog indførtes i alle tre grene i forbindelse med danskundervisningen. Kort sagt, det fremstormende, fremskridtsbejstrede ny århundrede satte sit præg på det ny dannelsesideal. Antikkens dominans i den gamle skole var til ende. Det ny fag oldtidskundskab skulle føre eleverne ind i forståelse af antikkens betydning for europæisk kultur og civilisation.

Betegnelsen ungdomsskole i stedet for

K.M. Klausen (1852–1924) var læreruddannet og 1893 en af de to første socialdemokrater, der indvalgte i Københavns borgerrepræsentation. Fra 1895 var han tillige medlem af Folketinget (Odense Centralbibliotek, Lokalhistorisk Afdeling).

latinskole skulle understrege det afgørende brud med fortiden og samtidig tilkendegive, at den højere almindannende undervisning havde sit mål i sig selv. Studentereksamen skulle stadig være adgangsvejen til universitetet, men dens kompetence var et biprodukt af den almindannende undervisning. Det fremgik klart af lovens § 3, der fastslog, at ungdomsskolen i tilslutning til mellem-skolen skulle give sine elever en fortsat højere almenundervisning, »som tillige afgiver det nødvendige grundlag for videregående studier«.

Den formulering ændredes ikke, selv om Landstinget gennemførte, at ordet

ungdomsskole udskiftedes med gymnasium.

Ungdomsskolen gled dog ikke ud af den pædagogiske og politiske debat. Nu drejede det sig om de 14-18 årige, som ikke fik anden skolegang end folkeskolens syv år.

Denne store gruppe unge blev nok lidt reduceret ved den lettere adgang til gymnasiet – men ud fra en social betragtning, der underbyggedes af industrialismen og urbaniseringen, stod mellem-skole og gymnasium først og fremmest som et tilbud til unge fra bedre stillede hjem. Der krævedes skolepenge i mellem- og real-skole og gymnasium. Dertil eget køb af lærebøger. Et vist antal fripladser bødede på det, men langtfra tilstrækkeligt.

Det er i det hele taget karakteristisk, at udbygningen af det danske undervisningssystem efter 1814 koncentreredes om børn fra bedre stillede hjem og tog sigte på dem, der havde sans og evne for, hvad der populært kaldtes »boglig lærdom«.

Trods sin demokratisering var almen-skoleloven af 1903 stadig præget heraf, som tilfældet havde været med loven om almindelig forberedelseksamen 1883 og ændringen af almueskolen 1856, der åbnede adgang til at indføre realundervisning i købstæderne.

Ud over de to sidstnævnte uddannelser og den gamle latinskole var der i slutningen af 1800-tallet tekniske skoler og handelsskoler for lærlinge og nogle få efterskoler samt en del private kurser, deriblandt nogle meget ansete studenterkurser i København. Højskoler og landbrugsskoler optog ikke elever under 18 år, husholdningsskoler normalt heller ikke.

Alle disse skoleformer forudsatte betaling af skolepenge. I lærlingskolerne

var det dog læremesteren, der betalte.

Alle andre 14-18 årige end de, hvis forældre kunne betale uddannelse, var henvist til aftenskolen. Den var indført 1814 i almueskoleanordningerne og blev tilbudt »den ungdom som har været til konfirmation, men desuagtet ønsker at følge skolen for dér at øve sig videre i skrivning eller regning eller tage del i anden nyttig undervisning«.

Aftenskolen kom langsomt i gang og fortrinsvis i landdistrikterne. Den oplevede en betydelig vækst efter 1870 både i antal skoler, antal elever og med udvidet fagrække. Den søgtes ikke blot af unge, men også af voksne, der følte savnet af viden og kundskaber. At mange byboer også følte dette savn, var Studentersamfundets Aftenundervisning for Arbejdere i København fra 1882 et stærkt vidnesbyrd om. Den var skabt på privat initiativ, og på samme måde kom en lignende aftenundervisning i gang i nogle købstæder.

Regler for aftenskole fandtes ikke i skolereglementet af 1814 for København, og Højres flertal i borgerrepræsentationen tog intet initiativ. Først da liberale og socialdemokrater havde erobret flertallet i borgerrepræsentationen 1897, etableredes Københavns kommunes fortsættelsesundervisning.

Ordførende for den nye undervisning var to folketingsmænd, begge pædagoger, Herman Trier, liberal, og K.M. Klausen, socialdemokrat, begge knyttet til Studentersamfundets Arbejderundervisning, Trier dens mangeårige formand, Klausen som lærer.

Efter systemskiftet blev Trier Folketingets formand og deltog derfor ikke i det egentlige lovgivningsarbejde, mens K.M. Klausen blev særdeles aktiv for at forbedre undervisningen for dem, der

alene var henvist til folkeskolens syvårige undervisning.

Allerede i folketingssamlingen 1903/04, året efter almenskolelovens vedtagelse, stillede han til folkeskoleloven et ændringsforslag, der i meget kan ses som forløber for den fri mellemkole, der indførtes godt 30 år senere.¹

Forslaget var en opfordring til kommunerne om at indrette deres folkeskole, så eleverne kunne føres frem til samme mål som eksamensmellemkolen eller for den konfirmerede ungdom oprettede fortsættelsesskoler – dag- eller aftenskoler – der ikke forberedte til nogen særlig eksamen. Staten skulle i sådanne tilfælde påtage sig halvdelen af udgifterne.

Kultusminister J.C. Christensen afviste forslaget. Folkeskoleloven var gennemført fire år tidligere. Det var for tidligt at tage den op til eventuel revision. K.M. Klausen havde nok heller ikke ventet sit forslag gennemført, men havde præciseret et led i socialdemokratisk skolepolitik.

Året efter stillede han forslag om, at der skulle bevilges 30.000 kr. til aftenskoler i købstæderne. Aftenskolerne på landet havde siden 1895 haft en finanslovbevilling, der nu var på 30.000 kr. Forslaget blev afvist, bl.a. med den tekniske begrundelse, at en helt ny bevilling ikke kunne gennemføres ved ændring af en gældende bevilling.²

Oktober 1904 foreslog J.C. Christensen så en bevilling til aftenskolen i købstæderne. Baggrunden var, at han fra arbejderaftenskoler i Århus og Fredericia havde modtaget ansøgning om statsstøtte. Aftenskolen i Århus havde eksisteret siden 1872, haft 1.800 elever, fortrinsvis håndværkere og arbejdere, der var blevet undervist i dansk, skrivning og reg-

ning, hvortil var kommet foredrag. Byen havde givet et årligt tilskud på 200 kr. og deltagerne betalt 1,50 kr. pr. vinter. Skolen i Fredericia var begyndt 1897 og havde fra 25 til 45 elever i alderen 20–40 år. Skolefonden havde ydet tilskud.

Disse oplysninger meddelte han finansudvalget med tilføjelse om, at en sådan indsats burde støttes. Der afsattes derfor 500 kr. til støtte for aftenskolen i købstæderne, og den fik sit eget kontonummer. Bevillingen øgedes under skiftende ministerier og var steget til 5.000 kr. i 1920.³

Samtidig med bevillingen til købstad-aftenskolen øgedes bevillingen til aften-

En foregangsmand både på aftenskolens og på biblioteksvæsenets område, lærer Jørgen Banke (1877–1953) fra Esbjerg (Odense Centralbibliotek, Lokalhistorisk Afdeling).

skoler på landet til 32.000 kr., og dér blev beløbet til 1920.

Opildnet af J.C. Christensens handle-måde kom K.M. Klausen så 1905 med forslag om på finansloven 1906/07 at øge bevillingen til landaftenskolen til 35.000 kr. og at bevilge 31.000 kr. til aftenskoler i købstæderne og i København, men så stor en forøgelse – mere end en fordobling af bevillingen til aftenskolerne – kunne kultusminister Enevold Sørensen ikke acceptere. Den nedstemtes.⁴

December 1906 gik K.M. Klausen så et skridt videre. Han stillede på sit partis vegne forslag om nedsættelse af en skolekommission, der skulle forberede en reform af folkeskolen. Blandt de punkter, der foresloges behandlet, var: Opretelse af fortsættelsesskoler til den konfirmerede ungdom. Forslaget kom overhovedet ikke til behandling.⁵

På baggrund af hvor mange forslag til folketingsbeslutning der i vore dage fremsættes og behandles, synes det ikke så lidt hovent at negligere et væsentligt forslag, fremsat af en gruppe, der talte 24 af Folketingets 114 medlemmer, men der var sket afgørende politiske ændringer 1905–06. Den radikale fløj af Venstrereformpartiet var blevet udelukket og havde dannet Det radikale Venstre. J.C. Christensen blev konseilspræsident og byggede sin politik på forlig med de fri-konservative og Det moderate Venstre i Landstinget. I Folketinget rådede han over nøjagtigt halvdelen af medlemmerne. Det blev en periode med mange og væsentlige reformer, men den sluttede brat, da hans just afgåede justitsminister P.A. Alberti september 1908 meldte sig til politiet som skyldig i bedrageri og falsk. J.C. Christensen gik af som regeringsleder, og de følgende år var stærkt præget af opgør om Albertisagen og ue-

Munch'en gaar i Enge —

Og Munch han breder ud sin Frakke saa graa
og be'r K. M. Klausen at knæle derpaa.
Kom falridde—ridde—ralla,
Kom falridde—ridde—ralla!

Alfred Schmidt havde næsten hver uge en fremragende kommentar til politiske begivenheder i Klods-Hans. Han har her (17. april 1914) tegnet K.M. Klausen og P. Munch i anledning af en episode i Folketinget.

nighed om forsvarslovene.

I disse år voksede imidlertid antallet af aftenskoler i byerne. Lærer i Esbjerg Jørgen Banke var forgrundsfigur. Han fik oprettet en aftenskoleforening i Esbjerg. Selv blev han formand, og i bestyrelsen sad lærere og elever. Den første vinter meldte der sig 300 til undervisning. Det gav mulighed for en betydelig fagrække. Den lokale folkeuniversitetsafdeling blev inddraget i arbejdet, og undervisningen tilrettelagdes, så eleverne kunne følge foredrag i folkeuniversitetet. Søndag eftermiddag var der oplæsning.⁶

Efter et par års erfaring med denne folkeoplysende virksomhed udsendte Jørgen Banke en lille bog: *Nogle aftenskolers undervisningsplaner og styrelsesforhold*, 1908. Den satte andre i gang, og de samledes i Dansk Købstæders Aftenskoleforbund, der var den første organisation af aftenskoler.

På baggrund af denne nye udvikling i købstæderne gik K.M. Klausen atter i aktion. Februar 1912 foreslog han i Folketinget nedsættelse af en kommission om oprettelse af skoler for den konfirmerede ungdom. Han henviste til de gode resultater, Münchens skoledirektør Kerschensteiner havde opnået med en obligatorisk skole for de 14-17 årige, der modtog dels praktisk-faglig, dels almindelig undervisning. K.M. Klausen ønskede ikke en obligatorisk undervisning, men lagde vægt på, at det blev dagundervisning. To trediedele af en ungdomsårgang modtog ikke undervisning efter folkeskolen, anførte han ud fra statistiske undersøgelser. Det var en tilstand, som hele nationen burde kunne samles om at bringe til ophør.⁷

Forslaget fik en god modtagelse, men det indvendtes, at yderligere oplysninger

burde skaffes frem. Kultusminister Jacob Appel satte derefter fuldmægtig Frederik Graae til at udarbejde en oversigt over ungdomsskoleforhold i nogle europæiske lande. Den forelå 1913 med titlen: *Fortsættelsesundervisning i Danmark og enkelte stater i udlandet*.

Ordet fortsættelsesundervisning gik lidt efter lidt af mode. I stedet talte man om ungdomsskolen, især efter at Ungdomsskoleforeningen var dannet 1915 med lærer A.M. Fogh som formand og Jørgen Banke som sekretær.

En ny regering var kommet til efter folketingsvalget 1913, der gav radikale og socialdemokrater flertal. C.Th. Zahle var regeringsleder i en radikal mindretalsregering, der støttedes af Socialdemokratiet. Kultusminister var S. Keiser-Nielsen.

På finansloven for 1915/16 indføjede han en bevilling på 15.000 kr., hvoraf der ydedes tilskud til »etablering og drift af kommunale efterskoler eller af anden af en kommune indrettet, uden betaling ydet fortsættelsesundervisning, der gives som dagundervisning og ikke tager sigte på eksamen«.⁸

I det ministerielle sprog er der ikke spor af nye betegnelser, men rent faktisk kaldtes de skoler, der oprettedes efter bevillingen, for ungdomsskoler. Senere udvidedes bevillingen til også at omfatte ungdomsskoler, der oprettedes af private skoleforeninger. Bevillingen øgedes år for år og var på finansloven for 1920/21 nået op på 95.000 kr.

Efter et par års forløb, der kan betragtes som en forsøgsperiode, fastsattes nærmere regler for ungdomsskolen i et cirkulære. Fagrækken var omfattende: dansk, regning, skrivning, fremmede sprog, bogholderi, maskinskrivning, sundhedslære, samfundslære, landbrugs-

fag, tekniske fag, husgerning og håndgerning.

Der opstilledes tre typer af ungdomsskoler: 1) kommunale eller private efterskoler af seks måneders varighed, 2) fortsættelsesklasser med 18-30 timers undervisning om ugen hele året eller fireseks måneder, og 3) undervisning én dag eller to eftermiddage om ugen og mindst fire timer ugentlig i 15 uger.

Statstilskuddet var 75 pct., for skoler oprettet af private skoleforeninger dog kun 50 pct.⁹

Det viste sig hurtigt, at interessen for ungdomsskolen var stærkest på landet. Det var utilfredsstillende, især for Socialdemokratiet og K.M. Klausen. Byerne skulle med. Derfor genoptog K.M. Klausen sit beslutningsforslag fra 1912 og ændrede det til et egentligt lovforslag, fremsat i begyndelsen af 1918. Den væsentligste ændring i forhold til hans forslag af 1912 var, at ungdomsskolen skulle være obligatorisk. Det var alle andre partier imod. Keiser-Nielsens afvisning var dog til en vis grad imødekommende, idet han forstod, at det obligatoriske mere var rettet mod arbejdsgiverne end mod de unge. Var undervisningen obligatorisk, kunne arbejdsgiverne ikke nægte de unge fri til deltagelse, når skolen skulle være dagskole. Dagskolen var der stort set enighed om. Keiser-Nielsen mente, at man burde give ungdomsskolen endnu et par år, før man overvejede ændringer.¹⁰

Derved blev det. Klausens forslag blev liggende i udvalg.

Godt et halvt år senere fremsatte Keiser-Nielsen så et forslag om nedsættelse af en skolekommission til at gennemgå hele lovgivningen om uddannelse og

Kultusminister S. Keiser-Nielsen (1856–1926) var præst på Lolland, da han i 1913 fik sæde i ministeriet Zahle. Kultusministeriet deltes i 1916, og Keiser-Nielsen beholdt Undervisningsministeriet (Elfelt fot., Det kgl. Bibliotek).

komme med forslag til ændringer, der kunne omfatte såvel pædagogiske som økonomiske og administrative forhold. Alle partier sluttede op om forslaget. Kommissionen fik 25 medlemmer, deriblandt en af undervisningsministeren udpeget formand. Dertil valgte Keiser-Nielsen K.M. Klausen. Kommissionen fik et år til sit arbejde. Den brugte mere tid. Betænkningen kom først 1923 og blev grundlaget for skolereformerne i 1930erne.¹¹

Noter

(Forkortelser: Rtd. *Rigsdagstidende*. RtdF. *Folketingets forhandlinger*. RtdL. *Landstingets forhandlinger*, A, forslag til love, B, betænkninger, C, vedtagne love).

1. RtdF. 1903/04, sp. 3804, B, sp. 878 og 886.
2. Rtd. 1904/05, A, sp. 1777, sp. 1281.
3. Rtd. 1904/05, B, sp. 198.
4. Rtd. 1906/07, B, sp. 510–511.
5. Rtd. 1906/07, A, sp. 3275

6. *Aftenskolens historie*, s. 69–70.
7. RtdF. 1911/12, sp. 8497 og 8597, A, sp. 290.
8. Rtd. 1914/15, A, sp. 290.
9. Undervisningsministeriets cirkulære 10. okt. 1917.
10. RtdF. 1917/18, sp. 3329, A, sp. 3869, B, sp. 3065.
11. RtdF. 1918/19, sp. 1819, 1926, 1985, 2040, 2639, 2671. RtdL. 1918/19, sp. 748, 1002, 1006, A, sp. 3107, B, sp. 1926, 1988, 2040.

Litteratur

Jørgen Banke: *Nogle aftenskolers undervisningsplaner og styrelsesforhold*, 1908.

Folkeskolen og den socialdemokratiske rigsdagsvirksomhed, 1907.

Frederik Graae: *Fortsættelsesundervisning i Danmark og enkelte stater i udlandet*, 1913.

Henning Nielsen (red.): *Aftenskolens historie i Danmark*, 1987.

Roar Skovmand: *Lys over landet*, 1946.

Vagn Skovgaard-Petersen: *Dannelse og demokrati*, 1976.

De allierede og det slesvigske spørgsmål på fredskonferencen i Paris 1919

Af Kay Lundgreen-Nielsen

Afslutningen på den første verdenskrig gav Danmark mulighed for at generhverve nogle af de landområder, der gik tabt ved krigen 1863–64. På fredskonferencen i Paris foråret 1919 blev der truffet principiel beslutning om, hvorledes grænsen mellem Tyskland og Danmark skulle fastlægges. Denne artikel vil beskæftige sig med stormagternes politik, der førte frem til beslutningen om folkeafstemninger i to zoner. Efter underskrivelsen af freden med Tyskland (Versaillestraktaten) den 28. juni 1919 opstod problemerne mellem stormagterne om udførelsen som følge af deres uoverensstemmelser siden 11. november 1918 om politikken over for Tyskland. I Danmark blev fortolkningen af fredstraktaten hurtigt et led i det indenrigspolitiske spil for og imod den radikale regering under C.Th. Zahle.¹

Den danske side af Slesvigproblemet løst i 1919 er velbelyst i den foreliggende litteratur, og de nyeste værker har ved brug af tysk, engelsk og fransk arkivstof belyst danskernes kontakter med de allierede forhandlere i Paris. Ingen har udførligt beskæftiget sig med den amerikanske holdning. En samlet redegørelse for de allieredes opfattelse af Slesvig-

problemet ud fra det nu tilgængelige allierede kildemateriale findes ikke. En tilfredsstillende redegørelse for de tyske holdninger til fredskonferencens problemer savnes stadig.²

Sigtet med denne artikel er på grundlag af den hidtidige danske og især den internationale forskning om Versailleskonferencen generelt og om Slesvigproblemet specielt at fremhæve nogle træk i den allierede politik og derved sætte de danske aktørers udsagn og handlinger ind i den internationale sammenhæng. Perspektivet i den hidtidige danske forskning har hidtil kun i ringe grad været at se Slesvigproblemet fra allieret side som et af de mange spørgsmål, som stormagterne måtte beskæftige sig med, dels i fredsplanlægningen, dels på fredskonferencen.

Set i den europæiske sammenhæng kom Danmark meget heldigt ud af både den første og den anden verdenskrig. Det skyldtes i ringe grad en dansk indsats, men var et resultat af de omgivende stormagters interesse for det danske område eller mangel på samme.³ En række lande i Europa, små som store, krigsførende eller neutrale, vindende eller tabende fik i 1920'erne og i 1930'erne efter-

virkningerne af den første verdenskrig at mærke. På mange områder var 1914 et langt større skel end 1945.

Det kan næppe undre, at taberlande som Tyskland, Østrig, Ungarn og Tyrkiet fik store politiske og økonomiske problemer. Men også en sejrrig nation som Italien fik i 1920'erne hurtigt alvorlige indre problemer, der i 1922 resulterede i, at fascistene B. Mussolini blev udnævnt til statsminister og i løbet af få år oprettede et diktatur.

Danmark fik i den første verdenskrig lov at opretholde sin neutralitet og kunne, om end under voksende vanskeligheder, handle med begge krigens parter, dets to største kunder, England og Tyskland. Det undgik dermed at blive krigsskueplads. Et land som Belgien, hvis neutralitet endog var garanteret af stormagterne, blev derimod ved det tyske angreb august 1914 part i krigen og besat af tyskerne efter forgæves modstand. På trods af belgiernes lidelser under krigen og på trods af deres heltemodige krigsindsats, der så ofte blev fremhævet i de allieredes velsmurte krigspropaganda, så blev fredsforhandlingerne en brat opvågning for de belgiske ledere, der var ganske uvante med storpolitikens barske realiteter. De måtte se på, at de slet ikke blev inviteret med til de besluttende forhandlinger i Paris, og deres krav blev kun i ringe grad opfyldt. England behandlede det neutrale Holland bedre end det medkæmpende Belgien. En god og tro indsats på allieret side var således ingen garanti for et godt resultat af fredsslutningen. Det afgørende var, om et lands ønsker svarede til de dominerende stormagters politik *efter* krigen.⁴

Det neutrale Spanien havde ligesom Danmark haft en økonomisk vækst under den første verdenskrig, men dette

samfund, der var præget af en meget stor ulighed i fordelingen af velstand, fik ved den voksende rigdom en endnu skævere fordeling. Den russiske revolution i 1917 var en inspiration til væbnede oprør. I kølvandet på krigen fulgte i det neutrale Spanien omfattende sociale uroligheder med besættelser af godser og gadekampe. Det endte i 1923 med et militært statskup, der i syv år bragte Spanien et diktatur under general Primo de Rivera.⁵

Danmark undgik de helt store omvæltninger efter 1918. Trods krisen for kongemagten i 1920 så blev monarkiet ikke som i det meste af det øvrige Europa afskaffet til fordel for republikken, der for de nye eller nydannede stater som de baltiske stater, Polen, Tjekkoslaviet og Østrig blev den naturlige statsform. I Tyskland afskaffedes ikke alene kejserdømmet og den preussiske konge, men også alle fyrsterne i de tyske enkeltstater. Jordreformerne i Danmark i 1919 var moderate i forhold til, hvad der skete flere steder i Europa, f.eks. i Jugoslavien og Rumænien for slet ikke at tale om de meget radikale ændringer i Rusland efter 1917.⁶

Danmark fik opfyldt et mangeårigt udenrigspolitisk mål, nemlig generhvervelse af de danske dele af Slesvig. Årsagen hertil må især søges i den politik, som de sejrende stormagter, USA, England og Frankrig førte på fredskonferencen foråret 1919.

Troels Fink bemærker i sit store værk om delingen af Sønderjylland 1918–20 med rette, at for de allierede var Slesvig et mindre anliggende, men for Danmark var det et stort problem. Dette forhold afspejles også i den internationale litteratur om fredskonferencen, der enten ikke behandler emnet eller kun giver det ringe omtale, medens der, naturligt nok,

findes udførlige danske fremstillinger. De internationale rammer var imidlertid helt afgørende for den fundne løsning.

De internationale rammer for løsningen af det slesvigske spørgsmål

1. Fredskonferencens organisation

Ud fra den allierede krigspropaganda og ikke mindst ud fra præsident Woodrow Wilsons mange taler om den nye måde at organisere de internationale forhold på efter krigen havde mange i offentligheden i Europa den opfattelse, at fredsforhandlingerne ville foregå i størst mulig åbenhed. Dette blev ikke tilfældet og havde heller aldrig været Wilsons hensigt. Resultaterne af forhandlingerne skulle derimod være offentlige, d.v.s. at praksis fra før 1914 med hemmelige aftaler mellem staterne skulle være slut.

De deltagende stater fik heller ikke lige meget at skulle have sagt. Reelt betød konferencens organisation, at stormagterne USA, England, Frankrig, Italien og Japan traf de egentlige afgørelser. Om forholdet til Tyskland var det i virkeligheden kun de tre førstnævnte stater. Stormagterne delte i januar-februar 1919 opgaverne sådan, at de detaljerede spørgsmål blev forberedt i en række kommissioner, f.eks. territorialkommissioner, bl.a. en belgisk-dansk kommission. Andre spørgsmål blev forelagt for et timandsråd bestående af de fem stormagters stats- og udenrigsministre, efter behov ofte suppleret med deres eksperter. Timandsrådet fungerede til den 24. marts 1919, hvorefter statslederne startede med formelt private møder i Wilsons bolig i Paris. Det blev kaldt de fire stores møder, men omfattede ofte kun de tre, nemlig præsident Wilson og stats-

ministrene G. Clemenceau og Lloyd George. Statsminister V. Orlando fra Italien forlod en tid Paris i vrede, og han forstod i øvrigt ikke engelsk, som var det sprog, de tre øvrige forhandlede på. Alle afgørende beslutninger om freden blev taget efter den 24. marts 1919. Udenrigsministrene fortsatte med en række møder i et femmandsråd.

Det er værd at erindre, at en fredskonference med så mange deltagende stater (32) og så store problemer ikke var prøvet siden 1814–15. Træningen i samarbejde mellem landene og inden for staterne var ikke stor, selv om krigen midlertidigt havde ført til dannelsen af enkelte internationale organer. Ledende statsmænd, der i årevis havde arbejdet hårdt med at føre krig, blev pludselig konfronteret med store og ofte uventede fredsproblemer.

Statsledernes opgaver kan opdeles i tre grupper. Man ville drøfte sikringen af en varig, fremtidig fred, og her diskuteredes især udformningen af Folkeforbundet. Dernæst skulle man enes om konkrete fredsftaler om taberne, nemlig Tyskland, Bulgarien, Ungarn, Østrig og Det Osmanniske Rige (Tyrkiet). Og endelig blev man tvunget til at tage stilling til løbende udenrigspolitiske problemer, idet beslutningerne herom foråret 1919 blev taget af statslederne og deres rådgivere i Paris og ikke i udenrigsministerierne i London eller Washington. Et stort problem, der optog de besluttende hele fredskonferencen igennem, var, hvorledes stormagterne skulle forholde sig til V. Lenins bolsjevistiske styre i Moskva, d.v.s. til den russiske borgerkrig og dermed også til den ideologiske udfordring, der siden 1917 udgik fra Moskva.⁷

Analytisk kan man beskrive fredskon-

ferencens opgaver i tre grupper af denne karakter. Men i Paris måtte beslutningstagerne, som det ses i de mange overleverede mødereferater, tage sig af alle tre opgaver på én gang. Det var ikke sært, om mindre vigtige emner ud fra en allieret synsvinkel fik en overfladisk eller en noget tilfældig behandling.

2. Stormagternes generelle politik om Tyskland

Danmark var som neutral stat ikke deltager på fredskonferencen, men det dansk-tyske grænseforhold var for de allierede et aspekt af deres Tysklandspolitik. Ordningen om Tyskland var det centrale problem på fredskonferencen, og den blev reelt besluttet af USA, England og Frankrig. Stormagterne var på afgørende punkter uenige i deres generelle politik over for Tyskland.

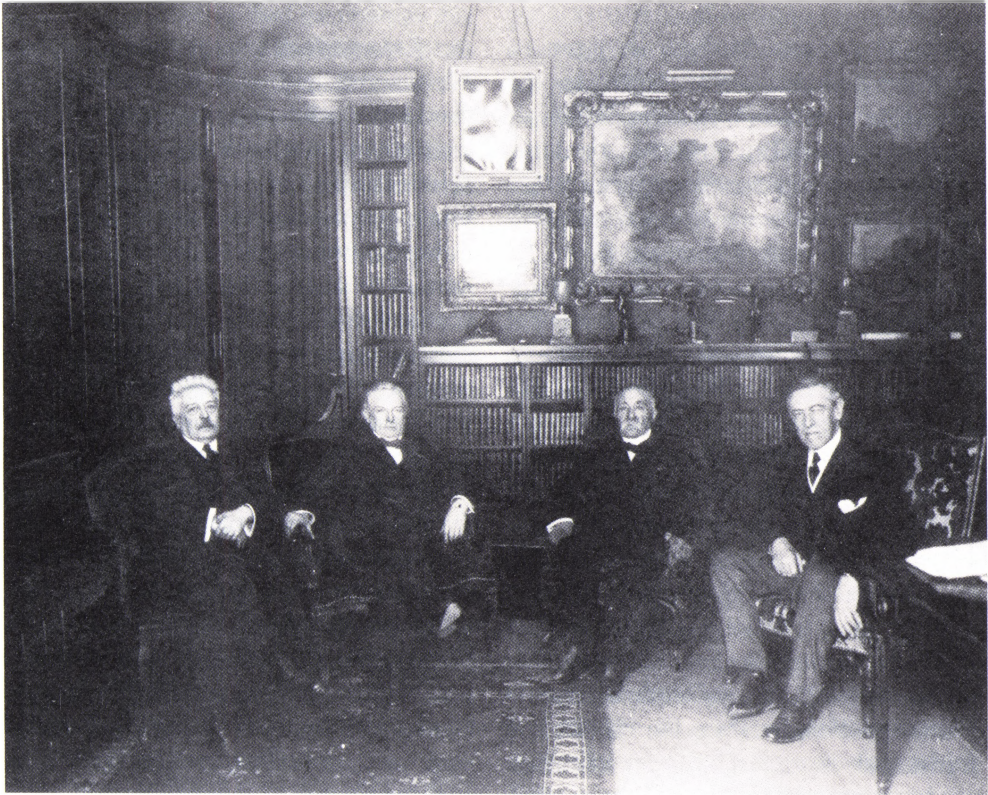
Den franske politik har i de senere år været genstand for en intens udforskning.⁸ Adgangen til de franske arkiver var i mange år dårlig, og det overleverede kildemateriale rummer stadig store fortolkningsmæssige problemer. Det er f.eks. svært at se, hvad den snævre topledelse mente om de mange problemer, medens det er lettere at se meningstilkendegivelser fra lavere embedsmænd, udsendte militærfolk eller diplomater. Clemenceau førte den franske politik uden større indblanding fra parlamentet, uden at rådføre sig synderligt med præsident R. Poincaré og uden ringeste tillid til sin egen udenrigsminister St. Pichon, men i nøje samarbejde med få fortrolige medarbejdere, især politikeren André Tardieu.

Det er ikke her stedet at gå ind på den debat, der siden 1979 har gjort opmærksom på, at den franske ledelse måske

havde et alternativ til den faktisk førte hårde erstatningspolitik, men det skal blot konstateres, at franskmændene på konferencen havde en klar opfattelse af, at en varig fred i forhold til Tyskland var bedst sikret ved håndfaste garantier for, at Tyskland i mange år frem skulle holdes i en svækket tilstand.

Derfor skulle Tyskland nedrustes, det skulle fratages territorier, og især dem med værdifulde råstoffer eller med strategisk betydning for Frankrig, og hårde erstatningsvilkår skulle holde Tyskland økonomisk nede og bidrage til en genopbygning af Frankrig. Et udenrigsministerielt memorandum fra 20. december 1918 udtrykte klart den franske grundholdning til en af Tysklands naboer, Polen: »Plus nous agrandirons la Pologne aux dépens de l'Allemagne, plus nous serons certains qu'elle restera son ennemie« (Jo mere vi gør Polen større på Tysklands bekostning, jo mere vil vi være sikre på, at Polen vil forblive dets fjende). Selv om Danmark militært aldrig kunne opfylde den rolle, som Polen, Rumænien og Tjekkoslaviet var tiltænkt i forhold til Tyskland, så ses den samme franske holdning i forhold til Danmark.⁹

Den franske ledelse søgte ad forskellige veje at fremme sine mål over for Tyskland. Via våbenstilstanden den 11. november 1918 sikrede franskmændene sig allieret indflydelse i Rhinlandet i kraft af tysk militær rømning og allieret besættelse. Ved forhandlingerne i Paris januar - 28. juni 1919 søgte den franske ledelse ad diplomatisk vej at overbevise englænderne og amerikanerne om det rigtige i deres pessimistiske Tysklandsopfattelse. Tyskerne var uforbederlige, aggressive og hævnlystne, og derfor måtte de holdes nede. Skiftet til en de-

De »fire store« på fredskonferencen i Versailles. Fra venstre Orlando, Lloyd George, Clemenceau og Wilson (efter P. Mantoux: Les Délibérations du Conseil des Quatre).

mokratisk Weimarrepublik blev anset for at være et facadeskift. Den franske indsats i Paris blev hjulpet af det forhold, at franske formænd i territorialkommissionerne kunne præge arbejdet. Den franske politik blev også søgt fremmet ved nære kontakter med de lokale politiske grupper i nabolandene til Tyskland, der havde samme syn på Tyskland som den franske ledelse. I forhold f.eks. til Polen og Tjekkosllovakiet kan man se, at franske udsendinge, ikke mindst de militære, opfordrede de lokale, antityske politikere til at skabe militære faits accomplis i forhold til Tyskland, således at

fredskonferencen blev nødt til at acceptere det. England og USA havde ingen magtmidler i det østlige Europa til at forhindre denne politik, men de kunne med politiske og finansielle midler presse franskmændene til at ændre politik. I Rhinlandet søgte franskmændene at opmuntre tyske separatister, om end uden større held. Den franske politik søgte således ad mange kanaler at svække Tyskland.¹⁰

Når den franske ledelse 1918–19 var så nervøs for Tyskland, så var det ikke, fordi truslen var et aktuelt problem. Tværtimod var Frankrigs militære domi-

nans i Europa efter november 1918 aldeles overvældende. Det var derimod en frygt for Tyskland om 15–20 år, der red de franske ledere som en mare. Set i lyset af den franske politik i 1920'erne var det et stort held, at den danske regering 1918–19 ikke lod sig friste af den foreløbige franske dominans i Europa til at erhverve store landområder med ubestridelig tysk befolkning. Selv i forhold til et land som Polen, som Frankrig, om end ikke uden svare tvivl, i 1921 indgik en militæralliance med, der delvis var rettet mod Tyskland, ændrede de franske regeringer i praksis signaler fra ca. 1924.

Den hårde og strikte udførelse af Versaillestraktaten kunne franskmændene ikke udføre alene. Og efter 1924 var det tydeligt, at de franske regeringer var klar over det. Den polske regering mærkede hurtigt 1924–25, at nye vinde blæste fra Frankrig. Polens antityske funktion i fransk politik undergik under udenrigsminister A. Briands forsoningspolitik over for Tyskland en markant ændring.¹¹

Generelt havde englænderne og amerikanerne en helt anden opfattelse af Tysklandsproblemet. Det har i forskningen været fremhævet, at der såvel hos Wilson som hos den liberale Lloyd George sås såvel straffende (punitive) som forsonlige (reintegrerende) elementer i deres Tysklandspolitik. Bortset fra en hård engelsk erstatningspolitik så var det gennemgående engelske og amerikanske synspunkt dog det, at en hård afstraffelse af Tyskland, en varig udelukkelse fra internationalt samarbejde *ikke* ville føre til en varig fred. Aldrig blev Lloyd George træt af at fremhæve over for grådige europæiske allierede, at man måtte undgå at skabe nye Elsass-Lothringer. Det bedste ville være, om der kom et sandt demokrati i Tyskland – Wil-

son nærede en god portion skepsis over for de socialdemokratiske nye herskere i Weimartyskland, idet han skimtede de preussiske pikkelhuer bag dem – at dets grænser blev fastsat ud fra det nationale selvbestemmelsesretsprincip, at Tysklands nedrustning blev indledning til almindelig nedrustning, at Tyskland ret hurtigt kom ind i Folkeforbundet og ind i den internationale økonomi igen, så den normale handel fra før 1914, hvor England og Tyskland var hinandens bedste kunder i Europa, kunne genoptages.¹²

Det er et hovedsynspunkt hos Harold I. Nelson, at den engelske ledelse i 1919 var stærkt interesseret i at få USA inddraget som en permanent faktor i europæisk politik, bl.a. som garanti for fredsordningen med Tyskland, men også som modvægt mod Frankrig. Derfor samarbejdede englænderne på en række felter nøje med amerikanerne. Et af de felter var de territoriale nyordninger i Europa, hvor hverken England eller USA selv havde egne krav at gøre gældende, og hvor de var enige om principperne.

Wilson havde såvel i en række taler under krigen som i sit diplomati ladet forstå, at USAs fredsprogram skulle føre til en ny orden i forholdet mellem staterne. I sin kerne var det de liberale ideer fra det 19. århundrede. Politisk demokrati i flest mulige stater, fri handel mellem disse stater og fri adgang til verdens råstoffer skulle sikre en varig fred. Territorier skulle ikke mere byttes rundt ifølge hemmelige regeringsaftaler uden at spørge befolkningerne eller uden at skele til nationalitetsforholdene. Nedrustning skulle forebygge fremtidige krige, og en retfærdig fred skulle hindre hævnlyster i at opstå. Folkeforbundet skulle med sit centrale princip om nati-

onernes ligeværd og med garantien i den kollektive sikkerhed stabilisere den urolige verden.

Set fra Wilsons perspektiv var de onde kræfter både den revolutionære bolsjevisme, som Lenin praktiserede den, uden respekt for menneskeliv og privat ejendom, men også den gammeldags imperialisme, som han især så i den franske og den italienske politik. For Wilson var »det gamle diplomati«s metoder som magtbalance, alliancepolitik, oprustning, militære løsninger på sociale problemer forkastelige, for de ville kun føre til uro og nye krige. De ville også styrke højrefløjen i de enkelte lande og derved hindre gavnlige og nødvendige reformer inden for den kapitalistiske ramme. Wilson ville således ikke kun reformere de internationale relationer, men også styrke reformtilhængerne i de enkelte lande. En wilsonsk fred kunne fremme et reformvilligt centrum.¹³

Som liberal delte Lloyd George på mange punkter Wilsons syn. Men Lloyd George var for det første statsminister i en koalitionsregering, hvor de konservative efter valget i december 1918 havde styrket deres stilling både i parlament og regering. For det andet havde England, helt modsat USA, under krigen indgået en række hemmelige aftaler med Frankrig, Italien, Japan og arabiske fyrster, som det nu skulle opfylde. En del af dem stred mod hinanden eller var ikke i overensstemmelse med princippet om national selvbestemmelse. For det tredje følte den engelske ledelse sig mere direkte berørt af de franske bekymringer om dets fremtidige sikkerhed over for Tyskland end det fjerne USA. Og for det fjerde var England en stor kolonimagt, også helt modsat USA, hvis fortid netop var antikonkional. Selv vedrørende de euro-

pæiske territorialordninger, hvor amerikanerne og englænderne var ret enige om, at grænserne helst burde svare til nationalitetsprincippet, ses det, at englænderne ofte vaklede mellem hensyn hertil og til magtbalancebetragtninger. Især hos den konservative udenrigsminister A.J. Balfour sås bekymringer over magtbalancen i Europa, og visse konservative var meget skeptiske over for Wilsons tro på Folkeforbundet som løsningen på alle indviklede problemer. I det engelske udenrigsministerium ses dog klare forsøg på at forlige de to hensyn, idet man argumenterede for, at den bedste og mest varige magtbalance kunne opnås, når stater blev dannet efter nationale principper, ikke ved erobringer eller tilfældigheder.¹⁴

Som det klart ses af Dockrill og Goolds fremstilling, så gjaldt de engelske hensyn til national selvbestemmesret kun forhold i Europa, ikke i Mellemøsten eller i kolonierne, hverken i de tidligere tyske eller i Englands egne.

Det slesvigske spørgsmål på fredskonferencen

Behandlingen af det slesvigske problem, der var specielt, fordi det angik forholdet mellem Tyskland og en neutral stat, må ses inden for de nævnte internationale rammer. Stormagterne havde inden fredskonferencens start januar 1919 gjort forberedende arbejder klar. De franske planer kendes kun i ringe omfang. I England udarbejdede Udenrigsministeriet et omfattende antal Peace Handbooks med kendsgerninger om de europæiske problemer, men det er tvivlsomt, om den store ekspertise blev udnyttet i de praktiske forhandlinger i Paris. Tage Kaarsted har ud fra engelsk ma-

Historikeren, lektor H.V. Clausen (1861–1937) var i en menneskealder tilknyttet Frederiksberg Gymnasium. Han havde et meget indgående kendskab til de nationale forhold i grænselandet og havde allerede i 1890'erne stort set peget på den grænse, der blev den endelige i 1920 (Knudstrup-Andresen fot., Det kgl. Bibliotek).

teriale konstateret, at englænderne oktober-november 1918 gik ind for, at alene det danske Slesvig, ud fra sproggrænsen og ud fra lektor H.V. Clausens syn, skulle til Danmark.¹⁵ Dette svarede helt til englændernes generelle syn på de europæiske territorialproblemer.

Troels Fink har søgt at beskrive det franske syn før konferencen, ikke ud fra materiale fra det franske udenrigsministeriums ledelse, men – og det er ofte vilkårene ved det franske materiale – ud fra vurderinger af lavere embedsmænd, her

gesandten i Danmark, A.R. Conty. Denne var efteråret 1918 meget vred over den danske radikale regerings »tysskerkurs« under krigen og over det nøje samvirke mellem udenrigsminister Erik Scavenius og den tyske gesandt Ulrich Brockdorff-Rantzau.

Conty anbefalede i en indberetning af 14. oktober 1918, at Nordslesvig skulle til Danmark uden folkeafstemning, og at området ned til Danevirke skulle indlemmes. Omkring Kielerkanalen kunne der være en zone med en dansk prins og dansk overhøjhed. Personligt så Conty gerne den danske grænse gå ved Kielerkanalen, men hans anbefaling til Paris var det lidt mere beskedne, grænse ved Danevirke.¹⁶

Contys indberetning viser klart dilemmaet i den franske politik over for Danmark, og hvordan den skiftende situation – før og efter 11. november 1918 – førte til ændrede holdninger. Conty var på den ene side vred over den danske regerings politik 1914–18, der blev opfattet som protysk, og som skulle straffes, men på den anden side fulgte han den franske linie efter sejren, hvorefter Tyskland skulle lemlæstes, d.v.s. ud fra denne betragtning skulle Danmark »belønnes« med store erhvervelser ved sydgrænsen.

De amerikanske synspunkter ses i de forarbejder, der blev udarbejdet af det særlige organ, som Wilson i september 1917 lod sin fortrolige medarbejder oberst E.M. House nedsætte, kaldet »the Inquiry«. Den formelle leder blev Houses svoger Sidney Mezes. Ideen med at nedsætte dette særlige organ til fredsforberedelse var også forbundet med Wilsons stadige mistillid til sin udenrigsminister R. Lansing.

USA havde ikke selv nogle territoriale interesser i Europa, og ifølge L. Gel-

fands detaljerede undersøgelse af Inquirys arbejde 1917–18 var organet et udtryk for Wilsons ønske om at lave en »videnskabelig fred«. Hvis eksperter skaffede korrekte oplysninger om de etniske forhold i Europa, så ville Wilson som en upartisk mægler sørge for de mest retfærdige nye grænser i Europa. Som Wilson udtrykte det i en af sine sjældne fortrolige taler til sine medarbejdere ombord på skibet »G. Washington«, der var på vej til Europa, den 10. december 1918: »Tell me what's right and I'll fight for it«.

I praksis viste der sig store problemer for eksperterne med at finde kendsgerningerne frem. Få af de ofte unge akademiske eksperter, der gjorde arbejdet i Inquiry, var egentlig eksperter på de felter, de fik overdraget. Det statistiske grundlag for de afgivne rapporter var ofte mangelfuldt eller tvetydigt. Generelt konstaterer Gelfand, at Inquirys råd ofte lagde mere vægt på økonomiske, strategiske og geografiske faktorer end på princippet om national selvbestemmelsesret.

En række af disse Inquiry-eksperter kom i 1919 til at sidde i fredskonferencens territorialkommissioner eller fremsendte rapporter til Wilson og til den amerikanske fredsdelegation, der ud over Wilson bestod af R. Lansing, E.M. House, general T.H. Bliss og republikaneren Henry White, fra missioner sendt ud i det krigshærgede Europa. Det gjaldt således professor Charles H. Haskins, der fik sæde i den belgisk-danske kommission. Generelt kan det konstateres, at Wilson på ingen måde altid fulgte de anbefalinger, der lå i Inquirys forberedende arbejde, der i øvrigt heller ikke altid mandede ud i klare og entydige anbefalinger. Gelfand finder, at Wilson gang på gang tillagde princippet om national

selvbestemmelse større vægt end Inquirys folk.¹⁷

Wilson's ledelsesstil var i øvrigt i høj grad præget af, at han tog få med på råd, at han oftest tog beslutningerne alene, og at han ikke informerede sine medarbejdere om sine hensigter. De mange amerikanske dagbogsskribere på fredskonferencen var enige om én ting, nemlig at Wilson informerede dem for lidt om, hvad der foregik ved de hemmelige forhandlinger.¹⁸

Man kan således ikke gå ud fra, at udenrigsminister Lansing og Inquirys synspunkter svarede til Wilsons. I en række tilfælde gik Wilson ind for det modsatte af sine rådgivere – f.eks. var han uenig med Haskins om Saar, med R.H. Lord om Polen samt med en fløj af

Den franske gesandt i København indtil 1919, A.R. Conty, fotograferet af Holger Damgaard (Det kgl. Bibliotek).

sine eksperter om forholdet til Italien. Desværre er det lettere at konstatere Lansings og Inquirys råd om Slesvig end Wilsons syn.

I november 1918, efter våbenstilstanden, lod Wilson dog danskere i USA forstå, om end i meget vage vendinger, at Slesvigproblemet, som ikke var nævnt i hans tale om fredens 14 punkter af januar 1918, ville blive behandlet og ud fra retfærdighed og selvbestemmelsesretten.¹⁹

Gelfand nævner, at Lansing og Inquiry var enige i, at Tyskland skulle svækkes. Dette hårde syn ses også i et Lansing-memorandum fra 24. oktober 1917, der gik ind for skabelsen af stærke bufferstater omkring Tyskland, herunder at Slesvig-Holsten og Kielerkanalerområdet skulle til Danmark. Ifølge Gelfand lavede Inquiry ca. 30 studier over den tyske vestgrænse, medens man viede den tyske nordgrænse meget lidt opmærksomhed. To rapporter handlede om Slesvig-Holsten og Kielerkanalen. En tredje rapport handlede generelt om skandinaviske spørgsmål, herunder lidt om Slesvig.

En rapport ved den unge historiker Lawrence Steefel gennemgik nøje Nordslesvigs historie, økonomi og politik. Han anbefalede en folkeafstemning i den tvivlsomme centrale del. Den sydlige del skulle til Tyskland uden folkeafstemning.²⁰ Edwin Bjorkman gik i sin rapport stærkt ind for ikke at vække tysk irredentisme ved at overføre klart tyske områder til dansk kontrol.²¹ Måske har Steefel lavet flere rapporter, for hos Schwabe omtales en Steefel-rapport med samme titel, »North Schleswig«, men med datoen 30. august 1918 og med et andet indhold. Den nordlige del skulle under alle omstændigheder tilfalde Danmark, men ellers var Slesvig et åbent spørgsmål. Der

var her ikke tale om folkeafstemninger. Schwabe tilføjer, at Lansing ville udvide det område, der skulle afstås, helt ned til Kielerkanalen. Heller ikke hos Lansing var der tale om en folkeafstemning. Lansings syn fra 1917 var således uændret efteråret 1918. Anbefalinger fra amerikansk side af lignende art fra november-december 1918 er nævnt hos Troels Fink.²² – Det er dog tydeligt, at den slags overvejelser mere er en refleks af Inquiry og Lansings generelle syn end af Wilsons principielle opfattelse af Tysklandproblemet.

Inquirys anbefalinger til Wilson og de øvrige amerikanske fredsdelegerede blev samlet i en rapport af 21. januar 1919. Wilson havde omkring nytår 1918-19 beordret Mezes til at lave en sådan rapport. Det var dog ikke en samling instrukser, og Nelson gør opmærksom på, at det er uklart, om den blev læst. De eksisterende kopier er uden marginnotater. Nelson konkluderer, at eksperternes rapport, der lagde vægten på strategiske, økonomiske og historiske faktorer passede dårligt til Wilsons udtalelser om fredens principper.²³ Schwabe gør opmærksom på, at netop omtalen af Nordslesvig var en undtagelse fra de ellers dominerende økonomiske og historiske argumenter. Kun her blev der foreslået brug af folkeafstemning, en bloc i Nordslesvig og i mindre kredse i Mellemslesvig. Schwabe mener, at denne undtagelse kom ind, fordi Inquiry her tog udgangspunkt i Wilsons offentlige udsagn om det slesvigske problem.

Her ses et interessant sammenfald mellem Wilsons hovedsyn og det danske synspunkt, som det blev formuleret den 17. november ved den nordslesvigske vælgerforenings resolution, og som det blev gentaget af den danske regering ved

en note af 28. november 1918.²⁴ De amerikanske repræsentanter i København underrettede nøje den amerikanske ledelse om de danske synspunkter.²⁵ Der blev også direkte henvist til dem i den amerikanske rapport.

Endnu i december 1918 argumenterede Haskins, der om den tyske vestgrænse argumenterede imod folkeafstemninger ud fra hensyn til magtbalance og økonomi, for at Nordslesvig, ligesom Elsass-Lothringen, uden betingelser skulle gives tilbage til Danmark. Haskins viste dermed ifølge Schwabe klart Inquirys konservative grundsyn.²⁶

Det ses klart af den danske forskning om emnet, at det slesvigske problem fra oktober 1918 og til den principielle afgørelse forelå med underskrivelsen af Versaillestraktaten den 28. juni 1919 var igennem tre faser.

I første fase, oktober-november 1918, var der tegn på, at både den tyske og den danske regering så en fælles interesse i en dansk-tysk ordning om grænsen før fredskonferencen. Fra tysk side var det et forsøg på at opnå en bedre ordning ved direkte forhandlinger med en lille, neutral stat end under allieret stormagts-pres. En lignende taktik blev i samme tidsrum forsøgt over for det genoprettede Polen, hvortil den tyske regering udsendte grev von Kessler. Hverken i tilfældet Polen eller i tilfældet Danmark lykkedes denne tyske taktik. Begge steder var den hjemlige politiske opposition imod en sådan kurs, og begge steder var især Frankrig imod en sådan politik med direkte aftaler mellem Tyskland og dets naboer.²⁷

De to næste faser vil blive diskuteret i det følgende. Den anden fase er præget af drøftelserne i den belgisk-danske kommission. Medlemmerne var alene

fra stormagterne og var bl.a. de udenrigsministerielle embedsmænd Eyre Crowe og James Headlam-Morley, politikeren André Tardieu og diplomaten Jules Laroche samt Charles H. Haskins. Fra England og Frankrig var det klart de centralt placerede rådgivere, men nok mere på grund af Belgien end på grund af Danmark. I februar og marts 1919 udformedes under det franske formandskab og med accept fra de engelske og amerikanske eksperter forslag til folkeafstemningsområder, der gik langt ud over den danske regerings ønsker, men som især svarede til de franske forestillinger om Tyskland og til visse kredse i Danmark, der ville skubbe grænsen længst muligt mod syd, idet man således ville udnytte den gunstige internationale konjunktur i 1919.

Den tredje og sidste fase startede sidst i marts 1919. Den 28. marts kom den belgisk-danske kommissions forslag om tre afstemningszoner, hvoraf zone 3 gik helt ned til Ejderen, for Udenrigsministerrådet i Paris. Her sås det, at Balfour ikke godtog rapporten uden forbehold. Ved den første behandling i Firemandsrådet den 15. april 1919 var Wilson betænkelig ved forslaget, men lod det passere, medens Balfours holdning stadig var skeptisk. Ved den afsluttende behandling af det slesvigske problem i Firemandsrådet den 14. juni 1919 var Wilson helt enig med Lloyd George om at stryge afstemningen i zone 3, da det var, hvad den danske regering bad om.

Det mønster, der her ses i Slesvigsa-gens gang gennem fredskonferencen, er næppe tilfældigt. Forskningen om Versailleskonferencen har konstateret, at indtil Wilsons månedlange fravær fra Paris (14. februar – 14. marts 1919) drøftede stormagterne fordelingen af de ty-

ske kolonier, opdelingen af de arabiske dele af Det Osmanniske Rige og lavede udkast til en pagt om oprettelse af et Folkeforbund. I februar og til midten af marts arbejdede en række territorialkommissioner med problemet om Tysklands grænser.

Eksperterne var her uden nær og direkte kontakt med deres politiske chefer. Wilson var i USA, Lloyd George var en lille måned i London, og i øvrigt var kommunikationen mellem ham og hans formelle rådgivere sjældent den bedste. Clemenceau blev den 19. februar såret ved et attentat. I denne fase var der mellem de tilbageblevne forhandlere enighed om at fremskynde fredsslutningen – »speed-up« blev slagordet. Forbindelsen mellem Wilson i USA og hans hovedforhandler oberst House var ringe, og instrukserne fra Wilson uklare og mangelfulde. House var i høj grad villig til at følge de franske ideer om freden. Resultatet var, at da Lloyd George og senere Wilson i marts igen var i Paris, så viste det sig, at de på en række centrale punkter desavouerede deres egne rådgivere.

Fra midt i marts 1919 ses derfor en alvorlig krise for de franske udspil. Om territorialproblemerne kan det nævnes, at englænderne ønskede folkeafstemninger i dele af Østpreussen (Allenstein og Marienwerder), at englænderne og amerikanerne hurtigt enedes om ikke som ellers foreslået at give den rent tyske by Danzig til Polen, og Wilson kritiserede meget skarpt forslaget om fransk dominans i Saar, som ellers rådgiveren Haskins var gået så stærkt ind for.

Hos Wilson og Lloyd George dannede sig sidst i marts 1919 det indtryk, at franskmændene var ved at lægge grunden til en ny krig ved deres for hårde behandling af Tyskland, af Ungarn, hvor

der af samme grund den 21. marts foregik en bolsjevistisk magtovertagelse ved Bela Kun, og ved deres støtte til en militaristisk nationalisme i Polen og Tjekkoslovakiet. Den engelske kritik af det franske fredsprogram sås i et memorandum af den 25. marts 1919, der blev grundlag for en hård fransk-engelsk debat i Firemandsrådet den 27. marts om behandlingen af Tyskland. Wilsons skarpe kritik af det franske fredsprogram ses bl.a. i Firemandsrådet den 28. marts: »Det spørgsmål, der rejses her, ses også i andre dele af Europa, i Danzig-området, i Teschen, hvor diskussionen mellem tjekker og polakker minder i mange henseender om dette problem i Saar. Hr. Lloyd George har sagt det forleden: hvis vi prøver at lave grænser ud fra historiske eller strategiske betragtninger – og jeg vil tilføje: økonomiske – vil der ingen grænse være for kravene. Vi må holde os til de principper, vi har fremsat, og deri gør vi ikke uret over for Frankrig«. ²⁸ Det franske program stred mod principperne om folkenes nationale selvbestemmelsesret og hvilede især på netop økonomiske, historiske og strategiske argumenter.

Ved beslutningen den 14. juni 1919, som fik tavs fransk accept, sejrede englændernes og amerikanernes syn. Og den danske regering, der her var i nøje overensstemmelse med disse, fik reelt fjernet fredskonferencen i Paris som en faktor, der kunne bruges med udsigt til held i det indenrigspolitiske spil i Danmark, hvor nogle oppositionskredse i 1919–20 i stigende grad greb det slesvigske problem som den sag, der skulle tvinge Zahle-Scavenius-regeringen væk.

Når man ser de danske gruppers adfærd i lyset af stormagternes generelle politik og deres specielle syn på Slesvig-

problemet, så er det forståeligt, at de dele af den danske opposition, der var utilfreds med Erik Scavenius' »tyskerkurs« under krigen og med regeringen Zahles alt for beskedne krav i forhold til det slagte Tyskland, søgte nær kontakt med de franske gesandter i København, først A.R. Conty og fra august 1919 digteren P. Claudel. Det er også forståeligt, at de dér mødte stor sympati, både i kritikken af den tyskvenlige og frygtsomme regering og af dens for beskedne grænsekrav. Såvel Harald Jørgensen som især Troels Fink har udførligt beskrevet overkirurg Ionas Collins, grev Bent Holsteins og journalist Franz von Jessens virke i Paris, København og Slesvig for at få franskmændene til i Paris at give danskerne mulighed for at erhverve større dele af Slesvig, end den danske regering ønskede det.

Den danske forskning har påvist, at de danske forhandlere i Paris, gesandten H.A. Bernhoft og den udsendte, særlige udenrigsministerielle rådgiver om Slesvig, magister H.V. Clausen, ved deres foretræde for Timandsrådet den 21. februar 1919 gik ud over den danske regerings instruks af 14. januar 1919.²⁹

Ved mødet i den belgisk-danske kommission kritiserede den fungerende formand, Jules Laroche, den danske regering for at have været protysk under krigen, og han foretrak det privat indgivne forslag, der var mere vidtgående i sine grænsekrav, ved Ionas Collin fremfor det officielle danske forslag. Man enedes om en afstemning i Nordslesvig som ønsket af den danske regering, men også om en senere afstemning syd for Nordslesvig i et område, der ikke blev nærmere fastsat. Den senere afstemning skulle foregå distriktsvis. Laroche foretrak selv en sydlig afstemningsgrænse ved Kappel-

Digteren Paul Claudel (1868–1955), der var fransk gesandt i København 1919–21 (Det kgl. Bibliotek).

Tønning.³⁰

Det snævre samvirke mellem Collin og franskmændene ses tydeligt i Troels Finks skildring, der især hviler på Collins arkiv, men også på franske kilder. Man kan således konstatere, at disse danskere forsøgte nøjagtig samme taktik som de polske politikere, hvis hovedsigte var antitysk, som f.eks. Roman Dmowski, medlem af den polske fredsdelegation i Paris: de opsøgte ustandselig kontakter i det franske udenrigsministerium, marskal Foch og dennes meget foretagssomme stabsmedarbejder general Le Rond. Den franske støtte til den tidligere exilpolitiker Dmowski og den franske uvilje mod statschefen J. J. Piłsudski, der 1914–17 havde samarbejdet med centralmagterne (Tyskland og Østrig-Ungarn), svarede således til den aktive franske støtte til Danevirkefolkene i Danmark og til modstanderne af Zahle-Scavenius-

Kammerherre H.A. Bernhoft (1869–1958) var dansk ambassadør i Paris i hele 19 år, 1913–32, og blev derefter direktør for Udenrigsministeriet (Marius Christensen fot., Det kgl. Bibliotek).

regeringen.

Den franske ledelse omfattede J. Piłsudski, der var medstifter af det polske socialistparti, med den yderste mistillid, og endnu i sommeren 1920 forsøgte den franske regering midt under den polsk-russiske krig at få ham fjernet fra magten. Frankrig mente med rette, at de danske socialdemokrater, der var støtte for den danske regering, foretrak en mindelig ordening med det nye Tyskland, hvor det tyske socialdemokrati i 1919 var dominerende. Det generede ikke franskmændene, at Dmowski aldrig lagde skjul på sin antisemitiske grundholdning, så har de vidst det, har det næppe generet dem, at grev Bent Holstein også gav udtryk for antisemitiske synspunkter. An-

grebene i Danmark på den jødiske indflydelse i Zahle-regeringen passede meget godt med den franske ledelses hang til på dette tidspunkt at sætte lighedstegn mellem jøder, protyskere og bolsjevikker. Den franske gesandt i Danmark 1919-20 arbejdede aktivt for at få fjernet Zahles regering.³¹

Ved et samspil mellem uofficielle danske kredse, mellem de officielle danske repræsentanter i Paris, der gik lidt ud over deres instrukser, og især ved den franske indflydelse i konferencens første fase endte den belgisk-danske kommission med at gå ind for folkeafstemninger i tre zoner. Dette fik den danske regering imidlertid ikke at vide, før fredsudkastet blev offentliggjort den 7. maj 1919.

Ud fra det generelle engelske og amerikanske syn kunne det undre, at de engelske og amerikanske medlemmer af den belgisk-danske kommission således ville give danskerne muligheder, der gik ud over, hvad den danske regering ønskede. Troels Fink bemærker med rette og med undren, at Charles H. Haskins »fulgte den franske linie, så langt det lod sig gøre«. Og det *er* påfaldende, at Haskins i kommissionsarbejdet var så aktiv for løsninger, der lå tæt på de franske forslag. En del af forklaringen er givet, at Haskins mere gav udtryk for Inquirys konservative grundsyn i opfattelsen af Tysklandsproblemet end for Wilsons politik. Det er i forskningen især blevet fremhævet, at Haskins som rådgiver om den tyske vestgrænse, og specielt om Saar, gav Wilson profranske råd, som denne imidlertid netop ikke fulgte. På den anden side må det også betones, at i det slesvigske spørgsmål drejede debatten sig ikke om omfanget af en indlemmelse i Danmark, men om kommende folkeafstemningszoners omfang.³²

Professor Haskins var specialist i middelalderhistorie og især i fransk historie. Ifølge Gelfand klagede han selv over sin uvidenhed om samtidshistorie. Vi ved, at Haskins under den hidsige debat om Saar efter Wilsons indvendinger stod i nøje, ja i telefonisk kontakt med Wilson, men noget tilsvarende vides ikke om hans rolle som rådgiver om Slesvig.³³

Collins idé om en umiddelbar afståelse til Danevirkelinien var med mødet den 1. marts 1919 i den belgisk-danske kommission opgivet. Dér sås ingen modstand mod forslaget om en bloc afstemning i Nordslesvig, og Laroche startede en debat om omfanget af afstemningsområdet syd for denne zone (Clausen-linien). La-

roche selv vaklede mellem linierne Kappel-Tønning og Kappel-Husum som den sydlige grænse for afstemningerne. Men princippet om, at der skulle være to forskellige typer af afstemning (en bloc og distriktsvis) og med en tidsmæssig forskydning, var klar den 1. marts.

En dansk delegation, bestående af rigsdagsfolk og repræsentanter fra Slesvig, fik den 6. marts foretræde for den belgisk-danske kommission. Troels Fink anfører, at denne danske delegation stort set blev holdt for nar, for kommissionen havde faktisk truffet sin beslutning om folkeafstemninger til Danevirke, før den ankom – og det fortalte den intet om til danskerne.³⁴

April 1925 – H. A. Bernhoft taler ved afsløringen af et monument i Paris for de danske, der faldt på allieret side under 1. verdenskrig (Det kgl. Bibliotek).

Vi ved meget lidt præcist om årsagen til, at Wilson senere i to møder i Firemandsrådet ikke støttede sin ekspert, Haskins. I mødet den 15. april udtrykte han en vis skepsis over for ideen om den kommunevise afstemning (d.v.s. i zone 2 og zone 3), men da han forstod, at den danske regering ønskede denne form, ville han acceptere det. Og her sås tydeligt som begrundelse det element, som både Schwabe og Nelson fremhæver angående Wilsons Tysklandspolitik: Tyskland skulle straffes for sin grusomme fortid – her de lidelser, Danmark var blevet påført i 1864.³⁵

I den belgisk-danske kommission var det Haskins, der den 7. juni udformede begrundelsen for at afvise den tyske regerings indvendinger mod Slesvigbestemmelserne i fredsudkastet. Desto mere markant var derfor den desavouering, som Wilson i Firemandsrådets møde den 14. juni foretog over for Haskins. Det polerede engelske referat tillader intet indblik i motiverne til parternes holdning, men det mere levende franske referat viser, at Wilson med henblik på de tyske indvendinger pegede på, at hans nyudnævnte gesandt i Danmark, det var den kendte progressive liberale Norman Hapgood, af den danske regering straks havde erfaret, at den ikke ønskede en afstemning i det sydlige Slesvig. Dette greb Lloyd George straks. Og efter den 14. juni var der ikke mere debat om omfanget af afstemningszonerne, zone 3 var hermed bortfaldet.³⁶

Tardieu fremsatte i sin senere fremstilling den formodning, at Wilson næppe havde oplysningerne fra Norman Hapgood alene, da denne først ankom til København den 6. juni og først var i tiltrædelsesaudiens hos den danske konge den 17. juni. Tardieu peger på, at Wilson kan

have haft sine oplysninger fra Henry White, der i maj havde talt med Bernhoft. Tardieu gættede rigtigt, for Henry White, der i fredskonferencens slutfase i voksende grad syntes at blive en stadig vigtigere person, som en der leverede væsentlige oplysninger til Wilson, skrev til Wilson den 24. maj. Hans brev pegede netop på danskernes ekstreme moderate holdning, og han henviste til Bernhoft.³⁷

På et tidspunkt, hvor Wilson i ugevis havde været træt af at iagttage selv små nationers nationalisme og deraf følgende imperialismen over for naboerne, måtte det være meget velkomment, at den danske regering udmærkede sig ved at bede om mindre, end den blev tilbudt.³⁸

Ud fra den generelle engelske Tysklandspolitik er det forståeligt, at englænderne støttede den danske regerings synspunkter, med en kommende grænse fastlagt ud fra selvbestemmelsesretten og ud fra nationalitetsskel.

Englænderne ses ikke i referaterne at have gjort særlige indvendinger mod de franske oplæg i den belgisk-danske kommission. Slesvigproblemet indgik også i de drøftelser, som de engelske og amerikanske eksperter afholdt i februar om de tyske grænser. Franskmandene var ikke med til disse møder. Enigheden om Slesvig den 25. februar 1919 rummede ingen detaljer om grænseforløbet, men kun om princippet om en folkeafstemning og en militær tysk rømning ca. til Kappel-Tønning-linien. Afstemningsområde eller afstemningsmåde indgik ikke i aftalen.³⁹

Fra starten af den belgisk-danske kommissions arbejde kan dog i referaterne anes en forskel mellem den franske og den engelske holdning, idet den sidste lyttede mere til den danske regerings synspunkter. Denne tendens voksede, som ugerne gik.

I mødet den 8. marts stillede E. Crowe sig skeptisk over for Laroche's forslag, der fik Haskins' varme støtte, om tre afstemninger på tre forskellige tidspunkter. Crowe fandt det ugunstigt for tyskerne, men da Laroche så foreslog meget korte perioder mellem afstemningerne, forsvandt de engelske betænkeligheder.⁴⁰

Ud fra den engelske skepsis er det forståeligt, at E. Crowe, på Balfours vegne, den 15. marts afviste at modtage en mellem-slesvigsk deputation. Og endelig i Udenrigsministerrådets møde den 28. marts, få timer før det tidligere omtalte firemandsrådsmøde, havde Balfour selv en række indvendinger mod den belgisk-danske kommissions forslag til fastsættelsen af en dansk-tysk grænse. Som vanligt oprullede han en række vanskeligheder, her vedrørende den foreslåede afstemningsprocedure i zone 2 og zone 3, nemlig kommunevis. Balfour lod sig ikke overbevise af Tardieus og Laroche's argumenter, og selv om han tillod, at forslaget blev videresendt, så opretholdt han sine forbehold.

Det centrale ved Balfours indvendinger var hans frygt for berettigede tyske indsigelser, hvis de sammenlignede forslagene om rene afståelser over for Polen og Tjekkosllovakiet med den foreslåede dansk-tyske ordening. Ved problemet om Flensborg sås hans respekt for, at afstemninger måtte have følger. Det vil sige, man skulle ikke efter en afstemning af geografiske eller økonomiske grunde give Flensborg til Danmark, hvis flertallet dér ved en afstemning havde vist sig tysk. Så måtte man hellere ud fra en klar begrundelse gøre det straks.⁴¹

Tardieu lod i mødet klart forstå, at hensigten med den kommunevise afstemningsform var at give Danmark

mere, end det ellers ville få. Et hib til den danske regerings frygtsomhed kom han også med.

Set i lyset af de tre statslederes skarpe diskussioner netop 27.-28. marts om en række centrale spørgsmål vedrørende freden med Tyskland er de engelske indvendinger om den foreslåede løsning om Slesvig naturligvis af spagfærdig art. Men de passer ind i den generelle engelske kritik af den franske politik på dette tidspunkt.

Ved mødet i Firemandsrådet den 15. april var det Balfour, der forelagde den belgisk-danske kommissions forslag. Ifølge det knappe franske referat refererede han forslagene, og derpå kritiserede han dem ligesom den 28. marts. Han gjorde dog ingen konfliktsag ud af problemet.⁴²

Da fredsudkastet om Tyskland blev offentliggjort den 7. maj 1919 blev ikke alene den tyske regering overrasket over omfanget af de samlede krav, men også den danske regering blev meget forbløffet over at erfare, at der skulle være afstemninger i tre zoner og helt ned til Kappel-Tønning ved Ejderen. Den tyske regering indledte i maj 1919 en veritabel notekrig mod de allierede i protest mod fredsudkastet. Den 29. maj afgav tyskerne et samlet svar, herunder også om den dansk-tyske grænse.

Det er i denne fase af fredskonferencen, hvor den røde hær i Rusland var på tilbagetog over for de hvides offensiver, karakteristisk, at englænderne var villige til at overveje, om ikke visse punkter i kravene til Tyskland var for hårde. For en gangs skyld var franskmændene og amerikanerne enige om slet ikke at ønske sig ændringer efter de mange måneders trælse forhandlinger, der var endt i kompromisserne mellem de sejrende

Overkirurg, dr.med. Ionas Collin (1877–1938), der var en af de mest ivrige Danevirkefolk 1918–20 (Emil Clausen fot., Det kgl. Bibliotek).

stormagter.

Det er i lyset af denne generelle situation, at Lloyd Georges holdning den 14. juni skal ses. Ud fra Wilsons oplysninger om den danske regerings modstand mod en afstemning i zone 3 foreslog han straks, at den blev strøget. Hermed imødekom han ikke alene den danske regering, men også den tyske på et lille punkt. Og en af Balfours indvendinger fra 28. marts og 15. april var hermed bortvejret, idet afstemningerne nu blev lidt mindre komplicerede. Selvbestedelsesretten var stadig opretholdt. Lloyd Georges bemærkning viser i øvrigt tydeligt, at hans tanke, helt i tråd med 25. marts-memorandummet, var ikke at øve for megen uret mod Tyskland.⁴³

Clemenceau forholdt sig tavs til den engelsk-amerikanske enighed om Slesvig. Han havde med held afværget Lloyd Georges forsøg på at ændre vilkårene for den allierede Rhinlandsbesættelse og ville åbenbart ikke fremture med det tidligere franske syn i et mindre vigtigt emne.

Det var nok ikke tilsigtet – for de allierede statsledere havde andet at tænke på end Danmark – men det ville have passet ind i Lloyd Georges og Wilsons visioner om grundlaget for en varig fred, at sletningen af zone 3 midlertidigt styrkede den danske regering.⁴⁴ Mødens franskmændene gerne så denne regering styret, så gik englænderne og amerikanerne generelt ind for regeringer, der indenrigspolitisk stod for sociale reformer, og som udenrigspolitisk tilstræbte at mindske gnidningspunkterne med stormagten Tyskland. Selv om Zahle-Scavenius-regeringens omdømme hos de allierede før 11. november 1918 havde været omstridt, så passede den efter sejren helt til de engelsk-amerikanske ønskeforestillinger.⁴⁵

Når de engelske og amerikanske eksperter februar-marts og for Haskins' vedkommende endnu i juni 1919 gik ind for det franske forslag om tre zoner, så skyldtes det givet, at ideen egentlig set med samtidens øjne var ret harmløs.⁴⁶ I betragtning af de krav, som de allierede blev konfronteret med i andre sammenhænge, var den danske regerings ønsker meget beskedne. Franskmændene og polakkerne krævede ofte afståelser uden afstemninger, og mange i det øvrige Europa tog bare militært, hvad de ønskede fra slagne eller borgerkrigshærgede naboer. Set i denne barske internationale sammenhæng var også det første forslag om tre zoner den rene idyl.

Henry White skrev netop 24. maj til Wilson om denne meget moderate holdning. Fra engelsk side kan en allieret stormagts opfattelse af danskerne belyses endnu tydeligere. Historikeren, professor James Headlam-Morley efterlod sig breve og dagbogsuddrag fra fredskonferencen, hvor han sammen med Crowe sad i den belgisk-danske kommission. På fredskonferencen kom han som medlem af det engelske udenrigsministeriums efterretningsafdeling (Political Intelligence Department) til at spille en afgørende rolle ved udformningen af ordningerne om Danzig, Saar og beskyttelsen af nationale mindretal. Headlam-Morley havde – han var i øvrigt tysk gift – på den ene side stor forståelse for Tyskland som magtfaktor, der skulle regnes med, men var på den anden side også meget opsat på en fredsordning ud fra liberale og nationale selvbestemmelsesretsprincipper. Headlam-Morley så udmærket, at de amerikanske Inquiry-folk fortolkede Wilsons syn på en mærkelig inkonsistent måde.

Når Headlam-Morley ikke anholdt de franske og amerikanske (Haskins) forsøg på at give danskerne større muligheder for udvidelser, end den danske regering ville det, så skyldtes det givet to forhold.

Det ene var, at debatten jo drejede sig om afstemningsområdets omfang, ikke om annekktion. Det andet var, at Headlam-Morley opfattede danskerne som meget fornuftige, ja han ønskede endda, at alle andre opførte sig lige sådan. Hermed var han i modstrid med den måde, franskmændene så på den danske regering, og det vidste han udmærket. I et brev til sin kollega John Bailey i Udenrigsministeriet i London skrev han: ». . . the French were very insistent that all the

Danes were Germanophil and it is quite certain that they were asking the least possible amount of territory. The main thing in their minds was to avoid trouble with Germany by annexing anyone who might be found a crypto-German. Frankly, I was rather pleased to find a small nation that was asking for less rather than more than belonged to it and I think everyone would have welcomed a little more of the same spirit among the Italians, Poles, Romanians, Czechoslovaks, Greeks and Lithuanians. However, we have been doing our work bravely and insisting on a plebiscite being taken far south of the line for which they asked«. Headlam-Morley gjorde sig også tanker om de danske nationalister, som han mødte i Paris, her givet Ionas Collin: »We have also had representatives of Slesvig itself and of the Danish chauvinists, who warn us against the timidity of the Danish Government. But the Danish chauvinist is a very mild sort of person; I have just been lunching with him; he would rank as a pacifist anywhere else«. ⁴⁷

I sin dagbog skrev han den 25. juni 1919, at danskerne bad om to zoner, men »The French strongly pressed for a third zone, coming down to the Dannewirke [sic!]. They were undoubtedly influenced by their general desire to separate as many people as possible from Germany and probably also by the wish to make a permanent estrangement between Denmark and Germany. We accepted on the ground that it was desirable to get the whole question settled once and for all, and not to allow any people to say that they had not been consulted«. ». . . there was every reason to suppose that the plebiscite would be a genuine one, there seemed no reason against extending it«. ⁴⁸ Han vidste ikke, hvorfor de

fire statsledere senere strøg zone 3.

Det var således tydeligt, at de tre sejrende stormagters uenighed om forholdet til Tyskland efter den 11. november 1918 sås i deres behandling af det slesvigske spørgsmål. Som på så mange andre punkter måtte de lokale grupper, her f.eks. Ionas Collin og Bent Holstein, der ivrigt og i starten med tilsyneladende held havde søgt støtte hos franskmændene til en antitysk kurs, se deres resultater blive delvis fjernet af den engelsk-amerikanske modstand mod den franske fredspolitik, således som det generelt sås fra midten af marts 1919.

I betragtning af at franskmændene selv

1924-25 foretog en omvurdering af deres Tysklandspolitik, ikke mindst på grund af deres erfaringer med den engelske og amerikanske politik, må det siges at have været klogt af den danske regering 1919-20 at holde fast ved en politik, der reelt svarede til de engelsk-amerikanske grundsætninger for en fredsslutning. Dette interessesammenfald betød også, at det franske synspunkt om den skadelige, protyske, socialistiske regering Zahle, ikke fik nogen betydning for den endelige løsning.⁴⁹ For englænderne og amerikanerne (Wilson) mente netop, at den danske regering havde de rette, moderate synspunkter.

Noter

1. Troels Fink: *Da Sønderjylland blev delt 1918–20*. Institut for grænseregionsforskning. I og II, 1978. III 1979. Her II, s. 46–48, s. 78f., s. 152–153.
2. André Tardieu, i samarbejde med Franz v. Jessen: *Slesvig på fredskonferencen. Januar 1919 – Januar 1920*. Slesvigske Forlag, København. Flensborg, 1926. Harald Jørgensen: *Genforeningens statspolitiske baggrund. Tilblivelsen af Versaillestraktatens slesvigske bestemmelser*. Historisk Samfund for Sønderjylland, no. 43, 1970. Troels Fink, jvf. note 1. Tage Kaarsted: *Storbritannien og Danmark 1914–1920*. Odense University Press, 1974, samt engelsk udgave 1979. Viggo Sjøqvist: *Erik Scavenius, En biografi*. Gyldendal, 1973. I.
3. Jvf. f.eks. Viggo Sjøqvist: *Erik Scavenius*, I, s. 309.
4. Sally Marks: *Innocent Abroad. Belgium at the Paris Peace Conference of 1919*. The University of North Carolina Press. Chapel Hill, 1981.
5. Raymond Carr: *Modern Spain, 1875–1980*. Oxford University Press, 1980. Gerald H. Meaker: *The Revolutionary Left in Spain 1914–1923*. Stanford University Press, 1974.
6. Joseph Rothschild: *East Central Europe between the Two World Wars*. University of Washington Press. Seattle and London, 1974, s. 269 og 291.
7. Troels Fink, I, s. 7. F.S. Marston: *The Peace Conference of 1919. Organization and Procedure*. Oxford, 1944. Arno J. Mayer: *Politics and Diplomacy of Peacemaking. Containment and Counterrevolution at Versailles, 1918–1919*. London, 1968. Michael Jabara Carley: *Revolution and Intervention. The French Government and the Russian Civil War 1917–1919*. McGill-Queen's University Press. Kingston and Montreal, 1983.
8. Se oversigten hos Jon Jacobsen: *Strategies of French Foreign Policy after World War I (Journal of Modern History, 1983, March, s. 78–95)*.
9. Citatuddrag hos Harold I. Nelson: *Land and Power. British and Allied Policy on Germany's Frontiers 1916–1919*. London & Toronto, 1963, s. 118. Fuldstændig gengivelse på fransk ses hos Janusz Pajewski: *Wokół Sprawy Polskiej. Paryż, Lozanna, Londyn, 1914–1918*. Poznań, 1970, s. 229–238. Troels Fink, II, s. 133 og 166. Tage Kaarsted, 1974, s. 158. Hos begge indberetninger fra den engelske gesandt C.M. Marling i København om den franske politik, fra maj 1919ff.
10. D. Stevenson: *French War Aims against Germany, 1914–1919*. Clarendon Press, Oxford, 1982. Henning Köhler: *November-Revolution und Frankreich. Die Französische Deutschlandpolitik 1918–1919*. Droste, Düsseldorf, 1980. Jac-

- ques Bariéty: *Les Relations Franco-Allemandes après la Première Guerre Mondiale*. Paris, 1977.
- Kalervo Hovi: *Cordon Sanitaire or Barriere de l'Est? The Emergence of the New French Eastern European Alliance Policy, 1917-1919*. Turku, 1975.
11. Om den ændrede franske politik med en meget kritisk vurdering af A. Briands politik se: G.-H. Soutou: *L'Alliance Franco-Polonoise, 1925-1933. Ou comment s'en débarrasser?* (*Revue d'Histoire Diplomatique*, Avril-Décembre 1981, s. 295-348). Om den polske skuffelse, med talrige polske referater af samtaler med franskmændene: Jan Ciałowicz: *Polsko-Francuski Sojusz Wojskowy, 1921-1939*. Warszawa, 1970. André Tardieu, 1926, s. 466 slutter sin bog med en polemik mod det synspunkt, at udviklingen i 1920'erne viste, at Erik Scavenius havde ret i sin vurdering af det dansk-tysk-franske forhold efter 1918.
 12. Nelson, jvf. note 9. Paul M. Kennedy: *The Rise of the Anglo-German Antagonism, 1860-1914*. London, 1980. Klaus Schwabe: *Deutsche Revolution und Wilson-Frieden. Die amerikanische und deutsche Friedensstrategie zwischen Ideologie und Machtpolitik 1918-1919*. Droste Verlag. Düsseldorf, 1971. – Revideret og forkortet udgave på engelsk, 1985.
 13. Generelt om Wilsons politik, se bidragene i Arthur S. Link (ed.): *Woodrow Wilson and a Revolutionary World, 1913-1921*. The University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1982. Lloyd C. Gardner: *Safe for Democracy. The Anglo-American Response to Revolution, 1913-1923*. Oxford University Press, 1984.
 14. Nelson, s. 30, 41-45, 93-124, 364-382. Udførligt også om Englands politik i Mellemøsten og på Balkan er: Michael L. Dockrill and J. Douglas Goold: *Peace without Promise. Britain and the Peace Conferences, 1919-1923*. London, 1981. Se især s. 24 og s. 131-252.
 15. Tage Kaarsted, 1974, s. 145-151.
 16. Troels Fink, I, s. 80-85.
 17. Flere referater af Wilsons vigtige tale ses i Arthur S. Link (ed.): *The Papers of Woodrow Wilson*. Volume 53. Princeton University Press, 1986, s. 352 og 356. Lawrence E. Gelfand: *The Inquiry. American Preparations for Peace, 1917-1919*. New Haven and London. Yale University Press, 1963.
 18. Klaus Schwabe, 1971, s. 31, 38, 470, 627.
 19. Wilsons svar af 12. november 1918 er gengivet efter en dansk avis i USA, *Den Danske Pioner*, 28. november 1918, i Franz v. Jessen: *Håndbog i det slesvigske spørgsmåls historie*. 1938, bind II, s. 34-36. – Det er ikke medtaget i udgaven af Wilson-papers, se note 17. Se også Troels Fink, I, s. 86, samt Klaus Schwabe, 1971, s. 311-312.
 20. L. Gelfand, s. 191, samt om Steefels rapport af 25. juli 1918, s. 153 og 197.
 21. Gelfand, s. 197 om Bjorkmans rapport.
 22. Om Steefels senere rapport og om Lansing i 1918, se Schwabe, 1971, s. 73. Troels Fink, I, s. 86.
 23. Nelson, s. 120-124.
 24. Schwabe, s. 311-312 og s. 414-415. Troels Fink, I, s. 69 (indholdet af tilsynsrådets resolution af 17. nov. 1918), s. 75-76 om den danske regerings henvendelse til de allierede, s. 158 om det amerikanske forslag af 21. januar 1919.
 25. Se telegrammerne i den amerikanske dokumentserie om fredskonferencen: *The Paris Peace Conference*. Volume II. Washington, 1942, s. 450-452, s. 459. (herefter forkortet PPC).
 26. Schwabe, 1971, s. 308-309. Udateret memorandum ved Haskins: Possible territorial changes in the German Empire.
 27. Kay Lundgreen-Nielsen: *The Polish Problem at the Paris Peace Conference. A Study of the Policies of the Great Powers and the Poles, 1918-1919*. Odense University Press, 1979, s. 49-50, 52-53, s. 138, 145; s. 439, note 90. – Englænderne havde i november intet imod Kesslers nærvær i Polen, helt modsat franskmændene. Tage Kaarsted, 1974, s. 146-47, omtaler, at englænderne i oktober 1918 advarede danskerne mod en direkte ordning med tyskerne. Men der ses ingen vidnesbyrd om englændernes syn efter 11. november 1918. Det ville være i tråd med den generelle engelske politik efter sejren at gå ind for at mindske gnidninger mellem Tyskland og dets naboer. Peter Krüger: *Die Aussenpolitik der Republik von Weimar*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft. Darmstadt, 1985, s. 59, nævner det tyske udspil over for Polen og neutrale som Danmark og Schweiz før fredskonferencen. Denne den hidtil mest omfattende analyse af tysk udenrigspolitik 1918-33 har næsten intet om forholdet til Danmark. Et andet tysk værk placerer da også Danmark i den europæiske periferi: Marie-Luise Recker (udg.): *Von der Konkurrenz zur Rivalität. Das britisch-deutsche Verhältnis in den Ländern der europäischen Peripherie, 1919-1939*. Franz Steiner, 1986.

28. Om speed-up proceduren og Wilsons forhold til House, se Inga Floto: *Colonel House in Paris. A Study of American Policy at the Paris Peace Conference 1919*. Århus, 1973, samt Princeton, 1981. Mødet 27. marts kl. 11: P. Mantoux: *Les Délibérations du Conseil des Quatre. 24 Mars – 28 Juin 1919*. Paris, 1955, I, s. 41–48, og mødet den 28. marts, kl. 16, s. 68–69: Min oversættelse.
29. Troels Fink, I, s. 144–147, s. 164–180.
30. Troels Fink, I, s. 164–167, Collins memorandum. – Troels Fink konstaterer, at den franske kritik af den danske regering er skarpere i det officielle referat end i Tardieus gengivelse heraf i sin bog fra 1926. – Troels Fink, I, s. 192–196.
31. Kay Lundgreen-Nielsen, 1979, s. 112, 107, 102–103. Céline Gervais et al.: *La Guerre polono-soviétique de 1919–1920*. Paris, 1975. Artikel om den franske regerings instruks til den franske militærmission til Polen, under general Weygand, 1920. Troels Fink, II, s. 100–101, 105–106 om de danske socialdemokraters syn. – Om antisemitismen i Danmark, se Troels Fink, I, s. 232, II, s. 34, 64–65, 97, III, s. 135–136. Samt Søren Mørch: *Det store bankkrak. Landmandsbankens sammenbrud, 1922–1923*. Gyldendal, 1986, s. 16. Kristian Hvidt: *Edvard Brandes. Portræt af en radikal blæksprutte*. Gyldendal, 1987. – Han mærkede problemet med at være minister og jøde. Tardieus senere fremstilling (fra 1926) er gennemsyret af en intens mistillid til Zahle-Scavenius-regeringen, s. 52–58, 300–301, 321.
32. Troels Fink, I, s. 159 samt s. 156, 243. Nelson, s. 93, 261, 264, 341–42.
33. Gelfand, s. 54. Nelson, s. 272. Tardieu, 1926, s. 124, 366–367, skriver meget rosende om Haskins' virke i den belgisk-danske kommission.
34. Troels Fink, I, s. 200–204.
35. P. Mantoux, I, s. 256. Schwabe, s. 656.
36. Troels Fink, II, s. 36–37, om 7. juni-mødet. Schwabe, s. 629, med omtale af brev fra Haskins til Lansing af 21. maj 1919 med argumenter for at bibeholde zone 3. Om 14. juni-mødet: P. Mantoux, II, s. 424, og PPC, VI, s. 454. (1946).
37. Tardieu, 1926, s. 322. Typisk for den franske synsmåde antyder Tardieu, at den liberale Norman Hapgood, der kun i kort tid fungerede som gesandt i København, havde »yderliggående anskuelser« ja måske bolsjevistiske synspunkter. – Det fremgår af Hapgoods indberetninger fra København sommeren 1919, at han mere var optaget af at rapportere om Rusland og bolsjevismen end om forholdene i Danmark, se Wilsonpapers, Series 5 B. 24. maj 1919. Henry White til Wilson. – Wilson papers, Series 5 B. Box 39: 23805–06. Kay Lundgreen-Nielsen, 1979, om Henry Whites rolle, s. 274, 364.
38. 14. juni 1919. Wilson til Henry White. – Wilsonpapers, Series 5 B. Box 46/2658. Kay Lundgreen-Nielsen: *Woodrow Wilson and the Rebirth of Poland*. (Arthur S. Link (ed.), 1982, s. 117, 120). Se note 13.
39. Troels Fink, I, s. 192. Nelson, s. 148.
40. Tardieu, 1926, om det første møde 26. februar 1919, s. 99–101. Troels Fink, I, s. 204.
41. Tage Kaarsted, 1974, s. 157–158. – Troels Fink, I, s. 244. PPC, IV, 1943, s. 529–532. Udenrigsministerrådsmøde, 28. marts 1919, kl. 11. – Se note 28. Tardieu, 1926, s. 214–15, 221, søger karakteristisk nok at latterliggøre Balfours indvendinger.
42. P. Mantoux, I, s. 255–256. – Troels Fink, I, s. 246 anfører derimod, at Balfour havde glemt sine forhold fra 28. marts. Sagen var imidlertid, at han først blot refererede forslaget.
43. PPC, VI, 1946, s. 454. – P. Mantoux, II, s. 424. Om de almindelige engelske revisionsønsker, se Nelson, s. 333–348 og Schwabe, 1971, s. 604–636.
44. Tage Kaarsted: *Ove Rode som indenrigsminister*. Odense Universitetsforlag, 1985, s. 282.
45. Inga Floto: *Woodrow Wilson: War Aims, Peace Strategy, and the European Left*. (Arthur S. Link (ed.), 1982, s. 136).
46. Det følgende er en udbygning af tolkningen hos Tage Kaarsted, 1974, s. 158.
47. James Headlam-Morley: *A Memoir of the Paris Peace Conference 1919*. – Ed. by Agnes Headlam-Morley et al. Methuen, London, 1972, s. 51, brev af 17. marts 1919 fra Paris til John Bailey. – Om Headlam-Morleys samtale med Collin den 15. marts, se Troels Fink, I, s. 241.
48. James Headlam-Morley, s. 165–166, dagbogsuddrag 25. juni.
49. Troels Fink, III, s. 235. – Citat af brev fra P. Claudel til udenrigsminister A. Briand, af 19. februar 1921, hvori han skrev om »det tyskvenlige og socialistiske ministerium Zahle-Scavenius-Stauning«.

En storkorsridder

En historie fra gullaschtiden

Af Søren Mørch

Om C.M.T. Cold, der var udenrigsminister i Niels Neergaards tredje regering, skriver Svend Thorsen i *De danske ministerier*: »Virkelig klarhed kom der aldrig over hans forhold, men han dekoreredes i 1926 med storkorset, hvilket vel ikke var sket, hvis der havde været bund i angrebene på ham for spekulation i sit eget selskabs aktier«. ¹ En sådan tillid til ordensvæsnets dispositioner må glæde en kgl. ordenshistoriograf, selv om det indskudte »vel« måske kan minde om en lille sten i den ene sko – er det ulejligheden værd at stoppe op for at ryste den ud?

For Niels Neergaard og hans regering havde Cold været en belastning. Gang på gang angreb oppositionen ham for hans dispositioner i gullaschtiden. Venstre og regeringen klarede angrebene ved at lade som ingenting og tale om noget andet, eller rettere: om nogle andre, for alle partier havde relativt højt placerede folk, der var belastede. Kulminationen var debatten i Folketinget den 5.-6. februar 1924 – en af de ubehageligste og mest personlige tinget har haft. Anledningen var, at den bankkommission, der havde været nedsat til at foretage undersøgelser omkring Landmandsbankens sammenbrud, havde offentliggjort sin

betænkning – en betænkning som ingen, ikke engang dens ophavsmænd, var tilfreds med. De radikales ordfører var Ove Rode, og hans taktik gik ud på at få Neergaard og Cold til at fremtræde som to alen ud af samme ulækre stykke – en ikke helt let vinkel for regeringen, der på den måde blev tvunget til at skulle vedkende sig Cold og hans tvivlsomme bedrifter, eller tage afstand fra dem og derved desavouere udenrigsministeren. Ove Rode holdt en af sine store – også i betydningen langvarige – taler, der (efter at formanden utålmodigt havde spurgt, om det ærede medlem var nær ved afslutningen af sit foredrag) mandede ud i et stort retorisk glansbillede, hvis udgangsreplik lød: »Og hvis det danske folk opretholder den nuværende ledelse med de to mænd, statsministeren og udenrigsministeren, som de første indadtil og udadtil, så lader det det danske skib sejle videre, ikke med mænd ved roret og på kommandobroen, men med lig i lasten«. ²

Rodes idé med at få det politiske liv klemt ud af Neergaard ved at stuve ham ned i bunden af fartøjet som afdød ved siden af Cold lykkedes ikke. Under »stærke hør« pegede det formodede lig på J.C. Christensen, som Rode ved en anden lejlighed også havde erklæret for

C.M.T. Cold (1863–1934) var oprindelig søofficer og fra 1908 administrerende direktør i DFDS. 1922–24 var den politisk utrænede Cold udenrigsminister (C. Reinau fot., Det kgl. Bibliotek).

politisk død, og sagde, at selv om han, Niels Neergaard, nu stod Ove Rode lige så meget i vejen som J.C. i sin tid havde gjort, så »har det ærede medlem ikke lov at bruge det, som en højt skattet politisk ven af ham, det ærede medlem hr. Borgbjerg, en gang kaldte de forgiftede dolke, som de kloge dværge sad og smedede nede i bjerget. Jeg tror ikke, det nytter ham over for mig. Jeg har 37 års politisk arbejde bag mig, hele min politiske personlighed og mit forhold i det offentlige liv er for kendt til, at den art angreb kan lykkes. Den, der vil søge at sætte en plet på min ære, han smudser ikke mig, men sig selv til«. ³

I et forsøg på at få bolden over på de

radikales banehalvdel underholdt justitstminister Rytter i den samme debat med højtlysning af private breve, som han underhånden havde fået af Bankkommissionen – en taktløshed, der nær havde kostet ham hans politiske liv.

Udenrigsminister C.M.T. Cold fik lov at sejle sin egen sø – han var vitterligt politisk død. Det, der havde taget livet af ham, var dels hans spekulationer i bl.a. DFDS-aktier under krigen, mens han selv var direktør for selskabet, dels – og endnu mere ødelæggende for hans politiske livsduelighed – at han konsekvent løj om sine aktiviteter, indtil revisorerne bogstaveligt talt greb ham med fingrene i pengekassen. ⁴

I det svar, han gav på angrebene imod ham, navnlig Ove Rodes, forsøgte han endnu engang at bortforklare de spekulationer, han havde deltaget i sammen med Landmandsbankens direktører Emil Glückstadt og Ove Ringberg i tiden op til marts 1916 (og som havde indbragt ham en fortjeneste på ca. 180.000 kr. – en formue dengang) som udslag af opofrelse og patriotisme: han havde givet efter for Glückstadts bønner om at være med til at købe DFDSs aktier hjem fra Tyskland, så de atter kunne blive genforenede med Danmark. Hans videre spekulationer i DFDS, som han foretog fra juni 1917 til april 1918, påstod han overhovedet ikke at kunne huske! Glemsomheden, mente han selv, skyldtes en alvorlig sygdom, som han gennemgik i tiden fra midten af marts til midten af august i året 1918. ⁵

Colds spekulationer før marts 1916 var blevet afsløret af Bankkommissionen i december 1922. Det skete ved, at *Social-Demokraten* stillede Cold følgende spørgsmål: »Foretog De i sommeren

1916 i tiden før eller efter 11. juli salg eller køb af aktier i DFDS?» Cold svarede: »Absolut nej, hverken af DFDS-aktier eller af aktier i noget andet selskab, som kunne påvirkes af interviewet med mig den 11. juli«.

De fleste læste erklæringen på den måde, at Cold dermed sagde, at han ikke havde spekuleret i DFDS-aktier, og i tilid hertil overlod regeringen det til Bankkommissionen at undersøge – og (havde man selvfølgelig forventet) bekræfte – denne udenrigsministerens kategoriske erklæring. Det virkede derfor noget fladt, at det viste sig, at den skulle forstås så bogstaveligt, at det kun var om sommeren 1916, han ikke havde spekuleret i sit eget selskabs aktier, men at han havde gjort det både om foråret og igen året efter. Til at begynde med havde Cold også over for Bankkommissionen blankt benægtet overhovedet at have foretaget dem, og han brød (bogstaveligt!) først sammen og tilstod, da kommissionens revisorer påviste, at gevinsten for spekulationerne i foråret 1916 var gået ind på hans bankkonto. Hans spekulationer 1917–1918 kom for dagen i januar 1923. Det skyldtes ikke en særlig indsats fra Bankkommissionens side, men at Emil Glückstadt afleverede endnu en af Nicolaysens nøglebøger – de som siden »er blevet væk« i Den danske Bank. Af den fremgik det, at Cold havde fået udbetalt 114.515 kr. og 32 øre som sin andel foruden kuponer – dividenden var det år på 35%.⁶ Det skete efter, at Cold på et partimøde i Venstre, hvor alle ministrene havde været til stede, havde erklæret, at han ikke havde foretaget spekulationer i sit eget selskab efter 1916.⁷ Der var derfor ikke andet for ham at gøre end at påstå, at han ikke kunne huske, at han havde foretaget dem, og det siger sig

Venstremanden Niels Neergaard (1854–1936), der i sin statsministertid 1920–24 måtte kæmpe med de alvorlige økonomiske problemer i verdenskrigens kølvand (Elfelt fot., Det kgl. Bibliotek).

selv, at han ikke kunne formås til at vedkende sig andre end dem, han direkte var blevet grebet i. I sit forsvar under folketingsdebatten den 6. februar 1924 gør han efter at have påberåbt sig sin slemme sygdom opmærksom på, at det hverken i Danmark eller i andre lande er strafbart, at en direktør spekulerer i sit eget selskabs aktier.

Deri havde han ret. Det vil også være umuligt at kontrollere, om sådanne spekulationer fandt sted eller ej. Når Cold ikke desto mindre gad gøre sig selv til løgner endda flere gange i træk ved at benægte, at han ligesom de fleste andre direktører på den tid og formentlig den dag i dag spekulerede i sit eget selskabs ak-

tier, og når Svend Thorsen ligefrem mener, at han ikke ville have fået storkorset, hvis han havde gjort, hvad han altså ikke desto mindre gentagne gange var blevet grebet i – så skyldes det ikke, at det er kriminelt, men det er som at snyde i kortspil heller ikke rigtig nobelt.

Som direktør for et aktieselskab har man den meget betydelige fordel, at man kender regnskabsresultaterne før andre og kan indrette sine spekulationer efter dem. Hvis man spekulerer à la hausse, kan det siges, at man snyder sine aktionærer for en fordel, de ville kunne have fået. Spekulerer man à la baisse, tilføjer man dem et tab. Det er formentligt grunden til det mærkelige forhold, at det blandt godtfolk anses for at være værre at tjene sine penge på baissespekulationer end på hausse. I Bankkommissionens beretning om Landmandsbankens børshandlinger siges det da også nok så artigt: »Der er ved undersøgelserne, bortset fra en enkelt mindre betydende episode, ikke fremkommet noget tilfælde, hvor det ses, at der gennem Landmandsbanken eller af banken selv har været spekuleret à la baisse (fixet), og bankens funktionærer erklærer, at der altid gennem banken kun er drevet hausse-spekulationer«. Forsikringen gentages under omtalen af konsortialspekulationerne: »Konsortierne børsspekulationer synes altid at have været anlagt som spekulationer à la hausse, og der er heller ikke ved undersøgelserne af de enkelte spekulationers nærmere forløb fremdraget noget tilfælde, hvor der er fikset (spekuleret à la baisse)«. ⁸

Hvad det er for en mindre betydende episode, kommissionen hentyder til med sin bemærkning, er ikke godt at vide. Formuleringen er utvivlsomt særdeles velovervejet og så vid, at enhver baisse-

spekulation, der måtte blive afsløret, ville kunne skydes ind under den. Alligevel ville man i datiden være blevet meget forbavset, hvis man havde fået at vide, at bemærkningen skulle dække over spekulationer i forbindelse med Cold, DFDS og 1916 – og, hvem ved, det er måske netop, hvad den gør.

Sagen var nemlig den, at Cold i et interview til *Berlingske Tidende* offentliggjort tirsdag den 11. juli 1916 i bladets aftenudgave havde advaret om, at aktierne i DFDS var kommet alt for højt op i kurs. Aktierne, der om tirsdagen var blevet handlet omkring kurs 420, faldt om onsdagen til omkring kurs 360, altså ca. 60 points. Det er det stof, som baissespekulationer er gjort af. Det ville derfor have været nærliggende at tro, at Cold havde været med til at fikse sit eget selskabs aktier, og Bankkommissionen gør med den ovenfor citerede bemærkning, hvad den kan, for at aflede opmærksomheden fra tanken om, at det fald, der blev en følge af det coldske interview, skulle være blevet udnyttet konstruktivt, for slet ikke at tale om, at det skulle være fremkaldt for at fikse DFDS.

Interviewet med Cold vakte kolossal opmærksomhed, da det fremkom, og henledte endnu engang opmærksomheden på børsen. Aviserne dækkede begivenheden tæt, og deres reportager giver et levende billede af gullaschtiden. Dagen efter, at interviewet havde været i *Berlingske Tidende*, kunne man læse følgende i *Politiken*:

»Kommer man efter længere tids forløb op på børsen igen, giver det et sæt i en; man kender salen, man kender omgivelserne, men man kender ikke publikum. De mærkværdigste typer er dukket op, ikke beroligende at se på. En bølge af

Alfred Schmidt tegnede til Blæksprutten 1915 en aktuel udgave af P.S. Krøyers børsbillede. Børsen oversvømmedes under krigen af nye spekulanter.

simpelhed og tarvelighed er skyllet ind over den gamle børs.

I selve noteringssalen er det ikke mere muligt at presse sig ind. Og lad os også helst holde os derfra: en em af fugtig varme, af usund ånde står ud fra det knebne tilhørrum . . . Der har aldrig været en sådan tilstrømning på nogen dag før. Nu kniber det, nu gælder det om at brænde sine skibe, hvis man ikke vil brænde sig selv. Heftige skældsord, ugengivelige, lyder imod dir. Cold, som heldigvis for ham ikke var på børsen i går . . .

Ja, dir. Colds artikel! Det var den, der hørtes citeret, hvor man vendte sig hen, specielt dens famøse påstand om, at selskabets aktier egentlig kun burde noteres i en kurs af 205. Alle omstændigheder, denne artikel vedrørende, drøfte-

des. Den fremkom i Berlingske i forgårs aftes. Hvor kunne det da være, at der allerede under noteringen i forgårs eftermiddag taltes om, at en sådan advarsel fra dir. Cold ville fremkomme. Dette er autentisk. Henimod noteringens slutning kendtes nogenlunde den endnu ikke offentliggjorte artikels indhold, og de bedst underrettede har altså kunnet benytte deres viden. Fra hvilken kilde kunne denne viden stamme? . . .

Dette spørgsmål drøftedes med den største lidenskabelighed og med mange beskyldninger fremsat i de groveste ord, indtil noteringen, der begyndte med fastsættelsen af kursen på bankaktier, nåede til Det Forenede som det første dampskibspapir på listen.

Hvad der da foregik inde i noteringssa-

len, var vi personligt afskåret fra at overvære (Gudskelov!), men af de udførlige meddelelser, der tilflød os fra forskellig side, kan vi sammensætte følgende nogenlunde fyldige beretning:

Da Det Forenede råbtes op, blev der et øjeblik forventningsfuld stilhed, i hvilken vekselerer Lunn (den unge) udslyngede købstilbuddet 205. Man husker, at aktierne dagen i forvejen havde været oppe i 420, og at 205 netop var det tal, hvortil dir. Cold i sin udregning var nået som den ædrueligste kurs. Hr. Lunn's tilbud var vist ment som en spøg, blev i alt fald opfattet således, høj latter modtog det. Men så udbød R. Henriques jr. til sælgerkurs 375 – en pris altså, der lå små halvhundrede point under gårdsdagens kurs, og fra det øjeblik kom der bevægelse i salen . . . Ekkoet af stormen forplantede sig ud i vestibulen, hvor spekulanterne stod med nervøst anstrengte smil, nervøst pillende sig ved de store forgyldte urkæder med sitrende fingre. På alle disse umiddelbare fysiognomier, der havde opgivet enhver selvbeherskelse, aflæste man som på termometre aktiernes skiftende fald og stigninger . . .«. ⁹

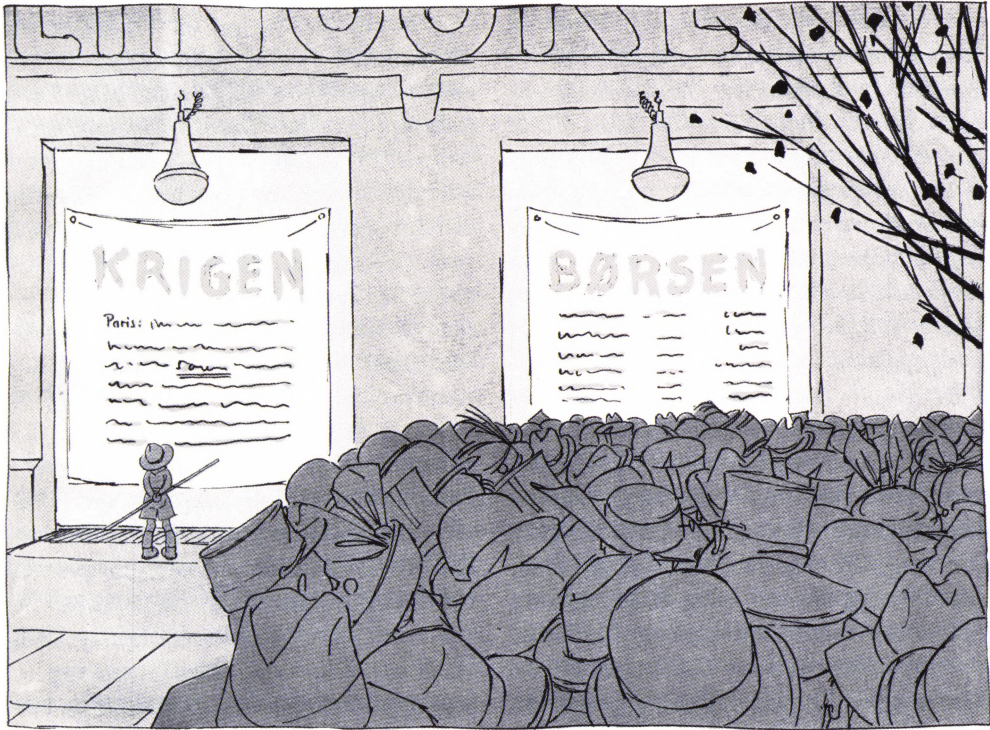
Uroen på børsen fortsætter de næste dage. Det udannede, pøbelagtige sammenrend fortsætter sin panik til udelte fornøjelse for det bedre borgerskab: »Børsen havde atter i går en af sine store dage. Tilstrømningen var endda langt betydeligere end dagen i forgårs. På rampen, i vestibulen og i den store sal var der fuldt af mennesker, hovedsagelig »nye ansigter«. En ikke ringe del af de besøgende var de såkaldte små spekulanter samt folk fra provinsen og landet, som opskræmmede af de lokale avisers børsberetninger var taget til Kjøbenhavn for at følge givenhederne på nærmeste hold.

Særlig var det store landbrug repræsenteret ved mægtige proprietærskikkelser, som i strittende gummikapper og med svære egespir i hænderne spankulerede frem og tilbage i salen, spørgende utålmodigt om, hvorledes det gik med Det Forenede. Men også provinsbyernes handel, industri og håndværk havde sendt repræsentanter op på børsen, ja, selv kendte højskoleansigter sås i den ventende mængde. De lidt mærkelige københavnske skikkelser, som i den senere tid har sneget sig rundt i børssalens hjørner, forsvandt ganske i dette talrige selskab af mænd fra alle lejre inden for det danske samfund . . .

På rampen stod ved børsens slutning en kendt revydirektør og skuespiller, som med skarp sans for ubehagelige overraskelser var gået ud af Det Forenede allerede i tirsdags. Han nynnede, men det var intet lystigt refræn, der gled over hans læber. Det var et par linier af en gammel folkevis:

– Fred hviler over land og by,
ej børsen larmer mer – «. ¹⁰

Det bemærkelsesværdige var, at det ikke alene var den muntre revydirektør og skuespiller, der havde fået solgt sine aktier om tirsdagen. Det viste sig, at der var adskillige, der havde været lige så heldige, blandt andre *Berlingske Tidendes* børsmedarbejder overretssagfører Ejnar Christensen, der ifølge *Social-Demokraten*s morgenudgave for den 14. juli solgte sine 64.000 DFDS-aktier, inden interviewet blev offentliggjort om tirsdagen. ¹¹ Således provokeret offentliggjorde *Berlingske Tidende* i sin aftenudgave samme dag en erklæring om, at børsmedarbejderen »overhovedet ikke havde noget som helst forhåndskendskab til direktør

Tegneren Sven Brasch havde i Svikmøllen 1916 denne beske kommentar til trængslen på Børsen i det neutrale Danmark.

Colds udtalelser i *Berlingske Tidende*, som bragtes i det først udkomne aftennummer efter modtagelsen og bevarede indelukkede, indtil de blev givne i trykken«.

Erklæringen var interessant, fordi den indrømmede, at andre end børsmedarbejderen på *Berlingske Tidendes* redaktion havde kendt erklæringen og kendt den længe. Der stod netop ikke, at den var kommet i avisen hurtigst muligt, men først i næste aftenudgave. *Berlingske Tidendes* redaktør Chr. Gulmann, der ringede til *Social-Demokraten* for at få også dette blad til at trykke erklæringen, blev ved samme lejlighed interviewet: hvornår havde *Berlingske* da fået Colds er-

klæring? Gulmann kunne ikke så nøje huske det, men det havde vist været ved 12½ tiden om mandagen! Den havde altså ligget mere end et døgn over.¹²

I de følgende dage brød helvede løs over den berlingske redaktion: *Kristeligt Dagblad* blev citeret pressen rundt for en ondsksfuld bemærkning om, at *Berlingske* havde ladet en anden person end sin børsmedarbejder i hemmelighed interviewe dir. Cold. »Med andre ord – redaktionen har med koldt blod fremkaldt en baisse på børsen, der kostede børsmedarbejderen et kurstab på 55.

Det kan man i sandhed sige er en hårdhjertet behandling af en redaktion over for en medarbejder«.

Det viste sig, at *Berlingskes* redaktør Svenn Poulsen havde modtaget erklæringen fra Cold, hvorefter han havde ringet ham op og fået hans tilladelse til at gemme den til næste dag, angiveligt for, at en så vigtig erklæring kunne komme i aftenudgaven. Den ansås af redaktionen for hovednummeret. *Social-Demokraten* fik denne sagens sammenhæng bekræftet ved at telegrafere til direktør Cold, der var taget på ferie i Blokhus.¹³ Såvel *Politiken* som *Social-Demokraten* kørte løs med en trommeild mod den stakkels *Berlingske*: Hvem havde kendt til interviewet? Hvordan var det blevet til? Hvem spekulerede og hvor meget på *Berlingske Tidende*? *Berlingske* kunne ikke rigtig svare for sig, for det var tydeligt nok, at i al fald børsmedarbejderen havde nået at »brænde sine skibe«, som de indviede havde løbet rundt på børsen og sagt hin berømmelige tirsdag, inden *Berlingske* kom med Colds interview.

Stormen stilnede af i løbet af juli dels af den simple grund, at det var for kedeligt bare at blive ved at stille spørgsmål uden at få svar, men også fordi *Social-Demokraten* mere og mere kom ind på et andet spor end det, der førte til redaktionen i Pilestræde.

Interviewet var naturligvis kendt af andre end redaktionen på *Berlingske*, nemlig af Cold. Kunne det ikke lige så godt være Cold, der havde lækket, eller nogen af hans fortrolige? Hvorfor havde Cold egentlig afleveret sit »interview« (det viste sig, at det var Cold selv, der havde skrevet det hele) om mandagen og ikke om søndagen, hvis det, han ønskede, var at bremse børsspekulationen? Hvis det havde været afleveret og bragt om søndagen, var der ingen, der kunne have udnyttet det spekulativt.

Det blev for meget for *Politiken*, der formanede *Social-Demokraten* til at holde sig til *Berlingske* og ikke kaste smuds på pæne mænd.¹⁴ *Social-Demokraten* fór dagen efter ud med et angreb både på *Politiken* og *Berlingske*,¹⁵ men så holdt også den inde – antydninger selv nok så spage af, at det var Cold og de fine, der lavede spekulationer, var slet ikke passende. Aviserne var – med bankinspektør Greens ord – vidunderligt dresserede.

Hvad redaktionen af *Berlingske Tidende* fik ud af det, optog alle i samtiden. Eftersom tungen som bekendt er et lidet lem, men pukker storligen, og eftersom DFDS var datidens allerstørste spekulationspapir på Københavns børs, så ville det have været guddommelig styrke at holde en så kostelig viden hemmelig i et helt døgn for alle med interesser på børsen, og den sjælsstyrke var der trods alt ingen, der tiltroede *Berlingskes* redaktion. Dens medlemmer fik utvivlsomt noget ud af det, for historien om, at den har gemt interviewet i mere end et døgn for at få det i aftenudgaven, forekommer et nummer for absurd. Børsmedarbejderen, overretssagfører Ejnar Christensen, blev afsløret nogenlunde med det samme, men skønt de øvrige blade kredsede ustandseligt om redaktørerne Chr. Gulmann og Svenn Poulsen samt bladets administrator Louis Henius lykkedes det ikke at finde noget at hænge dem op på.

Dagbladet *Politiken* var lavsindet og letsindigt nok til at påstå, at konkurrenten måtte have gemt interviewet med Cold af vejen med vilje for at kunne udnytte det spekulativt. Sådan noget er let at påstå, men svært at bevise. Det kunne *Politiken* ikke, og bladet blev dømt for injurier.

I december 1922 var hele historien oppe og vende en gang til, og *Politiken* kørte den i flere dage, uden at der kom noget ud af det – regeringen havde lært noget af Coldsagen og skulle ikke have mere end højst nødvendigt undersøgt, og historien fra 1916 hørte bestemt ikke til i den kategori.¹⁶

Bankinspektør Green interesserede sig som alle andre meget for sagen, og den 13. december 1922 skriver han i sin dagbog:

»Aagesen fortalte mig i dag til belysning af *Politikens* angreb på *Berlingske Tidende*, at Bruun (højesteretsadvokat) havde fortalt, at de hos Levin havde vist ham tre sælgere af DFDS den pågældende dag.

Overretssagfører Gulmann
Emil Henius tre »brødre«
Johs. Poulsen«¹⁷

Hvem ved – måske var det måden?

Det springende punkt er selvfølgelig, om interviewhistorien på en eller anden måde var tilrettelagt fra Colds side med det formål at baisse sit eget selskabs aktier. Det er givet, at han aldrig ville have indrømmet det, og det er sandsynligt, at Bankkommissionen ville have gjort, hvad den kunne for at skjule det, hvis dens medlemmer eller revisorer skulle have fundet ud af det. Der er derfor ikke store chancer for at kunne opdage det. At det faktisk var om ikke Cold selv så den kreds af spekulanter, han tilhørte, der berigede sig på at baisse aktierne gennem interviewet, kan der derimod ikke være tvivl om.

Noget af det allersidste Green indførte i de af hans dagbøger, der er bevarede, var en kopi af en maskinskreven opgørelse. Efter det sted, den er anbragt, må den være sat ind umiddelbart efter den 13. marts 1923.

Dens indhold er følgende:

»Indført under 11. juli 1916 (Salg)

Britisk Bank	300.000,-	(Solgt til I.M. Levin)
Grev Ahlefeldt	20.000,-	
Prins Georg	50.000,-	
Günther	48.000,-	
Baronesse Lerche	20.000,-	
Anne Levysohn (Gl.s søster)	52.000,-	
Jutta Lund	20.000,-	Salgskurserne ligger omkring 420
Grevinde Raben	52.000,-	
Fru Reisz	20.000,-	
Prins Valdemar	50.000,-	
H. Zahle	52.000,-	
Kammerherre Zahle	52.000,-	

(Er solgt den 10. juli 1916)
(Stod i *Berlingske Tidende* om aftenen den 11. juli).

12. juli (solgt den 11.)

Akerlund	12.000,-	(412)
Herm. Jensen	4.000,-	
E. Kjølbjerg	4.000,-	
Overretssagfører Ringberg	24.000,-	
Emil Mik Meyer	20.000,-	(420–21)
L. Brockenhuus Schack	52.000,-	(424)
Britisk Bank of North	2.000,-	
H. Collet	44.000,-	(424)
E. Günther	4.000,-	(422)
Wilh. Hansen	24.000	
Chr. Olsen (journalist ved <i>Nationaltidende</i>)	24.000,-	
Bjørn Stephensen	24.000,-	
Wilh. Weimann	52.000,-	
Eiermann (i forbindelse med Martin Jacobsen)	8.000,-	

Sidste omsætning sker til 424

Næste omsætning sker til 360«.

Derefter følger Greens håndskrevne kommentar:

»I Landmandsbankudvalget har Zahle spurgt, om hvem der i Landmandsbanken solgte DFDS den 10. og 11. juli. Får han svar (Coldaffæren). Jeg har set efter og fundet foranstående overraskende liste. Det viser sig altså, at Landmandsbanken har vidst *fuld besked*. Men Levin har intet vidst. Han får prasket 300.000 kr. på – samtidig med, at Landmandsbanken sælger ud en gros. Der må være nogen, der ved dette. Dette må enten være *Berlingske Tidende*, der har givet det eller – det er *Colds* omtale af sagen i bestyrelsen, der har sat dem på sporet. Mærkeligt – meget mærkeligt – ser det ud«. ¹⁸

Landmandsbanken solgte altså 1.034.000 kr. DFDS-aktier mandag og tirsdag til en gennemsnitskurs af 420 og

har, ved at købe aktierne tilbage igen om onsdagen til kursen på 360, kunnet inkassere en fortjeneste på kr. 620.440. Ikke dårligt klaret på to dage. Endnu mere interessant er det, at den største del af salget finder sted mandag den 10., samme dag som Cold afleverede sit interview. Forlydender om interviewet fremkom først på børsen om tirsdagen. Det kan naturligvis ikke udelukkes, at *Berlingske* har været Landmandsbanken behjælpelig med at ringe til banken lige så snart, redaktionen har modtaget interviewet fra Cold, men det er mere sandsynligt, at banken har fået besked direkte fra direktøren. Emil Glückstadt var medlem af DFDSs bestyrelse, og han og Cold havde et par måneder i forvejen midlertidigt afsluttet deres fælles vellykkede spekulationer i DFDS.

Den mærkeligt florumvundne måde, Bankkommissionen udtrykker sig på i sin betænkning, kan være med til at forklare, hvordan det gik til, at Cold gang på gang måtte se sig afsløret som fuld af løgn, men også, hvad der måske er endnu mere mærkeligt, at en skikkelig historieskriver som Svend Thorsen i sin fremstilling overser den evidente kendsgerning, at Cold gang på gang blev afsløret som løgner, og at det ikke alene blev bevist hinsides enhver tvivl, at han havde tjent formuer på at spekulere i sit eget selskabs aktier, men også, at han selv havde indrømmet det. Indrømmelserne bliver pudsigt nok gentaget i jovialt forvrøvlet form i den selvsamme debat i Folketinget, om hvilken Svend Thorsen siger, at »Udenrigsminister Cold beskyldtes for at have været storspekulant i krigsårene, endog i sit eget selskabs aktier . . . , hvad han tilbageviste med kølig ro«. ¹⁹

Forklaringen er nok den, at det ikke hører sig til at skildre erhvervslivets ledere og dets historie på samme måde, som man plejer at skildre f.eks. politikere og den politiske historie. Erhvervsfolk som Cold har levet i en drømmeagtig pandekageverden. Han har ikke opfattet

sig som spekulant og deltager i børsspillet. Han har ikke stået i forhallen og nervøst pillet ved sin forgyldte urkæde. Det skal såmænd nok passe, at han har ment, at han ikke deltog i gullaschtidens spekulationer, det man kaldte børsspillet, men kun var med i konsortierne af nationale grunde, at han advarede mod haussespekulationerne ud fra en ærlig samfundsbe-kymring, ligesom det formentlig også står til troende, at han ikke kunne huske, at han også efter sit moralske opstød igen selv gav sig til at skovle penge hjem fra den selvsamme spekulation, som han havde advaret »samfundet« imod.

I samtiden opfattede man ikke en fin mand som Cold som den spiller og spekulant, han vitterligt var. Sådan fremstår han ikke i de samtidige kilder, og det behøver ikke kun at være fordi, aviserne er så veldisciplinerede, som også de vitterligt var. Ved at overtage samtidens nuttetgørelse af erhvervslivet er det klart, at historieskrivningen om det i reglen bliver dræbende kedsommelig eller slår over i urimelig fordømmelse.

Det er i grunden ærgerligt, for et kapitalistisk erhvervsliv kunne vel ellers godt fortjene at blive taget alvorligt.

Noter

1. Svend Thorsen: *De danske ministerier 1901–1929*, Kbh. 1972, p. 412.
2. *Rigsdagstidende, Folketingets forhandlinger, 1923-1924*, sp. 3558.
3. *Rigsdagstidende*, ut supra, sp. 3599–3600.
4. Regeringens og Bankkommissionens besvær med Cold er skildret i Søren Mørch: *Det store bankkrak*, Kbh. 1986, p. 286ff. og 327ff.
5. *Rigsdagstidende*, ut supra, sp. 3606.
6. Greens dagbøger for den 17. jan. 1923, duplikeret transskription, p. 313. Transskriptionen er omtalt p. 408 i Søren Mørch: *Det store bankkrak*, Kbh. 1986.
7. Greens dagbøger for den 22. jan. 1923, duplikeret transskription, p. 321.
8. *Beretning om forholdene i Den danske Landmandsbank, Hypothek- og Vekselsbank, mm. afgivet af den ved kgl. ordre af 21. september 1922 nedsatte kommission*, Kbh. 1924, her omtalt som *Bankkommissionens beretning*, p. 65 og 74.
9. *Politiken*, 13. juli 1916: Fra børsen i går.
10. *Politiken*, 14. juli 1916: Fra børsen i går.
11. *Social-Demokraten*, 14. juli 1916: *Berlingske Tidende og børsspillet*.
12. *Social-Demokraten*, 15. juli 1916: *Berlingske Tidende og børsspillet*.

13. *Social-Demokraten*, 19. juli 1916: *Berlingske Tidendes* tilståelse.
14. *Politiken*, 28. juli 1916: Resultatet.
15. *Social-Demokraten*, 29. juli 1916: *Politiken*, *Berlingske* og Cold.
16. *Politiken*, 6. dec. 1922: Cold-interviewets historie. Derefter daglig repetition indtil 13. dec. 1922: Ministeriet vil ikke have Colddokumenterne frem.
17. Greens dagbøger, duplikeret transskription, p. 288.
18. Greens dagbøger, duplikeret transskription, p. 338–39.
19. Svend Thorsen, ut supra, p. 411.

Lyngsie som taktiker

Allerupsagen og fagbevægelsens strukturproblemer før første verdenskrig

Af Mogens N. Pedersen

I slutningen af november 1912 fortalte *Fyens Stiftstidende* i en kort notits sine læsere, at en konflikt på jernstøberiet M.P. Allerups Efterfølgere A/S var bragt til afslutning gennem indgåelse af en overenskomst mellem Dansk Formerforbund og Jernindustriens Sammenslutning.¹ Med næsten samme ordlyd orienterede *Fyens Social-Demokrat* samme dag sine læsere. I begge tilfælde var kilden utvivlsomt et københavnsk dagblad og ikke egen journalistisk indsats. I *det efterår* var det krigen på Balkan, forhandlingerne om grundloven samt en mængde – i datidens sprogbrug – »forfærdelige« ulykker, herunder én i USA, hvor tre automobiler var stødt sammen, der optog aviserne. Det mere prosaiske arbejdsmarkedsstof havde heller ikke dengang nogen høj prioritet.

De små notitser står i misforhold til betydningen af den bagvedliggende konflikt, der i 1912 allerede længe havde præget hverdagen på det gamle jernstøberi.² Arbejdsstriden var nok i sit udgangspunkt lige så »lokal«, typisk og prosaisk som hundredvis af andre småkonflikter. Men som ugerne gik, skulle den udvikle sig til noget langt mere omfattende:

en veritabel broderstrid, der på sin højde kom til at true fagbevægelsens enhed, og hvis behandling fik langtrækkende virkninger for dansk fagbevægelse. »Allerupsagen« eller »Allerupaffæren« blev det navn, man hæftede på den samlede konflikt, efterhånden som den bredte sig fra det odenseanske jernstøberi til forbundskontorerne i København og til De samvirkende Fagforbunds ledelse.

Det er denne konflikt, og især dens forløb uden for det odenseanske miljø, der er emnet for denne artikel.³

Baggrunden

Tiden mellem århundredskiftet og den første verdenskrig fremstilles ofte som en sidste rolig stund før det store oprud. I dansk fagbevægelses officielle historiskrivning er man da også mest optaget af konsolideringen efter den store arbejdskamp i 1899,⁴ og selv i den mere »oppositionelle« tradition inden for forskningen i arbejderbevægelsens historie har forskerne svært ved at opretholde konfliktperspektivet.⁵

Dette billede af ro holder dog kun for

en overfladisk betragtning. Man må snarere kalde tiden én stor fortsat opbygnings- og brydningstid for fagbevægelsen.

Opbygningen var langt fra færdig på det lokale fagforeningsplan. Vel var ved århundredskiftet angiveligt 77% af de mandlige arbejdere organiserede.⁶ Spredningen på brancher var imidlertid meget stor, og mange fagforeninger, især i provinsen, måtte lægge en stor indsats i arbejdet med organisering af de vrangvillige arbejdere, som jo ofte kunne påregne støtte hos arbejdsgiveren. På det trindhøjere forbundsplan var organiseringen heller ikke ført til bunds. De første levedygtige forbund var opstået så langt tilbage som i 1880'erne; den store forbundsdannelsestid var årene mellem 1895 og 1898, hvor især dannelsen af Dansk Arbejdsmands Forbund i 1897 var en skelsættende begivenhed. Men mellem århundredskiftet og 1914 kom der yderligere 17 nye forbund til,⁷ og først dermed nærmede man sig en slags afslutning på forbundsdannelsen på det private arbejdsmarked. Det var endelig i disse år, man skulle have en ny overordnet koordinationsmekanisme til at fungere: med dannelsen af De samvirkende Fagforbund (*D.s.F.*) i 1898 var der nok skabt organisatoriske rammer for et landsdækkende samvirke, og det havde også vist sig at fungere i en kritisk stund. Men samarbejdets former var endnu uprøvede i det daglige, og indpasningen af de nye grupper og forbund i *D.s.F.* forløb ikke uden gnidninger.

Når man også må kalde tiden for en *brydningstid* for fagbevægelsen, hænger det sammen med, at betingelserne for organisering ændredes stærkt i disse år og vel at mærke på en måde, der ikke kunne gøre det let at skabe og opretholde et

harmonisk samarbejde mellem de forskellige grupperinger af arbejdere. Tiden fra midten af 1890'erne og indtil 1914 var således præget af en særlig kraftig omformning af produktionsprocesserne i retning af industrielle driftsformer, stor-drift og mekanisering. En stadig større del af arbejderne blev beskæftiget på industrielle arbejdspladser;⁸ en mængde af de gamle håndværksfag forsvandt i disse år helt eller trængtes stærkt tilbage som følge af ændrede forbrugsvaner og ny teknik.⁹ Vigtigst af alt var det, at anvendelsen af ufaglært arbejdskraft blev mere lønsom og dermed også mere udbredt, ja, enkelte industrigrene blev snart drevet så godt som udelukkende ved hjælp af ufaglærte mænd og kvinder. Denne udvikling måtte selvsagt skabe nye vilkår for organiseringen af de ufaglærte arbejdere.

I disse år forekom der samtidig med opbygningen en stigende mængde af konflikter mellem de faglige organisationer. Det viste sig på mange måder vanskeligt på samme tid at pleje det enkelte forbunds interesser og at opretholde *den* fagbevægelsens enhed, man hyldede som et ideal. Der var også dengang uenighed om taktikken under overenskomstforhandlinger og under arbejdskampe; der var også dengang forskellige meninger om »Landsorganisationens« virkemåde og myndighed i forhold til de enkelte forbund. Mest truende for samvirket var dog i denne tidlige periode de hyppige konflikter om grænserne mellem forbundsmedlemmernes *arbejdsområder* og mellem forbundenes *organisationsområder*. De to typer konflikter omtales oftest under samlebetegnelsen *grænsestridigheder*.

Da Allerupsagen ikke alene er meget typisk, men uden tvivl også den alvorlig-

ste og den mest konsekvensrige af alle de grænsestridigheder, der kendes fra århundredets første årtier, kan der være mere end lokalhistorisk interesse knyttet til en nærmere omtale af konflikten, dens årsager, dens forløb og dens virkninger. Da en sådan forståelse imidlertid forudsætter indblik i et forskningsmæssigt område, der ikke har været flittigt dyrket,¹⁰ bliver det nødvendigt at nærme sig problematikken ad omveje ved først at se på grænsestridighedernes generelle problematik samt omtale sagens forhistorie. Allerupsagens forløb bliver dernæst refereret, og der sluttes med en drøftelse af nogle tolkningsmuligheder, som forløbet kan give anledning til. Det er i afhandlingens sidste afsnit, at fremstillingen pludselig får en slags »helt«, idet det viser sig, at én af dansk fagbevægelses største mænd, arbejdsmændenes leder M.C. Lyngsie, spillede en betydelig rolle i et forhandlingstaktisk spil, som det er vel værd at fastholde på papiret som eksempel på en mesterlig politisk manøvre.

Grænsestridens begreb og forekomst 1898–1913

Ved en grænsestrid forstås en konflikt mellem to eller flere faglige organisationer om deres medlemmers ret til at udføre et bestemt arbejde og/eller om retten til at organisere bestemte kategorier af arbejdere. I denne generelle definition ligger, at sådanne konflikter så at sige er indbyggede i den faglige organisationsstruktur og i den almindelige arbejdsdeling på arbejdsmarkedet.¹¹ Man må forvente at kunne finde grænsestridigheder til enhver tid, såvel før som efter den periode, der fokuseres på i denne afhandling. Men betingelserne for stridighedernes forekomst kan sikkert va-

M.C. Lyngsie (1864-1931) var arbejdsmændenes formand fra 1897 og til sin død (Det kgl. Bibliotek).

riere over tid.¹²

I laugstiden forekom de således også, selv om organisationsformen dengang jo netop var baseret på, at hvert laug havde *sit* arbejdsområde og *sit* organisationsområde, som det havde *eneret* over. Denne eneret kunne ikke bare tænkes krænkede af enkelte »fuskere«, men der kunne også tænkes konflikt mellem laugene om et bestemt arbejdsområde. I tilfælde af alvorlige stridigheder kunne statsmagten gribe ind og foretage den fornødne regulering. Som helhed var konflikter dog ikke almindelige.¹³

Denne tilstand holdt sig længe efter, at laugene var afløst af fagforeninger. Foretagne undersøgelser viser, at konflikter mellem fagforeningerne var ret sjældne i

tiden fra 1870 til midt i 1890'erne.¹⁴ En gennemgang af forretningsudvalgsprotokollen for De samvirkende Fagforeninger i København tyder på, at dette forløberorgan for Landsorganisationen ikke beskæftigede sig med klager over krænkelser af arbejds- og organisationsområderne på det københavnske arbejdsmarked.¹⁵

Men allerede i de første 15 år af D.s.F.s eksistens måtte denne nye koordinerende instans' forretningsudvalg, fra 1911 et særligt nedsat grænseudvalg, mægle i mindst 46 indbragte grænsestridigheder.¹⁶ Der er grund til at antage, at der forekom adskilligt flere konflikter ude i forbundenes lokale netværk, men disse blev blot ikke anset for alvorlige nok til at blive bragt »til tops«.¹⁷

Dette er ikke stedet for en nærmere analyse af alle disse konflikter. Nogle få bemærkninger må dog gøres for at tilvejebringe baggrund for forståelsen af den konkrete sag.

De for D.s.F. indbragte konflikter fortæller flere historier om spændingerne i fagbevægelsen i datiden. De fortæller om fag og om organisationer, der forlængst er borte: hvor er Korkskærernes Fagforening blevet af? eller Stukkatørernes? eller Brolæggerne? eller Barnevognsarbejdernes Fagforening? Og hvad med Billedskærernes og Dekorationsbilledhuggernes Forbund? Lohgarverforbundet? Karetmagerforbundet? Skandinavisk Sadelmager- og Tapetsererforbund? Mange af disse organisationer begyndte at føle sig truede på eksistensen i disse år.

Sagerne fortæller også noget om, hvor truslen især kom fra: det var ikke noget tilfælde, at modparten i mange af de sager, som angik de omtalte organisationer, var Dansk Arbejdsmands Forbund. Hvis det da ikke var Kvindeligt

Arbejder Forbund (K.A.F.).

Men grænsestridighederne fortæller også om opkomsten, i det små ganske vist, af organisationer for offentligt ansatte arbejdere – (i kommunerne). Og så bringer de i erindring, at forholdene mellem de større forbund for faglærte heller ikke altid var harmoniske, især ikke, når krybben var tom, som det blev tilfældet i byggeindustrien under den økonomiske krise efter 1907.

En mere systematisk forståelse af disse konflikter og deres væsen er ikke nem at få. Opgaven lettes dog, hvis man blot er villig til at benytte en enkel terminologi, der inddeler grænsestridighederne efter nogle relevante karakteristika.

For det første må man gøre sig klart, at man, dengang (som nu), kunne afgrænse tre typer af faglige organisationer:¹⁸ 1) *organisationer for faglærte*, der stillede særlige uddannelseskra­v for optagelse som medlem, typisk krav om udstået læretid; 2) *organisationer for ufaglærte*, der ikke opstillede rigoristiske uddannelseskra­v, og som optog enhver (d.v.s. enhver ufaglært), der måtte ønske det; 3) »*blandede*« *organisationer*, der som medlemmer optog såvel faglærte som ufaglærte, når disse arbejdede ved en bestemt beskæftigelse eller i en bestemt industri. Det er vigtigt at holde sig for øje, at denne sidste – residuale – kategori ikke må sættes lig med et just i århundredets begyndelse opkommende begreb, »industri­forbund«. Denne sidstnævnte organisationstype repræsenterer i realiteten en undermængde af de blandede forbund.¹⁹ Kategorien indeholdt i den her betragtede periode godt nok organisationer som Keramisk Forbund, Tekstilarbejderforbundet og Slagteriarbejderforbundet, alle eksempler på »moderne« industri­forbund. Men blandt de blan-

dede forbund fandtes også organisationer for beskæftigede ved børstenbinding, drejerarbejde, rebslageri og skråtobaksfremstilling. Mellem århundredskiftet og 1913 åbnede mindst 13 af de faglærtes forbund sig i en art selvforsvar og blev dermed blandede forbund. Som det vil blive nærmere beskrevet, var Dansk Formerforbund et af disse. Det er netop også som illustration af en tidstypisk, internt konkurrenceskabende bevægelse, at Allerupsagen har interesse ud over det lokalhistoriske.

Den her introducerede tredeling giver, anvendt på datidens organisationsstruktur inden for håndværk og industri, et ganske godt billede af balancen og ud-

viklingstendenserne, og dermed også af baggrunden for de opståede konflikter, se *tabel 1*.

Det karakteristiske for datidens forbundsstruktur kan sammenfattes i tre udsagn. For det første konstateres, at de 56 forbund var af vidt forskellig størrelse. Adskillige havde ved århundredskiftet under 100 medlemmer, hvilket bør sammenlignes med Arbejdsmandsforbundets ca. 28.000. Under disse forhold giver det ikke så megen mening at hæfte sig ved den gennemsnitlige forbundsstørrelse på ca. 1.500. Men det er værd at notere sig, at de fleste organisationer i virkeligheden var ganske små og ressourcemæssigt svage. For det andet noteres, at

Tabel 1: Struktur og strukturudvikling inden for forbund i sektoren håndværksmæssig og industriel fremstillingsvirksomhed.

Forbund/type	(Gennemsnitlig størrelse 1900)	%-andel 1900	Vækst 1900–13
<i>1. Faglærtes forbund</i>			
D.S. & M.F.	7.077	8,5%	77%
Fire store byggefag	4.073	19,6%	29%
24 små forbund	442	7,3%	74%
Dansk Formerforbund	1.161	1,4%	21%
<i>2. 21 blandede forbund</i>			
	976	24,7%	68%
<i>3. Ufaglærtes forbund</i>			
D.A.F.	27.644	33,2%	43%
K.A.F.	1.400	1,7%	112%
Tre andre forbund	971	3,5%	121%
56 forbund	1.484	100,0%	55%

Kilder: (1) De aggregerede medlemstal for forbundene er baserede på oplysningerne i Jensen & Olsen (1901) for året 1900, og på D.s.F.s beretning til repræsentantskabsmødet april 1914 for året 1913. (2) Oplysninger om forbundenes status m.h.t. optagelseskrav er baseret på en gennemgang af samtlige organisationers love ved århundredskiftet (Småtrykssamlingerne i Det Kongelige Bibliotek, Statsbiblioteket og Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv; om nødvendigt suppleret med forbundenes festskrifter, Jensen & Olsen (1901) m.fl. kilder).

spredningen m.h.t. størrelse var særlig markeret blandt de faglærtes forbund, hvor det største forbund kunne mønstre næsten lige så mange medlemmer som de 25 mindste. For det tredje var forbundene tydeligt nok undergivet vidt forskellige udviklingstendenser. For denne afhandlings formål er det således vigtigt at mærke sig, at Dansk Formerforbund relativt betragtet var en organisation i tilbagegang, endnu mere end byggefagene var det. Men det er også bemærkelsesværdigt, at arbejdsmændene heller ikke havde let ved at holde trit med de andre forbund, der optog ufaglærte arbejdere. Det så i datiden ud, som om fremtidens stærke forbund for faglærte skulle blive Dansk Smede- og Maskinarbejderforbund, og som om væksten i øvrigt ville blive koncentreret på en række nye industriområder. Tallene er den dystre baggrund for de overvejelser om overlevelse, der blev gjort på mange forbundskongresser allerede dengang.

For det andet kan man som allerede nævnt inddele grænsestridighederne efter selve stridens emne. Der kan sondres mellem konflikter om retten til arbejdsområder og konflikter om retten til organisering af medlemmer. Den førstnævnte konfliktform er den primære. Den antog – og antager stadig – form af en uenighed mellem to arbejdergrupper om retten til at udføre et nærmere bestemt arbejde. Oftest var der tale om et arbejde, der hidtil var blevet udført af den ene arbejdergruppes medlemmer, men som nu – for det meste i forbindelse med en teknologisk forandring – med fordel for arbejdsgiveren kunne udføres af den anden arbejdergruppes medlemmer, typisk til en lidt lavere løn. Den anden konfliktform kan ofte betragtes som sekundær, idet den i flere tilfælde op-

trådte som en videreudvikling eller optrapning af striden om arbejdet: kunne den ene gruppe ikke holde den anden gruppe borte fra det omtvistede arbejde, kunne man i stedet vælge at søge »de indtrængende« organisere hos sig, underforstået: på en sådan måde, at man kunne bevare kontrollen over arbejdet og dets aflønning.

Anvendes disse kategorier til karakteristik af datidens konflikter, og tager man hensyn til, at ikke alle logisk mulige konfliktvariationer materialiserede sig, får man aftegnet det i *tabel 2* gængs mønster.

Det fremgår tydeligt, at stridighederne om ret til arbejde oftest involverede en ufaglært organisation på den ene side. I langt de fleste tilfælde var den pågældende organisation Dansk Arbejdsmænds Forbund. Konflikterne om organisationsområder var mere jævnt fordelt mellem de forskellige organisationstyper. Mens der i de 22 grænsestridigheder om ret til arbejdet kun var involveret 17 organisationer, var der i de 24 konflikter af den anden type indblandet i alt 26 forskellige forbund. »Gengangerhyppigheden« var altså størst i førstnævnte sager, hvilket også indikerer, at det var i disse sager, at følelserne var stærkest. Det var jo endelig også den type konflikter, der befandt sig nærmest »gulvet«, den enkelte arbejdsplads.

Vi kan nu vende os mod den lille gruppe af konflikter, blandt hvilke Allerupsagen fremtræder som den mest interessante.

Konflikten mellem formere og arbejdsmænd

Hvis Allerupsagen er den alvorligste af datidens grænsestridigheder, så var den

dog kun ét konkret udslag af en større konflikt mellem formere og arbejdsmænd, en konflikt som udspillede sig over hele perioden 1898–1913, ja, længere endnu. Der kan være grund til at skitsere forløbet.

Før århundredskiftet udførte formerne alt forme- og støbearbejde på støberierne, mens arbejdsmændene som håndlangere kun tog sig af det tungere og grovere arbejde. Fremkomsten af en ny teknik underminerede i løbet af nogle få år denne gamle arbejdsdeling. Tidligere var formene blevet udført i hånden, det såkaldt »løse« arbejde. Nu fremkom der maskiner, der kunne udføre en stor del af dette arbejde, og betjeningen af disse maskiner kunne klares af arbejdsmænd efter en kort oplæring. Fabrikkerne så naturligt nok muligheden for at beskære omkostningerne ved at benytte den billigere arbejdskraft.

I begyndelsen stillede de faglærte formere sig ret køligt til at betjene maski-

nerne. Arbejdet var for monotont. Men da maskinformningen hastigt bredte sig, ændrede formerne og især deres forbundsledelse signaler. Man forudså ligefrem fagets udslettelse.²⁰

Allerede i 1898 forekom den første konflikt. Man søgte at overtale arbejdsgiverne til at forbeholde formerne maskinarbejdet, men fabrikkerne tilbageviste kravet, efter 1899 med udtrykkelig henvisning til Septemberforligets bestemmelse om retten til at lede og fordele arbejdet.²¹ Medvirkende til at skabe gnidninger var det også, at de to umage grupper i sagens natur måtte arbejde meget tæt sammen på støberierne. En strejke blandt den ene gruppes arbejdere medførte derfor ofte, at også den anden part kom på gaden. De to arbejderpartier kom i begyndelsen af århundredet til at stå stadigt skarpere over for hinanden, og på formernes kongres i 1902 overvejede man at indbringe striden for D.s.F. Det opgav man dog til fordel for et egent-

Tabel 2: Systematisk sammenstilling af de af D.s.F. behandlede grænsestridigheder 1899–1913.

Konflikttype/partner	Antal
1. Konflikter om arbejdsområde	
1.1. Mellem en ufaglært og en blandet eller en faglært organisation	16
1.2. Mellem to faglærte eller en faglært og en blandet organisation	5
1.3. Mellem to ufaglærte organisationer	1
2. Konflikter om organisationsområde	
2.1. Mellem en ufaglært og en blandet organisation	7
2.2. Mellem to faglærte eller en faglært og en blandet organisation	11
2.3. Mellem to ufaglærte organisationer	6
I alt i perioden 1899–1913	46

Kilder: D.s.F.s arkiv, 1898–1910; Grænsesager, 1943. Det bemærkes, at antallet af konflikter om organisationsområder i tabellen er undervurderet noget som følge af, at stridigheder, der udviklede sig fra type 1- til også at blive type 2-konflikter, kun er medtaget under førstnævnte betegnelse.

ligt konfliktskridt: man vedtog at åbne organisationen for ufaglærte maskinformere og de såkaldte kærnemagere.²² Beslutningen skulle dog vise sig at blive stående som en tom skal, for dels var Formerforbundets kontingent nok for højt for de fleste arbejdsmænd, og dels svarede Dansk Arbejdsmands Forbund igen ved at fastslå, at man ikke ville beskæftige sig med slige sager, med mindre et flertal af arbejdsmændene på en arbejdsplads ønskede at udtræde af forbundet. Det korte af det lange var, at ikke én eneste ufaglært tog mod Formerforbundets tilbud, og i mellemtiden var den almindelige holdning i Formerforbundet vendt tilbage til den »klassiske« attitude blandt faglærte.²³

I 1906 opstod en ny åben konflikt i forbindelse med en arbejdsnedlæggelse på et støberi i Århus, hvor fabrikanten indsatte ufaglærte ved arbejde, der tidligere var blevet udført af faglærte. Formerne gentog deres gamle krav. Nu kastede D.A.F.s formand, M.C. Lyngsie, sig ind i den konkrete strid. I en forhandling med Formerforbundets formand, Arnold Nielsen, fastslog han, at de ufaglærte ikke kunne være tjent med at stå i forbund med de faglærte; de ville bare »blive ædt ud eller sat til side«, som han formulerede det. Med sædvanlig sans for modangrebets kunst fik han endda fastslået, at det i virkeligheden var formerne, der trængte sig ind på arbejdsmændenes retmæssige arbejde – for havde formerne ikke før udvist manglende interesse?²⁴

Fik formerne ikke noget konkret ud af denne konflikt, fik de dog indvundet en erkendelse af, at arbejdsmændene næppe kunne holdes væk fra maskinerne. Man burde derfor i stedet hindre, at de kom til at arbejde til en lavere løn end

formeroverenskomstens almindelige tarif; man måtte satse stærkere på at få dem optaget i Formerforbundet, selv om dette derved ville miste karakteren af et »rent« faglært forbund. Dette standpunkt søgte man nu at få støtte til, dels i D.s.F.s forretningsudvalg, for hvilket man indbragte et par af de opståede grænsesager, dels ved at bringe sagen op på den skandinaviske arbejderkongres i Kristiania i 1907. Sidstnævnte sted var man så uheldig at få sagen behandlet af et udvalg, der under Lyngsies formandskab hjemviste sagen til D.s.F.²⁵ Og førstnævnte organ skulle på det tidspunkt ikke nyde noget af at behandle en sag, hvis præcedensvirkninger kunne blive omfattende. Selv om adskillige af forbundsformændene havde sympati for tanken om mere åbne organisationer, turde man ikke aktivt støtte en ændring af *status quo*. Medvirkende til »syltningen« var det nok også, at arbejdsmændene på deres kongres i 1906 havde gjort deres forbliven som medlem af D.s.F. betinget af, at landsorganisationen »hverken direkte eller indirekte støtter bestræbelser for at fremskaffe andre former for de danske arbejdsmænds faglige organisation end den, som den danske arbejdsmand selv, gennem sit forbund, vedtager som de rette«.²⁶

På kongressen i 1907 tog formerne konsekvensen af deres nye stilling over for maskinarbejdets udførelse af ufaglærte. Man optog dem herefter som medlemmer, og denne gang nok med større held. Her skal kun nævnes, at Formerforbundets kongresprotokol 1910 anfører, at dette år stod 110 af landets 211 ufaglærte maskinformere som medlemmer af Formerforbundet.

Fra 1907 ændrede konflikten således karakter fra at være en strid om retten til

et bestemt arbejde til at blive en strid om retten til at organisere de arbejdere, der betjente maskinerne. Denne ændring i perspektivet gjorde dog ikke konflikten mindre skarp – snarere tilspidsedes den gennem de følgende år, indtil den kulminerede med en række sager i 1912–13. Af disse var Allerupsagen den alvorligste og den for forholdet mellem forbundene mest belastende.

*Striden på og omkring Allerups Jernstøberi*²⁷

Konflikten på det gamle Allerups Jernstøberi i Odense startede som en simpel lønkonflikt. Dykker man lidt ned i materialet bliver den dog – som alle såkaldt simple konflikter – hurtigt til noget meget mere kompliceret. I realiteten havde der siden århundredskiftet med jævne mellemrum været uro om maskineringen og anvendelsen af ufaglært arbejdskraft på støberiet.²⁸ Men nu tilspidsedes striden. Nogle ufaglærte maskinformere havde i foråret 1912 ladet sig optage som medlemmer af Formerforbundet. Skiftet fra D.A.F. til Formerforbundet skete, mens der foregik lokale forhandlinger om en priskurant, og i forbindelse med organisationsskiftet krævede de pågældende højere satser for en række specielle arbejder. En voldgift gik formerne imod, og det skabte kun øget uro på arbejdspladsen, som i forvejen var præget af en betydelig spænding mellem driftsledelse og arbejdere. Nu etablerede forskellige grupper af maskinformere punktvis arbejdsnedlæggelser, der efterhånden kom til at omfatte samtlige de til Formerforbundet overgåede ufaglærte. Virksomheden, hvis ledelse utvivlsomt valgte at føre en hård linie, svarede igen med at besætte de ubesatte

pladser ved maskinerne med dels nogle organiserede støberiarbejdere, dels nogle medlemmer af bl.a. Sømændenes Forbund, samt med uorganiserede. Kort efter standsede også håndformerne arbejdet på et lønkrav. De blev dog tvunget tilbage i arbejde igen, efter at Arbejdsgiverforeningen havde afsendt boykotvarsel. De afgåede maskinformere måtte forblive udenfor. Denne del af konflikten bølgede længe frem og tilbage, men behøver ikke nærmere omtale her, hvor det er forløbet uden for virksomheden, der må interessere.²⁹

Undervejs blev forholdet mellem Støberiarbejdernes Fagforening i Odense og den lokale afdeling af Formerforbundet voldsomt tilspidset. Sidstnævnte bebrejdede arbejdsmændene, at de ikke holdt sig fra maskinarbejdet under en konflikt, der vel ikke havde blokades karakter, men som dog af enhver, der var tæt på begivenhederne, klart måtte opfattes som »en guerillakrig« mod en dårligt betalende virksomhed og en direktør, der »var en udpræget arbejderfjendsk natur«. Støberiarbejderne, der på deres side hurtigt tilkaldte og dermed mobiliserede forbundsformanden, M.C. Lyngsie, fastholdt heroverfor, at formerne »sivede« ud af virksomheden på en måde, der ikke kunne kaldes en lovlig blokade, og som derfor heller ikke automatisk kunne forventes at udløse solidariske aktioner fra andre. Trods forsøg fra Arbejdernes Fællesorganisation på at forlige parterne stod de stedse mere skarpt over for hinanden.

Snart flyttedes konflikten op på forbundsplan. Efter udveksling af nogle skarpe breve mellem de to forbundsledelser indgav Dansk Formerforbund i november 1912 en formel klage til De samvirkende Fagforbund over D.A.F.³⁰

Thorvald Stauning (1873-1942), fotografet som ung folketingsmand. Stauning indvalgte i tinget 1906 og blev 1910 valgt som partiets formand. 1916-20 var han minister i Zahles ministerium (Elfelt fot., Det kgl. Bibliotek).

I håbet om at forlige de stridende afholdtes der nu en forhandling mellem parterne og D.s.F.s forretningsudvalg. Mødet blev en total fiasko, idet det kom til at forløbe i en tone, der selv i den nøgterne referatform ligner et mundhuggeri. Det gik så vidt, at man midt under mødet måtte lade Stauning overtage dirigenthvervet, fordi han antoges at være mere upartisk end de øvrige medlemmer, herunder D.s.F.s formand Carl F. Madsen og smedeforanden I.A. Hansen. Denne lille detalje antyder også, at D.s.F.s ledelse nærmest hældede til den formening, at formerne havde ret, og at Lyngsie var gået for langt.

Efter længere overvejelser i D.s.F.s le-

delse blev denne opfattelse i januar 1913 nedfældet i et brev til parterne. I brevet blev Formerforbundets stilling i sagen ganske vist omtalt som værende »ikke forsvarlig«. Med større præcision karakteriseredes imidlertid den anden part:

»Med hensyn til *arbejds mændene*, der har optaget det af formerne forladte arbejde i Odense, kan forretningsudvalget, uanset alt andet foreliggende, ikke se rettere, end at disse, betragtet fra den organiserede arbejders synspunkt, har handlet ukammeratligt, da de dog utvivlsomt er blevet bekendt med, hvad der foregik på fabrikken«.

Dette var vel den skarpeste påtale, der kunne tænkes inden for arbejderbevægelsen. Lyngsie, der naturligvis – som den eneste – havde været imod formuleringen, kunne med god ret vælge at opfatte det som en kritik også af ham selv, for han havde været med i hele forløbet. Utvivlsomt var der dog en anden passage i brevet af 10. januar 1913, der mishagede ham mere, og det af grunde, vi vil vende tilbage til senere:

»Denne sag har imidlertid på ny draget det gamle spørgsmål frem, om det organisatoriske hjemsted for folk, der udfører arbejder, som overlades både faglærte og ikke faglærte arbejdere.

Forretningsudvalget kan ikke se rettere, end at arbejdere, der beskæftiges ved maskinformning og andre lignende arbejder, rettelig burde optages i Formerforbundet. Derved forsvandt efterhånden alle spørgsmål om solidarisk optræden, lønnens størrelse og arbejdstidens længde osv., og arbejderne var utvivlsomt bedst tjent med en sådan udvikling«.

Fællesbestyrelsesmøde den 19. 11. 1912.

Chapman! Konflikten hos et Fælles Arbejds
Forening. Skrivelse til Fællesbestyrelsen.

Fornemmanden Sektionschef H. P. Hansen gjorde rede for Konflikten hos et Fælles Arbejdsforening, og oplyste, at Mødet var indkaldt paa foranledning af Formandens Forsøgning, som ønskede, at gøre Fællesorganisationen, bekendt med hvordans Konflikten var, udviklet sig, Formanden vilde dog, da han havde deltaget i flere Møder dels med Formanden og dels med Fællesarbejdernes Forsøgning angaaende denne Sag siges et par Ord. At Formandens Forsøgning fremgik af Formandens oplysning om flere Arbejdsmænd, som tidligere havde været i Mødet hos Fællesarbejdernes, disse havde foranlediget, at der mellem de paagældende Arbejdsmænd, og Formand, var opstaaet en Delbetaling for Arbejdsmændene, hvilket tidligere havde været efter Formandens Ord, indens Formand ikke vilde betale mere, end der var blevet gennem Arbejdsmændens Fællesbestyrelse, dette foranledigede, at de paagældende Arbejdsmænd søgte Arbejdsmænd, da Formand vedtogende sin ande Arbejdsmænd i Mødet søgte om Formandens Arbejdsmænd havde ikke enne betalt sig det, at næsten alle Formandene nu havde forladt Arbejdsmænd. Selvevne indvandt om, at Fællesorganisationen ikke kunne dog sig af Sagen, men vilde henstille det Arbejdsmænd, at søge Sagen ordnet.

Formandens Formand A. Hansen søgte Formandens Arbejdsmænd, og at gennemgaa Sagen ganske uafhængigt, og gjorde rede for en række Forhandlinger som var ført mellem Formand og Formandens Arbejdsmænd, alle var direkte Forhandlinger og dels via Arbejdsmænd og Formandens Arbejdsmænd, uden deltagelse af Fællesbestyrelsen og Arbejdsmændene, at Arbejdsmændene søgte Arbejdsmænd, som var forladt af Formand, det betød, for at Arbejdsmændene paa et katalogn Arbejdsmænd, havde lidt, at staa i betragtning med Formand.

Fællesbestyrelsen havde som efter Oplysning af Arbejdsmændene var kommet derved oppe i en langere Tid rede for hvordans Forholdet mellem Formand og Arbejdsmændene havde udviklet sig, og hinde ikke erkende, at Formandens Paastand overfor Arbejdsmændene var forkert, og udelte, naar Formandens Arbejdsmænd, foretog en Medtale om Konflikten, dette eller lignende, kunne Formandene rent Arbejdsmændene stille. En lang række Sager havde allerede været for at Arbejdsmændene deres Erfarelser af denne Sag, hvorefter Formandens anbefalende Forsamlingen, at henstille det Arbejdsmænd, at søge Sagen ordnet gennem deres respektive Arbejdsmændene hvilket betød.

H. P. Hansen
Præsident.

J. V. Hansen
Sekretær.

Referat af et fællesbestyrelsesmøde i Arbejdernes Fællesorganisation i Odense, et forligsmøde i Allerupkonflikten den 19. november 1912 (D.s.F.s arkiv).

Med denne passage havde fagbevægelsens øverste ledelse *de facto* taget stilling, ikke bare i den konkrete strid, men i det generelle konfliktspørgsmål om den rette organisatoriske placering af store grupper af ufaglærte – eller for nu at bruge eftertidens udtryk: tillærte og specialarbejdere. Man havde dermed også taget parti i det vigtigste principielle konfliktspørgsmål i datidens faglige debat, jfr. hvad der siges herom i det følgende afsnit.

Da D.A.F.s topfolk havde studeret denne udtalelse, fulgte der sidst på foråret en i formen ret voldsom reaktion fra forbundets hovedbestyrelse. Arbejdsmændene var ikke til sinds at affinde sig med en henstilling med det indhold og det ordvalg. Først varslede man overfor D.s.F., at man beklagede,

»om denne de ærede fagforbunds stilling til os, der fra fagforbundenes stiftelse og til dato har stået som et solidt led af fagforbundene, skal føre til, at vort forbund, for at værne sig selv og sine hævdvundne og gavnlige organisationsformer, skal drives til udtrædelse af den faglige centralorganisation, hvis berettigelse og formålstjenlighed vi altid har anerkendt og været forsvarer for«.

Dette varsel fulgtes op med, at sagen blev forelagt for forbundets øverste myndighed, kongressen, der afholdtes i august. Man mente, at D.s.F. »påklæber . . . arbejdsmændene en fornærmelig skyld«, og at der implicit i D.s.F.s opfattelse af striden lå en nedvurdering af Arbejdsmandsforbundet. Der var tale om en behandling, som man ikke ville »putte i lommen«, og derfor lagde hovedbestyrelsen det nu i kongressens hånd at tage stilling til, hvad der videre skulle ske.

Det kan nok derefter ikke forundre, at forbundets 9. kongres brugte en stor del af taletiden på at diskutere Allerupsagen. Der var fortalere for øjeblikkelig udmeldelse af D.s.F., men der lød også advarende røster. Nogle ønskede urafstemning i afdelingerne om en udmeldelse, andre ville overlade det til hovedbestyrelsen at tage stilling. Lyngsø holdt en række følelsesladede indlæg, hvori han bl.a. stillede problemet op som indebærende en for ham personligt ydmygende behandling. Han ville ikke have skruebrækkerbetegnelsen hæftet på sig. »Ingen skal sætte en plet på mit navn som fagforeningsleder«, svang han sig op til at sige. I substansen gik han ind for, at kongressen skulle bemyndige hovedbestyrelsen til at behandle sagen videre, men vel at mærke ikke med frie hænder. Han ønskede nemlig, at kongressen skulle give hovedbestyrelsen et pålæg om at foretage udmeldelse, såfremt der ikke blev tilvejebragt »en for D.A.F. uforbeholden oprejsning«. Hvis kongressen ville give dette pålæg, skulle han til gengæld sørge for, at der »kommer noget fornuftigt ud af sagen«. Dette blev kongressens beslutning, vedtaget med et komfortabelt flertal.

Først flere måneder efter, på årets sidste dag, fremsendte D.A.F. en udmeldelse af D.s.F. pr. 1. januar 1915, »alt for så vidt der ikke forinden er tilvejebragt »en for Dansk Arbejdsmands Forbund uforbeholden oprejsning« i Allerupsagen«.

Svaret kom nogle måneder efter. Forinden havde der været udfoldet en betydelig aktivitet for at forlige parterne. Det var Carl F. Madsen selv, kassereren Emanuel Svendsen (der i øvrigt havde måttet repræsentere D.s.F. på arbejdsmændenes kongres), samt Th. Stauning,

der måtte påtage sig at finde en løsning. De tre tog således i februar 1914 til Odense, for, om muligt, at forlige de lokale stridende. Det vidner om stridens tilspidsede karakter, at der i D.s.F.s arkiv findes et referat fra dette møde, tiltrådt på stedet af alle tilstedeværende fra de to lokale fagforeningsledelser og fra ledelsen af Arbejdernes Fællesorganisation. Mødet indledtes med, at Carl F. Madsen begrundede sin tilstedeværelse med, at »vi ønsker at komme til bunds i sagen; skulle De samvirkende Fagforbund have taget fejl, må fejlen rettes«. Ved mødets afslutning var uenigheden mellem de to lokale parter ikke blevet mindre, men de tre tilrejsende ledere måske blevet klare over, at der kun var én vej at gå, hvis man ville holde sammen på fagbevægelsen: man måtte give arbejdsmændenes ledelse en slags undskyldning.

Den følgende tid blev brugt til at forhandle denne undskyldning frem i et passende ordvalg. Dansk Formerforbund var ikke længere deltager i sagen – nu var det alene et anliggende mellem D.s.F. og D.A.F. Efter underhåndssonderinger mellem parterne nåede man så langt, at Carl F. Madsen i april 1914 kunne skrive et kort brev til D.A.F., i hvilket han på D.s.F.s vegne tog afstand fra alle de beskyldninger om skruebrækkeri m.v., som hans organisation ikke havde udtalt, men som var blevet tillagt den. Han måtte også – med ført pen – erklære, at formerne ikke havde givet arbejdsmændene de fornødne oplysninger om Allerupkonfliktens indhold og karakter. Vigtigst var det dog nok, at han skrev følgende:

»Endelig har vi erfaret, at Dansk Arbejdsmands Forbund føler sig ilde berørt

Lyngsie på vej til et møde sammen med Carl F. Madsen (1862-1942). Sidstnævnte var formand for D.s.F. 1909-27 (Holger Damgaard fot., Det kgl. Bibliotek).

af en bemærkning om det organisatoriske hjemsted for arbejdere, beskæftiget ved maskinformning o.lign.

Forretningsudvalget har imidlertid med denne bemærkning kun tilsigtet at anbefale en afgørelse for det foreliggende forhold, og der er ikke dermed slået noget fast om fremtidens organisationsform. Denne må fornuftigvis bestemmes til enhver tid af de myndigheder inden for vore organisationer, der er kompetente hertil«.

En uge efter svarede D.A.F.s hovedbestyrelse med at trække den betingede udmeldelse tilbage. Dermed var Allerupsa-

gen afsluttet på det højeste plan i arbejderbevægelsen.

For god ordens skyld må dog tilføjes, at den tilgrundliggende konflikt fortsatte længe efter på forskellige planer. På Allerups Jernstøberi tilspidsedes forholdet mellem direktør Charles Hansen og den lokale Formernes Fagforening. Forbundsledelsen måtte gå så vidt som til at kræve afblæsning af en i foråret 1914 igangværende konflikt. Når der dog ret hurtigt derefter faldt en form for ro over de odenseanske arbejdere, havde det nok sammenhæng med, dels at støberierne rantes temmelig hårdt af verdenskrigens udbrud, og dels at D.A.F. frarådede sine lokale medlemmer at gå ind i det arbejde, som formerne forlod, med mindre de kunne opnå formerløn. På flere af de odenseanske støberier forekom fortsat gnidninger som følge af det uløste problem omkring maskinformningen. På forbundsplanet forblev forholdet mellem de to fagforbund også længe spændt. I 1917 lykkedes det dog, med stærk hjælp fra D.s.F., at få afsluttet en overenskomst, der ville umuliggøre fremkomsten af en ny Allerupsag. I Odense førte denne aftale til en fuldstændig overmelding af alle maskinformere til Dansk Formerforbund. På landsplan fjernedes det bestående organisatoriske problem imidlertid ikke hermed. I 1924 tog Formerforbundet navneforandring til Dansk Former- og Støberiarbejderforbund for dermed at markere, at der nu også var adgang for de egentlige hjælpearbejdere på støberierne; modstanden mod dette skridt var dog betydelig både inden for selve forbundet og blandt arbejdsmændene. Endnu i 1939 stod 71 maskinformere og 129 kernemagere organiseret i Dansk Arbejdsmands Forbund, ligesom de fleste hjælpearbej-

dere stadig var tilknyttet dette forbund.³¹

Meningen med det hele: en »taktisk« tolkning

Dette var beretningen om Allerupsagen, fremført i et relativt nøgternt og neutralt sprog. Tilbage står at drøfte, hvorledes man kan og bør opfatte dette historiske forløb. For selvfølgelig kan flere tolkninger komme på tale.

For dansk fagbevægelse har den officielle vurdering af grænsestridighederne altid været klar: de »må betegnes som ikke blot pinlige, men også som en beskæmmende art af uoverensstemmelser mellem de faglige organisationer«.³² Det kan derfor næppe undre, at man altid har søgt at dæmpe eller løse konflikterne, når de opstod, ej heller give anledning til undren, at Allerupsagen ikke har fået nogen prominent placering i fagbevægelsens historiske selvforståelse.

Eftertidens manglende interesse for sagen kan også forstås, når man tænker på, at sagen i flere henseender var ganske ordinær. Den af D.s.F. anvendte fremgangsmåde i Allerupsagen var den samme, der blev anvendt i de fleste andre tilfælde, hvor en stridighed blev indbragt for organisationen. Det var heller ikke noget uset, at mæglingen mislykkedes – det var ganske almindeligt forekommende. Når forretningsudvalget og senere det særligt nedsatte *grænseudvalg* fremsatte en opfattelse af sagen, fik denne »kendelse« vel ofte parterne til at besinde sig, men nogen egentlig autoritet og myndighed kunne ikke sættes bag, og i de tilfælde, hvor det var et af de »tunge« forbund, der var indblandet, gik det ofte som i Allerupsagen.

Allerupsagen er således under én synsvinkel udtryk for noget meget typisk i

fagbevægelsens historie. Den kræver i så henseende ikke i sig selv en »forklaring«.

Hæfter man sig derimod ved det dramatiske forløb, som konflikten antog, står man over for noget atypisk, og man må umiddelbart spørge, hvorledes det kunne gå til, at netop denne, i udgangssituationen ellers så trivielle sag kunne komme i folkemunde samt eskalere som »broderstrid«, indtil den til sidst kom til at true fagbevægelsens enhed?

Svaret på dette spørgsmål kan søges på mange planer. Faghistorikeren vil nok være tilbøjelig til at strukturere sit svar noget anderledes end f.eks. politologen, for hvem det er Allerupsagens karakter af historisk case, der må virke tillokke som en mulighed for at skabe eller bruge teoretiske ræsonnementer.³³

På de følgende sider fremlægges en tolkning, der måske ikke er den eneste tænkelige, men som dog på den anden side gør det muligt at forstå det samlede forløb. Da den ydermere kan siges at fortolke sagen i lyset af kendt teori, kan tolkningen måske også illustrere den nytte, som historikere kan have af et kendskab til tilgrænsende samfundsvidenskabelige discipliner.

Her er det så, at én af de største og mest spændende skikkelser i dansk arbejderbevægelsens historie må bringes ind som *deus ex machina*.

Allerupsagens forløb lader sig nemlig bedst forstå som skabt og orkestreret af M.C. Lyngsie som led i denne drevne politikers fagpolitiske spil. Til Lyngsies navn knyttes ofte karakteristikken »den iltre«: »Lyngsie var en ilter sjæl. Han kunne være som ild og krudt og ikke til at styre« – sådan beskrev en nær ven ham,³⁴ men samme iagttagelse, D.s.F.s mangeårige kasserer Emanuel Svendsen, hæftede sig også ved Lyngsies tilbøjelighed

for et taktisk spil, der ofte var uigennemskueligt for andre. Lyngsies biograf, Oluf Bertolt,³⁵ har også lagt vægt på, hvilken sammensat natur M.C. Lyngsie var, og herunder fremdraget adskillige træk, der indicerer store taktiske evner i forhandlingsspillet.

Tolkningen må tage sit udgangspunkt i det faktum, at konfliktens resultat i udpræget grad var til fordel for Dansk Arbejdsmands Forbund i almindelighed og

»Forsigtighed var ikke blandt hans dyder. Men som han var kampglad, temperamentsfuld, skånselsløs i sin fremstormen, blev han heller ikke skånet selv. Ingen arbejderfører i Danmark har været hadet af modstanderne, smædet, bagvasket og karikeret som han«. Sådan hedder det om Lyngsie i Dansk biografisk leksikon, og tegningen her indgik i en »efterlysning« af Lyngsie i Klods-Hans 16. februar 1908. Tegningen er af Alfred Schmidt.

Lyngsie i særdeleshed. Der kan ydermere argumenteres for, at Lyngsies adfærd under hele konflikten var i konsistent overensstemmelse med en taktik, som han ved flere andre lejligheder med vekslende held benyttede for at få sin vilje. Inden Lyngsies mulige taktiske overvejelser bliver præsenteret, må der dog først gives en kort beskrivelse af nogle af de problemer, som Dansk Arbejdsmands Forbund og dets leder stod midt i i årene 1912–14.

Lyngsie befandt sig i årene før verdenskrigen på toppen af sin bane. Han havde overvundet en indre krise i D.A.F., forårsaget af den fejlslagne drift af en margarinefabrik i Svendborg,³⁶ og han var nu arbejdsmændenes ubestridte førstemand. I den samlede fagbevægelse stod han også stærkt, om end han ikke var uden bitre fjender, blandt hvilke i det mindste smedenes formand, I.A. Hansen, bør nævnes som den evige rival. Men Lyngsie kunne ikke undgå at se, at nogle store problemer var ved at tårne sig op og true hans organisatoriske livsværk.

Således var han uden tvivl opmærksom på, hvorledes D.A.F. tabte terræn relativt i fagbevægelsen, jfr. *tabel I* ovenfor. Når de faglærtes forbund åbnede sig for arbejdsmænd, var det ydermere de bedst kvalificerede, der forsvandt fra D.A.F. Lyngsie måtte stå tilbage med de ressourcemæssigt svageste. For en politiker, der havde som overordnet mål at samle alle arbejdsmænd i ét stort forbund, måtte denne udvikling virke truende, og han måtte modarbejde den overalt, hvor mulighed gaves.

Det var i jern- og metalindustrien, at problemet var størst. Her havde smedene gennem mange år prøvet at virkeliggøre deres gamle tanke om ét stort me-

tararbejderforbund – der selvfølgelig måtte blive domineret af D.S.&M.F.s ledere med den magtsøgende I.A. Hansen i spidsen. De små forbund så naturligt nok med skepsis på denne idé, men i løbet af århundredets første årti knyttede smede og formere dog nærmere samarbejde, og til sidst, i 1912, enedes de to forbund samt det lille Jern- og Metalsliberforbund om dannelsen af noget i Danmark helt nyt, et såkaldt kartel, *Centralorganisationen af Metalarbejdere i Danmark*. Senere kom flere af de små organisationer med, og samarbejdet intensivtedes.³⁷

Her lå en potentiel trussel mod D.A.F.s eksistens. Selv om I.A. Hansen havde undladt at inddrage arbejdsmændene i drøftelserne om kartellets dannelses, lod han dog ingen i tvivl om, at det af ham formulerede slagord om »den gradvise sammenslutning« også indbefattede metalindustriens ufaglærte. Holdningen kom klart frem på smedekongressen i 1911, hvor I.A. Hansen udtalte:

». . . at begynde at spilde tiden med at forhandle med arbejdsmændene, vil jeg ikke. Kan jeg være med til at lave en sammenslutning, så vil jeg være med dertil, således at arbejdsmændene, når de en skønne dag kommer og siger: Hør, kan vi ikke komme med i det industriforbund, så vil jeg sige: Jo, I skal være inderlig velkomne, for det er egentlig Jer, vi først og fremmest havde brug for«.³⁸

For Lyngsie var disse tanker om industriforbund vederstyggelige. Han tordnede imod dem overalt, hvor lejlighed bød sig, advarende imod at »følge projektmarkerne på deres vilde færd, bort fra gamle prøvede former«.³⁹

Omkring 1910 fik han på en måde

hjælp fra uventet hold. Da dukkede nemlig *Fagoppositionens Sammenslutning* op, og denne syndikalistiske organisation voksede hurtigt frem til at blive en trussel mod den etablerede fagbevægelse.⁴⁰ Blandt syndikalisternes midler til at opnå det overordnede mål: »at udvikle den uduelige fagkamp til industriel kamp«⁴¹ var en reorganisering af den faglige struktur i retning af industriforbund, vel at mærke ikke karteller efter »I.A. Hansen-systemet«, men derimod lokalt baserede kamporganisationer på større arbejdspladser. Hvem der måtte bære skylden for »den uduelige fagkamp«, kunne der ikke herske tvivl om: »Mon der står andet i vejen for arbejdernes industrielle samarbejde end fagforbun-

denes konkurrerende forretningsførere?»⁴²

D.s.F. måtte efter nogen tvivlrådighed imødegå truslen, og det blev bl.a. gjort gennem nedsættelsen af et særligt reorganisationsudvalg, der vel egentlig kun havde som kommissorium at overveje en styrkelse af D.s.F. selv, men som i kraft af syndikalistisk infiltration også kom til at beskæftige sig med principperne for den faglige organisering – og hermed med den famøse industriforbundsideo- gi, der så let kunne skabe ophedede debatter blandt forbundenes ledere. Man valgte i udvalgets betænkning at lægge sig på det forsigtige standpunkt, at D.s.F. burde understøtte og i hvert fald ikke hindre det nærmere samarbejde,

Lyngsies modpol i fagbevægelsen, smedenes formand 1899-1926 I.A. Hansen (1867-1926) (Holger Damgaard fot., Det kgl. Bibliotek).

der var kommet i gang mellem nogle af forbundene (læs: Metalkartellet), men på den anden side burde – og kunne – landsorganisationen ikke tvinge de pågældende fag til samarbejde. Initiativet til strukturændringer inden for den enkelte industris forbund burde komme fra parterne selv.⁴³

Denne grundtanke blev til fagbevægelsens officielle politik i strukturspørgsmålet gennem en vedtagelse på D.s.F.s generalforsamling i foråret 1913. I den givne situation, så at sige med syndikalisterne stående uden for døren, valgte de industriforbundsvenlige forbundsledere med I.A. Hansen i spidsen at holde en lav profil. Med alle stemmer mod fire vedtog man en resolution, der konfirmerede reorganiseringsudvalgets tanker, og hvis centrale punkt var følgende passus:

»Faglige organisationer er levende organisationer, som må vokse sig frem af det praktiske livs forhold. De kan ikke konstrueres, hverken ved lovparagraffer eller på anden måde . . .«⁴⁴

Denne formulering blev stående gennem senere reorganiseringsdiskussioner i 1922, 1955 og 1971, og det indbyggede *frivillighedsprincip* er vel for så vidt LOs politik den dag i dag efter den seneste diskussion i LO i 1987 – men det er en helt anden historie . . .

For Lyngsie var der tale om en sejr, men en sejr, der ikke var så forfærdelig meget værd, når han tænkte på det brev, som hans forbund just havde modtaget fra D.s.F. nogle måneder forinden. Var D.s.F.s støtte til Formerforbundet i Allerupsagen ikke lige præcis den form for aktivitet, der i det længere forløb ville svække arbejdsmændenes organisation? Burde man ikke vise D.s.F., at Dansk

Arbejdsmands Forbund i kraft bl.a. af sin størrelse besad et faktisk veto over organisationsstrukturen?

Det er ret sandsynligt, at sådanne overvejelser har ligget bag den taktik, som Lyngsie nu gennemførte i Allerupsagen, og som i øvrigt synes at have ligget latent i hans behandling af sagen fra dens spædste begyndelse. At han meget tidligt havde erkendt Allerupsagens politiske potentiale, fremgår i det mindste af, at han ene af de involverede faglige ledere havde deltaget i samtlige vigtige møder i Odense og i København, og at han, sin vane tro, havde haft en dominerende rolle i dem alle. Nu høstede han frugterne af sin indsats. På et hovedbestyrelsesmøde i Arbejdsmandsforbundet i slutningen af marts 1913, efter at man havde sundet sig oven på D.s.F.s beklagelse af arbejdsmændenes ukammeratlige adfærd, foreslog han fremsendelse af en protest, der, hvis den ikke førte til et ændret standpunkt i D.s.F.s ledelse, måtte aktualisere spørgsmålet om udmeldelse af D.s.F. »Høgene« i hovedbestyrelsen var af den formening, at udmeldelsen måtte blive en realitet, snarere før end siden, men Lyngsie manøvrerede sig nu for første, men ikke sidste, gang ind i en position, hvor det blev *ham*, der blev bemyndiget til at formulere en skrivelse, der kunne bringe D.s.F. på andre tanker og dermed forhindre, at en udmeldelse blev nødvendig.⁴⁵ På den anden side var det *ham*, der først var fremkommet med ideen om udmeldelse. Han havde dermed bragt sig selv i en nøgleposition, som samtidig fordrede stor balancekunst.

Lyngsie gav sig nu god tid. Brevet blev sendt så sent, at det ankom til D.s.F. i de samme dage, som ovennævnte generalforsamling fandt sted. Sagen kunne der-

for beklageligvis⁴⁶ ikke komme på dagsordenen, selv om den var væsentlig nok: brevet endte nemlig med den tidligere citerede passage, i hvilken Lyngsie udtrykte beklagelse ved tanken om en mulig udmeldelse af den »centralorganisation, hvis berettigelse og formålstjenlighed vi altid har anerkendt og været forsvarer for«.

På det næste hovedbestyrelsesmøde lige inden D.A.F.s kongres var gemytterne blevet hidset op, og Lyngsie havde efter referatet at dømme en del besvær med at fastholde en enig ledelse bag det synspunkt, at man skulle forblive i D.s.F., såfremt man fik en passende undskyldning. Hovedbestyrelsen endte med at forelægge spørgsmålet åbent, d.v.s. uden et på forhånd formuleret afstemningstema. Det var det samme som at give Lyngsie alle fordele i debatten. På kongressen, hvor mange skarpe resolutionsforslag blev ventileret, men hvor også en del delegerede manede til besindighed, gentog Lyngsie i hvert fald sit taktiske mesterstykke med at lade sig pålægge at foretage en udmeldelse, såfremt D.s.F. ikke ville give en »uforbeholden oprejsning«. Endnu engang havde han frie hænder, samtidig med at hans trussel om udmeldelse nu var blevet ikke bare mere plausibel, men rent ud yderst troværdig. Han havde oven i købet behændigt fået givet det udseende af, at det ikke så meget var formerne som smedene, der stod bag D.s.F.s svar, og at han, Lyngsie, derfor nok var nærmest til at kunne få »noget fornuftigt ud af sagen«.

Der er grund til at standse op her og overveje forløbet. Hvad var Lyngsies handlinger egentlig en »case« af?⁴⁷ De var et smukt eksempel på et såkaldt *forpligtende forhandlingstræk*.⁴⁸ Kort fortalt bragte Lyngsie sig selv i en situation,

hvor han opnåede maksimal forhandlingsstyrke over for sine kolleger i D.s.F.s ledelse ved at binde sig og gøre sig selv svagere, og hvor han samtidig afgav retten til sidste forhandlingskridt til modparten. Det lyder paradoksalt, men dette er just finessen ved denne form for adfærd. Forhandleren foretager frivilligt et forpligtende taktisk træk, et offer, så at sige.⁴⁹ En sådan forpligtelse giver styrke i det omfang, hvori den bliver kendt af forhandlingsmodparten og erkendt af denne som en troværdig handling. Troværdighed kan opnås ved at rette forpligtelsen mod offentligheden eller en trediemand, men den maksimale virkning vil mange politikere kunne opnå ved at forpligte sig åbenlyst over for deres »klienter«, de mennesker, de repræsenterer. Det er næppe muligt at tænke sig en større troværdighed end den, en fagforeningsleder opnår ved at lade sig pålægge under nærmere bestemte omstændigheder at tage et for organisationen vidtgående kampskridt, og ved at lade pålægget udgå fra organisationens højeste myndighed, kongressen. Det var just denne situation, Lyngsie lod sig bringe i, og i hans tilfælde var der endda to særlige finesser: for det første bevarede han selv muligheden for at bestemme, hvad der kunne passere som undskyldning; for det andet bevarede han også friheden til at bestemme det tidsmæssige forløb. Bevarelsen af disse frihedsgrader gav ham blot ekstra styrke i forhold til modparten.

Resten af sagens forløb indtil tilbagekaldelsen af udmeldelsen er allerede beskrevet i det foregående afsnit. Det bør dog tilføjes, at Carl F. Madsen i det brev, hvori han måtte gøre afbigt, udtrykkelig henviste til D.s.F.s generalforsamlingsbeslutning af 1913 om organisations-

strukturen – hvilken beslutning hermed gennem Allerupsagen havde fået et udfyldende »protokollat«.

Det forekommer velbegrunderet at konkludere, at Lyngsie gennem anvendelse af sit taktiske dobbeltspil havde vundet en klar sejr over sine modstandere, havde bestyrket sin egen lederstilling og havde fået cementeret arbejdsmændenes ret til en egen organisation.

Noter

1. *Fyens Stiftstidende*, 23.11.1912.
2. Om støberiets historie, se Johansen et al., 1983, samt virksomhedens eget festskrift fra hundredåret (1936). Støberiet ophørte som virksomhed i slutningen af 1970'erne.
3. Allerupsagens lokale aspekter findes behandlet i Eigaard & Sørensen, 1985: 67–68. En kort fremstilling af hele konflikten er givet i Bertolt, 1944: 103–04.
4. Se således *Under samvirkets flag*, 1948.
5. Senest kommet til udtryk i Reich et al., *Snart dages det . . .*, 1986 samt i den tilhørende fjernsynsserie om arbejderbevægelsens historie.
6. Jensen & Olsen, 1901: 173–74.
7. Jensen & Olsen, 1901: 176; D.s.F.s beretning 1914: 81–82.
8. Se bl.a. Willerslev, 1954: 257, 262; jvf. *Statistisk Tabelværk V A 1:13* og *Statistisk Tabelværk V A 12:44*.
9. Willerslev, 1954: 260.
10. Lige efter anden verdenskrig hed den amerikanske arbejdsattaché i Danmark Walter Galenson. Han skrev et banebrydende arbejde (Galenson, 1955), i hvilket man finder en fin analyse af grænsestridighedernes problem.
11. At der også er tale om en type sociale konflikter af helt generel karakter bør nævnes. Man kan herom læse mere i Jørgensen, 1977, samt i de klassiske fremstillinger, Olson, Jr., 1965, og Hirschman, 1970.
12. Dette problem kunne fortjene nærmere analyse. Se om den danske problematik Galenson, 1955: 85–97, jvf. også Galenson, 1952: 123ff.
13. Om grænsestridigheder i laugstiden, se bl.a. Nørregaard, 1943; Olsen, 1940, samt Søgaard, 1940.
14. Nørregaard, 1943: 450–55; Bruun, 1934: 438.
15. Protokollen for årene 1886–99 befinder sig i Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv.
16. De 46 sager er identificeret ved hjælp af utrykte materiale i D.s.F.s arkiv; D.s.F.s beretninger 1900ff.; samt en publikation, Grænsesager, udgivet af D.s.F. 1943.
17. Kildematerialet er stort og uoverskueligt. En gennemgang af forbunds-festskrifter og kongresprotokoller samt et større udvalg af fagblade for perioden muliggjorde identifikationen af nogle få yderligere sager.
18. Tredelingen er systematisk anvendt af fagbevægelsen selv i *Redegørelse for . . .*, 1955: 22–23.
19. Industriforbund drøftes i Jensen & Olsen, 1901; Jensen, 1934; Nielsen, 1962; Pedersen, 1964; samt i de af LO-udvalg i 1955, 1971 og 1987 afgivne men ikke realiserede, betænkninger om organisationsstrukturen.
20. *Formernes Fagblad*, 31.3.1898.
21. Se således allerede et tilfælde i 1899, refereret i *Formernes Fagblad*, 12.11.1899.
22. *Formernes Fagblad*, oktober 1902.
23. Se herom nærmere Formerforbundets kongresprotokol 1905, samt Hansen, 1939: 174.
24. Om denne tildragelse, se *Formernes Fagblad*, maj-juni og august 1906; *Arbejdsmændenes Fagblad*, juli 1906; Hansen, 1939: 179ff.
25. *Arbejderkongres . . .* 1907, (1908: 61); *Arbejdsmændenes Fagblad*, oktober 1907.
26. D.A.F.s kongresprotokol 1906.
27. Hovedkilden til dette afsnit er, når ikke andet nævnes, det omfattende utrykte materiale i D.s.F.s arkiv. En del af dokumenterne findes trykt i den af D.A.F. i 1913 udsendte pjese *Arbejdsmændene kontra . . .*

28. Petersen, 1939: 24ff.
29. De i denne artikels første linier nævnte avisnotiser henviser i øvrigt også til et i den større sammenhæng betydningsløst mellemspil i konflikten.
30. Eigaard & Sørensen (1985: 68) lader Lyngsie fremstå som klager, hvilket er i overensstemmelse med den også i andre henseender fejlagtige fremstilling i det lokale støberiarbejder-festskrift fra 1945.
31. Om udviklingen efter 1914, se *Grænsesager*, 1943: 28–29, samt Petersen, 1939.
32. *Redegørelse for . . .*, 1955: 9.
33. En metodologisk drøftelse af de herhen hørende spørgsmål kan findes i Pedersen, 1977: 235–71.
34. Svendsen, 1949: 92.
35. Bertolt, 1944.
36. Se herom Bertolt, 1944: 55ff.
37. Udviklingen er blevet indgående analyseret af Reinhard Lund, se især Lund, 1972 og Lund, 1979.
38. D.S. & M.F.s kongresprotokol, 1911: 104–13.
39. Udtalelsen er citeret fra et referat i *Arbejdsmandenes Fagblad*, oktober 1907, af drøftelserne på Den skandinaviske Arbejderkongres, Kristiania 1907.
40. FS er et oplagt emne for historisk forskning. Man kan finde ansats til vurdering af de danske syndikalisters indsats i Kaarsted, 1968; Bang m.fl., 1975; Stræde, 1978, samt Petersen m.fl., 1980.
41. Se bevægelsens program af 22.9.1910, jvf. også *Solidaritets*, 20.1.1912, hvor programmet fortolkes indgående.
42. *Solidaritets*, 8.11.1913.
43. *Beretning fra . . .*, 1913: 19–21.
44. Protokol over D.s.F.s ordinære generalforsamling, 23.–26. april 1913 (udhævelser i originalen).
45. At der var tale om en af Lyngsies opdyrket taktik, her dog i sin spæde begyndelse, er overbevisende sandsynliggjort af Bertolt (1944: 1904–07). Om Lyngsie som taktiker, se også Larsen, 1956, især pp. 38ff.
46. En beklagelse fremkom faktisk i D.s.F.s brev til D.A.F. 8.7.1913.
47. I denne sætning viser politologens metodologiske bias sig, jvf. Pedersen, 1977.
48. Udtrykket er en oversættelse af det engelske udtryk »tactical commitment«. De klassiske beskrivelser af denne adfærdstype findes i Schelling, 1960: 21ff. og i Walton & McKersie, 1965: 82–121.
49. Schelling (1960: 22) taler om »some voluntary but irreversible sacrifice of freedom of choice . . .«, som hviler »on the paradox that the power to constrain an adversary may depend on the power to bind oneself . . .«.

Litteratur

- Allerups, M.P. efterfølger A/S Jernstøberi og Maskinfabrik, Odense gennem hundrede år 1836–11. juni–1936. 1936.
- Arbejderkongres, Den 7. skandinaviske, *Beretninger og beslutninger*. 1908.
- (D.A.F., udg.) *Arbejdsmandene kontra Formerforbundet og »De samvirkende Fagforbund«*. 1913.
- Bang m.fl., *Fagoppositionens sammenslutning (1910–21) – de danske syndikalister*. 1975.
- (D.s.F., udg.) *Beretning fra repræsentantskabets udvalg af 22. januar 1912 om formen for arbejdernes faglige centralisation samt forslag til ændringer i loven*. 1913.
- Bertolt, O., *Michael Christian Lyngsie. En dansk arbejdsmand*. 1944.
- (LO, udg.) *Betænkning om fagbevægelsens organisationsstruktur*. 1971 og 1979.
- Bruun, H., *Den faglige arbejderbevægelse i Danmark. I. Til ca. 1880*. 1934.
- Eigaard, S. & K.R. Sørensen, *100 års sammenhold. Fagbevægelsen i Odense 1885–1985*. 1985.
- (LO, udg.) *Fagbevægelsens fremtidige struktur. – Rapport fra organisationskomiteen*. 1987.
- Galenson, W., »The Scandinavian Labor Movement«, i Galenson, W., ed., *Comparative Labor Movements*. 1952. Pp. 105–55.
- Galenson, W., *Arbejder og arbejdsgiver i Danmark*. 1955.
- Grænsesager. De af De samvirkende Fagforbunds grænseudvalg behandlede sager*. 1943.
- Hansen, H., *Festskrift i anledning af Dansk Former Forbunds 50 års jubilæum. 1889–1939*. 1939.
- Hirschman, A.O., *Exit, Voice, and Loyalty. Responses to Decline in Firms, Organizations, and States*. 1970.
- Jensen, J. & C.M. Olsen, *Oversigt over fagforeningsbevægelsen i Danmark i tiden fra 1871 til 1900*. 1901.

- Jensen, O., *Industriforbund. Bidrag til belysning af et fagligt problem*. 1933.
- Johansen, H.C., P. Boje & A.M. Møller, *Fabrik og bolig. Det industrielle miljø i Odense 1840-1940*. 1983.
- Jørgensen, T.B., *Samspil og konflikt mellem organisationer*. 1977.
- Kaarsted, T., *Påskekrisen 1920*. 1968.
- Larsen, H.S., »Træk af de faglige storkonflikter 1920 og 1925«, *Økonomi og Politik*, 1955. Pp. 163-204.
- Lund, R., *Centralisering og bureaukratisering*. 1979.
- Lund, R., *Sammenslutningen og Centralorganisationen*. 1972.
- Nielsen, V., *Fagforbund, karteller og industriforbund*. 1962.
- Nørregaard, G., *Arbejdsforhold inden for dansk håndværk og industri 1857-1899*. 1943.
- Olsen, A., *Hustømrerfaget gennem tiderne*. 1940.
- Olson, Jr., M., *The Logic of Collective Action. Public Goods and the Theory of Groups*. 1965.
- Pedersen, M.N., »Industriforbundsdebat – nu og for 50 år siden«, *Verdens Gang*, 1964, 1: 17-20.
- Pedersen, M.N., »Om den rette brug af historiske materialer i statskundskaben: Nogle didaktiske overvejelser«, i Damgaard, E. et al., red., *Festskrift til Erik Rasmussen*. 1977. Pp. 235-71.
- Petersen, C.H. (red.), *Christian Christensen og den danske syndikalisme*. 1980.
- Petersen, J., *Formernes Fagforening 1889-1939. Odense Afdelings historie*. 1939.
- (D.s.F., udg.) *Redegørelse for foreliggende synspunkter vedrørende organisationsstrukturen*. 1955.
- Reich, E.K., B. Erichsen & P.V. Nielsen, *Snart dages det . . . – en billedbog om arbejderbevægelsens historie*. 1986.
- Schelling, T.C., *The Strategy of Conflict*. 1963.
- Stræde, T., »Syndikalismen blandt lager- og pakhusarbejderne i København«, i *Årbog for Arbejderbevægelsens Historie*, 8. 1978. Pp. 55-96.
- Støberi- og Maskinværkstedarbejdernes Fagforening i Odense. 1895-11. november-1945*. 1945.
- Svendsen, E., *En nyboderdrengs erindringer*. 1949.
- Søgaard, H., *Håndværkerlavene i Aarhus under enevælden*. 1940.
- Under samvirkets flag. De samvirkende Fagforbund 1898-1948*. 1948.
- Walton, R.E. & R.B. McKersie, *A Behavioral Theory of Labor Negotiations*. 1965.
- Willerslev, R., »Træk af den industrielle udvikling 1850-1914«, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, 1954. Pp. 242-62.

Forsikring og »berettigede forventninger«

Et historisk forløb

Af Jørn Henrik Petersen

Et aktuelt dansk problem

I de senere års danske pensionspolitiske diskussion har flere argumenteret for en udbygning af pensionssystemer, der hviler på forudgående opsparing. Senest har budgetredegørelsen fra 1986 understreget, at en rigtigt udformet pensionsopsparing vil kunne yde et afgørende bidrag til forøgelsen af den samlede opsparing i det danske samfund.¹

Bent Rold Andersen har forholdt sig skeptisk til denne idé, idet han har understreget, at de oparbejdede rettigheder er knyttet til produktionsniveauet på optjeningstidspunktet, mens de er uafhængige af det fremtidige nationalprodukt, der realt skal finansiere forbruget på udbetalingstidspunktet. Da man ikke kan gribe ind i individuelt, kontraktligt fastsatte rettigheder, betyder sådanne systemer derfor dels en svækkelse af pensionssystemet som omfordelende instrument, dels en uønsket binding på fremtidige beslutninger.²

Omvendt har andre fremhævet, at troværdigheden er et væsentligt element i en opsparingspolitik, da private ellers vil fortrække sikkert nutidigt for usikkert fremtidigt forbrug. Man har derfor,

modsat Rold Andersen, peget på det ønskelige i at binde forskellige økonomisk-politiske instrumenter til faste regler frem for at følge en diskretionær politik.³

De anførte synspunkter er aspekter af den mere end 100 år gamle diskussion om alderspensionssystemets udformning som forsikrings- eller forsørgelsesordning. Det drejer sig om disse grundsystemers realøkonomiske og politiske konsekvenser under hensyn til de retlige bindinger, en eventuel bidragsfinansiering måtte give anledning til. Det samme problem har været genstand for intense drøftelser i Tyskland.

De tyske synspunkter

Individuel bidragsbetaling har siden 1880erne været et centralt element i det tyske socialforsikringssystem og har fra Tyskland bredt sig som en bærende faktor i den kontinentaleuropæiske socialforsikringstradition.⁴ Uden hensyn til denne traditions nærmere udmøntning i de enkelte lande er det en fremherskende opfattelse, at et pensionssystem baseret på individuelle bidrag indebæ-

rer, at betaleren forventer »noget« til gengæld. Bidragsbetaling skaber som retligt fænomen en forventning hos den bidragydende om en modydelse. Derfor vil bidragsfinansiering som »fiskal-psykologisk« trick bringe retsstaten i begrebsmæssig konflikt med sig selv, hvis den ikke er i stand til at indfri de forventninger, den selv har vakt og næret.

Problemkredsen har især været diskuteret i Tyskland i kølvandet på pensionsreformen fra 1957. Om end den var et endeligt brud med forsikringssystemet i snævrere forstand, indebar den næppe en ændring af den folkelige opfattelse af systemet som forsikring. Heraf følger mulige realøkonomiske og politiske problemer afhængig af den retlige opfattelse af konsekvenserne af ordningens struktur.

Med udgangspunkt i spørgsmålet om forsikringsbeskyttelsens status i forhold til ejendomsretsbegrebet har såvel Forbundsdomstolen som Forbundsforfatningsdomstolen ytret sig i sagen.

Det er domstolenes opfattelse, at kun de socialretlige forventninger, der hviler på individuel erhvervelse og udmåling, er beskyttet af ejendomsretten. I den udstrækning, forsikringsforholdet hviler på ækvivalens mellem ydelse og egenbetaling, har »fordringen« ejendomsretlig karakter. Derimod nyder de forventningsbestanddele, som har karakter af statslige forsorgsydelser, især omfordelingsgevinster, ikke beskyttelse. Det understreges dog samtidig, at man ikke kan gøre staten ansvarlig for en udvikling, den kun har mindre indflydelse på såsom en inflationær proces, den økonomiske vækst, befolkningsudviklingen o.s.v. Ejendomsretten fritager således ikke den begunstigede fra at bære de økonomiske risici, der knytter sig til en statslig

ydelsesreduktion. Det er ikke ydelseernes højde, men deres indbyrdes relationer, der er forfatningsmæssigt beskyttet.

Denne opfattelse svarer til den, budgetrededgørelsen implicit gør sig til talsmand for: »Der er også ved en kombination af privat pensionsopsparing og sociale pensioner mulighed for at regulere pensionisternes samlede forbrugsmuligheder i overensstemmelse med udviklingen i realindkomsterne for andre samfundsgrupper. Det kan ske gennem skattereglerne eller gennem velstandsreguleringen af de sociale pensioner, som fortsat vil udgøre en væsentlig del af pensionisternes samlede indkomst«. ⁵

Selv om den tyske diskussion har været intens, er den dog udelukkende af teoretisk karakter: »Die Frage nach dem Verfassungsschutz sozialer Antwortschaften ist bisher nur akademischen Problem gewesen. Der Ernstfall des Sozialstaates, der die Belastbarkeit des »soziales Netzes« und die Verlässlichkeit erprobt hätte, ist bisher dank einer glücklichen wirtschaftlichen Entwicklung und eines günstigen sozialpolitischen Klimas ausgeblieben«. ⁶

I dansk sammenhæng er vi imidlertid ikke henvist til alene at henholde os til teoretiske ræsonnementer. Problemet lader sig belyse ved et historisk begivenhedsforløb begyndende med alderdomsforsørgelsesloven af 1891 og kulminerende i 1929.

Mellemspillet

Den danske alderdomsforsørgelseslov fra 1891 udgjorde i alle principielle henseender et alternativ til den tyske 1889-lov. ⁷ Der var tale om en forsørgelseslov; men der var samtidig udbredt enighed om, at loven ikke var den endelige løs-

ning. Diskussionen om forsikring eller forsørgelse kunne derfor fortsætte. Den kom da også hyppigt til udtryk i 1890ernes socialpolitiske drøftelser dels gennem forskellige lovforslag, dels gennem generelle udsagn.

I 1902 fremsattes et forslag til beslutning om nedsættelse af et udvalg til overvejelse af spørgsmålet om folkeforsikring.⁸ Forslagsstillerne betonedede, at forsikringstankerne var knyttede til de gamle ideer om gennemførelse af en »virkelig aldersforsørgelse«, at en præmiebetaling var et vigtigt indicium på, at den enkelte ønskede at sikre sig selv, at renten måtte være en frugt af selvhjælp, at forsikringen var i pagt med de europæiske reformtanker, og at 1891-loven kunne virke som en overgangsordning, indtil en forsikring blev effektiv. Socialdemokraterne var skeptiske, mens de, der havde medvirket til 1891-lovens gennemførelse, var reserverede, men dog positive. Flertallet ønskede en kommission vedrørende almindelig invaliditets- og aldersforsikring, mens socialdemokraterne med en kommissions nedsættelse ønskede en »videreudvikling og fuldstændiggørelse af den bestående sociale forsikrings- og forsørgelseslovgivning«.⁹

Kommissionsnedsættelsen skete først i den efterfølgende samling efter vedtagelse af et beslutningsforslag.¹⁰ På dette grundlag foreslog indenrigsministeren nedsættelse af en kommission,¹¹ idet han understregede, at alle muligheder kunne overvejes: folkeforsikringen som afløser af 1891-loven, forkastelse af forsikringstanken og revision af 1891-loven, revision af 1891-loven plus supplerende frivillige forsikringer.

Kommissionen til overvejelse af spørgsmålet om en almindelig invalidi-

Sigurd Berg (1868-1921) var søn af den gamle Venstrefører Christen Berg og tidligt engageret i bladvirksomhed. Fra 1901 til 1910 og igen fra 1918 var han medlem af Folketinget og 1905-08 og 1920-21 indenrigsminister (Elfelt fot., Det kgl. Bibliotek).

tets- og aldersforsikring fik en lang levetid, dels fordi den i sine første år var optaget af spørgsmålet om arbejdsløshedsforsikring, hvorom den afgav betænkning i 1906,¹² og dels fordi den var udsat for talrige personudskiftninger.

I dens første knap ti år henvistes der hyppigt under Rigsdagens drøftelser til dens arbejde, der anvendtes som begrundelse for at undlade ændringer i den bestående lovs principielle grundlag. Under finanslovsdebatten i 1905/06 efterlyste den senere landbrugsminister i ministeriet Zahle, Poul Christensen, så-

ledes et forslag i den Berg-Hørupske ånd,¹³ men indenrigsminister Sigurd Berg henviste kort til kommissionens arbejde.¹⁴ I tilknytning til et socialdemokratisk forslag fra samme samling om nedsættelse af alderdomsunderstøttelseslovens tiårsgrænse til fem år henviste Landstinget til, at man afventede en kommissionsbetænkning.¹⁵ Samme skæbne overgik forslaget i samlingen 1906/07.¹⁶ Da det genfremsattes i den efterfølgende samling, var tålmodigheden opbrugt, og Landstinget erklærede, at da kommissionen ikke syntes at nærme sig et resultat, og da Folketinget havde vedtaget loven tre gange, kunne man ikke længere undlade en vedtagelse.¹⁷

Under finanslovsdebatten 1910/11 måtte finansminister Niels Neergaard understrege,¹⁸ at regeringen ikke havde overvejet en nyordning af alderdomsunderstøttelsen, mens indenrigsminister Jensen-Sønderup beklagende henviste til de mange personudskiftninger som begrundelse for den endnu ikke afgivne betænkning.¹⁹

Finanslovsdebatten 1911/12 blev en forpostfægtning mellem især Zahle og Munch på den ene side og Jensen-Sønderup på den anden. Både Zahle²⁰ og Munch²¹ henviste til indenrigsministerens agitation for en folkeforsikring og efterlyste hans planer. Jensen-Sønderup indskrænkede sig til en række principielle argumenter til fordel for forsikringstanken,²² men undlod at annoncere et egentligt forslag, hvilket Munch²³ fandt glædeligt, da ministerens tanker var »en forvirret plan«.

I april 1912 fremsatte Peder Bjerre, der et halvt års tid senere udmeldte sig af Venstre, et forslag om folkeforsikring.²⁴ Da det stort set uændret genfremsattes i den efterfølgende samling,²⁵ understre-

gede Jensen-Sønderup, at det intet havde med folkeforsikring at gøre, men blot var en forsørgelseslov baseret på en skat, der lige så godt kunne opkræves som indkomst- eller formueskat. I betænkningen afvistes forslaget med en kort henvisning til kommissionens arbejde.²⁶

Hermed indtrådte en længere periodes stilstand i den pensionspolitiske debat. Verdenskrigen bragte andre mere preserende problemer på dagsordenen, og end ikke kommissionens foreløbige betænkning fra 1914 og dens endelige betænkning ledsaget af ti omfattende bilag gav anledning til politiske initiativer.²⁷

Kommissionsbetænkningens flertalsforslag

For denne afhandlings problemstilling er alene det forslag, som fremsattes af flertallet under formanden Jensen-Sønderups ledelse, relevant. Flertallet ønskede en ordning, der pålagde borgerne at forsikre sig mod følgerne af indtrædende arbejdsudygtighed, herunder opnåelsen af en bestemt alder, hvorved de kunne have »et bestemt retskrav, som indtræder under bestemte og forud fastslåede forhold« (p. 79). Når den pågældende måtte være trængende, skulle den ved egenbetalingen tilsikrede rente suppleres med et tilskud fra det offentlige (p. 81). Et tilskud kunne ydes i form af reduceret præmie eller som direkte tilskud til renten. Flertallet valgte den sidste løsning, så de, der ikke skulle oppebære offentligt tilskud, kun fik udbetalt den lavere årlige rente, som de efter deres præmiebetaling havde krav på (p. 86). Tilskuddet bestemtes således af indtægts- og formueforholdene ved forsikringsbegivenhedens indtræden. Herved, anførte be-

tænkningen, var det muligt at forhøje såvel det offentlige tilskud som den fastsatte indkomst- og formuegrænse, hvis pengenes synkende værdi, konjunkturstigninger m.v. måtte gøre det påkrævet (p. 88).

Der sondredes således klart mellem renten og tilskuddet. Denne sondring var så meget tydeligere, når det iagttages, at præmierne var sat ens for mænd og kvinder, hvilket gav mænd en berettigelse til en årlig rente på 190 kr. og kvinder til en rente på 150 kr. på grundlag af årlig præmie på 24 kr. (p. 90). Derimod fastsattes det minimumsbeløb, enhver uformuende var tilsikret, på en sådan måde for kvinder og mænd, at renten i tilfælde, hvor der ydedes offentligt tilskud, forhøjedes til mindst 300 kr. (p. 95).

Den ved bidrag tilsikrede rente kunne ikke underkastes et trangsvilkår. Når en forsikret havde købt og betalt en livrente, ville det ikke stemme med almindelige retsprincipper, om en medkontrahent kunne nægte at erlægge sin ydelse, for hvilken han havde fået sin betaling, fordi den anden part i retsforholdet ikke trængte til ydelsen.

Flertallet skelnede i sit forslag til lov mellem mændenes ret til en rente på 190 kr. og kvinders ret til 150 kr. i invaliderente (udkastets § 18) og retten til offentligt tilskud (udkastets § 20). Hvis vedkommende ved forsikringsbegivenhedens indtræden ikke var ansat til formue- og indkomstskat til staten, var han eller hun berettiget til et tilskud, der mindst ansattes, så det i forbindelse med renten udgjorde 300 kr. årlig. Tilskuddet var tillige undergivet et efter civilstand og bopæl varierende maximum og var i øvrigt efter § 21 betinget af opfyldelse af visse værdighedsbetingelser.

Om de i § 20 indeholdte satser anførte flertallet, at de på et hvilket som helst tidspunkt ville kunne ændres ved lov, uden at man herved greb forstyrrende ind i forsikringsanstaltens virksomhed (p. 112). Om retten efter § 18 anførtes det, at ændringer i dødelighed, rentefod m.v. naturligvis kunne betinge ændringer i præmier og/eller renter. Konsekvenserne heraf var imidlertid forskellige for dem, der ikke samtidig oppebar tilskud, og for dem, der var tilskudsberettigede. Skulle det efter de indvundne erfaringer vise sig, at præmien kunne nedsættes eller renten forhøjes, valgte lovgivningsmagten mellem disse muligheder og traf tillige bestemmelse om,

J. Jensen-Sønderup (1862-1949) var medlem af Folketinget 1896-1910 og 1911-20 og indenrigsminister i Klaus Berntsens ministerium 1910-13 (Elfelt fot., Det kgl. Bibliotek).

hvorvidt en forhøjet livrente, for så vidt angik de renteydere, der havde krav på tilskud, skulle komme de forsikrede til gode gennem forhøjelse af minimumsbeløbet eller komme det offentlige til gode gennem et reduceret tilskud (p. 114). Det tilføjedes, at også ændringer i skatte-lovgivningen eller pengenes synkende værdi kunne nødvendiggøre ændringer i lovgrundlaget, uden at det berørte forsikringsgrundlaget.

Endelig må det bemærkes, at den lovtilsikrede rente efter udkastets § 33 var garanteret af statskassen. For at sikre de forsikrede den lovede rente på 190/150 kr. udredte statskassen den del af renten, der på grund af skiftende konjunkturer eventuelt ikke opnåedes dækning for gennem de indbetalte præmier (p. 170). Omvendt talte § 35 om det tilskud, der måtte være tilstået i henhold til §§ 20–24. Altså i alle henseender en klar skelnen mellem rente og tilskud.

Fra betænkning til invalideforsikringslov

Den første parlamentariske behandling af kommissionsbetænkningen var indirekte, foranlediget af et socialdemokratisk forslag til lov om invaliditets- og alderdomsunderstøttelse.²⁸ Om invalideforsørgelsen understregede Socialdemokratiet under 1. behandling,²⁹ at man ikke kunne forestille sig en mere naturlig måde at gennemføre den på end ved at indarbejde den i det bestående alderdomsunderstøttelsessystem.³⁰ Jensen-Sønderup gav krigen skylden for, at regeringen endnu ikke havde taget noget initiativ på kommissionens grundlag, men erkendte også, at to så fremtrædende venstremænd som Klaus Berntsen og Niels Neergaard var skeptiske. Han

afviste Socialdemokratiets understøttelsesforslag og pegede på, at man først måtte forholde sig til det overordnede problem om invalideforsørgelse kontra-forsikring og dernæst til, om man skulle behandle de ældre på en særlig måde, »fordi vi i mange år har haft en alderdomsunderstøttelseslov«. ³¹ Svarende hertil tilkendegav indenrigsminister Ove Rode, at der var en principiel forskel på invaliditet og alderdom. ³² Denne tanke tog Jensen-Sønderup straks op og erklærede sig villig til at forhandle om dem som adskilte forhold, ³³ men på regeringens vegne erklærede Rode afsluttende, at »vi uvægerligt står på den vederlagsfrie invaliditets- og alderdomsunderstøttelse princip standpunkt«. ³⁴

Under behandlingen afviste den tidligere forsikringstilhænger Holger Rørdam på grundlag af sine erfaringer som kommissionsmedlem forsikringstanken: ³⁵ 1) en kopskat giver små ydelser og tilstrækkelige ydelser en for høj skat, 2) et uhyggeligt administrativt apparat, 3) den uhyre kapitalopsamling og 4) tvangselementet, forhold som også Rode berørte.

I betænkningen ³⁶ henvistes sagen til regeringsinitiativ, uden at ordet folkeforsikring overhovedet nævntes.

I samlingen 1919/20 forelagde minister Stauning et forslag til lov om invaliderente ³⁷ og indenrigsminister Rode et forslag til lov om aldersrente, ³⁸ begge byggende på forsørgelsesprincippet. Venstres ordfører, Hegelund-Lange, der havde erstattet Jensen-Sønderup, tilkendegav under drøftelsen af invaliderenteforslaget, at Venstre ikke veg fra princippet om hjælp til selvhjælp. Han lagde dog op til et kompromis, idet han i tilknytning til aldersrenteforslaget understregede, at spørgsmålets løsning var historisk forud-

bestemt gennem hele den udvikling, som havde fundet sted. Det foreslåede princip var så grundfæstet, at det ville være vanskeligt at forlade det. Hvis man fik en forsikringsløsning på invalidespørgsmålet, erklærede han, om end forsigtigt, på Venstres vegne, at »man vist nok kunne betragte den så stærke og dybtgående strid om forsikring og forsørgelse som bilagt«. Både invalide- og aldersrenteforslaget bortfaldt imidlertid med påskekrisen.³⁹

Under finanslovsdebatten 1920/21 tilkendegav finansminister Niels Neergaard, at der snarest ville blive fremsat forslag om forsikring mod kronisk sygdom og invaliditet, og såfremt de finansielle forhold tillod det, tillige forslag om aldersrente. Forslaget om invalideforsikring kom først, men som afslutning på dette afsnit kan der være grund til at nævne, at da indenrigsminister O. Krag i 1922 fremsatte sit aldersrenteforslag,⁴⁰ fremhævede han,⁴¹ at det ikke tjente noget formål at genoplive debatten om folkeforsikring kontra vederlagsfri aldersforsørgelse. Historien gjorde det naturligt at fortsætte på det bestående grundlag, uanset hvad man kunne have ønsket sig fra begyndelsen. Venstres ordfører udtalte tilsvarende, at debatterne om grundprincipperne nu kun havde historisk interesse.

Invalideforsikringsloven af 1921

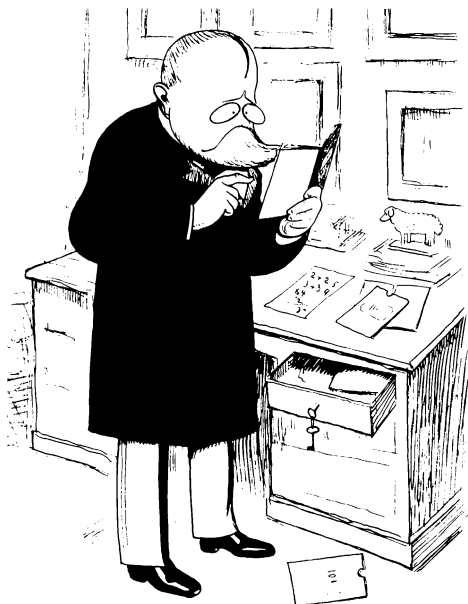
Efter regeringsskiftet forelagde indenrigsminister Sigurd Berg forslag til lov om invalideforsikring,⁴² idet han fremhævede forsikringsgrundlaget og den heraf nødvendiggjorte oprettelse af en invalideforsikringsfond.⁴³ Der pålagdes alle ubemidlede, nydende sygekassemedlemmer forsikringspligt mod beta-

I det socialistiske ugeblad Ravnen blev Klaus Berntsen tillagt følgende ord: »Ser I, kære vælgere, det kan være meget godt med den alderslov, men vi holder dog mest af det, vi selv har betalt, og derfor holder jeg på folkeforsikringen«. Tegning af C. Røgind 8. august 1912.

ling af en årlig præmie på 4,80 kr. Gennem tilknytningen til sygeforsikringen opnåedes en sælsom blanding af frivillighed og tvang. Sigurd Berg sagde selv: »Det er en frivillig sag, om man vil indtræde i forsikringen; men når man er sygekassemedlem, er det tvunget«.⁴⁴

Bemidlede kunne også opnå invalideforsikring mod betaling af tredobbelt præmie. Af bemærkningerne fremgik,⁴⁵ at man herved ville undgå, at de bemidlede fik del i det offentlige tilskud. Man må således have skønnet, at de individuelle bidrag fra ubemidlede højst har kunnet tilvejebringe 1/3 af den årlige rente på 800 kr., hvis det ellers havde været et

Da Sigurd Berg i 1910 i forbindelse med Albertisagen blev idømt en bøde på 1.000 kr. for utilstrækkeligt tilsyn med Den Sjællandske Bondestands Sparekasse, bragte Klods-Hans den 24. juni ovenstående tegning, »Sparekasse-eftersyn«. »Nu er det vist på tide at se efter, hvad der er i sparekassen«, tænker Sigurd Berg.

forsikringssystem, jfr. nedenfor.

Ud over medlemsbidrag hvilede finansieringen på et arbejdsgiverbidrag på 4,80 kr. årligt pr. beskæftiget helårsarbejder og på offentlige tilskud. At der ikke var tale om en forsikringsordning, men om en præmiebetinget social sikring, hvor årets udgifter skulle dækkes af årets indtægter, d.v.s. et forsikringsfremmed »pay-as-you-go«-system, fremgik tydeligt af lovens § 5, der talte om, at invalideforsikringsfonden af sine årlige indtægter skulle kunne dække sine årlige udgifter samt oparbejde en passende re-

serve. Det heraf nødvendiggjorte tilskud skulle udredes af stat og kommune.

Loven opererede derfor heller ikke med kommissionsbetænkningens klare sondring mellem den af bidragene betingede rente og det offentlige tilskud; men man overtog dog en formulering fra kommissionsudkastets § 33, idet lovforslagets § 10 foreskrev, at »den invalide-rente, der i overensstemmelse med nærværende lov tilkommer de forsikrede, garanteres af statskassen«.

Debatten prægedes af uenighed om forslaget status som forsikringslov. Den forsikringskyndige radikale ordfører Gamborg kritiserede Venstres og Socialdemokratiets ordførere for at identificere forsikring med enhver ordning, hvor den enkelte ydede en egenbetaling. Nok var det almindelig sprogbrug, men det blev det ikke mere rigtigt af. Om forsikring i forsikringsteknisk betydning var der ikke tale; men i øvrigt foretrak Gamborg, hvilket vel illustrerer forsikringsbegrebets popularitet i sig selv, at opfatte forsikring identisk med retsprincippet. Når den enkelte var tillagt en ret over for staten, forelå der forsikring, hvorpå man efterfølgende kunne diskutere midlernes tilvejebringelse.⁴⁶ Ove Rode udtalte sig tilsvarende.⁴⁷ Indenrigsministerens opfattelse var, at en social forsikring forelå, når der ydedes et væsentligt bidrag fra de forsikrede selv, uden at præmiebetalingen nødvendigvis svarede til en privat, forsikringsmæssig kalkule.⁴⁸ Han støttedes i denne opfattelse af den kyndige socialpolitiske teoretiker K.K. Steincke, der omtalte vederlagsfri, offentlig hjælp som social forsorg, mens socialforsikringen var betinget af, at vedkommende selv havde ydet et væsentligt bidrag. Det teoretiske klassifikationsspørgsmål var uinteressant, idet det afgørende var, om

det var retfærdigt at opkræve særlige bidrag eller ej, om det var rimeligt »at hjælpe stat og kommuner ved ad en særlig vej at fremtvinge store bidrag til denne sags løsning fra de ubemidlede selv«. ⁴⁹

Når drøftelsen trækkes frem her, skyldes det naturligvis, at den viser, at de mere indsigtfulde var sig fuldt bevidst, at der ikke forelå en forsikring i forsikringsteknisk forstand, men en vederlagsfri social sikring semantisk iklædt forsikringskåbe ved brug af ord som invalideforsikring, medlemskab, invalidepræmie, invaliderente, invalideforsikringsfond etc. Semantikken bidrog til forslagens folkelige appel og tilfredsstillende den symbolværdi, mange tillagde forsikringen. Realiteten i sagen, at der var tale om en forsørgelseslov med et beskedent, individuelt bidrag, muliggjorde den enstemmige vedtagelse.

Under behandlingen i Folke- og Landsting enedes man om en aldersbettinget præmievariation og en mindre præmieforhøjelse, hvilket Venstres ordfører hilste som et yderligere skridt i forsikringsmæssig retning, uden dog at ville hævde at præmierne var forsikringsteknisk begrundede. ⁵⁰

I folketingsudvalgets betænkning anførtes det: ⁵¹

»Skulle tiderne blive stærkt nedadgående, kunne der mulig indvendes, at den fastsatte invaliderente kan blive forholdsvis for høj. Det bør dog erindres, at langt de hyppigste årsager til den i lovforslaget omhandlede invaliditet i sig selv vil være så pine- og byrdefulde, at en forholdsvis rundelig understøttelse bør anses for rimelig. Selv med et prisniveau omtrent som i 1914 ville en invaliderente af 800 kr. ikke efter udvalgets mening kunne betegnes som urimelig høj. Skulle

lovgivningsmagten kunne foretage en nedsættelse af invaliderentens beløb, måtte selvfølgelig en tilsvarende nedsættelse af forsikringspræmierne finde sted«.

Denne udtalelse, der fik en ikke ringe betydning under de senere debatter, kontrasteredes med vægt af Venstres ordfører, der fremhævede, at det både fra økonomiske og sociale synspunkter var forsvarligt at yde den forholdsvis høje invaliderente. ⁵² Det er da også bemærkelsesværdigt, at Steincke understregede, at de 800 kr., hvis de blev stående under faldende konjunkturer, var et større beløb, end man havde turdet håbe. ⁵³

Kun den senere indenrigsminister O. Krag indså med fremsyn, at man med disse formuleringer lagde roden til senere problemer. Han fremhævede, at man havde kendt tider, der var ringere end tiden omkring 1914. Kom sådanne tider tilbage, ville invaliderentyderne kunne blive bedre stillet end dem, der skulle finansiere invaliderenten. Det havde været tiltalende, sagde han, om der var indbygget en automatik, som tog hensyn til væsentlige ændringer i de økonomiske forhold. ⁵⁴

Havde man fulgt Krag's tankegang, ville den senere debat være forløbet mere smertefrit.

Forudsætningerne ændres

Det er ikke stedet her at fremstille elementerne i 1920'ernes økonomiske politik. Herom henvises til standardværkerne. Der præsenteres derfor kun en enkelt tabel, som viser udviklingen i kronens indenlandske købekraft, kronens guldværdi, udviklingen i realtimelønnen og i reallønnen pr. år under hensyntagen til ar-

Tabel 1: Udviklingen i kronens indenlandske købekraft, guldværdi, realtimelønnen og reallønnen pr. år 1919-27 under hensyntagen til arbejdsløshed, arbejdsstandsninger og sygdom.¹

	Detail- pristal (1914=100)	Krone- værdi %	Realtimeløn (1914=100)	Realløn pr. pr. år (1914=100)
1919	211	88	137	
1920	263	61	148	129
1921	225	63	156	
1922	199	80	142	103
1923	207	65	132	
1924	218	60	133	114
1925	207	75	143	
1926	183	99	147	
1927	181	99		
1927	176	100	145	108

1. De anførte pristal 1919-26 vedrører juli måned. De to pristal for 1927 vedrører henholdsvis januar og juli måned.
Kroneværdierne angiver kronens internationale værdi beregnet som guldparitetkursen i procent af den aktuelle dollarkurs. De er anført pr. 30. juni.
Reallønnen pr. år er opgjort under hensyntagen til tab ved arbejdsløshed, arbejdsstandsninger og sygdom.

Kilde: *Dansk pengehistorie*, bind 2, København 1968, tabel 3.2 og 3.3. Erling Olsen, *Danmarks økonomiske historie siden 1750*, København 1962, p. 64. *Statistisk årbog* 1928. Schultz Danmarkshistorie, bind 6, København 1943, p. 398.

bejdsløshed, arbejdsstandsninger og sygdom (tabel 1).

Kronens hastige pariføring indebar på det nærmeste et brud mellem Socialdemokratiet og Det radikale Venstre. De radikale støttede derfor ikke regeringens erhvervsplaner i efteråret 1926. Det påfølgende valgs resultat blev et Venstreministerium under ledelse af Th. Madsen-Mygdal. I sin programtale understregede han bl.a., at det var regeringens nærmest liggende opgave at søge parikronen respekteret i landets offentlige husholdning ved gennemførelse af reduktioner i de offentlige udgifter med det sigte at lette erhvervenes byrder.

Dette indebar også forslag om en ændret invalideforsikringslov.

1. behandlingen af Madsen-Mygdals invalideforsikringslov

I overensstemmelse med den Madsen-Mygdalske programklæring foreslog ministeren for sundhedsanliggender V. Rubow en nedsættelse af invaliderenten til 540 kr. med mulighed for en tillægsrente til særligt vanskeligt stillede rentenydere, ledsaget af en præmiereduktion. De, der havde betalt den tredobbelte præmie, og som derfor mentes selv »at have betalt deres ydelser«, skulle bevare renten efter 1921-loven.

Under Rubows forelæggelse⁵⁵ påpegede han, at man i sin tid havde undladt at indføre en reguleringsmekanisme til korrektion for ændret kroneværdi. I respekt for parikronen måtte renten imidlertid reduceres til 540 kr. med mulighed for individuelle tillæg.⁵⁶ Ved bemærkningerne til loven understregedes det,⁵⁷ at man ikke greb ind i den del af renten, der kunne anses som en forsikringsmæssig ydelse svarende til præmiebetalingen, idet denne renteandel kun udgjorde ca. 1/3. Rubow udtrykte det på den måde, at loven kun for en tredjedels vedkommende var en forsikringslov, mens den for to tredjedels vedkommende var en forsørgelseslov.⁵⁸

Den konservative ordfører understregede, at der måtte skaffes fuld klarhed over det juridiske grundlag,⁵⁹ mens Venstres fremhævede, at man måtte tage konsekvenserne af den ændrede situation.⁶⁰

Socialdemokraten Borgbjerg naglede Venstre til dets gamle argumentation for, at det drejede sig om en forsikringslov. En hæderlig og ordholdende stat havde ingen moralsk ret til at svigte invaliderentydernes berettigede forventninger.⁶¹ Han henviste naturligvis til udtalelsen i folketingsudvalget i 1921. Det var en forsikringslov, og det er en forsikringslov.

Den radikale ordfører P. Munch pegede især på dem, der allerede var tillagt invaliderente. De måtte opfatte renten som et tilsagn fra staten og måtte have en lovberettiget forventning om at kunne regne med denne ydelse.⁶² Lovens ord og de udtalelser, der knyttede sig til den, dannede det grundlag, hvorpå mange havde bygget.⁶³

Mens Borgbjerg og Munch primært argumenterede med udgangspunkt i de be-

V. Rubow (1871-1929) var overlæge ved Finsensinstituttet, da han i 1926 modtog udnævnelsen til sundhedsminister i Madсен-Mygdals ministerium (Graphic Photo Union fot., Det kgl. Bibliotek).

rettigede forventninger og kun udtrykte en tvivl om det lovmedholdelige i indgrebet, satte den konservative, juridiske professor Axel Møller sin kritik ind just på det juridiske område. Staten kan, fremhævede han, reducere sine understøttelser og til dels lønninger, men ikke statsgæld og statsgarantiforpligtelser. Man havde valgt at benytte forsikringsformen, og man havde med 1921-lovens § 10 udstedt en statsgaranti. Man kunne ikke løbe fra sine forpligtelser, fordi præmien ikke dækkede risikoen.⁶⁴ Garantiforpligtelsen var omfattet af grundlovens § 80, der også garanterede folks lovlige fordringer.⁶⁵

Over for kritikken fastholdt Rubow, at den del af ydelsen, som hvilede på et offentligt tilskud, ikke kunne være omfattet af grundlovens § 80, og at en berettiget forventning ikke kunne være et ar-

gument mod, at staten reducerede et tilskud.⁶⁶

I betænkningen stillede ministeren det ændringsforslag, at man bevarede de 800 kr. som invaliderente ved svære former for invaliditet og 540 kr. i andre tilfælde, idet tillæggene dermed bortfaldt. Munch ønskede uændrede pensioner for dem, der allerede var tilkendt rente og i øvrigt en afvikling af forsikringssystemet.

Sundhedsministeriets redegørelse og Knud Berlins responsum

I betænkningens bilag 9 søgte Sundhedsministeriet at udrede trådene vedrørende 1921-ordningen. Man havde ønsket en delvis finansiering fra de forsikrede selv og havde derfor ikklædt ordningen forsikringens form. Da man imidlertid foretrak en hurtigt og fuldt ud virkende ordning, havde man ladet ordningen gælde også for dem, der allerede var invalider. Sammen med ønsket om at undgå store fondsdannelser indebar det, at man ikke etablerede en forsikringsfond, men lod årets indtægter dække årets udgifter med grænseudgiften hvilende på offentlige tilskud, ligesom ønsket om enkelhed havde medført, at man undlod kommissionsbetænkningens sondring mellem bidragsbetinget rente og offentligt finansieret tillæg. Derfor havde ordningen ikke egentlig forsikringsmæssig karakter og ingen privatretlig natur. Da alle måtte have været på det rene med, at præmien kun dækkede en del af renten, kunne berettigede forventninger ikke anvendes som argument. § 10 var en likviditets- og ikke en solvensgaranti.

I Knud Berlins juridiske responsum⁶⁷ hævdedes, at § 10 ikke kunne ligestilles med kommissionsudkastets § 33, netop

fordi § 33 var en solvensgaranti. Ligeså afvistes, at retten skulle være omfattet af grundlovens ejendomsretsbestemmelse (§ 80). En ret kan, for så vidt angår den del, der hviler på et offentligt tilskud, nok have formueværdi, men det var ikke en privat formueret.

I den sammenhæng spillede efter Berlins opfattelse henvisningen til lovens forsikringskarakter ingen rolle, netop fordi forsikringsbegrebet i politisk sammenhæng var så diffust. Da regeringen i 1921 så stærkt betonedede hjælpen til selvhjælp, ønskede den at fremhæve sit forsikringsgrundlag som forskelligt fra for-gængerens forsorgsgrundlag, mens omvendt oppositionen accepterede loven, just fordi den hvilede på samfundets sociale pligt til at forsørge de mindre bemidlede klasser. Alle de forhold, der betingede afvigelser fra et privatretligt forsikringsforhold, indebar, at der var tale om en offentligretlig ret efter grundlovens § 82.

Folketingets 2. og 3. behandling

Det blev ikke ministerens ændringsforslag om fastholdelse af de 800 kr. for svært invaliderede, der blev slutresultatet på folketingsbehandlingen. Både Rubow⁶⁸ og den konservative ordfører⁶⁹ mente med ændringsforslaget at have lagt sig på linie med folketingsudvalgets udtalelse fra 1921, idet det bl.a. hævdedes, at man ikke i 1921 havde kunnet forudse, hvor lette invaliditetsgrader der ville blive omfattet af loven.

En mindre gruppe af konservative⁷⁰ anført af Axel Møller påpegede, at både juridiske, moralske, billighedsmæssige og økonomiske synspunkter gjorde forslaget uacceptabelt.⁷¹ Juridisk argumenteredes som under 1. behandling, idet

det tillige, formentlig under påvirkning af Berlins responsum, fremhævedes, at folk i almindelighed ikke kunne forstå de subtile opdelinger i præmiebetings og tilskudsbetings renteandel; men netop derfor måtte det afgørende være at følge hæderlig forretningsmoral og at vedstå sine forpligtelser. Staten måtte vise et godt eksempel, ellers ville tilliden til statslige garantier forsvinde. Man kunne revidere en lov, men ikke røre ved bestående, velerhvervede rettigheder.

Gruppen foreslog derfor uden for betænkningen, at de invalider, der var tilkendt rente før 1. juli 1927, bevarede denne, mens man i øvrigt lod ydelser efter »denne lov« bestå i en invaliderente, hvis størrelse ikke omtales i forslaget.

Da Det radikale Venstre og Socialdemokratiet stemte sammen med »de fem« og enkelte andre konservative, vedtoges ændringsforslaget. Man stod derfor i den bizarre situation, at den fremtidige invaliderentes størrelse ikke var fastlagt.

Ved 3. behandling⁷² bragtes forslaget i formel korrekt stand ved et konservativt forslag om en fremtidig ydelse på 540 kr. Venstre og »de fem« støttede dette forslag, der vedtoges. Venstre tilkendegav tydeligt,⁷³ at man tilsluttede sig i håb om, at Landstinget ville nå et bedre resultat. Derfor endte 3. behandling i en dagsordensdebat om parlamentarismens spille-regler, idet Stauning fremhævede, at ministeren, når et folketingsflertal havde vedtaget en lov, alene kunne vælge imellem at tilslutte sig denne lov eller at gå af. En minister kunne ikke mod Folketinget appellere til Landstinget som overinstans. Efter en vidtløftig debat forkastedes Staunings dagsorden med 73 stemmer mod 73, og lovforslaget blev vedtaget.

Landstingsbehandling og fællesudvalg

I Landstinget⁷⁴ ytrede Rubow ønske om, at tinget ville bringe forslaget i en form, der tilfredsstillede begge ting. Fra konservativ side betonedes, at man ved at betragte loven som forsorgslov kunne se bort fra de betænkeligheder, som alligevel i sidste instans måtte være et domstolsanliggende.

Landstinget førte forslaget tilbage i den skikkelse, ministerens tidligere ændringsforslag havde haft,⁷⁵ så invaliderenten udgjorde 800 kr. ved svær invaliditet og ellers 540 kr.⁷⁶

Da sagen vendte tilbage til Folketinget,⁷⁷ indstillede et udvalgsflertal til vedtagelse, mens et mindretal ønskede den tilføjelse, at allerede tilkendte invaliderenter bevaredes ubeskåret. Mindretalsforslaget blev vedtaget i tinget, hvorefter sagen henvistes til fællesudvalg.⁷⁸ Fællesudvalget indstillede, at uenigheden løstes ved en ganske principløs gradvis nedsættelse fra 800 til 540 kr. over en periode på knap to år.

De afsluttende drøftelser

Under lovforslagets enestebehandling i Folketinget⁷⁹ beskrev Retsforbundets repræsentant J.C. Willesen med rette forslaget som tuskhandel med principper.⁸⁰ Den konservative Bent Holstein ålede de partifæller, der havde måttet skifte standpunkt. At en lovgivningsmagt har begået en tåbelighed, sagde han, kan umuligt legitimere, at den derefter begår en vilkårlighed.⁸¹

Efter forkastelse af en dagsorden fra Holstein, der ønskede sagen udsat til efter en gennemgang i Socialkommissionen,⁸² vedtoges fællesudvalgets indstil-

ling med 74 stemmer mod 73. Både Ulrichsen⁸³ og Hauschultz,⁸⁴ der nu stemte for, henviste til en efterfølgende domstolsbehandling. De understregede, at deres afstemning var et offer til det parti, de repræsenterede, og sagde samtidig, at den heraf følgende afslutning på sagen ikke var egnet til at hæve det parlamentariske livs og Rigsdagens anseelse.

Derefter tiltrådtes lovforslaget i Landstinget⁸⁵ med 34 stemmer for og 25 imod.

Loven for Landsret og Højesteret

I efteråret 1927 modtog Direktoratet for Sygekassevæsenet tre stævninger hvilende på tre påstande: 1921-loven skabte et retligt krav, der ikke vilkårligt kunne ændres af lovgivningsmagten, dens garantiforpligtelse (§ 10) var et af grundlovens § 80 omfattet statsligt garantitilsagn, og den af staten skabte berettigede forventning gjorde den ensidige nedsættelse ubeføjet.⁸⁶ Påstandene beroede på henvisning til lovens tilblivelseshistorie, kommissionsbetænkningen fra 1915, de under 1921-lovens behandling faldne udsagn, lovens titel og de i dens bestemmelser anvendte udtryk.

Kammeradvokaten fremhævede, 1) at det måtte have formodningen imod sig, at man skulle have lovgivet på en sådan måde, at man derved havde afskåret sig fra fremtidige ændringer, 2) at man næppe ville gennemføre en social lov, der som den eneste ikke kunne ændres, 3) at formel struktur og anvendte udtryk ikke kunne være afgørende, 4) at der forelå en offentligretlig ret, 5) at der reelt var tale om en social forsørgelseslov, 6) at der i kommissionsbetænkningen ikke havde været tvivl om, at tilskudsbestanddelen kunne ændres, 7) at allerede invali-

derede var dækket fra begyndelsen, 8) at præmien langtfra gav grundlag for en ydelse på 800 kr., 9) at de lavere præmier for dem, der tilsluttede sig fra begyndelsen, end mindre gav dækning, 10) at nedsættelsen lod »forsikringskomponenten« urørt, 11) at § 33s solvensgaranti ukommenteret overført som likviditetsgaranti ikke kunne fortolkes som rentens grundlovmæssige uforanderlighed og 12) at rigsdagstaler ikke kunne tillægges fortolkningsværdi, fordi de skulle ansues i deres politiske sammenhæng.

Ved Østre Landsrets dom 15. maj 1928 erklærede retten sig i alt væsentligt enig med sagsøgte, idet man i dommen tilkendegav, at der ikke kunne antages at være tænkt på forsikring i privatretlig forstand, men alene om en social hjælp betinget af et mere eller mindre væsentligt individuelt bidrag. Selv om man havde undladt at dele invaliderenten i to bestanddele, var det rette forhold dog tydeligt nok det, at præmien kun afgav forsikringsmæssigt grundlag for en ringe del af renten, mens resten skyldtes tilskud. Det var derfor ikke uforeneligt med lovens § 4, at invaliderenten var blevet nedsat i det omfang, hvori det var sket ved loven af 1927. § 10 havde ingen selvstændig betydning, da det tydeligt var en likviditetsgaranti.

Ved dom af 3. januar 1929 tilsluttede Højesteret sig denne kendelse.

Konkluderende observationer

Efter sit indhold var invalideforsikringsloven af 1921 udtryk for vederlagsbetinget, social sikring. Med sin »pay-as-you-go«-finansiering havde den intet med forsikring at gøre. Logisk kunne den ikke skabe anden ret end den, der i øvrigt er indeholdt i det socialpolitiske retsprin-

cip. En ydelsesændring var derfor legitim; men et er principper og logik, noget andet er politik.

Politisk blev loven markedsført som forsikring for at profitere på denne sikringsforms folkelige appel; men i folkelig, semantisk forstand er forsikring en garanteret »noget-for-noget« relation, hvor bidraget skaber en berettiget forventning, jfr. også den langt senere debat om den sociale pensionsfond. Det styrker ikke tilliden til det politiske system, hvis politikerne den ene dag argumenterer symbolsk-retorisk for den næste dag at basere sig på logikkens principper. Det er det her skildrede begivenhedsforløb et godt eksempel på, og det kunne man jo nok lære et og andet af.

Interessant er det, at man faktisk fastholdt forsikringsauraen så langt, at man kastede sig ud i logisk set systemfremmede beregninger over størrelsen af den bidragsbetingede del af invaliderenten, hvilket naturligvis må forstås i lyset af 1915-betænkningen. Derfor forholdt

også domstolene sig til dette element, og helt svarende til den aktuelle tyske ret må man forstå Højesterets dom på den måde, at den således bestemte rente var uantastelig og omfattet af grundlovens ejendomsretsbestemmelse.

Det må antages at gælde så meget desto mere, hvis en eventuel fremtidig supplerende pension som foreslået bygges op på aktuariske principper. Det er i lyset heraf, man skal se diskussionen mellem Rold Andersen og andre. En retsgaranti kan komme i konflikt med en økonomisk-politisk nødvendighed. Ikke i logisk forstand, fordi konflikten kan løses direkte ad beskatningsvejen og indirekte gennem en inflationsproces; men i begge tilfælde vil den folkelige forståelse formentlig være til at overse. Psykologiske realiteter er også en slags realiteter, og man kan ikke spille på dem den ene dag for at fornægte dem den næste. I alle tilfælde ikke uden en hurtigt voksende afskrivningsrate på tillidskapitalen.

Noter

1. *Budgetredegerelsen*, København 1986, p. 309.
2. Bent Rold Andersen, *Tvungen pensionsopsparing som aflastning af skatterne*, AKF-Nyt, 5/1986, p. 73–86.
3. Danmarks Sparekasseforening, *Opsparingspolitik – nødvendighed eller utopi*, København 1986, især p. 71–72.
4. For en generel diskussion, se H. Zacher (hrsg.), *Die Rolle des Beitrags in der sozialen Sicherung*, Berlin 1980.
5. *Budgetredegerelsen*, København 1986, p. 306.
6. Josef Isensee, *Die Rolle des Beitrags bei der rechtlichen Einordnung und Gewährleistung der sozialen Sicherung*, i Zacher, op.cit., p. 461–500, især p. 489.
7. Jørn Henrik Petersen, *Den danske alderdomsforsørgelseslovgivnings udvikling*, I, *Oprindel-*
8. RT 1901/02, FF, sp. 1194 og 2111–51.
9. RT 1901/02, tillæg B, sp. 2089–96.
10. RT 1902/03, tillæg A, sp. 3395–96, samt FF, sp. 2812–38 og 2887–2906.
11. RT 1902/03, tillæg A, sp. 3813–14, samt FF, sp. 3200–21, 3265–3325, LF, sp. 976–88, 999, 1004, og endelig tillæg C, sp. 799.
12. Forslag til lov om anerkendte arbejdsløsheds-kasser med tilhørende bemærkninger, afgivet i marts 1906, også trykt i RT 1906/07, tillæg A, sp. 2737ff.
13. RT 1905/06, FF, sp. 912.
14. RT 1905/06, FF, sp. 1230–31.
15. RT 1905/06, FF, sp. 5307–21, 5755, 5868–75, LF, sp. 1206–12 samt tillæg B, sp. 2111.
16. RT 1906/07, FF, sp. 2883–86, 2919, 3862, LF, sp. 606–16.

17. RT 1907/08, FF, sp. 2682–87, 3819–20, 3977–78, LF, sp. 832–45, 844–45, 852–53.
18. RT 1910/11, FF, sp. 5750.
19. RT 1910/11, FF, sp. 626.
20. RT 1911/12, FF, sp. 157–58.
21. RT 1911/12, FF, sp. 531.
22. RT 1911/12, FF, sp. 755–61.
23. RT 1911/12, FF, sp. 1551.
24. RT 1911/12, tillæg A, sp. 4793–4800.
25. RT 1912/13, FF, sp. 3529–64.
26. RT 1912/13, tillæg B, sp. 2167.
27. Betænkning afgivet af invaliditets- og aldersforsikringskommissionen med bilag, København 1915.
28. RT 1917/18, tillæg A, sp. 3593–3612.
29. RT 1917/18, FF, sp. 2506–2711.
30. RT 1917/18, FF, sp. 2506.
31. RT 1917/18, FF, sp. 2524–28, 2670.
32. RT 1917/18, FF, sp. 2545–55.
33. RT 1917/18, FF, sp. 2556.
34. RT 1917/18, FF, sp. 2682.
35. RT 1917/18, FF, sp. 2523–40.
36. RT 1917/18, tillæg B, sp. 2811–26.
37. RT 1919/20, tillæg A, sp. 3635, FF, sp. 1908–17, 2740–2834, tillæg B, sp. 2485 samt tillæg A, sp. 3573–3606.
38. RT 1919/20, tillæg A, sp. 3573–3606, FF, sp. 2852–2944, samt tillæg B, sp. 2507.
39. I sin *Socialpolitikens historie indtil 2. verdenskrig* (udateret, Århus), p. 66 hævder Jørgen Dich, at en hensyntagen til afstemningen i Sønderjylland ikke spillede nogen rolle, da den end ikke nævntes under rigsdagsforhandlingerne, hvorfor Kjeld Philips opfattelse i *Staten og fattigdommen* var forkert. Det er imidlertid Dich, der har uret. I sin forelæggelsestale, sp. 1908–09, fremhævede Stauning hensynet til den nationale afgørelse, som snart skulle finde sted. Sønderjyderne var omfattet af den tyske invalideforsikringslov, som ville blive dem frataget, hvis der ikke fandtes en dansk lov. Også de konservatives Johannes Lou fremhævede sp. 2767 dette aspekt.
40. RT 1921/22, tillæg A, sp. 4797–4834.
41. RT 1921/22, FF, sp. 4126.
42. RT 1920/21, tillæg A, sp. 2969–3002.
43. RT 1920/21, FF, sp. 2624.
44. RT 1920/21, LF, sp. 1050.
45. RT 1920/21, tillæg A, sp. 2991.
46. RT 1920/21, FF, sp. 2881–82.
47. RT 1920/21, FF, sp. 2894.
48. RT 1920/21, FF, sp. 2903.
49. RT 1920/21, LF, sp. 1096–97.
50. RT 1920/21, FF, sp. 4414–15.
51. RT 1920/21, tillæg B, sp. 733.
52. RT 1920/21, FF, sp. 4417.
53. RT 1920/21, LF, sp. 2000.
54. RT 1920/21, LF, sp. 1060–61.
55. RT 1926/27, FF, sp. 2380–90.
56. Rubow anførte en kroneværdi på 67,2 øre og et pristal på 264 i maj 1921. Da kronen var ført i pari og pristallet i januar 1927 var reduceret til 181 betød en omregning efter kroneværdi en nedsættelse til 540 (800·0,672) og efter pristallet 550 (800·(181/264)). Tallene svarer ikke til de i tabellen anførte, men da mindre differencer ikke berører princippet, har jeg undladt en nærmere undersøgelse af årsagerne til forskellene.
57. RT 1926/27, tillæg A, sp. 3825–26.
58. Bortset fra at der, som omtalt, de facto var tale om en »pay-as-you-go«-finansieret ordning, viser Forsikringsrådets undersøgelser af, hvorvidt den tredobbelte præmie gav forsikringsmæssigt grundlag for en rente på 800 kr., at Rubow formelt havde ret, se bilag 2 til betænkningen, RT 1926/27, tillæg B, sp. 2001–96. Ingen, der var indtrådt 1. oktober 1921 med tredobbelte præmie, var forsikringsteknisk berettiget til fuld ydelse, og blandt dem, der var indtrådt senere, var der alene dækning for de 25–50 årige, herunder underdækning for de 32–50 årige.
59. RT 1926/27, FF, sp. 2831.
60. RT 1926/27, FF, sp. 2801.
61. RT 1926/27, FF, sp. 2810–11.
62. RT 1926/27, FF, sp. 2843 og 2851.
63. RT 1926/27, FF, sp. 2884.
64. RT 1926/27, FF, sp. 2852–53.
65. RT 1926/27, FF, sp. 2888.
66. RT 1926/27, FF, sp. 2865 og 2869.
67. RT 1926/27, tillæg B, sp. 2057–86.
68. RT 1926/27, FF, sp. 6105–66.
69. RT 1926/27, FF, sp. 6150.
70. Gruppen bestod af professor, dr. jur. Axel Møller, dr. phil. A. Fraenkel, skoleforstander A. Grathwohl, overretssagfører M. Hauschultz og overretssagfører H. F. Ulrichsen.
71. RT 1926/27, FF, sp. 6171–83.
72. RT 1926/27, FF, sp. 6549–54.
73. RT 1926/27, FF, sp. 6580.
74. RT 1926/27, LF, sp. 2162–84, 2396–2416, 2419–20.
75. RT 1926/27, tillæg B, sp. 3081–90.
76. Se RT, 1926/27, tillæg C, sp. 2097–2122.
77. Se RT 1926/27, tillæg B, sp. 3129–32.
78. RT 1926/27, tillæg B, sp. 3339–42.
79. RT 1926/27, FF, sp. 7611–46.
80. RT 1926/27, FF, sp. 7616.

81. RT 1926/27, FF, sp. 7616–18.
82. RT 1926/27, FF, sp. 7641.
83. RT 1926/27, FF, sp. 7619–21.
84. RT 1926/27, FF, sp. 7621–23.
85. RT 1926/27, LF, sp. 2581–83.
86. V. Ammentorp, *Højesteretsdommen angående invaliderentens nedskæring*, *Socialt Tidsskrift* 1929, p. 1–11. Højesterets dom 3. januar 1929, *Ugeskrift for Retsvæsen* 1929, p. 239–42.

Ove Rodes kolleger

Bidrag til en forskningsstatus

Af Erik Rasmussen

Det er fristende i et festskrift til Tage Kaarsted at beskæftige sig med Ove Rodes kolleger. Det er også voveligt. Ikke alene har Kaarsted selv ydet væsentlige bidrag i sin Rode-biografi, i *Påskekrisen* og under sin velsignelsesrige udgivergerning. Viggo Sjøqvist har skrevet store monografier over to af Rodes mest markante kolleger, og om en tredje, Edvard Brandes, vil der, inden dette læses, være udkommet en biografi af Kristian Hvidt, hvad jeg blev opmærksom på for sent til at kunne drage fordel deraf. Dertil kommer, lidt tilbage i tiden, portrættører med stor indsigt og uovertruffen formuleringsevne som Gunnar Fog-Petersen og Svend Thorsen. Flere kunde nævnes.

Min undskyldning for ikke at have modstået fristelsen søger jeg i to omstændigheder. Den ene er at jeg, sammen med Roar Skovmand, for en menneskealder siden var først til at få adgang til flere af de arkiver hvorpå vor viden nu bygger. Den anden at jeg, under indflydelse af min siden aldrig svækkede interesse for emnet, føler at tiden måske, just som følge af den frodige forskningsindsats, kan være inde til en foreløbig status.

En grundig gennemdrøftelse af de mange kildesteder hvorpå konklusi-

onerne må bygge, vilde kræve en bog, næppe en ganske lille. Jeg må helt overvejende nøjes med gennem et utal af henvisninger at give den interesserede let adgang til at gå grundlaget for mine opfattelser efter. På nogle punkter, især sådanne som forekommer mig at modificere foreliggende forskning, har jeg tilladt mig en mere fyldig fremstilling.

Ordet *kolleger* bruger jeg i en snæver mening, om de personer som var Rodes ligemænd i fastlæggelsen af det Radikale Venstres og dets ministeriers politik i århundredets to første årtier. C.Th. Zahle taler i sin dagbog om »vi fire«, dvs. ham selv, Edvard Brandes, Ove Rode og P. Munch. Dertil fjøede sig i ministertiden Erik Scavenius, hvis ressort krigen og den nærmeste efterkrigstid gav en vægt som i så henseende gjorde »de fire« til »de fem«.

Drøftelsen vil gælde disse mænds virke og samarbejde, deres politiske adfærd. Deri indgår naturligvis deres psyke (og de var både særprægede og meget forskellige). Men jeg tilsigter ikke nogen dybtborende psykologisk analyse. Jeg har ved anden lejlighed¹ argumenteret for at forskeren gør bedre i at bestræbe

sig på at forstå en politikers virke ud fra hans rolle som tildelt ham af ham selv eller omstændighederne. Heller ikke jeg kan nok undgå at forfalde til psykologiseren. Men sigtet er at forstå adfærden, således som den med rimelig sikkerhed lader sig konstatere.

Materialet er de trykte kilder og den relevante litteratur, som også bygger på utrykte kilder. Jeg har ikke søgt fornyet adgang til arkiver (men i enkelte tilfælde anvendt gamle udskrifter). Tiden vil kunne bringe nyt materiale for dagen, således når der bliver adgang til kong Christian X's dagbøger, hvis forventede eksistens både Rode og Munch omtaler,² med frygt for hvor vildledende de formodes at ville være.

Da J. Christmas Møller i november 1947 holdt historisk dommedag over dansk politik vidnede han³ om de radikales »fremragende dygtighed« og betegnede Zahles andet ministerium som »det bedste ministerium vi nogensinde har haft, når man tænker på at et ministerium skal være et hold af mænd som kan samarbejde og lægge en fast linje«. Sjøqvist har citeret⁴ disse ord (som Christmas Møller i essensen gentog i sine påbegyndte erindringer⁵) om ministeriet med tilslutning. De er i tråd med en samtidig vurdering af historikeren Erik Arup,⁶ der som departementschef og statsrådssekretær 1914–16 havde haft lejlighed til at iagttage ministeriet på nært hold: »Jeg har lært meget i den tid, først og fremmest rigtigt at vurdere betydningen af fremragende mænds faste samarbejde mod fælles mål, og at forstå hvor store krav det stiller til hver enkelt om åbenhed og uforfængelighed – og det i højeste grad til den der skal lede et sådant samarbejde og holde det i fast og sikker gang«. Det måtte falde na-

turligt for Arup at udtrykke sig venligt i takke- og afskedsbrevet til hans konseilspræsident, men det er ingen grund til at opfatte hans ord om »fremragende mænds faste samarbejde« som smiger; det er snarere rimeligt at gisne, som jeg andetsteds⁷ har gjort, at hans iagttagelser fik indflydelse på hans virke som historiker. Zahles samtidige dagbøger lyser også af stolthed over kollegernes dygtige arbejde og godt sammenhold, jvf. nedenfor. Munchs fyldige vurdering,⁸ nedskrevet i 1940'erne, taler om »det forbillige samarbejde mellem kollegerne«. Tage Kaarsted har konkluderet:⁹ »Zahle var enestående trofast over for sine ministre . . . Ministrene præsterede også indbyrdes en betydelig loyalitet . . . Rode kunde være tryk i kollegernes kreds«.

Disse snart sagt enslydende domme gående ud på både personlig dygtighed og stor samarbejdssevne må betragtes som alment godtagne. Sjøqvist har dog tilføjet¹⁰ at det ikke må glemmes at der også fandtes betydelige modsætninger, især i forholdet til Brandes, »der ikke altid var lige loyal over for ministeriets chef«. Det er én nuance der kan peges på. Det er da denne lille afhandlingsformål at kommentere Rodes kollegers virke og ganske særligt deres samarbejde og ikke alene, som alle de fremdragne udtalelser, vedrørende krigstidsministeriet men hele tidsrummet siden det Radikale Venstres tilblivelse, hvor kilderne er mindre righoldige.

Det er ikke ganske klart hvordan »de fire« blev en »institution«, og fra hvornår den kan betragtes som etableret.

Vendingen er Zahles. 21.12.1914 og 14.2.1915 skrev han:¹¹ »Vi er gennem årene så opøvet i fællesforhandlinger at vi fører dem med størst udbytte når ikke

flere er med. Styrken i dette ministerium er at vi 4 altid taler os til enighed, og at de andre fuldt stoler på at alt vi er enedes om er det klogeste . . . Vi har en gennem mange år prøvet og tillempet arbejdsmetode, som netop hviler på dette at vi under en sags forberedelse modsiger hverandre åbenlyst«.

Sin natur tro bruger Munch ikke en udfordrende vending som »vi fire«. Men hans optegnelser myldrer fra første færd, dvs. fra efter valget 1913, med vidnesbyrd om realiteten. I sine erindringer¹² karakteriserer han det andet ministerium Zahle således: »Vi var jo en kreds af tæt forbundne, knyttede sammen ved fælles anskuelser og ved adskillige års politisk arbejde tit under lidet lette forhold . . . Var der særlig svære ting at ordne samledes sædvanlig Zahle, Brandes, Rode og jeg til forhandling«. De andre ministre tog iflg. begge kilder ikke dette fortrydeligt op, omend de for spøg kunde kalde sig selv de menige ministre. Når de fires åbenhjertige drøftelse en sjælden gang foregik i ministermøde kunde de derimod blive forskrækkede.

Hvad dækker Zahles »mange« og Munchs »adskillige« år? Hvornår og hvordan var de fires særlige samarbejde opstået? I nogen grad gav det sig selv. Rode og Munch havde, mere end nogen andre, skabt landsorganisationen det Radikale Venstre og havde i den en urokkelig position, Rode endda som dens forretningsudvalgs formand (til 1913) og drivende kraft.¹³ Zahle var de udskilte venstrereformmænds leder og kan nok betegnes som den eneste af politisk format i Folketingets Venstre, som de kaldte sig til 1909. I Odense-programmets tilblivelse havde de ikke del, men, skriver Munch,¹⁴ »dette udelukkede naturligtvis ikke at vi under forberedelserne

Ove Rode (1867-1933), den radikale indenrigsminister 1913-20, en af vort århundredes betydeligste danske politikere. Tage Kaarsted har skrevet Rodes biografi (Elfelt fot., Det kgl. Bibliotek).

stadig holdt os i kontakt med dem, så vi var på det rene med at de billigede det program vi vedtog«. Virkninger heraf kan spores,¹⁵ men der var også adskillige formuleringer i programmet som ikke var dem kærkomne. Munch og Rode kom først i tinget i 1909. Men de tre mænd var fra første færd henvist til hinanden og var i øvrigt gode gamle bekendte fra 90'erne.

Derimod vides der ikke god besked med hvorledes det gik til at Edvard Brandes blev den fjerde. I september 1906, få måneder efter det for det nye parti nedslående folketingsvalg, blev han landstingsmand, valgt i et samarbejde

med socialdemokraterne, som fik to pladser.¹⁶ Valget af ham kan synes selvfølgelig, for han havde jo været det radikale idol Viggo Hørups nærmeste medarbejder. Men han havde misbilliget den liberale vælgerforenings kurs 1902–03 da den fastholdt et samarbejde med Socialdemokratiet på bekostning af udskillelse af dens egen højrefløj, dens »albertinere«,¹⁷ havde slet ikke været inddraget i tilblivelsen af den Radikale Klub og forholdt sig skeptisk, ja uvillig¹⁸ over for partidannelsen. Brandes var »bestandig det samlede Venstres mand«.¹⁹ Da det nye parti var en kendsgerning har han følt at han måtte følge det, og han skrev nu artikler i Munchs *Det ny Aarhundrede*. Der foreligger, har Helge Larsen meddelt mig, ikke i den liberale vælgerforenings arkiv oplysninger om hvorfor valget faldt på Brandes. Munch, der i øvrigt boede på Frederiksberg, vilde nok have nævnt det i sine erindringer hvis han havde haft andel deri. Rode nærede bitterhed mod Brandes for den behandling han mente at have fået i dennes tid som eneredaktør af *Politiken* 1901–04, og begge følte sig foruroligede da Brandes efter sit valg igen vilde skrive i bladet.²⁰ Snarere kan Zahle tænkes at have trukket i trådene. Der behøvedes en mand som kunde give det spinkle parti prestige;²¹ han kan også i Brandes have set en gavnlig modvægt mod landsorganisationens hedsporer. Dette er imidlertid gisninger. Brandes selv kan have følt trang til en ny platform efter, af grunde som havde lidet med alt dette at gøre, at være tvunget bort som redaktør af Henrik Cavling, hvis forlangende bestyrelsens formand, overretssagfører Oskar Johansen, der iøvrigt forblev Brandes' nære fortrolige, mente måtte accepteres.²²

Valget af Brandes fik langtrækkende

konsekvenser. Ene mand (til 1910) skabte han sig i kraft af politisk indsigt og åndrighed og under udfoldelse af sin særegne charme en position i Landstinget, som måtte respekteres og underbyggedes ved det venskab der knyttedes med grev Mogens Frijs og andre Frikonservative. Uanset hans fribytteragtige despekt for almindelige partihensyn blev han i Zahles opfattelse uundværlig og hans nej et veto, og Munch og Rode accepterede denne kendsgerning og var naturligvis heller ikke blinde for de fordele den bragte. Det var iøvrigt alle dage de fires styrke at de var villige til at acceptere kendsgerninger, også hinandens standpunkter som sådanne.

Det ligger i de Munch'ske erindringers natur at de ikke så hyppigt som optegnelserne afspejler forudgående overvejelser. Ydermere har Munch en tilbøjelighed til at skrive »vi« og »vore« uden at det altid er klart hvornår han tænker på partiet som sådant, på folketingsgruppen (fra han blev medlem 1909) eller på inderkredsen, og i sidstnævnte tilfælde hvem denne består af. Imidlertid er hans erindringer vor eneste kilde. Her optræder »de fire« første gang i foråret 1909, altså før valget, da Zahles og Slengeriks forslag til hærordning (et penibelt spørgsmål²³) forud var gennemdrøftet med Brandes, Rode og ham og han skrev et udkast til motivering som forslagsstillerne i alt væsentligt anvendte.²⁴ Næste gang er efter Neergaards demission 31.7.1909, da Munch og Rode tog standpunkt imod nogen tilbøjelighed hos Zahle og Brandes til at gå med i et blandingsministerium, en eventualitet der aldrig kom til at foreligge.²⁵ Omkring ministeriet Holstein-Ledreborgs fald og det første ministerium Zahles dannelse er »de fire« klart afhjemlet, selv om de ikke

Det første ministerium Zahle, fotograferet på indsættelsesdagen 28. oktober 1909. Christopher Krabbe, der var i udlandet, er indsat i rammen øverst til venstre. I øverste række ses P. Munch stående som nr. 1 fra venstre og Erik Scavenius som nr. 4. Sid-dende i midten C. Th. Zahle og til venstre Edvard Brandes (Elfelt fot., Det kgl. Biblio-tek).

nødvendigvis alle fire er samlede ved enhver drøftelse dem imellem.²⁶ Det lader sig altså med sikkerhed konstatere at de fire drøftede væsentlige anliggender med hinanden i hvert fald fra 1909, endda fra tidligt på året, og der kan naturligvis ikke af de Munch'ske erindrings tavshed sluttes at de ikke har gjort det forud, f.eks. omkring Albertis fald. Fra 1913 er, som omtalt, kildernes vidnesbyrd utallige, og sådan blev det ved under hele det andet ministerium og for så vidt op i 20'rne, omend da med rifter i det »forbil-

ledlige« samarbejde.

Erik Scavenius blev fra 1913 eller 1914 inddraget som ligeberettiget partner i dette samarbejde i alt hvad der vedrørte hans ressort. Uanset hvad disse fire-fem mænd ellers kunde mene om hinanden accepterede de som en selvfølge hinandens kompetence. Ved krigsudbruddet var J. Hassing-Jørgensen, trafik- og handelsminister, måske på nippet til at opnå en lignende status, men da han ved en lejlighed var sammen med landbrugsminister Kristjan Pedersen opgav de at få

Konseilspræsident C. Th. Zahle (1866-1946) fik i 1915 æren af at underskrive den nye grundlov, men billedet her er dog noget ældre (Marius Christensen fot., Det kgl. Bibliotek).

ham med.²⁷ Den »elskelige« landbrugsminister vurderede Zahle langt under pari.²⁸ Han mente heller ikke at undervisningsminister S. Keiser-Nielsen kunde magte at overtage trafikministeriet, og om andre forslag til denne post skriver Munch:²⁹ »Men vi turde, hvor meget det end kunde ønskes af hensyn til partiet [i hvilket mange fandt at ministeriet var for københavnsk og for akademisk], ikke tage nogen af dem; vi frygtede at ingen af dem blot nogenlunde kunde magte stillingen«. Der var unægteligt uheldige erfaringer fra det første ministerium Zahles tid. Men det tør også siges at de fire var sig egen overlegenhed såre bevidste.

Zahle var stolt af at i hans ministerium skulde »enhver sag af mindste politisk og almindelig betydning bringes på bane«, og Kr. Pedersen fik læst og påskrevet da han var kommet for skade at forsynde sig imod »ministeriets helligånd: Fuldstændig indbyrdes åbenhed og gensidig fortrolighed«. ³⁰ Zahle forglemte i skrivende stund at denne regel ingenlunde praktiseredes af de fire over for de øvrige. Men for deres samarbejde var den en norm, uskreven og rimeligvis aldrig eksplicit aftalt. Hvor effektivt den efterlevedes ses af en bemærkning i Munchs optegnelser³¹ om en enkelthed i valglovsforhandlingerne 1915: »Rode syntes foreløbig ikke at have tillagt den betydning, idet han ikke nævnede det for os«. Normen betød fornuftigvis ikke at de fire skulde tilbage at spørge før de kunde gøre indrømmelser til andre; styrken var at de på forhånd havde taget stilling til hvad de forestillede sig der kunde indtræffe. Zahle hævder³² at efter deres hensynsløse drøftelser »bøjer den sig som i sit hjerte – omend ikke i ord – giver de andre ret«. Det er et af mange udslag af hans tilbøjelighed til skønsnak. Der er mængder af eksempler på at den ene og den anden af dem bøjede sig, overbevist ikke i sagen men om at han ikke kunde trænge igennem med sin opfattelse, og derefter fuldt accepterede hvad man var kommet frem til. Deri og i åbenheden bestod samarbejdets norm, og derpå beroede, med Arups udtryk, det »faste samarbejde«.

Når Rodes kolleger nu skal betragtes – i deres virke, deres samarbejde og deres forhold til Rode – er det rimeligt at begynde med Zahle og lade de tre andre følge efter alder.

C. Th. Zahle var i hele tidsrummet pla-

ceret på den ledende post, 1905–09 og 1910–13 som folketings- og rigsdagsgruppens formand og 1909–10 og 1913–20 som konseilspræsident (fra 1918 statsminister) foruden justitsminister. I de førstnævnte tidsrum må han have set det som en hovedopgave at formidle samarbejdet mellem mændene i Folketingets Venstre og den mere radikale landsorganisations langt betydeligere faktiske ledere Rode og Munch (landsforbundets formand var »en anset landmand« og ingen konkurrent). Rode forlangte og fik fra 1907 lejlighedsvis fællesmøder af forretningsudvalg og rigsdagsgruppe.³³ Et eksempel på andet betydningsfuldt samarbejde er nævnt. Derudover er kilderne sparsomme, hvilket tyder på at Zahle har evnet at forene loyal hensyntagen til sine gamle tingkammerater med imødekommenhed overfor de stærke viljer udenfor, hjulpet af samarbejdets indlysende nødvendighed. Da i 1909 Munch og Rode var kommet i tinget gjorde de sig straks stærkt gældende. Dermed blev rigsdagspartiet tydeligt ledende i forhold til landsorganisationen³⁴ (uden at denne derfor blev nul og nix). Endnu ved sin første regeringsdannelse hævdede Zahle at måtte tage overvejende hensyn til mændene i Folketingets Venstre (jvf. dog herom nedenfor). I 1913 hørte nogle af disse til de stærkt skuffede og en tid fronderende, men sammen med et antal nytilkomne ærgerrigheder,³⁵ så i den forstand var fusionen fuldført. Zahle havde i stilfærdighed løst en ikke helt simpel opgave.

Om Zahle som konseilspræsident fører hans dagbøger tydelig tale. De er, med lange afbrydelser, ført, skriver han et sted,³⁶ for at støtte hans hukommelse hvis han engang vilde skrive sine erindringer, og nedfældet så spontant at han

senere har makuleret mange linjer, øjensynligt fordi de har været endnu mere fornærmelige, især mod kongen, end det der har fået lov at forblive læseligt. De viser os en enkelt tænkende og kategorisk dømmende mand. Ét eksempel blandt adskillige: »Noget dummere og mere barnagtigt end dansk militærledelse eksisterer sikkert ikke på denne forrykte klode«.³⁷ Man kan sammenligne et sådant dictum med den lige så antimilitaristiske Munchs nuancerede karakteristiker,³⁸ men bør erindre sig at som Zahle udtrykte sig følte et stort flertal af det radikale vælgerfolk; han var det folkelige element i inderkredsen, omend ikke i ordets grundtvigske betydning. Men dagbøgerne viser også en erfaren parlamentariker, lidet teoretisk men med et praktisk greb om tingene og ikke blind for at en »smule held er nok så meget værd som megen forstand«.³⁹ Han er bestemt ikke

Munch, Zahle og Rode var oplagte ofre for tidens karikaturtegnere. Her er de tre radikale politikere gjort betænkelige – i forbindelse med striden om de kongevalgte landstingsmænd skulle omfattes af Landstingets opløsning 1914. Blæksprutten 1914.

utilfreds med sig selv. Men – og det er det i denne sammenhæng især relevante – han er fremfor alt stolt af sin regering, eller rettere af de fire andre nøglepersoner. De får alle særdeles gode vidnesbyrd.⁴⁰ Det kan virke deklamatorisk når han udbryder: »Af hvilken grund mon jeg skal være præsident for et så udmærket kollegium?«,⁴¹ men bør alligevel læses som en oprigtig erkendelse af at deres format lå på et andet plan end hans eget. Han betragtede sig, med en omskrivning, som *inter stellas luna majores*. Zahles stolthed gjaldt kollegiet og alt det bemærkelsesværdige det udrettede, og her kendte den ingen grænser.

Når fastlæggelsen af ministeriets politik var kollektiv betød det naturligvis en mere tilbagetrukket rolle for konseilspræsidenten end en J.C. Christensen eller Stauning havde. Zahle affandt sig, synes det, uden indsigelse med at andre, især Brandes, lejlighedsvis handlede som regeringschef.⁴² Det fremgår af kilderne⁴³ at Zahle i anspændte situationer, ikke blot 5.8.1914 og 29.3.1920, ikke altid formåede at bevare hovedet koldt. Man bør dog ikke af den grund undervurdere betydningen af hans sunde fornuft og politiske proportionssans i det daglige samarbejde med til tider iltre kolleger. Der er også eksempler på at han med velberegnete ord i et brev⁴⁴ fik demissionerende kolleger til at falde til ro. Endelig er der grund til at tage i betragtning hvor vanskeligt det kunde være faldet kollegerne at skulle indordne sig under hinanden.

Zahle var cand. jur. med første karakter⁴⁵ og overretssagfører. Han kunde utvivlsomt have skabt sig en blomstrende købstadsvirksomhed, hvis han ikke havde foretrukket en politisk løbebane. I begge sine ministerier var han også ju-

stitsminister, skønt de andre ønskede Oskar Johansen (i 1913 havde de også professor Carl Torp i tankerne) og Munch i 1909, som altid, mente at konseilspræsidenten ikke burde have noget fagministerium, mens Brandes og Rode i 1913 hævdede at grundlovssagen vilde give denne så meget at se til at han ikke burde have endnu et ministerium at varetage, også for ikke at vække uvilje ved strid på andre områder.⁴⁶ Også senere spøjte tanken om Oskar Johansen som justitsminister hos de tre andre.⁴⁷ Men det synes som om Zahle i dette spørgsmål har haft let ved at sætte sin vilje igennem. Hvis der bag kollegernes begrundelser lå frygt for at Zahle skulde rende sig stavere i livet viste den sig ubegrundet. Han var en rask administrator (»Jeg har ikke en eneste udført sag liggende i justitsministeriet«⁴⁸), og måske netop fordi han ikke lod sig tynde af gustent juridisk overlæg fik han med veludviklet parlamentarisk håndlag betydelige reformer igennem, deriblandt retsreformen 1916 som endelig bragte opfyldelsen af grundlovens løfteparagraffer om adskillelse af dømmende og udøvende myndighed og indførelse af nævningedomstole; derom skrev han i sin dagbog:⁴⁹ »Det er heldigt at jeg personlig er mere skeptisk end de fleste jurister overfor denne store reforms værd. Derved sikres jeg mod svimmelhed over mit held«. Oskar Johansen lod forstå at justitsministeriets embedsmænd havde for megen indflydelse og styrede i lidet frisindet ånd.⁵⁰ Selv hvis dette vidnesbyrd fra den forsmåede, refereret af Munch uden afstandtagen, bør tillægges vægt må det siges at også som justitsminister bestod Zahle med en første karakter.

Edvard Brandes var 20–25 år ældre end

de andre i inderkredsen, men ikke aldersmærket. Da han i 1916, 68 år gammel, havde en alvorlig lungebetændelse, kunde hans læge meddele at hjertet var sundt, og at der ikke var tegn på nogen art af kronisk sygdom i hele hans legeme, end ikke den mindste forkalkning, og en måned efter var han utålmodig efter at overtage sit ministerium igen, at ikke vikaren Christopher Hage skulde sætte sig fast i det.⁵¹ Uanset ytringer af lede, allerede 1910 og under det lange ministerium,⁵² må det konstateres at han nød sin magt og sin position. Først i efteråret 1919 er der grund til at antage at hans trusler om demission inden jul var alvorligt mente, led som han var ved finansernes stilling og trakasserier med partiets georgeister,⁵³ og dog lod han sig overtale til at fortsætte og var blandt de vredeste 29.3.1920.⁵⁴

Da Brandes vilde gå skrev Zahle til ham:⁵⁵ »Jeg betragter ministeriet mere som Deres end som mit. Det bærer vel mit navn; men dets tilblivelse skyldes mere Dem end mig, og dets hele virksomhed og karakter har De præget mere end jeg«. Ordvalget er selvfølgelig præget af hensigten. Når Zahle også skrev at det var ham umuligt at tænke sig ministeriet fortsat uden Brandes, modsiges dette af at der faktisk foregik overvejelser af hvad man vilde gøre i en sådan ubehagelig situation.⁵⁶ Men selv om Brandes havde sin forfængelighed var han for intelligent til at kunne besnakkedes ved smiger uden bund i virkeligheden. I deres kerne modsvares Zahles ord af talrige vidnesbyrd om at Brandes ved begge regeringsdannelse øvede større indflydelse end nogen anden og at han til tider handlede på konseilspræsidentens vegne (jvf. ovenfor), også uden at have spurgt om forlov, ja, endog, hvad Zahle ikke

Edvard Brandes (1847-1931) var medlem af Folketinget allerede fra 1880 (til 1894) og vendte tilbage til Rigsdagen som landstingsmedlem fra 1906 (til 1927) (Elfelt fot., Det kgl. Bibliotek).

kan have vidst, da grundloven var ved at være i havn, på eget initiativ og uden at orientere nogen førte vidtspændende drøftelser med Niels Neergaard om ministeriets og partiets fremtid⁵⁷ som om det var hans ministerium.

Straks fra regeringsdannelsen 1909 gjorde Brandes' veto sig gældende.⁵⁸ Han erklærede bestemt at han ikke kunde sidde i ministerium med en anden jøde. Dermed bortfaldt en vag tanke om den højt ansete radikale løsgænger Herman Trier som konseilspræsident eller forsvarsminister (eller begge dele) samt muligheden af Herman Heilbuth som handelsminister, hvad i hvert fald i 1913 Zahle, og nok også Rode, meget havde ønsket,⁵⁹ Heilbuth var en nær ven,⁶⁰ der

desuden betød meget for landsorganisationen og den spinkle radikale provinspresse.⁶¹ Brandes' betragtning må vurderes som forudseende.⁶² Det synes som om Heilbuth heller ikke iøvrigt gefaldt ham.⁶³

Det er bekvemt at kunne give generelle grunde. Med en sådan holdt Brandes også Rode ude ved regeringsdannelsen 1909. Først var han og Zahle »betænkelige ved at tage nogen fra den nye bevægelse med«, og stod så fast på at kun »én, men ikke flere« burde med.⁶⁴ Det blev Munch, som Brandes nok havde lettest ved at acceptere og ikke vides at have sagt noget værre om end at han var fantastisk bedrevidende.⁶⁵ Rode afviste han med den begrundelse at man ikke kunde have både *Politikens* forhenværende og nuværende redaktør. Da han jo ønskede bladets bestyrelsesformand som justitsminister virker den generelle betragtning tynd. At Rode selv skulde have foretrukket ordførerposten i folketingsalen⁶⁶ er der intet belæg for i Munchs detaljerede fremstilling. Brandes' magtsprog afgjorde sagen. Han var til stadighed irriteret på Rode.⁶⁷ I 1913 havde denne imidlertid forlængst vundet en sådan position at Brandes, altid kendsgerningernes mand, endda støttede hans ønske om indenrigsministeriet.

I 1913 fik Brandes let meningsfællen Hassing-Jørgensen optaget i ministeriet, skønt det måtte kunne forudses at volde vanskeligheder, som tilfældet også blev,⁶⁸ både i folketingsgruppen og i landsorganisationen. Derimod satte Zahle, som det nedenfor skal omtales, med behændighed sit ønske om Scavenius som udenrigsminister igennem. Men generelt må konkluderes at Zahle ikke overdrev da han i 1919 skrev at mi-

nisteriets tilblivelse mere skyldtes Brandes end ham, også i den forstand at kabinetssekretær Krieger under det langvarige mellemspil fra valget til regeringsdannelsen, hvor Zahle tidvis var bundet til sin borgmestergerning i Stege, havde konfereret med Brandes.⁶⁹ Denne refererede⁷⁰ at Krieger havde nævnt den mulighed at Brandes blev konseilspræsident, hvad han havde afvist; »det var nødvendigt at det var Zahle, og desuden kunde en jøde ikke være det«. Desuagtet forekom der i ministeriets lange levetid situationer hvor Brandes ikke vilde have været uvillig hvis det var fremtrådt som nødvendiggjort af de politiske omstændigheder, hvad Zahle noterede sig, som det synes uden bitterhed.⁷¹ At Brandes, med Sjøqvists på Scavenius byggende ord, »ikke altid var lige loyal overfor Zahle« kan godtages, vel at mærke når det tilføjes at han hver gang var loyal når det kom til stykket. Han bevægede sig i så henseende til stadighed i et plan som var særegent for ham, hvad iøvrigt også åbnede ministeriet muligheder for at udnytte kongens opfattelse af ham som sin tillidsmand indenfor dets kreds.⁷² I hvad Brandes har sagt hvornår, om hvem og til hvem bør man ikke forvente konsistens. Det var ham alle dage et behov at give ondsksfulde karakteristikker af folk (også efter at det havde kostet ham en lussing, en duel, fjorten dages fængsel og et længere frivilligt eksil⁷³). Der er derfor ingen grund til at opfatte f.eks. hans breve til Oskar Johansen⁷⁴ som velafvejede domme.

Nok var Brandes klog og verdenserfaren og havde været Hørups nærmeste medarbejder i mere end tyve år og charmerede hele Landstinget og kong Christian og havde en stor aktiepost i *Politiken* og blev anset for finanskyndig. Alli-

Rothschild: — Ja, kære Fætter Edvard, det er meget godt alt sammen, men Familieskabet tilside.... har I ikke solidere Papirer at laane paa?

Antisemitisk tegning af Sven Brasch i Klods-Hans 4. marts 1910 i anledning af, at Brandes som finansminister ville foreslå et udenlandsk statslån på 70 millioner kr.

gevel forbliver det noget gådefuldt hvad der i Zahles bevidsthed (og efter det foreliggende også i Munchs og Rodes) gjorde ham så uundværlig at det ganske

overvejede de svagheder som også knyttede sig til hans person: hans ufolkelighed og ikke skjulte skepsis overfor partiets brede lag (som han dog amuserede

ved sine festbankettaler på landsmøderne⁷⁵), hans brandesianisme og tilknytning til *Politiken* (hvad, som Rode erfarede,⁷⁶ kunde være en alvorlig belastning), hans foragt for partiets georgeister og socialt set egentlig konservative opfattelser og i grunden afvisende holdning til Socialdemokratiet, hans fribytteragtige skrivelser og ytringer og hans tvetungethed, som hans nærmeste omgivelser ikke kan have været i tvivl om. Meget afgørende for den høje vurdering har formentlig været at Brandes altid var parat til at acceptere noget som en kendsgerning, også selv om det ikke passede ham, som f.eks. nødvendigheden af socialdemokratisk støtte, en frugtbar egenskab i politisk debat; det er ikke mundsvejr når Zahle vidner⁷⁷ at inderkredsen under hans sygdomsperioder savnede hans »vise råd«. Det er også indlysende at han vilde kunne blive en formidabel fjende. Tilbage bliver dog et moment af uforklarlighed, som kan føre til den antagelse at Zahle, som mange andre, mesmeriseredes af Brandes' klogt beregnede charme.

Her skal ikke forsøges nogen vurdering af Brandes' gerning som finansminister. En sådan foreligger fra C.V. Bramsnæs,⁷⁸ selv en af hans efterfølgere, der sammenfatter ris og ros således: »Brandes' bemærkning om at han kunde være sin finanshusholdning bekendt, kan anerkendes på sin vis, det kunde være gået værre under en anden finansminister. Han stræbte efter at dække de øgede udgifter [især til sikringsstyrken, dyrtidstillæggene og indenrigsministeriets omfattende og komplicerede foranstaltninger] ved nye og øgede skatter, og at det ikke lykkedes skyldtes at udgifterne stadig . . . løb forud«. Det var netop sagen. Det blev betragtet som fi-

nansministerens opgave at skaffe dækning for de udgifter hans kolleger fandt nødvendige. Finansministeriet var *ikke* noget overministerium. Brandes knurrede.⁷⁹ Men han påtog sig opgaven. I de sidste år gav hans irritation over indenrigsministeriets udgifter sig meget bemærkede udslag i Rigsdagen.⁸⁰ Disse hib til Rode lå udenfor inderkredsens normer. Det ses ikke at Zahle påtalte dem.

P. Munch har jeg andetsteds⁸¹ forsøgt at forstå som politiker. Her fremdrages især nogle træk af hans forhold til Ove Rode.

»Sjældent«, skrev Munch i sine erindringer⁸² og altså med velberåd hu, »har der vel mellem politikere været et så nært personligt samarbejde som mellem ham og mig«. Det gjaldt hele perioden, i den Radikale Klub og landsorganisationen, som de sammen noget nær beherskede når de vilde, i Folketinget fra 1909 og under Zahles andet ministerium, hvor de tegnede partiet mere end andre. Tage Kaarsted⁸³ har betegnet dem, i deres forskellighed, som et ideelt politisk makkerpar. Man tør tilføje at den der vilde udpege en håndfuld af de indflydelsesrigeste og betydeligste politikere i århundredets tre-fire første årtier måtte regne dem begge med.

Det nære samarbejde betød naturligvis ikke at der ikke forekom meningsforskelle eller andre uoverensstemmelser. Munch trak alle dage mere i retning af Socialdemokratiet. Man kan også i hans skildringer af værkfællen⁸⁴ spore nogen irritation over Rodes arbejdsform og hundrede tanker. Fra Rodes hånd foreligger der ikke tilsvarende karakteristiker, dog at han i september 1918, da belastningen var ham tungere end nogensinde, sagde til Munch »at han beun-

drede den bestemthed hvormed jeg mere end nogen af de andre stadig havde fastholdt samme linje: at vi skulde fortsætte og føre vor politik igennem; når jeg troede på det endnu kunde jeg vel også bedre løse opgaverne«,⁸⁵ hvad Munch refererer uden deri at skimte nogen ironi. Som Kaarsted har påpeget,⁸⁶ næsten vrimler Munchs optegnelser med tilfælde af Rodes forhastethed i modsætning til hans egen ro. Selv hos den beundrende Zahle⁸⁷ træffes også sligt, ligesom Kaarsted⁸⁸ nævner eksempler på at Rode under hårdt pres kunde overreagere.

Munchs tålmod taget i betragtning har sligt næppe skabt vanskeligheder i samarbejdet. Noget sådant kunde snarere tænkes i tilfælde hvor de to mænds ambitioner kom hinanden på tværs. I 1909 udelukkede Brandes' veto mod Rode at det kunde ske. I 1913 var Rode, styrket i oppositionstiden, fast besluttet på at få indenrigsministeriet, som Munch havde haft. Vi kender kun forløbet fra dennes optegnelser.⁸⁹ De første drøftelser i inderkredsen foregik mens Zahle sad i Stege. »Rode tænkte sig at rejse til Zahle om søndagen; Rode og jeg skulde da komme til Brandes mandag«. Det må antages at Rode har sikret sig Zahles indforståelse. Om mandagen (2.6.1913) talte man først om andre ting og andre ministerposter; så hedder det: »Brandes og Rode nævnede begge at jeg burde tage forsvarsministeriet, Rode kunde da tage indenrigsministeriet«. Munch henviste straks til den uvilje det vilde vække i forsvarsvenlige kredse og hos kongen. Han fandt det naturligt at det var Zahle [trods ovennævnte principielle opfattelse], og ellers kunde da Rode bedre. »De erklærede begge to disse muligheder for ganske udelukkede. Videre kom vi ikke dermed«. Ugen efter drøftede de tre igen sa-

P. Munch (1870-1948) var historiker og dr.phil. på en afhandling om købstadstyrelsen i Danmark i ældre tid, da han i 1909 valgtes til Folketinget i Edvard Brandes' gamle kreds på Langeland. Munch sad i Folketinget til oktobervalget i 1945 (Harald Knudsen fot., Det kgl. Bibliotek).

gen. »Rode vilde for enhver pris [stærke ord fra Munchs pen] være indenrigsminister for gennem forhandlingerne om valgloven at kunne deltage i grundlovsforhandlingerne«. Rode kan, udover sin utvivlsomme, så at sige nedarvede ambition på dette felt, have handlet under indtryk af Neergaards åbenhjertige samtale med ham 2.1.1913, som Munch intet kendte til, fordi de to havde lovet hinanden tavshed.⁹⁰ Han foreslog nu Munch at tage trafikministeriet. Denne gjorde sig bagefter tanker om en deling af indenrigsministeriet, så han fik »den sociale lovgivning og eventuelt midlertidig forsvarsministeriet«. Men 18.6. blev det »afgjort at jeg skulde tage forsvarsministeriet alene«, en formulering som tyder

på at han har ført sin tanke om en deling af indenrigsministeriet frem, måske overfor de andre enkeltvis.

Rode fik altså sin vilje fuldt og helt, efter taktisk dygtigt forarbejde. Der var ikke tale om ellers at trænge Munch tilbage. Denne lod sig forlede til at føre argumentationen på sin uegnet som forsvarsminister, ikke som et krav om at få sit gamle ministerium. Han satte ikke hårdt mod hårdt, hvilket foruden at skaffe ham nogle gode år fik vidtrækkende konsekvenser for hvad han kom til at stå for i dansk politik. Det er blevet hævdet, både i samtiden (af Brandes og L.V. Birck) og af Rodes biograf, at Munchs indflydelse var større end Rodes.⁹¹ Det er vist rigtigt. Hans vilje var sej. Men han veg tilbage for øjeblikkelig konflikt, som der også er eksempler på det fra samarbejdet med Stauning i 1930'erne.⁹² Tanken om en deling af indenrigsministeriet glemte han ikke, og da krigstiden lagde sine enorme byrder på Rode kunde den synes aktuel. Han bragte den på bane overfor Brandes i maj 1915,⁹³ og havde i april 1917 vundet Zahle for en sådan aflastning af Rode.⁹⁴ Men da der endelig, i efteråret 1918, blev noget af delingstanken, var det, som forholdene havde udviklet sig, Stauning der fik de sociale sager overladt, sådan som den overanstrengte Rode synes at have foretrukket det, uanset at Munch havde tilbudt ham sin bistand under flere former og Rode en kort stund syntes ham at være gået ind derpå.⁹⁵

Det tjener Munchs politiske klogskab til ære at der ikke er mindste tegn på at incidentet fik nogen følger for samarbejdet. Hans forhold til Rode forblev som før, dvs. venskabeligt uden at være personlig nært. Først i løbet af 20'erne kølnedes det noget, uden at det er ganske klart

hvorfor.⁹⁶ Da Rode i 1929, overraskende for mange, stærkt støttede radikal regeringsdeltagelse skete det utvivlsomt fordi han anså det for bedst for partiet. Han vidste også at det var Munchs ønske. Han *kan* have følt det som en tilfredsstillelse at han derved ligesom betalte gammel gæld.

At Munch ydede sit fulde bidrag til den radikale inderkreds' med hans eget udtryk »forbilledlige« samarbejde, behøver ikke at dokumenteres, og som indenrigsminister 1909–10, forsvarsminister 1913–20 og udenrigsminister 1929–40 ydede han hver gang en indsats som, bedømt ud fra hans og partiets anskuelser og de foreliggende politiske situationer, uden tøven kan karakteriseres som dygtig.

Erik Scavenius var ikke politiker i ordets almindelige forstand og blev det aldrig. Han yndede at betragte sig som fagmand og forventede respekt for ekspertisen, jvf. hans bemærkning i en polemik med Brandes 1930 om viceadmiral O. Kofoed-Hansens betydningsfulde stillingtagen 5.8.1914: »Det indses let hvilken betydning fagmandens opfattelse måtte få.«⁹⁷ Scavenius' syn på en udenrigsministers opgave havde mere tilfælles med en Bernstorffs end med Munchs. I Zahles ministerier opstod der ikke deraf syndelige vanskeligheder. Han befandt sig mellem mænd som alt i alt delte hans grundanskuelse, som ikke let følte sig oversete eller lod sig gå på af hans lejlighedsvis heftige reaktioner,⁹⁸ og som han formentlig også havde nogen respekt for. Han gled på sine felter selvfølgelig ind som ligeberettiget partner i samarbejdet.

I 1909 havde Zahle, efter rådslagning blandt de fire, fået afslag fra J.H. Deuntzer, konseilspræsident og udenrigsmini-

ster 1901–05, og var så faldet tilbage på et forslag fra Heilbuth og Aage Friis om den 32-årige kontorchef Erik Scavenius, som sagde ja⁹⁹ og indmeldte sig i partiet.¹⁰⁰ I 1913¹⁰¹ gjorde Brandes sig gentagne anstrengelser for at undgå Scavenius, henvisende til kongens uvilje mod ham. Brandes foreslog C. Moltke, gesandt i Berlin, som han havde indtryk af havde lyst, og kongen udtalte overfor Zahle et stærkt ønske om denne. Antagelig bestod det særlige forhold mellem kongen og Brandes allerede før regeringsdannelsen (Munch daterer det til »ministeriets første år«), men hvem der skød hvem i forgrunden under argumentationen lader sig, Brandes' uoprigtighed taget i betragtning, næppe sige. Zahle skrev da til Moltke men, iflg. Scavenius,¹⁰² i en sådan form at denne sagde nej. Brandes henviste fortsat til kongelig modvilje mod Scavenius, men bøjede sig til sidst. Forholdet mellem de to forblev køligt, uden at det ses at være kommet til eruptioner.

At Scavenius gled ind i samarbejdet var ikke ensbetydende med at han efterlevede dets norm om forudgående drøftelse af vigtige dispositioner. De samtaler han i sommeren 1913 førte med den tyske gesandt grev Brockdorff-Rantzau med det formål at sikre dennes og Tysklands velvilje overfor regeringen synes, uanset at de kun kendes i gesandstens gengivelse, at have haft et sådant indhold at de ikke alene, som Bjørn Svensson¹⁰³ har fremhævet, forbavser ved deres mistænkeliggørelse af andre politiske partier (som jo kunde tænkes snart at komme til efter en lykkelig løsning af grundlovs-spørgsmålet), men også måtte have forekommet kollegerne, i hvert fald Munch og Rode, betænkelige, hvis de havde kendt dem.¹⁰⁴ Ved krigsudbruddet og i

nogle andre situationer inddrog Scavenius kollegerne og beslutningerne blev kollektive. Men Sjøqvist har om tiden frem til 1915 konkluderet: »Det havde i meget betydelig grad været en enmandsforestilling, hvor den øvrige regering . . . kun var blevet indblandet når det ikke kunde undgås«, og dette ændredes ikke siden.¹⁰⁵

Den formentlig mest fantasifulde episode i dansk udenrigspolitik i det 20. århundrede var kongens, H.N. Andersens og Scavenius' forsøg på at lade Danmark optræde som formidler mellem de krigsførende stormagter.¹⁰⁶ Her skal den kun omtales for hvad den viser om udenrigsministerens adfærd i forhold til de fire kolleger. Disse fik 9.4.1915 en orientering, som varede mindre end en time. Tre af dem¹⁰⁷ har givet referater af hans fremstilling, Zahles er lidet oplysende, Munchs og Rodes i alt væsentligt overensstemmende. Sammenholder man disse referater med den fremstilling Sjøqvist har givet på grundlag af alle kilder, derunder H.N. Andersens version og Brockdorff-Rantzaus indberetninger, som begge er problematiske, må man komme til den konklusion at Scavenius' orientering af kollegerne ikke var fyldestgørende. De fik indtryk af at initiativet alene var H.N. Andersens, ikke at hans mission i England i september 1914 med det formål at vinde forståelse for Danmarks situation og udforske engelske hensigter var nøje aftalt med Scavenius og skete på dennes initiativ. Sideløbende arbejdede Scavenius med tanker om et neutralt fredsiniciativ med København som velegnet forhandlingssted. Disse bestræbelser var berørt i et møde af de fem 24.9.1914, hvor »det blev aftalt at der skulde skrives til gesandten i Washington om at føle sig for«,¹⁰⁸ uden at

Scavenius omtalte at det havde han allerede gjort 17.9.; nogle uger senere fortalte han dog Munch sammenhængen, som denne lod gå videre til de andre.¹⁰⁹ Scavenius kan have følt gennem drøftelsen 24.9. at have en vis rygdækning, da en ret beset lidet sigende bemærkning af den britiske udenrigsminister til H.N. Andersen satte det selvstændige danske formidlingsforsøg i gang. Dette strakte sig fra oktober og var uafsluttet da Scavenius orienterede kollegerne; han sagde at han havde måttet love ikke at sige noget, men dog forbeholdt sig ret til at nævne det for dem når han fandt det fornødent. Initiativet byggede på kongens familieforbindelser og H.N. Andersens kontakter og foregik ved dennes rejser til London, Berlin og Skt. Petersborg.

Fra december 1914 var det blevet klart at tyskerne ønskede at udnytte det til at bane vej for en separatfred med Rusland, fra marts under den form at kongen skulde opfordre zaren til at sende en repræsentant til København, underforstået til samtaler med Brockdorff-Rantzau. Scavenius nævnte sin betænkelighed herved, skydende H.N. Andersen i forgrunden i sin fremstilling, og han lod som om han ikke rigtig vidste hvordan gesandten var blevet inddraget, og undlod at omtale de mange drøftelser han siden nytår havde haft med denne (hvis detaljerede, nok ikke ganske troværdige indberetninger fremstiller Scavenius som, omend tøvende, villig til at medvirke til at fremme en separatfred), men betonedede stærkt at London måtte underrettes, hvilket også skete. Sjøqvist har undret sig over at ministrenes optegnelser ikke rummer en eneste kritisk, endsige bebrejdende bemærkning. Med god grund, i betragtning af at det ellers var radikal politik at Danmark ikke burde gøre sig bemærket.

Men at Scavenius gav dem »en grundig redegørelse« må bestrides. Den var re-toucheret. Hvis hans hensigt var at skaffe sig rygdækning til at gå videre (aktionen endte først definitivt i august, dog at kongen og H.N. Andersen gjorde senere forsøg¹¹⁰ uden at det er klart hvor meget Scavenius var involveret) opnåede han den. Men det var sket på en måde som ikke kan karakteriseres som loyal, og dét efter et halvt års tavshed. Scavenius' handlemåde var ikke i overensstemmelse med den norm der ellers gjaldt for inderkredsens samarbejde.

Dertil føjer sig flere eksempler. Kollegerne blev først orienteret et godt halvt år efter at gesandten havde ventileret USA's interesse i at købe de Dansk-Vestindiske Øer og 2½ måned efter at han havde tilkendegivet sin regerings seriøse interesse, og det til trods for at Scavenius havde vist positiv interesse.¹¹¹ Og de komplicerede forhandlinger i 1917 med Brockdorff-Rantzau hvormed Scavenius ved ejendommelige indrømmelser måske bidrog til at undgå et tysk overfald,¹¹² holdt han aldeles for sig selv, også da regeringen bestræbte sig på og snart efter gennemførte hjemsendelse af en betydelig del af sikringsstyrken.¹¹³

Scavenius havde skabt sig en sådan tilid i Berlin at han stod som garanten for Danmarks holdning¹¹⁴ (en position ikke uden parallel til besættelsestiden), og det fornemmedes af både kongen, oppositionen og opinionen,¹¹⁵ så han stort set var fredet så længe krigen varede, og et vigtigt aktiv for regeringen. Derefter blev han lagt for had som eksponent for »tyskerkursen«, også i det sønderjyske spørgsmål, og blev i den forstand en belastning. I maj 1919 ønskede Brandes ham udskiftet med Munch, hvad den øvrige inderkreds modsatte sig.¹¹⁶ Iflg. den

Det andet ministerium Zahle, fotograferet i haven til Brandes' villa i Skjoldsgade på Østerbro på udnævnelsesdagen den 21. juni 1913. Erik Scavenius er ikke med på billedet, da han endnu var i Wien. Fra venstre ses Kristijan Pedersen, Ove Rode, S. Keiser-Nielsen, P. Munch, Edvard Brandes og C. Th. Zahle. Til højre for trappen J. Hassing Jørgensen (Holger Damgaard fot., Det kgl. Bibliotek).

danske gesandt i Paris følte man sig dér i 1917 overbevist om at trioen Zahle-Scavenius-Brandes var tyskvenlig, især Scavenius,¹¹⁷ og efter våbenstilstanden lod H.N. Andersen ham forstå at stemningen var ham imod. Det var vel medvirkende til at han afviste at lede den danske delegation til fredskonferencen og på Andersens tilskyndelse foreslog at Munch tog med.¹¹⁸ I forbindelse dermed deltog Munch i de allieredes drøftelser med de neutrale om det kommende folkeforbund, som han forud havde diskuteret i nordisk regi. Brandes' tanke var således ikke grebet ud af luften. Zahle stillede sig som altid ubetinget bag sin

udenrigsminister, og for Munch og Rode vejede, som så mange gange, den betragtning tungt, at enhver ændring af regeringen var en svækkelse. Hensyn til sammenholdet gik frem for de nuancer som fandtes i opfattelsen af efterkrigsproblemerne.

»Fremragende mænds faste samarbejde« lød Arups samtidige karakteristik. Den passer naturligvis ikke på hvert eneste incident. Holder den stik som en *generel* vurdering af den radikale inderkreds' adfærd over den lille snes år som her er diskuteret?

Som skabere af og ledende skikkelser i

det Radikale Venstres landsforbund, som folketingsmedlemmer og som ministre ydede Rode og Munch en fremragende indsats, som naturligvis kan kritiseres ud fra andre politiske præmisser, men ellers næppe under en generel synsvinkel. Det samme lader sig sige om Scavenius som minister, i hvert fald når der ses på indsatsens resultat. Brandes kan ikke kaldes en fremragende finansminister, men i det mindste set med samtidens øjne skilte han sig dygtigt fra jobbet, og for partiets og ministeriernes politik var hans højst egenartede indsats af stor værdi. Zahle havde bidraget behændigt til sammensmeltningen af Folketingets Venstre og den radikale bevægelse; han nåede betydelige resultater som justitsminister og var en god konseilspræsident i de mange års daglige slid. Vist var disse mænd et hold af dygtigheder.

Netop i holdarbejdet havde de en styrke som ikke noget parti i datiden kendte magen til. De fires sammenhold om de beslutninger de ved »indbyrdes åbenhed og gensidig fortrolighed« var nået frem til virkede så fast at samtiden sjældent øjnede sprækker deri; først historikerne har kunnet se hvor megen uenighed der var gået forud og sommeti-

der fortsat bestod. Det tør vistnok siges at Zahle, Munch og Rode efterlevede samarbejdets norm så fuldt ud som det er menneskeligt muligt. Brandes gik til tider egne veje og forbrød sig i 1919 ved at lade uenighed komme til parlamentarisk udtryk; men det må gentages at han hver gang var loyal når det kom til stykket. Derimod kan det konstateres at Scavenius ofte ikke respekterede normens krav om åbenhed, bevidst eller fordi han mente sig i sin gode ret, og at han slap godt fra det fordi det ikke rigtig kom for en dag.

Når det »faste samarbejde«, bortset fra Brandes' lejlighedsvis og Scavenius' jævnlige fravigelser, må siges iøvrigt at have fungeret så godt at det nærmer sig det »forbilledlige«, hænger det sammen med at de fire-fem også udgjorde et hold i den forstand at deres indbyrdes meningsforskelle og uenigheder aldrig dannede et mønster men gik på kryds og tværs imellem dem. Der opstod ikke klikker indenfor inderkredsen, med de følger det kunde have haft for sammenholdet.

Der er gode grunde til at Rode og hans kolleger har formået at aftvinge både samtid og eftertid usædvanlig respekt.

Noter

1. Rasmussen 1980, pp. 284–93.
2. Rode, pp. 74–75; Munch II, p. 194.
3. *Vi er alle socialister*, p. 169.
4. Sjøqvist 1973, I, pp. 84–85.
5. *Bogen om Christmas Møller*, pp. 42–43.
6. Rasmussen & Skovmand, p. 182.
7. Rasmussen 1983, p. 111.
8. Munch II, pp. 135–37.
9. Kaarsted 1985, pp. 329–30.
10. Sjøqvist 1973, I, p. 85.
11. Zahle, pp. 7, 32.
12. Munch II, pp. 135–37.
13. Rasmussen & Skovmand, pp. 7–95; Rasmussen 1958, pp. 285–88.
14. Munch I, p. 202.
15. Rasmussen 1958, pp. 258–59.
16. Munch I, pp. 232–33.
17. Kaarsted 1971, pp. 19–20; Munch I, p. 156; cf. Larsen, pp. 122–24.
18. Munch I, pp. 231–32.
19. Kaarsted 1971, p. 12.
20. *Ibid.*, pp. 9–14, 50.
21. cf. Munch I, p. 233.

22. Kaarsted 1971, pp. 43–50; Munch I, pp. 178–79.
23. Kaarsted 1971, pp. 127–34.
24. Munch I, pp. 275–76.
25. *Ibid.*, p. 294.
26. Munch II, pp. 5–9.
27. *Ibid.*, pp. 204, 210.
28. Zahle, p. 27.
29. Munch II, p. 139; cf. Rode, p. 103.
30. Zahle, pp. 91–92.
31. Munch III, p. 50.
32. Zahle, p. 32.
33. Munch I, p. 234.
34. Rasmussen 1958, p. 285.
35. Rasmussen & Skovmand, pp. 144–45; Zahle, pp. 55, 97–98; Munch II, pp. 137, 139–40; III, pp. 7–8.
36. Zahle, p. 105.
37. *Ibid.*, p. 5.
38. Munch I, p. 241; II, pp. 186–87; III, pp. 223, 332.
39. Zahle, p. 68.
40. *Ibid.*, pp. 22, 30, 42, 75, 97, 130.
41. *Ibid.*, p. 2.
42. Zahle, p. 38; Munch II, p. 129, 216; IV, p. 110; Kaarsted 1985, pp. 43–44.
43. Munch II, pp. 131, 173, 218; IV, pp. 190, 192, 308; Kaarsted 1968, pp. 191–93; 1985, pp. 25–26, 134, 250.
44. Kaarsted 1985, p. 138; cf. nedenfor vedr. Brandes.
45. Zahle, p. 16.
46. Munch II, pp. 7, 125; cf. Kaarsted 1977–78, pp. 318–19, 321.
47. Rode, p. 103; Munch III, pp. 102, 348.
48. Zahle, p. 9.
49. *Ibid.*, p. 93.
50. Munch III, pp. 296, 320.
51. Zahle, pp. 88–89, 95; Munch III, pp. 130–32.
52. Kaarsted 1971, p. 200; 1985, p. 124.
53. Rasmussen 1958, pp. 277–78.
54. Kaarsted 1985, p. 197.
55. 15.10.1919, Edvard Brandes' arkiv, Kgl. Bibl.
56. Munch IV, pp. 158, 169.
57. Kaarsted 1985, pp. 102–03.
58. Munch II, pp. 5–7.
59. *Ibid.*, pp. 6, 126, 132; cf. Kaarsted 1977–78, p. 318.
60. Zahle, pp. 9, 44, 66, 130.
61. Rasmussen & Skovmand, pp. 62–65, 126, 183–85, 187; Kaarsted 1971, p. 84.
62. Kaarsted 1977–78, p. 318; 1985, pp. 210–12; cf. *Tre Venstremænd*, pp. 202, 205, 208, 213.
63. Kaarsted 1971, p. 226; 1985, p. 118; Heilbuth til Rode 23.6.1913, Rodes arkiv, RA.
64. Munch II, pp. 5–7.
65. Kaarsted 1971, pp. 141, 200.
66. Fog-Petersen I, p. 427; Rasmussen & Skovmand, p. 108. – Zahle hævdede i sin gloriificerende tale ved afsløringen af monumentet for Rode 1938 (*Politisk Aarbog og Almanak 1939*, udg. af det Radikale Venstre, Hillerød, 1938, p. 98) at denne ikke mente sig moden til en ministerpost.
67. Kaarsted 1971, pp. 12, 25, 141, 201, 206, 210, 233; 1985, pp. 106–07, 123, 224.
68. Munch II, pp. 133–34; Rasmussen 1958, p. 287; Kaarsted 1977–78, pp. 318, 321, 323–24.
69. Munch II, p. 124, 127, 129.
70. *Ibid.*, p. 125.
71. Zahle, pp. 64, 66; Munch III, pp. 63, 65, 139; Kaarsted 1977–78, p. 317; 1985, p. 104.
72. Zahle, pp. 96–98.
73. *Dansk Biografisk Leksikon* (Helge Larsen).
74. Kaarsted 1971, pp. 200, 206, 210; 1977–78, p. 257; 1985, pp. 33, 118, 130, 281.
75. Munch III, p. 305; Rasmussen & Skovmand, pp. 137–138.
76. Kaarsted 1971, pp. 99–100, 192–93.
77. Zahle, p. 80.
78. *Den Danske Rigsdag 1849–1949*, V, pp. 220–42.
79. Zahle, p. 82; Brandes til Zahle 2.3.1916, Zahles arkiv, RA; Rasmussen 1957, p. 19.
80. *Den Danske Rigsdag 1849–1949*, V, pp. 237–38, 240–241.
81. Rasmussen 1980 og 1982; *Dansk Biografisk Leksikon*.
82. Munch II, p. 136.
83. Kaarsted 1971, p. 234.
84. Munch I, pp. 187–88; II, pp. 136–37.
85. Munch IV, p. 347.
86. Kaarsted 1985, p. 197.
87. Zahle, p. 115.
88. Kaarsted 1985, pp. 226–27, 250, 281.
89. Munch II, pp. 123–32; cf. Kaarsted 1977–78, pp. 318–21.
90. Kaarsted 1971, pp. 218–19.
91. *Ibid.*, p. 235; Kaarsted 1985, p. 103.
92. Sjøqvist 1976, pp. 169, 178–79, 182, 196–97.
93. Munch III, pp. 61, 66.
94. Zahle, pp. 115–16; Munch III, pp. 206–07.
95. Munch III, p. 349; IV, pp. 9, 10, 23; Rode, pp. 189–91, 208; Kaarsted 1985, pp. 246–51.
96. Rasmussen 1980, pp. 296–97.
97. *Politiken*, 21.1.1930.

98. Munch III, p. 113.
 99. Munch II, pp. 5–8.
 100. Samtale med Erik Scavenius 7.12.1954.
 101. Munch II, pp. 126–33; Kaarsted 1977–78, pp. 318–19, 321–22.
 102. Erik Scavenius, *Dansk Udenrigspolitik under den første Verdenskrig*, Forlaget Fremad, København, 1959, p. 12.
 103. Bjørn Svensson, *Tyskerkursen*, Centrum, 1983, pp. 56–58.
 104. Sjøqvist 1973, I, pp. 89–93.
 105. *Ibid.*, pp. 152, 272.
 106. *Ibid.*, pp. 154–68.
 107. Zahle, p. 50; Munch III, pp. 42–43; Rode, pp. 84–86.
 108. Munch II, p. 237.
 109. Munch III, pp. 10–11.
 110. Kaarsted 1974, pp. 76–84; Rode, pp. 165, 188.
 111. Sjøqvist 1973, I, pp. 204–07.
 112. *Ibid.*, pp. 237–55.
 113. Munch III, pp. 254–76.
 114. Sjøqvist 1973, I, pp. 179, 214, 239.
 115. Munch III, pp. 297, 313, 335.
 116. Munch IV, p. 111.
 117. Sjøqvist 1973, I, p. 265.
 118. *Ibid.*, pp. 289–92; Munch IV, pp. 55–56.

Kilder og litteratur

Bogen om Christmas Møller. Skrevet af hans Venner, Westermann, København, 1948.

C.V. Bramsnæs, »Finanslov og finansstyre 1894–1949« (*Den Danske Rigsdag 1849–1949*, V, J.H. Schultz Forlag, København, 1953, pp. 157–354).

Dansk Biografisk Leksikon, 3. udg.

Gunnar Fog-Petersen, *Det Radikale Venstres Historie*, I, Odense, Kulturhistorisk Forlag, 1938.

Tage Kaarsted, *Påskekrisen 1920*, Universitetsforlaget i Aarhus, 1968.

Tage Kaarsted, *Ove Rode som partipolitiker*, Aarhus, 1971.

Tage Kaarsted, *Storbritannien og Danmark 1914–1920*, Odense University Press, 1974.

Tage Kaarsted, »Spillet om magten 1913« (*Historie XII*, Jysk Selskab for Historie, 1977–78, pp. 257–333).

Tage Kaarsted, *Ove Rode som indenrigsminister*, Odense Universitetsforlag, 1985.

Helge Larsen, *Fra liberalisme til radikalisme, Københavns liberale Vælgerforening 1883–1908*, Odense Universitetsforlag, 1985.

P. Munch, *Erindringer I–VIII*, ed. P. Bagge, Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, København, 1959–67.

Politisk Aarbog og Almanak 1939, udg. af det Radikale Venstre, Hillerød, 1938.

Erik Rasmussen, *Statslånskrisen 1919*, Universitetsforlaget i Aarhus, 1957.

Erik Rasmussen, »Georgeismen som element i det socialradikale idékompleks indtil o. 1922« (*Jyske Samlinger. Tidsskrift for Danmarks Historie*, ny række, IV. bind, Universitetsforlaget i Aarhus, 1958, pp. 249–93).

Erik Rasmussen, »P. Munch. Nogle bidrag til en foreløbig status« (*Nær og fjern. Studier tilegnet professor, dr.phil. Sven Henningsen*, Forlaget Politiske Studier, København, 1980, pp. 281–307).

Erik Rasmussen, »Christmas Møller og P. Munch. Betragtninger over politikeres råderum« (*Festskrift til Troels Fink*, ed. Helge Larsen og Roar Skovmand, Odense Universitetsforlag, 1982, pp. 161–84).

Erik Rasmussen, »Mina lärofäder. En filosof og to historikere. Politisk praksis og politologisk teori«, *Statsvetenskaplig Tidskrift*, 2, Lund, 1983, p. 111.

Erik Rasmussen og Roar Skovmand, *Det radikale Venstre 1905–1955*, Det danske Forlag, København, 1955.

Indenrigsminister Ove Rodes dagbøger 1914–1918, ed. Tage Kaarsted, Universitetsforlaget i Aarhus, 1972.

Erik Scavenius, *Dansk Udenrigspolitik under den første Verdenskrig*, Forlaget Fremad, København, 1959.

Viggo Sjøqvist, *Erik Scavenius*, I–II, Gyldendal, 1973.

Viggo Sjøqvist, *Peter Munch*, Gyldendal, 1976.

Tre Venstremænd. En brevveksling mellem Frede Bojsen, Klaus Berntsen og Niels Neergaard, ed. Harald Jørgensen, G.E.C. Gad, København, 1962.

Vi er alle socialister. Sagt og skrevet af Christmas Møller, ed. Preben Dich, Steen Hasselbalchs Forlag, 1966.

Konseilspræsident C.Th. Zahles dagbøger 1914–1917, ed. Tage Kaarsted, Universitetsforlaget i Aarhus, 1974.

Fra syndikalisme til kommunisme

Skitse af en udviklingslinje som afspejlet i den erklærede ideologi

Af Curt Sørensen

Den danske syndikalistiske Fagoppositionens Sammenslutning blev dannet den 22. september 1910. Den fik især tilslutning i København, men opnåede dog også at etablere en række afdelinger i provinsen. Inden for en række fag opnåede oppositionen, efter alt at dømme, en indflydelse, der gik langt ud over, hvad man skulle forvente efter antallet af regulære medlemmer, og syndikalismen i Danmark voldte da også de faglige socialdemokratiske ledere en del ærgrelse og besvær.¹

Men fagoppositionen gjorde sig ikke blot gældende ved sin aktivitet i fagbevægelsen. Mange af dens medlemmer deltog – sammen med andre kredse, f.eks. fra Socialdemokratisk Ungdomsforbund – i den »antimilitaristiske bevægelse«, som det hed dengang.

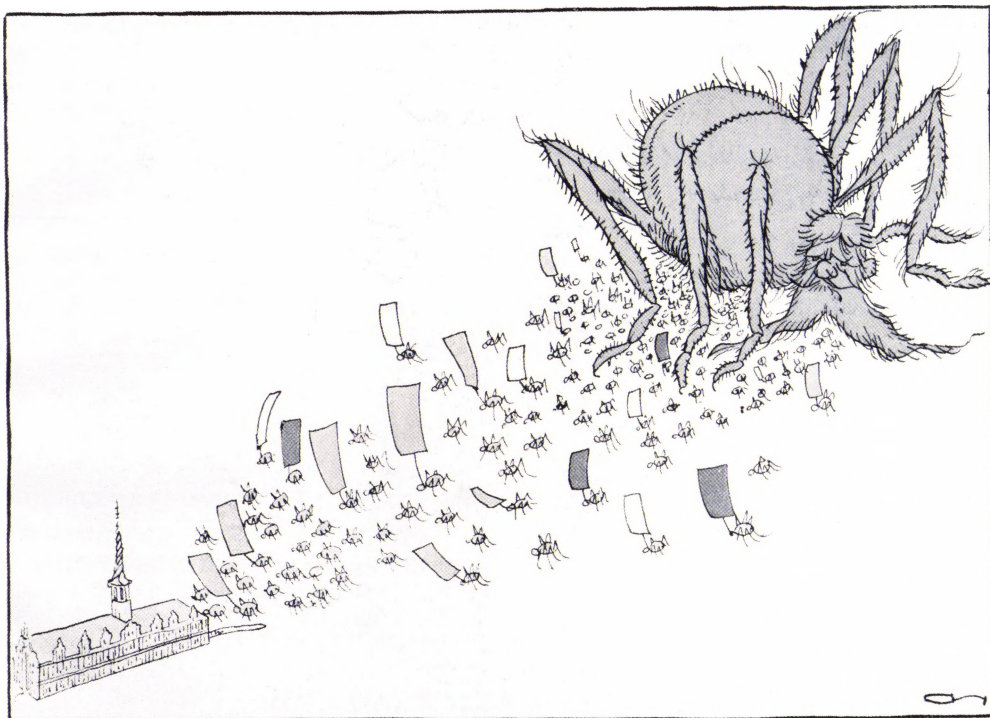
Stor opmærksomhed i samtiden vakte også de møder og demonstrationer – f.eks. arbejdsløshedsdemonstrationer² – som fagoppositionen iværksatte. Af sådanne demonstrationer husker man vel i dag stadig »stormen på børsen« i februar 1918 samt grønttorvsmødet i november samme år.

Man udgav også et blad og drev en vis (i øvrigt beskedent) publikationsvirksom-

hed. I december 1911 udkom første nummer af bladet *Solidaritet*. Det udkom i en årrække som ugeblad, men blev i slutningen af november 1918 til et dagblad. Det havde på det tidspunkt – efter egne opgivelser – et oplag på 15.000 mod godt 2.000 i 1914.³

Henimod slutningen af perioden blev spørgsmålet om syndikalisternes stilling til revolutionen i Rusland samt forholdet til nye partidannelser som Socialistisk Arbejderparti og senere Danmarks Venstresocialistiske Parti samt Danmarks Kommunistiske Parti naturligvis mere og mere påtrængende. Der førtes i denne periode en række omfattende diskussioner, bl.a. i *Solidaritet*, og efter en række brydninger⁴ sluttede Fagoppositionens Sammenslutning og Danmarks Kommunistiske Parti sig til sidst sammen i Danmarks Kommunistiske Føderation. Dette fandt sted i 1921 og markerer slutningen på fagoppositionens rolle som en selvstændig social bevægelse.

Det kan vel umiddelbart undre en sen eftertid, at syndikalismen så hurtigt slog over i sin tilsyneladende modsætning: den stramt disciplinerede og centraliserede kommunisme. Og det drejer sig her ikke blot om et enkeltstående dansk fæ-

Stormen på Børsen i februar 1918 gav anledning til denne tegning af Chr. Hoff i Svikmøllen 1918. Edderkoppen, der forestiller Borgbjerg, udbryster indigneret: »Jeg tror s'gu, ynglen forsøger sig på egen hånd«.

nomen. Det er en udvikling, vi finder overalt i Europa med undtagelse af Spanien. Hvorfor denne bevægelse og dette omslag? Jeg skal ikke her på denne begrænsede plads indlade mig på en egentlig forklaring, men blot for den danske syndikalismes vedkommende skitsere udviklingsforløbet, således som det aftegner sig i dens erklærede ideologi.

I lighed med syndikalismen i andre lande havde også den danske syndikalisme proklameret sig som en revolutionær, socialistisk bevægelse, hvis målsætning var »et samfund af frie producenter«. Og denne målsætning skulle realiseres gennem økonomisk kamp på det industrielle område. Man havde – som

den franske syndikalisme – liden tiltro til politiske partier og »politisk aktion« i det hele taget. Man erklærede sig for partipolitisk neutral, dvs. *uden for* og *lige gyldig* over for partierne. »Vor bevægelse er økonomisk – og udelukkende økonomisk. Derfor kan den ikke have noget at gøre med politiske partier og religiøse sekter – i hvert fald ikke som bevægelse. Syndikalismen stiller sig *uden for* og *lige gyldig* over for partierne, idet den hviler på den kendsgerning, at tyngdepunktet i en masse af livets forhold ligger ude i selve livet på det økonomiske område, og det betyder så uendelig lidt for folkets liv, hvad partier, parlamenter og regeringer foretager sig«. ⁵ De arbejdere, som er

klar over deres »sande interesser«, bør derfor samles i fagoppositionen, uanset hvilke anskuelser de i øvrigt måtte have om politik, religion, filosofi osv.⁶ En del er måske ligefrem *anti*-parlamentariske, dvs. de tror overhovedet ikke, det kan nytte at stemme ved valgene, andre er måske parlamentarikere, idet de dog trods alt stemmer ved valgene – »men det ville være ret meningsløst at strides om dette, når man i øvrigt er enige om, at fagforeningsbevægelsen bør være den vigtigste faktor i arbejdernes kamp«. ⁷ Også følgende udtalelser er såre karakteristiske: »Vor stilling til parlamentarismen

er som alle syndikalistiske bevægelser verden over: Vi er neutrale. Det vedkommer ikke syndikalismen, om en arbejder er kristen eller muhamedaner, eller om han i politisk henseende stemmer på dette eller hint parti, eller han slet ikke stemmer«. ⁸ Det er også ud fra dette synspunkt, man afviser de socialdemokratiske beskyldninger om, at man splitter arbejderbevægelsen: »Det er ikke syndikalerne, men socialdemokraterne, som bringer splittelse ind i fagforeningerne, thi al den indre strid, som finder sted inden for disse, stammer fra, at fagforeningerne er kædet sammen med

Socialdemokraterne havde i årene omkring 1920 problemer med de venstreorienterede bevægelser, der fandt, at partiet var blevet for eftergivende. Socialdemokratiet foranledigede i 1920, at den gamle socialistfører Paul Geleff blev hentet hjem fra sit eksil i USA. Tegning af Chr. Hoff i Svikmøllen 1920.

politiske partier, og at de anvendes for partipolitiske formål«. ⁹

Lejlighedsvis møder man endog det synspunkt, at det trods alt er at foretrække, at arbejderne afgiver deres stemmer. Ganske vist kan fagoppositionen qua organisation naturligvis ikke anbefale arbejderne at stemme på dette eller hint parti, men det ville nu ikke være helt dårligt, om arbejderne stemmer kom til at hænge som et damoklessværd over partipolitikernes hoveder: »Vi vil ikke, at noget politisk parti skal herske over arbejderne eller deres økonomiske kamp, men vi vil, at arbejderne skal herske over de politiske partier, også Socialdemokratiet . . . Og det opnås ikke ved, at vi tilråder arbejderne *ikke* at stemme! Nej, det nås kun ved stadig at lade arbejdermassen og dens økonomiske bevægelse stå fri og uafhængig i dette spørgsmål, således at massernes stemmer hænger som et truende sværd over de politiske partiers hoveder«. ¹⁰

Af den principielle grundholdning til politiske partier i almindelighed fulgte også som en logisk konsekvens syndikalisternes holdning til Socialdemokratiet i særdeleshed. Men dertil kom jo det bitre modsætningsforhold, der opstod ved syndikalisternes oppositionsvirksomhed i den socialdemokratiske ledede fagbevægelse. Endvidere var syndikalisterne på linie med venstrefløjen i Socialdemokratiet – først og fremmest kredse i det socialdemokratiske ungdomsforbund – i dens kritik af det, man opfattede som Socialdemokratiets »borgfredspolitik«, dets fremadskridende integration i det »borgerlige samfund« osv. ¹¹ Det var de samme angrebspunkter, man fandt: »forræderiet i 1914«, »borgfreden«, »kongemiddagene«, »ministersocialismen«, de tyske flertalssocialisters alli-

ance med rigsværnet og nedkæmpelsen af spartakisterne osv. I det hele taget synes begivenheder i udenlandsk arbejderbevægelse at have spillet en stadig større rolle i den hjemlige argumentation.

Over for Socialdemokratiets argumentation: at det gjaldt om lidt efter lidt at erobre magtpositionerne i det eksisterende samfund, herunder også ministerposter, fremholdt syndikalisterne, at det ikke var Socialdemokratiet, der var i færd med at erobre det borgerlige samfund, men omvendt dette der var i færd med at erobre Socialdemokratiet. ¹² I en kommentar til »natkongressens« accept af socialdemokratisk regeringsdannelse i 1916 skrev Christian Christensen således: »Ingen ville tro, at Millerand ville sende soldater mod de strejkende arbejdere, ingen ville tro, at det internationale socialdemokrati blev nationalt, ingen ville tro, at dette antimilitaristiske fredsparti ville bevilge militær- og krigsbevillinger! Nuvel, nu ved alle dette, og alle skal engang komme til at vide, at et socialdemokratisk ministerium som kapitalismens forvalter skal blive lige så borgerlig . . . som alle tidligere regeringer«. ¹³

Af særlig interesse er den stilling, som syndikalisterne indtog til de nye partidannelser – Socialistisk Arbejderparti, Det Uafhængige Socialdemokrati og Danmarks Venstresocialistiske Parti. ¹⁴ Allerede ved Socialdemokratiets accept af regeringsdeltagelsen i 1916 forelå jo en mulighed for en partisprængning og dannelsen af et nyt parti til venstre for Socialdemokratiet. ¹⁵ I den situation fastslog *Solidaritets* fagoppositionens principielle stilling til en eventuel ny partidannelse: »Om vore medlemmer som personer vil støtte en politisk fløj eller dannelsen af et eventuelt nyt socialdemokrati,

er deres *private* sag, som ikke vedkommer vor bevægelse. Men som bevægelse er vort standpunkt *absolut*. Vi mænger os ikke med nogen som helst politisk fraktion. Vi repræsenterer vore ideer, principper og bevægelse, arbejdernes rene økonomiske klasseinteresser og kampen for disse, og møder her enhver indblanding af andre motiver og andre interesser (partiinteresser) med den skarpeste modstand«. ¹⁶

For så vidt var bevægelsens stilling defineret klart nok, men ikke desto mindre skulle netop forholdet til de nye partidannelser og ikke mindst, naturligvis, til revolutionen i Rusland og kommunisterne fremkalde eller afsløre ¹⁷ vidtgående uoverensstemmelser inden for bevægelsen, uoverensstemmelser, som til sidst skulle føre til bevægelsens sprængning og FSs officielle sammenslutning med Danmarks Kommunistiske Parti.

Da der så i 1918 rent faktisk opstod to nye partier på den hjemlige venstrefløj: Det Uafhængige Socialdemokrati og Socialistisk Arbejderparti, måtte fagoppositionen igen gøre sig situationen klar. Medens man stillede sig særdeles afvisende over for Det Uafhængige Socialdemokrati, ¹⁸ må holdningen over for Socialistisk Arbejderparti nærmest karakteriseres som positivt afventende. ¹⁹ Af principielle indvendinger fremførte man mod Det Uafhængige Socialdemokrati først og fremmest, at det ret beset arbejdede på grundlag af et socialdemokratisk program. Og vendt mod Socialistisk Arbejderparti hævdede man det synspunkt, at medens dette parti (som havde erklæret sin tilslutning til Zimmerwaldvenstre) tilstræbte en erobring af den politiske magt, så ville syndikalisterne »afskaffe regeringsmagten og hele statsystemet«. ²⁰

Endvidere gik syndikalisterne ind for de føderalistiske principper, hvor Socialistisk Arbejderparti på linie med Zimmerwaldbevægelsen i øvrigt var centralistisk orienteret. ²¹

I de følgende år var syndikalisternes holdning til de nye partier og i særdeleshed til kommunisterne og den russiske revolution mildest talt ambivalent og skiftende. Medens man f.eks. straks med begejstring havde hilst den russiske revolution velkommen, ²² fremkom der senere, især i løbet af året 1919, stærkt kritiske artikler om den russiske revolution og de danske kommunister. ²³

Man vil næppe nogen sinde til fulde få kortlagt det indviklede begivenhedsforløb på den hjemlige politiske venstrefløj (herunder også fagoppositionen) i disse år. Ideologiske, personlige og økonomiske faktorer medvirkede til at fremkalde åbenbart ret alvorlige brydninger. Brydninger som også, og i høj grad, kom til udtryk blandt syndikalisterne. Den syndikalistiske bevægelse spaltedes mere og mere i en fløj, der med Christian Christensen i spidsen orienterede sig i retning af det kommunistiske Rusland og kommunismen, og på den anden side en fløj (bl.a. under ledelse af Albert Jensen, Jens Storgaard og Lauritz Hansen), der modsatte sig denne orientering.

I den sidstnævnte fløj var der øjensynlig personer med nærmest anarkistiske standpunkter, ²⁴ og det spørgsmål melder sig, om ikke de har været med i fagoppositionen hele tiden og altså levet der side om side med den marxistisk påvirkede Christian Christensen.

Selv om vi måske aldrig kunne fremdrage alle de »motiver« og »årsager«, der førte til den endelige spaltning og den sejrende fløjs sammensmeltning med kommunisterne, så kan vi dog i hvert fald

studere nogle af de argumenter, der blev fremført i debatten. Ikke mindst interessant vil man måske finde Christian Christensens argumentation for, at syndikalismen og kommunismen i virkeligheden er to udtryk for samme grundanskuelse.

Fra september 1920 og frem til oprettelsen af Danmarks Kommunistiske Føderation i 1921 førtes der i *Solidaritets* en længere diskussion om syndikalisme kontra kommunisme.²⁵ Diskussionen indledtes med en redegørelse af Marie Nielsen. Marie Nielsen, som havde deltaget i den 3. Internationales 2. kongres, fik adgang til i *Solidaritets* at aflægge beretning om denne kongres' forløb og beslutninger samt herunder for de berømte 21 teser. I den efterfølgende diskussion hævdede den anarko-syndikalistiske fløj det klassiske synspunkt om fagbevægelsens fuldstændige adskillelse fra politiske partier, det føderalistiske princips overlegenhed over for det centralistiske princip, den økonomiske kamps afgørende betydning i forhold til den politiske aktion samt sidst, men ikke mindst, en almindelig antipati mod enhver form for central ledelse.²⁶

Christian Christensen fremførte sine synspunkter i en lang serie artikler, der senere blev samlet og udgivet som pjece.²⁷ Han sammenholder her syndikalismen og kommunismen og stiller spørgsmålet om ligheder og forskelle. Der er for det første grundopfattelserne. Hvorledes forholder det sig her? Ja, kommunismen bygger jo på den materialistiske historieopfattelse og klassekampsteorien. Men ret beset er det samme tilfældet for syndikalismens vedkommende. For godt nok har der i den syndikalistiske bevægelse indsneget sig visse »anarkistiske elementer« og dermed en vis portion »borgerlig ideologi«, som har fremhævet

idealistiske og moralske motiver som de væsentligste, men det er dog kun blevet til spredte tilløb, og »Det er ubestridelig sandhed, at syndikalismen, således som den fremtræder i arbejdernes kamp mod kapitalismen, ubetinget hviler på kommunismens grundopfattelse: den materialistiske historieopfattelse«. ²⁸ Hvad klassekampsteorien angår, så fremgår det dog med al tydelighed, at syndikalismen er en »ren interessebevægelse«, som netop fremhæver den »økonomiske undertrykkelse« som den vigtigste årsag til arbejdernes fortrykte sociale stilling, og at økonomisk emancipation er den afgørende betingelse for kulturel og politisk frigørelse.

Så vidt grundopfattelserne. Christian Christensen argumenterer dernæst for den opfattelse, at også målsætningerne må betragtes som værende identiske. Kommunismens målsætning er nemlig, ifølge Christian Christensen, følgende: »Afskaffelse af privatejendomsretten over jord og produktivkræfter. Indførelse af almindelig fællesejendom til de samme kilder for menneskesamfundets eksistens, ødelæggelse af staten som institution og princip«. ²⁹ Tilsvarende er det syndikalisternes mål, at »arbejderne i industrierne og på landet direkte skal overtage virksomheden og kontrollen over arbejdet«. ³⁰ Der er naturligvis, som Christian Christensen også selv er opmærksom på og understreger, her tale om en særdeles generel og vag formulering. Det er nødvendigt nærmere at præcisere, på hvilken måde og under hvilke former overtagelsen af produktionsmidlerne skal finde sted, og hvorledes disse skal forvaltes efter samfundsovertagelsen. Syndikalismen giver ikke her noget entydigt svar. Der er, fremhæver Christian Christensen, forskellige strømning-

ger inden for syndikalismen. I den forbindelse distancerer han sig fra de anarko-syndikalistiske retninger med deres stærke individualistiske præg og fremholder den amerikanske syndikalistorganisation, IWW, som sit forbillede. IWW – unionen af alverdens industriarbejdere – udgør netop det fremtidige kommunistiske samfunds struktur. »Under opbygningen af dette praktiske kæmpeværk får den enkelte celle – den lokale industri-sammenslutning – den størst mulige selvbestemmelsesret, men denne må i intet tilfælde krænke den industrielle eller internationale solidaritet . . . Dette værks moralske kit er ikke kapitalismens og anarkismens dybt adspaltende råb på individuel frihed, men fællesskabets livgivende solidaritet«. ³¹ Kommunismen og IWW-syndikalismen har altså fælles målsætning.

Efter således at have diskuteret grundopfattelser og målsætning går Christian Christensen over til at diskutere kommunismen og syndikalismen betragtet som sociale og politiske bevægelser. Indledningsvis fastslår han her, at såvel syndikalismen som kommunismen er født til verden i »dyb skuffelse« over »det som var«. Og det, han tænker på her, er først og fremmest udviklingen i de socialdemokratiske partier samt den anden internationale sammenbrud i 1914. Han hævder videre, at syndikalismen i årene før og under 1. verdenskrig spillede en vigtig rolle som en militant venstreopposition til socialdemokraterne og den reformistiske fagbevægelse. På den anden side var den syndikalistiske bevægelse altid karakteriseret ved »ideologisk fattigdom«. ³² Endvidere var syndikalismen aldrig homogen, hverken som bevægelse eller som ideologi. ³³ Helt anderledes med kommunismen. Den har netop den

Marie Nielsen (1875-1951) var medlem af Socialdemokratiet til 1918, hvor hun var medstifter af Socialistisk Arbejderparti. I november samme år fængsledes hun for nogle artikler i det nye partis blad Klassekampen, som hun redigerede, og hun løslødes først i forbindelse med den politiske amnesti efter påskekrisen. Hun var da afskediget fra sin stilling som lærerinde på Frederiksberg uden pension. 1936 blev Marie Nielsen for tredje gang ekskluderet af DKP (Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv).

teoretisk veludviklede ideologi og den homogenitet, som syndikalismen mangler. Og sidst, men ikke mindst: »Den russiske sociale revolution er en kendsgerning«. Dette sidste har måske været temmelig afgørende for Christian Christensen: »Kun på baggrund af den store politiske sociale verdensrevolution bliver der fornuft og plan i syndikalismen og den opgave, den tillægger arbejdernes økonomiske organisationer«. ³⁴ Har

Christian Christensen med disse betragtninger mon ikke givet os en nøgle til forståelse af, hvorfor syndikalismen rundt omkring i verden de fleste steder i løbet af de følgende år tabte terræn til kommunismen?

Til sidst kommer Christian Christensen ind på nogle af de mere specielle indvendinger, som hans modstandere i FS havde fremført mod kommunismen. Man havde f.eks. foreholdt ham, at syndikalismen var en økonomisk bevægelse, medens kommunismen var en politisk bevægelse. I sin videre argumentation *sprænger* Christian Christensen nu den gamle snævre syndikalistiske opfattelse af »politisk« som værende = parlamentarisme, partipolitik osv. Han definerer nu »politisk kamp« som »enhver organiseret magtanvendelse fra arbejderklassens side mod overklassen«. ³⁵ Med denne nye definition som udgangspunkt bliver det en smal sag for ham at påvise, at syndikalismens kamp netop er en *politisk* kamp. Det er i virkeligheden uholdbart, siger han, at opstille et skarpt skel mellem »økonomisk kamp« og »politisk kamp«. Den økonomiske kamp, betragtet som et led i den politiske kamp i videste forstand, er på ingen måder den eneste brugbare aktionsform: »alle former for aktion, anvendt af arbejderne mod den samlede overklasse – det borgerlige samfund – er *politisk kamp*, hvadenten aktionen udøves på arbejdspladsen eller på gaden. Og formen og fremgangsmåden kan ikke på forhånd knæsesættes i principer«. ³⁶ Det nærliggende modargument: at selv om man accepterer disse generelle betragtninger, så må dog netop syndikalismen fastholde det standpunkt, at enhver aktion må forblive en socialpolitisk og ikke en partipolitisk aktion, kan heller ikke slå ham af pinden. For at masser-

nes aktioner kan få nogen virkning, må de, siger han, organiseres: »Massernes tusinde hjerner må blive én hjerne. Massernes tusinde arme må blive én arm«. ³⁷ Enhver organisation som aktionerer politisk er de facto (hvad man så end måtte finde på at kalde den) et »parti«. Et »politisk parti« er for Christian Christensen simpelt hen en organisation, der kæmper for og anvender politisk magt. Konklusionen bliver da heller ikke svær at drage: ». . . at enhver socialpolitisk aktion i praksis bliver en partipolitisk aktion!«. ³⁸ Christian Christensen fremlægger her i 1921 en partiteori, der i hvert fald har visse ligheder med Lenins teori om partiets rolle.

Også holdningen til parlamentarismen ³⁹ tages op til diskussion. Christian Christensen konstaterer her med beklagelse, at den 3. Internationale på sin 2. kongres havde inddraget parlamentarismen »som led i agitationen«. Og selv om Moskvateserne havde knæsat princippet om partiorganisationens kontrol med dens parlamentsmedlemmer, ⁴⁰ og selv om de foreskrev, at parlamentet kun skulle bruges som en slags talerstol for revolutionær agitation, så var realiteten dog den, at de deputerede nemt kom til at tage afgørende hensyn til deres vælgere. I den forbindelse var det heller ikke uden betydning, at disse vælgere erfaringsmæssigt stemte ikke så meget ud fra principielle, ideologiske bevæggrunde som ud fra ønsket om at indvælge repræsentanter, der kunne virke for en praktisk reformpolitik. Man kunne ikke med rimelighed antage, at det lod sig gøre så at sige fra den ene dag til den anden at ændre massernes »kortsynede interesseideologi«. En sådan forventning stod da også i modstrid med hele kommunismens grundteori. ⁴¹ Christian Christen-

sen må derfor fastholde sin kritik af Internationalens linie i dette spørgsmål, men tilføjer dog: »Man kan ikke – når man vil være retfærdig – se bort fra, at partiet [nemlig kommunisterne, C.S.] selv i sin parlamentarisme stiller sig på revolutionens grund og fornægter reformen«. ⁴² Ikke desto mindre er det tydeligt, at netop den kommunistiske holdning til parlamentarismen har været vanskelig for ham at acceptere.

Endelig kunne Christian Christensen naturligvis heller ikke undgå at komme ind på en diskussion af det centrale spørgsmål om »proletariatets diktatur«. »Proletariatets diktatur« er for ham »kort og godt arbejderklassens undertrykkelse af den borgerlige klasse og udryddelse af det kapitalistiske samfundssystem«. ⁴³ Alle erfaringer viser, siger han, at borgerskabet med alle midler vil forsvare stillingen som »udbyttere af vort arbejde«. Revolutionerne ude i verden har demonstreret, hvorledes »overklassen« overalt har anvendt den »grusomste voldsagt« mod »vore revolutionære brødre«. ⁴⁴ På denne baggrund må den fremførte kritik af voldsanvendelsen karakteriseres som direkte uansvarlig: »De, der pynter sig med betegnelsen revolutionære, og som endnu vil imødegå de kapitalistiske bajonetter og maskingeværer med rosenrøde fremstillinger af det socialistiske Eden, de bør danne sig en menighed, i alle tilfælde bør de forsvinde af de revolutionære kamporganisationer og uskadeliggøres i deres agitation blandt arbejderne, som de indirekte redskaber for den brutale kapitalistklasse de er«. ⁴⁵

Tilbage står spørgsmålet om, hvorvidt »proletariatets diktatur« i givet fald skulle kunne bringes i anvendelse mod en del af arbejderklassen samt om, hvor-

Syndikalistlederen Chr. Christensen (1872-1960) (Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv).

vidt det bør være et partidiktatur. Til det første lyder Christian Christensens svar, at ligesom man under en strejke bør fordømme og bekæmpe strejkebrydere, således må man også i en revolutionær situation fordømme og vende sig mod dem, der bryder solidariteten og bringer revolutionen i fare. Han kommer desværre ikke ind på det ikke helt uinteressante spørgsmål om, *hvem* der i givet fald har ret til at afgøre, *at* revolutionen er i fare, og hvilke grupper det er, der bringer den i fare.

I spørgsmålet om, hvorvidt »proletariatets diktatur« kan accepteres som et partidiktatur, følger han to argumentationslinier: en teoretisk betonet og en praktisk betonet. Hans teoretiske argument går ud på, at således som han har defineret et »parti«, følger det logisk, at

enhver organiseret magtanvendelse nødvendigvis er ensbetydende med magtudøvelse af et parti. Spørgsmålet ét kontra flere partier diskuterer han slet ikke. Dette hænger måske sammen med, at hans næste argument er en henvisning til »praksis«, den »faktiske udvikling«: »Hele den storm af indignation, der er rejst mod Ruslands kommunistiske parti for dets partidiktatur, gennemskues bedst ved de enkle kendsgerninger, at intet andet parti magtede eller har stillet krav om overtagelsen af diktaturet, lige så lidt som Ruslands svage og den gang borgerlige fagorganisationer havde noget som helst krav på at overtage forvaltningen af proletarietets diktatur«. ⁴⁶

Man kan vel næppe, efter en gennemlæsning af *Moskva og syndikalismen*, hævde, at Christian Christensen nærmest blev kommunist ved en fejltagelse, at han så at sige ikke vidste, hvad kommunisme egentlig var for noget. ⁴⁷ Han kunne naturligvis lige så lidt som nogen anden på den tid til fulde gennemskue hele den komplekse situation i Rusland samt forudse den senere udvikling, men man kan vel sige så meget, at han i sin pjece dokumenterer et ganske godt kendskab til kommunistisk ideologi, og de her gængse argumenter var ham åbenbart ikke fremmede. Hvorom alting er, så har Christian Christensen altså i 1921 åbent erklæret sig for den materialistiske historieopfattelse, klassekampsteorien, det kommunistiske fremtidsfund, proletarietets diktatur og partiets overherredømme. Tilbage af reservationer stod så blot hans skepsis med hensyn til parlamentet som en »revolutionær talerstol«. Man kunne forvente, at han også ville have ytret sig kritisk over for den kommunistiske centralisme. Dette er dog ikke tilfældet.

Det er, som konturerne træder skarpere frem ved denne af Christian Christensen anstillede sammenligning mellem syndikalisme og kommunisme. Syndikalismens særpræg kommer åbenbart bedre frem ved sammenligning med en for en senere tid mere velkendt ideologi (selv om det ganske givet ikke har været Christian Christensens hensigt at understrege netop *forskellene*). Den gamle syndikalistleder får egentlig ganske godt afdækket svaghederne i den syndikalistiske ideologi og bevægelse. Det gælder f.eks. den klassiske syndikalismes alt for snævre opfattelse af »det politiske«. Teorien om, at man »laver revolution« ved at begynde ude i samfundet – på arbejdspladser (herunder universiteter!) o.lign. – lyder besnærende. Men *de* revolutioner og revolutionsforsøg af venstreorienteret observans, som faktisk *har* fundet sted i det tyvende århundrede (som f.eks. den russiske revolution 1917–21, det tyske revolutionsforsøg 1918/19 og den kinesiske revolution 1926/27–49) synes snarere at bekræfte rigtigheden af den klassiske marxistiske revolutionsteori: det afgørende slag må rettes mod statsapparatet, og omvendt er en begyndende desorganisation af dette (herunder ikke mindst af hæren) åbenbart en afgørende forudsætning for revolutionens videre heldige (eller uheldige – alt efter politisk standpunkt og socialøkonomiske interesser!) forløb. Endnu har verden ikke oplevet en succesrig revolution efter den syndikalistiske recept. En anden svaghed, Christian Christensen slår ned på, er den manglende ideologiske enhed og det relativt ringe teoretiske niveau. Man kan ganske vist have forskellig mening om, hvorvidt dette sidste skal betragtes som en svaghed, men måske rører han dog her ved et af de punkter,

hvor syndikalismen følte underlegen i forhold til kommunismen.

Syndikalismens organisatoriske sammensmeltning med kommunismen i 1921 markerede som tidligere nævnt afslutningen på den periode, hvor den klassiske arbejdersyndikalisme spillede en rolle som selvstændig politisk bevægelse og ideologi i Danmark. Man kan som sagt undre sig over, at syndikalismen, der efter alt at dømme havde voldt de socialdemokratiske ledere i parti og fagbevægelse så stort et besvær, således uden større brydninger⁴⁸ lod sig absorbere af kommunismen. Der er, som tidligere pointeret, her ikke tale om et isoleret dansk fænomen⁴⁹ – de fleste steder i Europa ser vi en lignende udvikling. Christian Christensen har nok fat i en del af forklaringen, når han fremdrager faktorer som kommunisternes bedre organisation og den mere veludviklede og konsistente ideologi. Man bør videre også erindre sig den russiske revolutions umådelige tiltrækningskraft på den tid og i de kredse. Når selv socialdemokrater kunne føle denne kraft,⁵⁰ er det ikke til at

undre sig over, at politiske bevægelser, der stod langt til venstre for Socialdemokratiet, ligefrem måtte føle det revolutionære Rusland som en uhyre magnet, der trak dem til sig.

Endelig, nu da jeg så alligevel er gået i gang med at skitsere konturerne af en slags forklaringskonstruktion, kan man vel anføre, at »overgangen« fra syndikalisme til kommunisme måske alligevel ikke var helt så uforståelig og besynderlig, som den kan forekomme for os i dag, som befinder os på »den anden side« af stalinismens periode og med indtryk af denne i bevidstheden. Kommunismen dengang var anderledes, end kommunismen blev senere. Der er forskel på en Marie Nielsen og en Aksel Larsen, der er forskel mellem en Rosa Luxemburg og en Ernst Thälmann.⁵¹ Ja, der er sågar forskel – meget stor endda! – mellem en Lenin og en Stalin.⁵² Denne sidste tese vil måske vække indsigelse og protest fra en og anden. Men dette er vel netop også meningen med den fortløbende videnskabelige diskussion?

Noter

1. Se for en mere udførlig fremstilling af den danske syndikalisme i perioden; Curt Sørensen: *Den syndikalistiske ideologi i den danske arbejderbevægelse ca. 1910 til 1921*, *Jydske samlinger*, ny række, VIII, 3, 1969, og Lisa Bang m.fl.: *Fagoppositionens Sammenslutning (1910–21)*. *De danske syndikalister*, Århus, 1975.
2. I pjecen: *Socialdemokratiet og de arbejdsløse*, Kbh. 1918, har vi et typisk eksempel på syndikalisternes argumentation i arbejdsløshedsspørgsmålet.
3. Se *Solidaritet*, d. 11.5.1921, p. 3.
4. Christian Christensens fremstilling af dette begivenhedsforløb findes i en række artikler i *Solidaritet* 10.5.–15.5.1921 med fællestitlen: »En redegørelse til Danmarks revolutionære arbej-

dere for FSs indtrædelse i Danmarks Kommunistiske Føderation«. En række personlige uoverensstemmelser spillede sikkert en ikke ringe rolle. Således kom Christian Christensen på kant med Lauritz Hansen. Antagelig som led i disse brydninger fik FS i foråret 1919 et nyt program, ligesom der i efteråret 1919 blev dannet en fra DsF fritstående fagforeningssammenslutning: »Føderalistisk Sammenslutning«. Christian Christensen billigede ikke dette skridt – der da også var i modstrid med den hidtidige organisatoriske linie: at arbejde som opposition *indenfor* den bestående fagbevægelse. Se i øvrigt Christian Christensens beretning (der i høj grad har karakter af et defensorat for sammenslutningstanken).

5. *Solidaritet*, d. 29.3.1913, p. 3. Sammenlign også *Solidaritet*, d. 21.1.1913, p. 3 og 16.12.1911, p. 3. Læg mærke til citatets angivelse af »det politiske«.
6. *Solidaritet*, d. 16.12.1911, p. 3.
7. *Ibid.*
8. *Solidaritet*, d. 1.3.1913, p. 1.
9. *Solidaritet*, d. 29.8.1920.
10. *Solidaritet*, d. 1.3.1913, p. 1.
11. Sammenlign eksempelvis kritikken i *Solidaritet*, d. 7.10.1916, 14.10.1916, 23.2.1918 og Ernst Christiansen og Johs. Erwig: *Striden i Socialdemokratiet*, pjece, Kbh. 1919.
12. Se f.eks. *Solidaritet*, d. 23.2.1918, p. 2.
13. *Solidaritet*, d. 7.10.1916, p. 1.
14. *Socialistisk Arbejderparti* blev på initiativ af bl.a. Marie Nielsen, Thøger Thøgersen og Chr. Rassow dannet i april 1918. Samtidig oprettedes *Det Uafhængige Socialdemokrati*. I 1919 brød det socialdemokratiske ungdomsforbund (*SUF*) med moderpartiet og en del af udbryderne anført af Ernst Christiansen, Sigvald Hellberg og Johs. Erwig forenedes med Socialistisk Arbejderparti i *Danmarks Venstresocialistiske Parti* (november 1919). Dette parti tilsluttede sig i 1920 de 21 teser og antog i overensstemmelse hermed navnet *Danmarks Kommunistiske Parti*.
15. I Sverige skete sprængningen før Socialdemokratiet i 1917 indtrådte i regeringen Edén. Ved sprængningen mistede partiet bl.a. sit ungdomsforbund og 17 rigsdagsmedlemmer.
16. *Solidaritet*, d. 7.10.1916.
17. Sandsynligvis – og det kommer også lejlighedsvis til udtryk i *Solidaritet* – har FSs medlemsskare hele tiden været en højst broget flok, hvor anarkistisk orienterede medlemmer (se f.eks. Albert Jensens bekendelse til Bakunin i *Solidaritet*, d. 26.3.1919, p. 1) levede side om side med mere marxistisk orienterede medlemmer (som f.eks. Gerson Trier-eleven Christian Christensen).
18. Se *Solidaritet*, d. 13.4.1918, p. 3.
19. »... det nye parti er en kendsgerning, og i sine principudtalelser repræsenterer det både i mål og midler en tilnærmelse til og anerkendelse af syndikalismen, som vi tager til indtægt for denne. Set på de personlig bærende kræfter som murer Rassow, Th. Thøgersen og lærerinde frk. Marie Nielsen er det jo personligheder, vi som arbejdere og syndikalister alle agter som ærlige og retskafne revolutionære mennesker«. (*Solidaritet*, d. 13.4.1918, p. 3). Senere blev tonen noget køligere – bl.a. måske fordi Socialistisk Arbejderparti vistnok gjorde et indhug i FSs medlemsskare (se f.eks. *Solidaritet*, d. 29.6.1918, p. 3).
20. *Solidaritet*, d. 29.6.1918, p. 3. Sådanne principielle indvendinger forhindrede dog ikke, at man lejlighedsvis – f.eks. ved grønttorvmødet i november 1918 – samarbejdede rent praktisk om afholdelse af møder, demonstrationer o.lign.
21. Zimmerwaldbevægelsen var dog særdeles heterogen, og selv den af Lenin anførte venstrefløj, der først for alvor gjorde sig gældende på den efterfølgende konference i Kienthal i 1916, var langt fra så centralistisk orienteret, som de senere kommunistiske partier blev det efter antagelsen af de 21 teser og 20rnes fremadskridende »bolschevisering« af disse partier. Se i øvrigt om Zimmerwaldbevægelsens udvikling G.D.H. Cole: *A History of Socialist Thought*, vol. IV, part I, 1961, pp. 27–62. Samt Julius Braunthal: *History of the International 1914–43*, London 1967, pp. 36ff.
22. Se f.eks. *Solidaritet*, d. 5.1., 12.1. og 19.1.1918. I 1920 skriver Christian Christensen på treårsdagen for oktoberrevolutionen: »Det er bolschevikkernes uvisnelige fortjeneste, at de ikke . . . veg tilbage for at påtage sig den overvældende strenge opgave at føre den sociale revolution videre, fra kaotisk forvirring og svaghed, frem mod socialistisk orden, fasthed og styrke« (*Solidaritet*, d. 7.11.1920, p. 2).
23. Se f.eks. Albert Jensens artikler: »Hvordan er stillingen i Rusland?« (*Solidaritet*, d. 13.7.1918, p. 3) og »Lenins diktaturprogram« (*Solidaritet*, d. 27.7.1918, p. 3). De synspunkter, som Albert Jensen (og Jens Storgaard) repræsenterede, kom til at dominere bladet i den periode, hvor Christian Christensen sad i fængsel. Han siger selv herom: »Jeg har aldrig under mit fængselsophold tilbragt så bedrøvelige timer, som dem jeg siden tilbragte med at læse *Solidaritets* ledende artikler for året 1919« (*Solidaritet*, d. 12.5.1921). Samtidig med at kritikken mod det kommunistiske Rusland og kommunisterne tog til i løbet af året 1919, fik FS et nyt program, og den fra DsF fritstående fagforeningssammenslutning: Føderalistisk Sammenslutning blev dannet – begge dele vistnok mod den fængslede Christian Christensens vilje.
24. Dette gjaldt som sagt i udpræget grad en mand som Albert Jensen. Se f.eks. *Solidaritet*, d. 26.3.1919, p. 1.
25. Se *Solidaritet*, d. 21.9.1920 og ff.
26. Jfr. f.eks. følgende, for denne retning typiske,

- udtalelse: »Det centralistiske system forudsætter en ledelse med fuldkommen magt og myndighed til at diktere sin vilje, og en disciplineret hob, uden mening, uden vilje, uden føling med og forståelse af den kamp eller den opgave, den bruges til.« (Jens Storgaard i *Solidaritets*, d. 2.11.1920, p. 2).
27. Christian Christensen: *Moskva og syndikalismen*, pjece, Kbh. 1921.
28. *Ibid.*, p. 5.
29. *Ibid.*, p. 6. Lenin erklærer i *Staten og revolutionen*: »Vi opstiller som vort endelige mål statens afskaffelse, dvs. afskaffelse af al organiseret og systematisk tvang, al magtanvendelse over for mennesker overhovedet.« (V.J. Lenin: *Staten og revolutionen*, Udvalgte værker, bind 8, p. 89, Kbh. 1948). Se også E.H. Carr: »Lenin's Theory of the State«, i *The Bolshevik Revolution 1917–23*, vol. I, pp. 233–249, London 1964.
30. *Ibid.*, p. 8.
31. *Ibid.*, p. 10.
32. *Ibid.*, p. 5 og 8.
33. *Ibid.*, p. 15.
34. *Solidaritets*, d. 12.5.1921.
35. Christian Christensen: *Moskva og syndikalismen*, Kbh. 1921, p. 21.
36. *Ibid.*, p. 23.
37. *Ibid.*, p. 23.
38. *Ibid.*, p. 24.
39. »Parlamentarisme« må her forstås i en langt videre betydning end normalt, når man taler om parlamentarisme i betydningen en statskik, hvorefter regeringen skal være accepteret af flertal i parlamentet.
40. Den 11. af de 21 betingelser forpligtede de kommunistiske partier til parlamentarisk arbejde, men foreskrev samtidig den strengeste kontrol fra partiorganisationens side over parlamentets medlemmerne. Se Julius Braunthal: *History of the International 1914–43*, p. 541.
41. Christian Christensen: *Moskva og syndikalismen*, Kbh. 1921, p. 26.
42. *Ibid.*, p. 27. Jfr. også følgende bemærkninger (*Solidaritets*, d. 13.5.1921, p. 3): »Den største og for øvrigt den eneste anke af betydning, der kunne fremføres mod dette parti [dvs. Danmarks Kommunistiske Parti, C.S.] var, at det holdt på parlamentarisk aktion, om end kun som tribune for revolutionær agitation. Men det indeholdt for os grundbetingelsen for et samarbejde, nemlig at det ville være det samme store mål som FS: Den sociale revolution.«
43. *Ibid.*, p. 29.
44. Umiddelbart efter afslutningen af borgerkrigen i Finland henrettede »de hvide« 8.–9.000 tilfangede »røde«. Dertil kommer de ca. 12.000 fanger, der omkom i løbet af sommeren og efteråret 1918 som følge af underernæring og sygdom. De »røde« havde under krigen henrettet godt 1.600 »hvide« (Kristers Wahlbäck: *Från Mannerheim til Kekkonen*, Stockholm 1967, pp. 36–37). Også revolutionsforsøgene i Tyskland havde kostet blod. Christian Christensens drastiske udtalelser må naturligvis ses på baggrund af disse begivenheder.
45. Christian Christensen: *Moskva og syndikalismen*, Kbh. 1921, p. 36.
46. *Ibid.*, p. 31. Det er interessant at sammenligne denne CCs bedømmelse af situationen i Rusland med Ernst Christiansens omtrent samtidige skildring (Ernst Christiansen: *I bolshevikkernes Rusland. Indtryk fra en studierejse*, pjece, Kbh. 1919), der foruden en ret begejstret tilslutning til det nye styre dog også giver udtryk for visse reservationer: »En berettiget indvending mod den russiske arbejderforfatning er dens meget indirekte valgret« (p. 7) og »Mere betænkeligt er det, at man afskærer de forskellige retninger inden for arbejderklassen fra at komme til orde. Det kan nemlig blive et ly for en opvoksende korrupsion blandt arbejderførerne selv, der lige så lidt som andre mennesker kan tåle i længden ikke at være underkastet muligheden for en kritik af deres virksomhed.« (pp. 8–9).
- Ved siden af en sådan kritik, der uvilkårligt bringer Rosa Luxemburgs berømte kritiske analyse af den russiske revolution i erindring (Rosa Luxemburg: *Die Russische Revolution*, herausgeg. von Paul Levi, Hamburg 1922), virker Christian Christensens forbehold unægtelig noget spagfærdige.
47. I sin »En redegørelse til Danmarks revolutionære arbejdere« erklærer han udtrykkeligt, at han »teoretisk altid har tilhørt kommunismen: Læren om den revolutionære klassekamp, og altid har været bolsjevik og syndikalist« (*Solidaritets*, d. 14.5.1921). Det bør dog afgjort understreges, at Christian Christensen på dette tidspunkt også har været politisk-taktisk interesseret i – som det kommer til udtryk både i ovennævnte redegørelse og i hans pjece – at fremhæve lighederne mellem syndikalismen og kommunismen og neddæmpe forskellene. Sammenslutningen med kommunisterne skulle jo forsvares og om muligt gøres knap så opsigtsvækkende.
48. Jfr. dog de højst besynderlige tildragelser i det

kommunistiske parti i begyndelsen af 20'erne – en overgang (f1922–23) var der ligefrem to kommunistiske partier. Se den morsomme skildring hos Ernst Christiansen: *Men det gik anderledes*, Kbh. 1960, pp. 125–142. Samt Karl V. Jensen: *Udviklingen i den revolutionære bevægelse i Danmark. Et kampskrift om kendsgerninger om taler*, Kbh. 1922, og Johs. Erwig, Marie Nielsen og Sigvald Hellberg: *Kommunister kontra syndikalister*, Kbh. 1922, der begge er partsindlæg. Det er dog næppe rimeligt at give de tidligere syndikalister hele skylden for disse rivninger.

49. Det er vistnok en udbredt opfattelse, at det var påskekrisen i 1920 og de efterfølgende ulovlige – og tabte – strejker, der bragte syndikalismen til fald her i landet. (Jfr. Oluf Bertolt, Ernst Christiansen og Poul Hansen: *En bygning vi rejser*, bind II, pp. 55–56, Kbh. 1954 og Tage Kaarsted: *Påskekrisen 1920*, pp. 312–13, Århus 1968). Dette forekommer dog usandsynligt, eftersom syndikalismens tilbagegang er et generelt fænomen, som gør sig gældende næsten overalt i Europa. Allerede i 1919 havde der, som tidligere nævnt, været stærke brydninger i syndikalisternes rækker herhjemme. Ikke mindst har uenighed om holdningen til det kommunistiske Rusland og kommunisterne nok spillet en rolle. Noget andet er, at den begyndende desorganisation kan være blevet fremskyndet og accelereret i forbindelse med begivenhederne omkring og i tilknytning til tabte strejker, der fulgte i påskekrisisens kølvand.
50. Kendt er F.J. Borghjergs begejstrede udtalelse i

anledning af den kommunistiske oktoberrevolution: »... Vi socialister genoplever ved synet af den russiske revolution Socialdemokratiets gyldne barndom, vi forstår, hvad der bruser i blodet på de 170 millioner, der gennem Lenins og Trotskys taler stifter bekendtskab med Marx' og Engels' friske ungdomstanker«.

»... selv om vi erkender, at bolsjevikernes taktik er tids- og stedsbestemt som al taktik og ikke passer overalt, så har vi inderst inde en sjæl, der fri for ravnekrogsfordom skælver af begejstring for alt, hvad der er virkelig revolutionært i verden«, cit. efter Oluf Bertolt, Ernst Christiansen og Poul Hansen: *En bygning vi rejser*, bind II, p. 14, Kbh. 1954.

Knut Langfeldt skriver i sin interessante analyse *Moskvatesene i norsk politikk* (Oslo 1961, p. 97) om Arbejderpartiets accept af de 21 teser: »Flertallets innstilling til tesene blev bragt i land på en bølge af socialt hat mot kapitalismen, skuffelse over den 2. Internationales svik, begejstring for den russiske revolusjon og dens ledere«.

51. Se for en klassisk fremstilling af den fremadskridende staliniseringsproces i KPD: Herman Weber: *Die Wandlung des deutschen Kommunismus. Die Stalinisierung der KPD in der Weimarer Republik*, bind 1–2, Frankfurt a.M. 1969.
52. Se for eksempel fremstillingerne og analyserne hos Isaac Deutscher: *Stalin*, London 1961, Moshe Lewin: *Lenin's Last Struggle*, London 1969, og Marcel Liebman: *Leninism under Lenin*, London 1975.

Litteratur

Chr. Christensen: *Syndikalismen og situationen 1916*, pjecce, Kbh. 1915.

Chr. Christensen: *Forhandling eller direkte aktion*, pjecce, Kbh. 1919.

Chr. Christensen: *Moskva og syndikalismen*, pjecce, Kbh. 1921.

Fagoppositionens Sammenslutning (udg.): *Lokale industriforbund*, pjecce, Kbh. 1916.

Solidaritet, ugeblad december 1911 – november 1918, dagblad november 1918 – maj 1921.

Solidaritets Forlag: *Socialdemokratiet og de arbejdsløse*, pjecce, Kbh. 1918.

J. Storgaard: *Syndikalisternes kamp og hvad den gælder*, pjecce, Kbh. 1919.

I øvrigt henvises til den i noterne anførte litteratur.

Varetransitspørgsmålet under første verdenskrig

Af Poul Thestrup

Varestrømmen

I begyndelsen af december 1914 behandlede FDBs bestyrelse et andragende fra de tyske brugsforeninger om at få varer fra Amerika over København. Efter krigsudbruddet i august havde oversøisk skibstrafik til og fra Tyskland nemlig måttet ophøre på grund af Englands militære beherskelse af verdenshavene. På bestyrelsesmødet besluttede man at efterkomme de tyske brugsforeningers ønske, da der ikke var tale om viderebefordring af varer, som der var dansk udførselsforbud for, og da der ikke kunne være noget ulovligt i forholdet, idet Udenrigsministeriets godkendelse forelå. Bestyrelsen udtalte dog, at FDB »ikke skulle have mere end højst nødvendigt med denne sag at gøre«, og at det skulle ordnes således, at transaktionen hverken gav vinding eller tab for FDB.¹

På generalforsamlingen i juli 1915, altså kun godt et halvt år senere, lød der andre toner. I formandens beretning blev det beskrevet, at man med glæde havde kunnet konstatere, at »udlandet« i disse krigstider havde haft større tillid til andelsforetagenderne end til de private foretagender. FDB havde under krigen af »de krigsførende lande« været opfordret til at sælge dem store partier varer,

der var »undervejs til os over havet«, til priser der lå 100% over, »hvad vi hjemme kunne udbringe dem til«. Naturligvis havde FDB sagt nej.²

Umiddelbart kan det være svært at få disse to udsagn til at rime. Der kan ikke være tvivl om, at de »krigsførende lande«, der havde forsøgt at afkøbe FDB de varer, som var undervejs, var Tyskland eller Østrig-Ungarn. Der var ingen grund til, at England eller Frankrig skulle købe produkter til priser væsentligt over verdensmarkedsprisen. Den mest rimelige forklaring er nok, at FDB i krigens første måneder har følt sig forpligtet til at hjælpe de tyske brugsforeninger, som man før krigen havde haft et vist økonomisk samarbejde med, men at forsyningssituationen allerede i sommeren 1915 var vanskelig for visse varer, og at FDB derfor ikke kunne tillade sig noget sådant, uden at det i hvert fald senere ville gå ud over forsyningerne til de danske brugsforeninger. Det kan dog heller ikke udelukkes, at bestyrelsen har ladet sig influere af den i Danmark overvejende tysk fjendtlige holdning.

FDBs tilsagn om at være de tyske brugsforeninger behjælpelig med at få varer til trods for den engelske blokade

af de tyske havne, er imidlertid kun et meget lille led i det, der generelt kan betegnes »transitspørgsmålet under første verdenskrig«. Under den første del af krigen gik således formentlig meget store varekvanta specielt fra det neutrale USA til Tyskland via det neutrale Holland og de ligeledes neutrale nordiske lande. Det må også formodes, at der generelt blev tjent pæne beløb på transaktionerne af de firmaer i de neutrale lande, der videreformidlede varerne til centralmagterne. Når FDBs bestyrelse bestemte, at der ikke måtte tjenes på operationen, har det nok været en ret atypisk disposition.

Omfanget af varetransitten til Tyskland over Danmark under den første del af krigen lader sig i dag ikke bestemme med nogen større grad af nøjagtighed. Dette skyldes ikke, at man i samtiden fra officiel side gjorde sig specielle anstrengelser for at skjule, at denne trafik foregik. Ganske vist blev årsbindene af *Statistisk tabelværk* om Danmarks udenrigsomsætning 1914–17 holdt tilbage fra offentliggørelse og blev først frigivet samlet i 1919,³ men det var formentlig for generelt at undgå debat i Danmark såvel som i udlandet om udviklingen i Danmarks udenrigshandel under krigen. Problemet med i dag at skønne over omfanget af transitomsætningen til Tyskland hidrører derimod hovedsagelig fra det forhold, at man heller ikke i årene før krigen havde lagt synderlig vægt på at registrere varetransitten gennem Danmark, og dette system var der ingen, der ændrede på under krigen. Der blev ganske vist foretaget detaljeret registrering af det, der kunne betegnes »den egentlige transit«, nemlig toldmæssig indførsel af udenlandske varer og genudførsel af dem, men for de varer, der aldrig told-

mæssigt indførtes til Danmark, var registreringen langt mere lemfældig. Man opgjorde således kun summarisk, hvor meget af de enkelte varettyper der gik i transit over Danmark uden at blive indfortoldet (hovedsagelig over Frihavnen i København), men man registrerede ikke, hvor varerne kom fra, og hvor de gik hen. Det er således kun i begrænset omfang muligt ud fra samtidig statistik at danne sig et billede af omfanget af varetransitten til Tyskland.

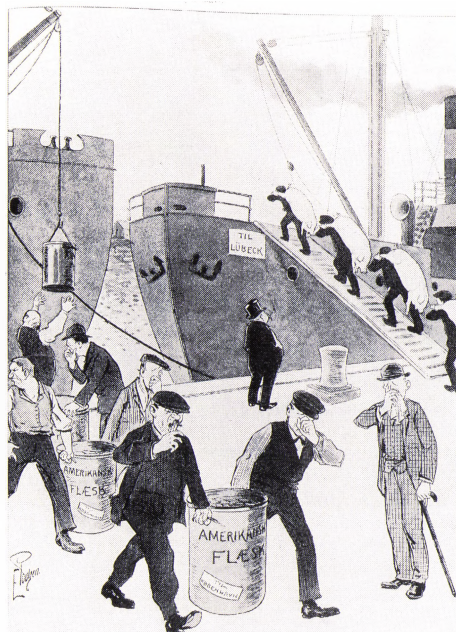
Indledningsvis kan der dog også være grund til at minde om, at transitspørgsmålet ikke var det eneste og slet ikke det vigtigste spørgsmål med hensyn til Danmarks udenrigshandel under første verdenskrig. Hovedproblemet var landets egen forsyning samt fordelingen af den danske landbrugseksport på de krigsførende magter. På det sidste område skete der i løbet af krigen en betydelig forskydning i Tysklands favør.

Som anført i tabel 1 havde værdien af den samlede udførsel til Tyskland i 1913 været 178,7 mill. kr. og til Storbritannien (incl. Irland) 410,3 mill. kr., men allerede i 1916 var værdien af udførslen til Tyskland næsten dobbelt så stor som værdien af udførslen til Storbritannien, og i 1918 var værdien af udførslen til Tyskland seks gange så stor som udførslen til Storbritannien. Her er det imidlertid varetransitten, der er emnet, og for den del af denne, som skete i form af toldmæssig indførsel og påfølgende genudførsel, viser tabel 1, at mens den toldmæssige udførsel af varer af ikke-dansk oprindelse til Storbritannien halveredes fra 1914 til 1915 og derefter var helt betydningsløs, blev den tilsvarende udførsel af varer af ikke-dansk oprindelse til Tyskland i stedet fordoblet fra 1914 til 1915, og endnu i 1916 var denne form for

udførelse højere end i både 1913 og 1914.

Det var dog ikke kun til Tyskland, udførslen af varer af ikke-dansk oprindelse steg under krigens første år. Til Sverige og Norge, hvor udførslen af varer af ikke-dansk oprindelse allerede før krigen havde udgjort ca. halvdelen af den danske udførsel, steg udførslen af varer af ikke-dansk oprindelse også til ca. det dobbelte af det normale i årene 1915–17. I 1918, hvor udførslen af varer af ikke-dansk oprindelse til Tyskland næsten var ophørt, gik endda praktisk talt næsten hele den danske udførsel af varer af ikke-dansk oprindelse til Sverige og Norge.

I tabel 2 er det vist, hvilke varer af ikke-dansk oprindelse der udklareredes til Tyskland 1913–18, idet dog kun de væsentligste varegrupper er medtaget. Først og fremmest fremgår det, at det fra 1917 kun var fisk og fiskeprodukter (fra Norge og Sverige), der udklareredes til Tyskland. I 1915 og 1916 havde der endda været tale om langt større mængder af fiskeprodukter, men i denne form for transit lå der ikke noget væsentligt politisk problem, da der jo ikke var tale om varer, som vestfra tilførtes Danmark. Dette var derimod tilfældet for kolonialvarernes vedkommende, og der er formentlig ingen grund til at tvivle på, at krigsforholdene var grunden til, at udførslen til Tyskland, der i 1913 kun havde været 275 tons, i 1915 var over 5.000 tons og endnu i 1916 over 3.000 tons. Tabellen viser også, hvordan udførslen til Tyskland af flæsk samt kød og kødprodukter af ikke-dansk oprindelse (formentlig hovedsagelig fra USA) var af et vist omfang i årene 1914–16. Den betydelige udførsel af ikke-dansk smør (formentlig hovedsageligt russisk smør) til Tyskland hørte derimod hurtigere op. For de specielt strategiske varer gummi

Ravnen for den 7. oktober 1915 indeholdt ovenstående karikaturtegnning («Idyl fra Københavns Havn») af Emil Poulsen; udførslen til Tyskland synes at have været af en bedre kvalitet end det importerede amerikanske flæsk. Tegningens motto: »There is something rotten in the state of Denmark«.

og andre metaller end jern (kobber etc.) er kun meget begrænsede kvanta registreret som udført til Tyskland både før og under krigen.

For den egentlige transitomsætnings vedkommende er der, som tabel 3 viser, tale om kvanta af helt andre størrelsesordener, men her ved vi som nævnt, hverken hvor varerne kom fra, eller hvor de gik hen. Det vil dog være en rimelig teori at gå ud fra, at mønsteret i høj grad var det samme som for den registrerede »uegentlige transit«. Før krigen er det nok begrænsede mængder, der via Kø-

Tabel 1: Værdien af Danmarks udførsel til hovedmarkederne og de ikke-danske varers andel heraf.

	1913	1914	1915	1916 Mill. kr.	1917	1918	1919
Til Tyskland	178,7	301,4	486,7	690,9	490,2	307,6	261,9
heraf udenlandske varer	20,0	26,1	50,3	38,0	6,1	0,7	77,4
Til Storbritannien incl. Irland	410,3	431,6	385,0	351,5	264,6	51,6	163,7
heraf udenlandske varer	12,4	12,7	6,0	0,7	0,1	0,0	4,9
Til Sverige og Norge	53,4	60,8	99,9	119,3	191,9	314,4	367,8
heraf udenlandske varer	27,7	27,0	54,7	53,1	49,1	38,5	130,2
Samlet dansk udførsel	721,3	867,5	1129,2	1308,9	1066,3	758,5	1007,6
heraf udenlandske varer	83,9	87,2	150,3	131,6	96,8	48,0	267,6

Kilde: *Statistisk tabelværk* 5,D,38, 1925, s. 20*-23*.

benhavns Frihavn, som var den danske hovedtransitplads, er gået til Tyskland, mens Frihavnen i større omfang har tjent som mellemstation for varer til det øvrige Skandinavien og det øvrige Østersø-

område. Når transitten af kød steg fra 7.500 tons i 1913 til 20.000 tons i 1915, er det vel derimod rimeligt at regne med, at en væsentlig del af stigningen har været transit af amerikansk eller andet oversø-

Tabel 2: Udførslen til Tyskland af varer af ikke-dansk oprindelse, udvalgte varegrupper.

Varegruppe	1913	1914	1915	1916	1917	1918
	Tons					
Flæsk, kød og kødprodukter	44	1.572	1.869	1.423	0	0
Smør	5.451	2.821	1.536	135	0	0
Æg	22	24	382	131	0	0
Fedt og margarine	72	1.912	174	99	0	0
Fisk og fiskeprodukter	2.651	8.865	25.893	32.782	5.090	143
Korn og kornprodukter	3.360	750	0	0	0	0
Kolonial incl. tørrede frugter	275	1.681	5.086	3.147	0	0
Læder og lædervarer	1.241	2.516	353	117	6	2
Mineralske og andre olier	2.720	1.823	2.413	1.039	0	0
Gummi og gummivarer	0	131	0	0	0	0
Jern og jernvarer	63	68	89	62	0	0
Andre metaller og metalvarer	47	53	23	25	0	0
Maskiner og instrumenter	56	108	50	87	0	0

Kilde: *Statistisk tabelværk* 5,D,31, 1914, 5,D,32, 1915, 5,D,33, 1917, 5,D,35, 1918, 5,D,36, 1919 og 5,D,37, 1920.

Tabel 3: Danmarks transitvareomsætning 1913–18, udvalgte varegrupper.

Varegruppe	1913	1914	1915	1916	1917	1918
	Tusinde tons					
Flæsk, kød og kødprodukter	7,5	7,5	20,0	0,9	0,1	0,0
Smør	2,1	1,5	1,0	0,0	0,0	0,0
Æg	2,8	2,5	0,4	0,0	0,0	0,0
Fedt og margarine	6,2	11,0	17,8	0,9	0,0	0,0
Fisk og fiskeprodukter	9,5	9,3	9,2	2,1	1,9	0,0
Korn og kornprodukter	75,7	56,2	29,2	12,9	1,7	0,0
Kartofler og frugt excl. tørret frugt	9,2	11,1	16,1	3,9	1,0	0,1
Kolonial incl. tørret frugt	18,6	20,4	81,1	31,7	5,8	0,7
Læder og læderprodukter	13,6	9,2	3,7	1,1	0,0	0,2
Mineralske og andre olier	24,3	25,9	20,4	10,9	1,1	0,1
Gummi og gummiprodukter	2,3	1,1	0,4	0,0	0,0	0,0
Jern og jernprodukter	33,8	22,0	20,3	24,3	1,0	0,9
Andre metaller og produkter heraf	9,6	14,5	1,7	0,4	0,2	0,0
Maskiner og instrumenter	25,3	17,3	5,5	4,2	1,4	0,5
Den i <i>Statistisk tabelværk</i> 5,D,32 anførte transit på 84.000 tons havre må efter sammenhængen være en trykfejl for 840 tons og er medregnet som sådan.						

Kilde: *Statistisk tabelværk* 5,D,31, 1914, 5,D,32, 1915, 5,D,33, 1917, 5,D,35, 1918, 5,D,36, 1919 og 5,D,37, 1920.

isk kød til Tyskland. Ligeledes må det antages, at der bag den store stigning i transitten af fedt og margarine (hvor fedt udgjorde mere end to trediedele)⁴ fra 1913 til 1914 og specielt 1915 hovedsagelig lå transit af amerikansk svinefedt til Tyskland. Det var i hvert fald, som vi senere skal se, Englands opfattelse, at transitten af amerikansk svinefedt til Tyskland over Danmark var af betydeligt omfang. Transitten af korn og kornprodukter, der før krigen havde været betydelig, svandt, som tabellen viser, hurtigt ind og ligeledes transitten af kartofler og frugt, om end der her i 1915 gik næsten dobbelt så meget i transit som i 1913. Transitten af kolonial gik til gengæld voldsomt op og kulminerede med

81,1 tusinde tons i 1915, men endnu i 1916 var transitten næsten dobbelt så stor som i 1913.

Der er ingen tvivl om, at usædvanligt store mængder af kolonialvarer passerede Danmark især i 1915. For kaffe havde den samlede indførsel til Danmark i 1914 været 20,6 tusinde tons. Heraf var 16,4 tusinde tons blevet forbrugt i Danmark (specialindførslen) og 4,2 tusinde tons blevet reeksporteret, mens den direkte transit var 1,8 tusinde tons. I 1915 var specialindførslen af kaffe 20,8 tusinde tons, reeksporten 9,8 tusinde tons og transitten 19,5 tusinde tons. Mængden af kaffe, der bevægede sig igennem Danmark (reeksport plus transit), var altså blevet næsten femdob-

let. Når samtidig specialimporten var steget med 27% på de to år, er der også mulighed for, at yderligere mængder af kaffe er blevet udført i mindre kvanta, uden at det af den ene eller anden grund har nedfældet sig i statistikken. For the-ens vedkommende steg specialindførslen til Danmark ikke fra 1913 til 1915, mens reeksport og transit tilsammen steg fra 0,1 tusinde tons til 2,5 tusinde tons. For kakaobønner var stigningen eksplosiv. Specialindførslen til Danmark steg fra 1913 til 1915 kun fra 2,1 til 2,7 tusinde tons, mens reeksport plus transit steg fra 0,6 til 30,5 tusinde tons. For alle tre varers vedkommende var det betydeligt mindre mængder, der transporteredes gennem Danmark i 1916, og i 1917 og især i 1918 var reeksport og transit ubetydelig. Forsyningen af det danske marked var der dog ingen problemer med før i 1918. Endnu i 1917 var specialimporten af kaffe og kakaobønner større, end den havde været i såvel 1913 som 1914, og også for the var specialimporten i 1917 næsten lige så stor som i 1913 og 1914.⁵

Som tabel 3 viser, var der for industrielle rå- og færdigvarer derimod ikke noget, der tyder på, at der gik uforholdsmæssigt meget sydpå efter krigsudbruddet. Transitten af læder og lædervarer skrumpede hurtigt ind, og for mineralske og vegetabiliske olieprodukter var transitten ganske vist over 20 tusinde tons i 1915, men før krigen havde den været endnu større, og i 1916 var den nede på kun ca. 11 tusinde tons og i 1917 helt betydningsløs. Transitten af jern og jernprodukter holdt omtrent førkrigniveau til 1916, men dette var ikke en vare, som Tyskland havde noget tvingende behov for at få udefra i større omfang. For gummi og gummiprodukter skrumpede den registrerede transit med det samme

ind til næsten ingenting, mens der for andre metaller end jern (kobber, bly etc.), som Tyskland havde stort behov for at få udefra, måske i efteråret 1914 nåede at komme mindre mængder som transit til Tyskland via Danmark. Transitten i 1914 er dog kun ca. 50% større end i 1913, så heller ikke her kan der være tale om et virkeligt betydeligt omfang.

Det er dog kun den registrerede udførsel, som man finder i statistikken. Naturligvis er der blevet smuglet strategiske varer til Tyskland. F.eks. omtaler Zahle i sin dagbog midt i februar 1915, at direktøren for Københavns Kul og Koks Kompagni var hovedmanden i et forsøg på at udsmygle »en lille skibsladning« kobber til Tyskland.⁶

Den politiske baggrund

Under hele første verdenskrig måtte den danske regerings politik nødvendigvis være en balancegang mellem England og Tyskland. England kunne effektivt afbryde alle forsyninger vestfra og dermed bringe såvel landbrug som industri i en sådan mangelsituation, at produktionen måtte reduceres meget kraftigt med ødelæggende virkning for den danske økonomi. Men Tyskland kunne på ethvert tidspunkt uden besvær besætte landet og dermed udslette Danmark som selvstændig nation.⁷

For et land i Danmarks stilling, uden besiddelse af magtmidler af nogen som helst betydning, måtte udgangspunktet for argumentationen over for de krigsførende nødvendigvis være den gældende folkeret i det omfang, der overhovedet eksisterede en eller anden form for international enighed herom, og på dette punkt var situationen i 1914 egentlig ikke særlig klar. På engelsk initiativ havde der

Københavns Kul-Koks-Kaffe-Kakao-og Kobber-Kompagni

Chr. Hoffs tegning af en storeksportør, repræsenterende Københavns Kul-, Koks-, Kaffe-, Kakao- og Kobber-Kompagni. Ravnen 16. marts 1916.

ganske vist været afholdt en konference mellem sømagterne, og her var man nået frem til den såkaldte Londondeklaration af 1909. Det problematiske ved Londondeklarationen var imidlertid, at selv om den var blevet underskrevet af konferencedeltagerne Storbritannien, Frankrig, Italien, Japan, Holland, Rusland, Spanien, Tyskland, Østrig-Ungarn og USA, havde kun sidstnævnte land ratificeret den.⁸ I Londondeklarationen var der nogenlunde klare regler om neutrale landes rettigheder og pligter under en konflikt. Således opereredes der f.eks. med en inddeling af varer i ubetinget kontrabande, betinget kontrabande og ikke-kontrabande.

Levnedsmidler var betinget kontrabande, så da det tyske udenrigsministerium på Marineministeriets vegne allerede 17.8.1914 »i venskabelighed« frarådede Danmark for fremtiden at udføre levnedsmidler til engelske havne, var dette klart i strid med Londondeklarationen, både med hensyn til reglerne for betinget kontrabande, der kun kunne standses, hvis de direkte var på vej til fjendens militærstyrker, og med hensyn til reglerne for blokaders etablering.⁹ Det var imidlertid ikke bare Londondeklarationen, som udenrigsminister Scavenius påberåbte sig, da han 19.8.1914 havde en længere samtale med den tyske ambassadør, Brockdorff-Rantzau, om sagen. Scavenius' hovedargumentation var, at hvis Danmark standsede levnedsmiddeleksporten til England, betød det, at Danmark ensidigt havde taget parti for Tyskland. En afbrydelse af den danske trafik på England ville heller ikke være i Tysklands interesse. Det kunne medføre, at Tysklands forsøg på at skaffe sig oversøiske varer via Danmark ikke kunne gennemføres.¹⁰

Argumentationen gav resultat, og 20.8. fik den tyske flåde besked om at lade den danske levnedsmiddeleksport til England foregå uantastet for derved at sikre de uundværlige oversøiske tilførsler.¹¹ England satte sig dog på samme tidspunkt også ud over Londondeklarationens regler om, at betinget kontrabande kun kunne standses, hvis varerne direkte var på vej til fjendens styrker, idet man med Order in Council af 20.8. bestemte, at betinget kontrabande kunne beslaglægges, hvis det var undervejs til fjenden, uanset den umiddelbare destination var en neutral havn.¹²

Det var imidlertid ikke sådan, at man fra dansk side udadtil kunne sige, at man ville lade varer til Tyskland gå via Danmark og dermed uden om den engelske blokade af de tyske havne. Dette ville være en provokation over for England. Omvendt kunne man heller ikke sige, at man ikke ville tillade, at varer tilførtes Tyskland via Danmark. Dette ville være en provokation over for Tyskland. Den danske måde at løse dette problem på var at indføre selektive udførselsforbud, der altid blev begrundet med, at forsyningen til det danske marked af vedkommende vare ikke var tilstrækkelig. I sin redegørelse på Rigsdagens fortrolige møde 11.12.1914 formulerede Scavenius sig på følgende måde: »Det må til enhver tid kunne hævdes, at de forholdsregler, som Danmark tager, og som træder hindrende i vejen for den transit, som Tyskland ønsker at etablere her over landet, er dikteret alene af hensyn til vore egne fornødenheder, så det ikke fra Tysklands side skal blive sagt, at vi går Englands ærinde. Når jeg siger dette, er det alene af hensyn til den udenrigspolitiske holdning, som det er klogt og nødvendigt for Danmark at indtage, men ikke fordi jeg i

og for sig ønsker, at en sådan transit skal finde sted«. ¹³ I overensstemmelse hermed erklærede Danmark 1.9.1914 over for den tyske regering, at de danske udførselsforbud kun skulle tjene til at sikre landets egne beholdninger, og at dispensationer ville kunne gives i det omfang, der fandtes overskudslagre. Dispensationer ville dog ikke blive givet for krigskontrabande. ¹⁴

Der var ganske vist intet i gældende national eller international ret, der forhindrede et neutralt lands borgere i at sælge varer, herunder kontrabande, til et krigsførende land, ¹⁵ men Danmark havde allerede 6.8.1914 indført udførselsforbud for enhver form for våben og ammunition, korn og foderstoffer samt olieprodukter, ¹⁶ og senere kom udførselsforbud for kobber, petroleum og gummi, som specielt bekymrede englænderne. Det var for øvrigt i direkte strid med Londondeklarationen, at England optog gummi på kontrabandelisten. ¹⁷

Selv om de danske udførselsforbud officielt var begrundet med hensynet til hjemmemarkedets forsyning, kunne man dog, efterhånden som krigen skred frem, regne med, at Danmark indførte udførselsforbud for en vare, når England og Frankrig satte den på deres kontrabandelisten, ¹⁸ og da det var de strategisk set vigtigste varer, der først kom på kontrabandelisterne, var det meget væsentligt, i hvilket omfang transit via Danmark kunne gennemføres for varer, for hvilke der var dansk udførselsforbud. Allerede 6.8. forespurgte den svenske gesandt derfor telefonisk Udenrigsministeriet, om den lov om udførselsforbud, som Rigsdagen samme dag var i færd med at vedtage, også ville omfatte transitvarer, f.eks. kul fra Amerika til Frihavnen. Efter forespørgsel i Justitsmini-

steriet kunne Udenrigsministeriet svare, at loven også ville omfatte transitvarer, idet disse faktisk kom ind i landet. Det var kun rent toldteknisk, at Frihavnen var udland. Samtidig kunne man dog meddele den svenske gesandt, at med hensyn til transit ville loven »blive fortolket og bragt til anvendelse på en hensynsfuld måde«. Allerede to dage senere kunne Justitsministeriet imidlertid præcisere, at de danske udførselsforbud ikke omfattede varer, der fra udenlandsk havn var bestemt til anden udenlandsk havn over dansk havn. I tvivlstilfælde ønskede Justitsministeriet dog sagen forelagt.

Kravet om, at transitvarer, for hvilke der fandtes dansk udførselsforbud, allerede skulle være videredestinerede ved deres ankomst til dansk havn, accepteredes 29.8. af det tyske udenrigsministerium. Man var fra tysk side endda villig til at acceptere, at transit af varer med dansk udførselsforbud generelt ikke var tilladt, blot dispensation i praksis blev bevilget fra tilfælde til tilfælde. Fra tysk side lovede man til gengæld for velviljen at være imødekommende med hensyn til dispensationer fra de tyske udførselsforbud. Fra dansk side viste man så til gengæld sin velvilje ved at stille i udsigt, at der over for private (dvs. alle andre end den tyske stat) ville kunne dispenseres for de danske udførselsforbud, når blot det ikke drejede sig om krigskontrabande. Således frigav man 2.000 tons hvede til udførsel til Tyskland, selv om hvede var indbefattet under udførselsforbudet af 6.8.

For de varer, for hvilke der ikke var dansk udførselsforbud, stilledes ingen krav om, at varerne skulle være videredestinerede allerede ved ankomst til dansk havn. I september meddelte U-

AMERICAN EXPORTERS LINE

NEW YORK and SCANDINAVIAN PORTS

HAV. 1916
PHELPS BROTHERS & CO., Agents

17 BATTERY PLACE
 NEW YORK.

Destination of Cargo COPENHAGEN

Warranted no German or Austrian
 Ownership, interests, consignee
 or destination.

ATTENTION OF SHIPPERS IS CALLED TO THE ACT OF CONGRESS OF 1901, WHICH PROVIDES THAT ANY PERSON OR PERSONS SHIPPING OIL OF VIETNAM, THE PHILIPPINES, THE MALAY ARCHIPELAGO, THE ISLANDS OF THE SOUTH SEAS, THE ISLANDS OF THE WEST INDIES, THE ISLANDS OF THE CARIBBEAN, THE ISLANDS OF THE PACIFIC OCEAN, OR THE ISLANDS OF THE INDIAN OCEAN, SHALL FORFEIT TO THE UNITED STATES ONE THOUSAND DOLLARS.

Freight at per £
 Primage, 5%
 Total Freight,
 Charges,
 Total. £

Payable at _____

PAID TO ORDER AND
 WILL NOT BE RETURNED,
 UNLESS BY ORDER OF THE ISSUER.

PAID TO ORDER
 1916

I slutningen af 1914 begyndte der at komme varer til Københavns Frihavn fra USA med den særlige garantipåtegning på konnossementet, at varerne ikke var tysk eller østrigsk ejendom eller på vej til de to lande. Som beskrevet i teksten medførte dette, at Frihavnsaktieselskabet var i tvivl om, hvilken procedure der skulle anvendes, når varerne skulle viderebefordres til Tyskland (Original i Rigsarkivet, Udenrigsministeriets arkiv 79D8).

denrigsministeriet således på forespørgsel sydfra, at bomuld frit kunne gå igenem. Ved udgangen af oktober 1914 udstedtes der imidlertid dansk udførselsforbud for bomuld, og de tre gange 1.000 baller bomuld, der ankom konsigneret til De danske Bomuldsspinderier, men i virkeligheden til tysk modtager, faldt derfor ind under udførselsforbudet. Den danske Berlingesandt, Moltke, anbefalede dog, at man af hensyn til det gode forhold lod alle tre sendinger gå igenem, da man fra dansk side jo havde sagt god for, at en sådan transit var mulig.¹⁹ Tyskerne gik dog ikke ind for enhver form for transit. Når man sendte amerikanske drejebænke eller elektriske apparater til Rusland via København og Stockholm, protesteredes der fra tysk side.²⁰

Det danske hovedprincip (hvorfra der så i givet fald kunne dispenseres) var imidlertid, at varerne skulle være direkte destinerede til den fremmede modtager for ikke at falde ind under de danske udførselsforbud. Da englænderne midt i oktober spurgte, om varer kunne gå igennem, selv om der var dansk udførselsforbud, hvis de var konsigneret »til ordre«, var det danske svar da også benægtende, og helt klart blev princippet udtrykt i et svar på en fransk forespørgsel: »Varer på gennemgående papirer, dvs. varer der såvel ifølge manifestet som ifølge konnossement, udstedt i udførselshavnen og i udførselsøjeblikket, er bestemt til en fremmed havn, berøres ikke af de danske udførselsforbud og passerer frit«. Man accepterede dog i Danmark omdestinering af transitvarer, hvis der var tale om omdestinering til en anden havn i det samme land.²¹ Den danske politik var altså, at hvis det allerede ved varers afsendelse fra f.eks. New

York var angivet, at de via København skulle til Tyskland, så måtte det være englændernes opgave at opsnappe dem undervejs, hvad enten der var dansk udførselsforbud for vedkommende varer eller ej.

At transit af udførselsforbudte varer var tilladt, blot det skete på gennemgående papirer, skulle dog ikke tages for bogstaveligt. Da Generaldirektoratet for Statsbanerne i marts 1915 spurgte Justitsministeriet, om man så kunne transitgennemføre større malmtransporter fra Norge til Tyskland på direkte fragtbrev, erklærede Justitsministeriet, »at man fandt det rettest«, at en sådan transport ikke fandt sted med DSB.²² Selv om en sådan transitgennemførelse stemte med principperne, ønskede man altså ikke, at den danske stat skulle involveres i sagen.

Foruden at danske borgeres omgæelse af de danske udførselsforbud kunne straffes i henhold til § 2 i loven af 6.8.1914 om udførselsforbud, indførtes ved lov af 29.10.1914 straf for at handle i strid med afgivne erklæringer ved varers ind- og udførsel. Lovteksten omtaler »en for offentlig myndighed afgiven erklæring angående bestemmelsessted for skib eller varer«,²³ men i Justitsministeriet var man ikke i tvivl om, at der med »offentlig myndighed« skulle forstås dansk offentlig myndighed, og at sådanne erklæringer i praksis kun ville være noget, som myndighederne ville anvende ved varer, for hvilke der var dansk udførselsforbud. Det var heller ikke sådan, at en privatperson på nogen måde havde ret til at afgive en sådan erklæring, som så eventuelt kunne bruges over for udenlandske myndigheder.²⁴

At der ikke var nogen begrænsninger i transitten af varer, for hvilke der ikke var

dansk udførselsforbud, og at der med »offentlig myndighed« i loven af 29.10.1914 skulle forstås dansk offentlig myndighed, kunne skabe barokke situationer. Midt i december 1914 forespurgte Frihavnsaktieselskabet således sin overordnede myndighed, Ministeriet for offentlige Arbejder, hvad der skulle foretages med varer, som indkom fra USA med konnossementer stemplede: »Warranted no German or Austrian ownership, interests, consignee or destination«, når den direkte modtager i København beordrede dem viderebesørgede til Tyskland. Varerne var ankommet med

Den tyske ambassadør i Danmark 1912-18, grev Ulrich Brockdorff-Rantzau (1869-1928) var tysk udenrigsminister 1919, men gik af i protest mod underskrivelsen af Versaillesfreden. Billedet er netop fra Versailles 1919 (Det kgl. Bibliotek).

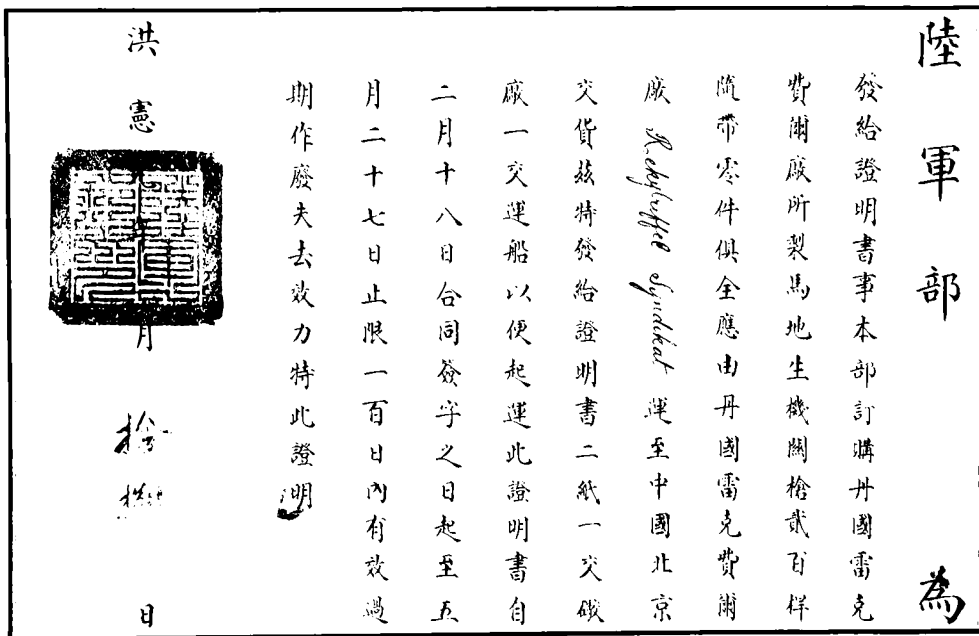

»American Exporters Line«, som vi skal høre mere om i det følgende. I Ministeriet for offentlige Arbejder ønskede man ikke at tage ansvaret for sagen og anmodede samme dag såvel Justitsministeriet som Udenrigsministeriet om en udtalelse om spørgsmålet.²⁵ Udenrigsministeriet undersøgte via legationerne i London og Washington, om der var tale om officielle erklæringer over for offentlige myndigheder, så det kunne give komplikationer, men begge steder svarede man benægtende. I State Department udtalte Lansing således, at USAs regering ikke kendte noget til sådanne garantier, men at den slags generelt måtte overlades til de private firmaer. Nøjere undersøgelser via det danske konsulat i New York viste da også, at det var udkiberne, der på egen hånd forsynede konnossementerne med disse påtegninger i et forsøg på lettere at få varerne igennem en eventuel engelsk kontrol.

Frihavnsaktieselskabet havde i sin henvendelse skrevet, at selskabet på den ene side »civilretligt set næppe kunne opretholde en nægtelse af at udføre en ordre om viderebefordring«, men at det på den anden side ville bringe dansk handel og skibsfart i miskredit hos de engelske myndigheder, hvis man gjorde det, og dette var formentlig en korrekt opfattelse af dilemmaet. Resultatet af ministeriernes overvejelser var i hvert fald, at hverken Udenrigsministeriet eller Justitsministeriet afgav noget skriftligt svar til Ministeriet for offentlige Arbejder, og at dette tilsvarende ikke svarede Frihavnsaktieselskabet skriftligt. Alle tre ministerier henlagde simpelt hen sagen.²⁶ Ingen ønskede altså skriftligt at kommentere, hvad der faktisk skete.

Set fra engelsk side var det naturligvis sikrere, at varer, som Tyskland behøve-

de, aldrig nåede frem til Danmark og andre neutrale lande i Tysklands nærhed, og ved en række Orders in Council fra og med 20.8.1914 blev Londondeklarationens regler om, hvad der var absolut og betinget kontrabande, udvidet betydeligt.²⁷ Udvidelsen af kontrabandebegrebet fra engelsk side havde imidlertid ingen mening, hvis skibenes ladninger ikke kontrolleredes. Den engelske regering stillede derfor 15.10.1914 krav over for Danmark om, at det skulle garanteres, at varer, der var konsigneret til dansk havn eller modtager i Danmark, ikke erklæredes for transitgods undervejs eller i dansk havn, specielt i Frihavnen. Samtidig anmodede England om, at skibe til Danmark vestfra anløb bestemte engelske havne for at få kontrolleret skibenes papirer. Dette indvilgede den danske regering delvis i, idet man gav udtryk for, at der ikke ville blive givet udførselstilladelse for kontrabande, der var losset i dansk havn, men samtidig erklærede man dog ikke at kunne give garanti for, at ikke-danske skibe med papirer lydende på Danmark rent faktisk anløb og lossede i dansk havn. Hvad man ikke meddelte englænderne var, at man fra dansk side faktisk formodede, at flere kornskibe var afsejlet fra Amerika med papirer lydende på Danmark, men aldrig havde anløbet dansk havn. Man meddelte også englænderne, at man kun kunne henstille til de danske redere om at lade deres skibe anløbe de engelske kontrolhavne.²⁸ Denne indrømmelse over for England måtte naturligvis irritere tyskerne, men over for den tyske ambassadør, Brockdorff-Rantzau, argumenterede Scavenius for, at Danmark ingen muligheder havde for at forhindre England i at kontrollere skibstrafikken til Danmark.²⁹

Skønt Danmark fra krigens begyndelse havde udførselsforbud for våben, kunne der naturligvis dispenseres fra dette som fra alle andre danske udførselsforbud. Udenrigsministeriet godkendte dog ikke udførslen af 200 stk. »Madsen«-rekylgeværer fra Riffel-syndikatet på grundlag af dette »end-user certificate«, udstedt af den kinesiske hær. Den danske Pekingambassade advarede også om, at betalingen under de kaotiske forhold i Kina var ret usikker, da statsbanerne ikke længere var åbne. Telegramtrafikken ind og ud af Kina var også så ustabil, at en dansk agents telegrammer vedrørende salg af Bofors-kanoner til den kinesiske hær måtte gå som ciffertelegrammer via den danske Pekingambassade (Original i Rigsarkivet, Udenrigsministeriets arkiv 79D18).

Fra engelsk side pressede man imidlertid på for på bedst mulig måde at få sikret, at varer ikke gik i transit til Tyskland, hvilket man med det kendskab, vi i dag har til varestrømmens omfang, vel nok kan forstå. Forholdet var dog heller ikke ukendt i samtiden. De amerikanske varer, for hvilke Danmark havde udførselsforbud, hobede sig efterhånden op i Danmark, og da der udadtil kun blev argumenteret for udførselsforbudene med, at deres formål var at sikre forsyningen

af det danske marked, kunne man hurtigt komme i den situation, at Danmark ikke kunne opretholde udførselsforbudene uden at måtte ændre argumentationen. England kunne naturligvis have forsøgt at få amerikanerne til at begrænse udførslen til Danmark og tilsvarende lande af disse varer, men i betragtning af den vægt, USA på dette tidspunkt lagde på sine rettigheder som neutral, ville det formentlig ikke have haft megen effekt. England undlod derfor at irritere

USA for meget og lagde i stedet pres på Danmark. Scavenius var klar over, at England ikke ønskede at lægge sig ud med USA i dette spørgsmål og anvendte det til at spille bolden tilbage på englændernes banehalvdel. Han anmodede således direkte englænderne om, at skibene fra det nyoprettede amerikansk-indregistrerede selskab »American Exporters Line« med hjemsted i New York ikke fik tilladelse til at nå Danmark, da man med sikkerhed kunne antage, at varerne var bestemt for Tyskland.³⁰

I løbet af efteråret 1914 pressede man fra engelsk side på for at sikre, at Danmark havde udførselsforbud for alt, hvad der stod på de engelske kontrabandelistes.³¹ Fra dansk side forsøgte man at være imødekommende, men 8.12.1914 overleverede den engelske repræsentant et memorandum, i hvilket man beklagede sig over de danske udførselsforbuds ineffektivitet og nu krævede, at der blev oprettet særlige importselskaber, der under regeringens garanti skulle forhindre, at de varer, som man fik lov til at indføre til Danmark, endte i Tyskland. Dette var en idé, som man fra engelsk side havde luftet flere gange i løbet af november, men som var blevet afvist fra dansk side. En sådan involvering af den danske regering i garanti for, at varer ikke nåede Tyskland via Danmark, ønskede man fra dansk side ikke, og det er måske også et spørgsmål, om det ville have været en for stor provokation over for Tyskland. Holland indførte imidlertid et sådant system.

For at få det bedst mulige ud af situationen sendtes den ene af Udenrigsministeriets departementschefer, Clan, derfor midt i december til London for som gesandt i overordentlig mission at forsøge at forhandle spørgsmålet, hvilket man samtidig underhånden orienterede

USA om. Fra amerikansk side gav man da også den amerikanske Londonambasador bemyndigelse til at diskutere spørgsmålene med Clan, men i praksis fik man ingen amerikansk støtte i forhandlingerne.³²

Resultatet af forhandlingerne blev en overenskomst af 9.1.1915 om at forhindre transit af kontrabande gennem Danmark. Overenskomsten indeholdt ikke noget om importselskaber, hvis troværdighed garanteredes af staten. Et engelsk krav om dansk udførselsforbud for importeret amerikansk kød blev heller ikke gennemført. Det ville da også have været vanskeligt at argumentere for et sådant forbud ud fra hensynet til forsyningen af det danske marked med kød, i og med at Danmark jo havde en betydelig nettoeksport af kød. Danmark gik til gengæld med til et udførselsforbud for fedt, selv om der her kunne argumenteres tilsvarende. Amerikansk svinefedt kunne herefter ikke længere indføres til Danmark for derefter at blive udført til Tyskland. Der blev dog systematisk dispenseret fra dette udførselsforbud, nemlig for udførsel af indenlandsk produktion i sædvanligt omfang, samt for udenlandsk svinefedt, hvor eksportkontrakterne var indgået før januaroverenskomsten med England. Samtidig garanterede man fra dansk side, at man ville begrænse indførslen af smøreolie og alle råvarer brugbare til fremstilling af militærstøvler, sadler og seletøj. Her var så underforstået, at når indførslen af sådanne råvarer til Danmark begrænsedes, ville udførslen af færdigvarerne til Tyskland blive begrænset.

I forbindelse med Clans forhandlinger i London havde Udenrigsministeriet undersøgt omfanget af den danske lædervareeksport til Tyskland og Østrig og fun-

•Man maa jo risikere lidt
saa Manden skal skam ha' sit Fedt.

En velkendt Vogn forbi der kører.
hvad Øjet ser, det Hjertet rører.

Et Sjæledrama tidt kan ligge
bag blot et lille Ord som »ikke«.

Ordet »klausulæder« blev under første verdenskrig et velkendt begreb, om end ikke så kendt som »gullaschbaron«. En klausulæder så stort på de betingelser, der var knyttet til importerede varer, eller overtrådte blot gældende udførselsforbud. I Svikmøllen 1917 gav Sven Brasch en fremstilling af en klausulæders sjælekvaler med tegningen »Fingrene af fadet«.

det ud af, at der f.eks. allerede var sendt 55.000 par fodtøj sydpå, og at danske firmaer havde ordrer på yderligere knap 200.000 par. Der eksporteredes også andre lædervarer til Tyskland og Østrig. Et enkelt firma havde således leveret 13.600 patrontasker og havde 60.400 i ordre. Desuden leveredes spadetasker, øksetasker, geværremme, tornystre, rygsække og sadler til Danmarks sydlige naboer.

Der kunne da heller ikke i overenskomsten blive tale om absolutte danske garantier mod udførsel af kontrabande, idet samtlige danske udførselsforbud som nævnt officielt var begrundet i hensynet til hjemmemarkedets forsyning.

Således hed det i overenskomsten: »The allied Governments can in practice rely on the Danish prohibitions being in fact maintained. Moreover in the event of contraband articles of particular importance, such for instance copper or rubber, being found to enter Denmark in quantities manifestly exceeding any requirements of the home market, it shall be open to the allied Governments to seek special guarantees as to the bona fides of particular shipments going to individual importers«.

Fra dansk side fandt man det også meget væsentligt at slå fast, at overenskomsten kun vedrørte transit af kontraban-

devarer. Dette medførte, at det stadig var fuldt legalt til Danmark at indføre og derefter genudføre (toldmæssigt eller ikke-toldmæssigt) alle varer, der endnu ikke stod på de engelske kontrabandelister, og som der derfor ikke var udstedt dansk udførselsforbud for, eller som der vanskeligt kunne udstedes dansk udførselsforbud for med begrundelse i sikringen af forsyningen af det danske hjemmemarked. Tilsvarende var der efter januaroverenskomsten ikke noget forkert i udførsel af kontrabandevare af dansk produktion, da overenskomsten kun omfattede transit.³³

I første omgang havde det været planen at sende Clan til Berlin for at forklare, men det blev opgivet, formentlig fordi forholdene nu udviklede sig meget hurtigt. Januaroverenskomsten med England accepteredes ganske vist i praksis af tyskerne,³⁴ men tyskernes accept skyldtes måske, at de nu havde noget større under opsejling, hvis man kan bruge det udtryk her. Tyskland erklærede nemlig 4.2.1915, at man fra 18.2. ville sænke alle fjendtlige skibe i farvandet omkring Storbritannien. Under henvisning til en påstand om at britiske skibe misbrugte neutrale landes flag, opfordrede man samtidig alle neutrale skibe til at holde sig fra området, da man af denne grund ikke kunne garantere neutrale skibe i området mod sænkning.³⁵ Det viste sig dog i praksis, at skibene med den danske landbrugseksport til England stort set fik lov til at sejle uanstastet,³⁶ men nu strammede man fra engelsk side mulighederne for at sende varer den anden vej. Ved Order in Council af 11.3.1915 udvidede man listerne over kontrabandevare kraftigt, og et betydeligt antal danske skibe blev beordret til engelsk havn for at udlosse deres last.

Fra dette tidspunkt forsøgte man fra engelsk side rent faktisk at forhindre tyskerne i at få enhver form for tilførsler, kontrabande eller ikke-kontrabande.³⁷

Dette opfattede man fra dansk side som brud på overenskomsten af 9.1.1915. Når denne kun omfattede transit af kontrabandevare, mente man fra dansk side, at det var en stiltiende forudsætning, at England ikke ville intervenere i transitten af ikke-kontrabandevare. Derfor protesteredes 19.4. og flere gange senere officielt i London, og man argumenterede fra dansk side med, at en for stejl engelsk holdning i dette spørgsmål kunne medføre, at tyskerne ville standse den danske landbrugsudførsel til England.³⁸ Englænderne stod dog fast, og den danske regering valgte nu den løsning ikke formelt at gå ind på de engelske krav.

Når den danske regering af hensyn til forholdet til Tyskland således ikke ville garantere englænderne, at varer ikke gik videre til Tyskland, var der ingen mulighed for at få varer til Danmark vestfra, med mindre andre indtrådte i denne garantifunktion. Resultatet blev, at det blev de enkelte firmaer, der garanterede for varernes videre skæbne, men at Grosserersocietetet henholdsvis Industrirådet garanterede for firmaerne. Som det tidligere citerede afsnit af januaroverenskomsten viser, var der dog intet principielt nyt i, at firmaer skulle garantere for bestemte varepartiers skæbne. For industriens vedkommende traf Industrirådet da også allerede 18.2.1915 en overenskomst om garantier til England mod genudførsel, og 19.11.1915 kom Grosserersocietetet med. Nu opnåede man endvidere den fordel, at England anerkendte, at der kunne ske en vis reksport til Tyskland for at opnå tilsva-

rende indførsel fra Tyskland. Under forhandlingerne havde der været løbende kontakt mellem organisationerne og Udenrigsministeriet.³⁹

Dette blev retstilstanden resten af krigen, og man ser da også normalt situationen beskrevet, som om det var erhvervsorganisationerne, der stod for garantien over for England.⁴⁰ I virkeligheden var der naturligvis i høj grad tale om en juridisk fiktion. Erhvervsorganisationernes aftale med englænderne byggede foruden på firmaernes garantier også på konkrete udførselsforbud udstedt af den danske regering og dispensationspraksis fra disse. Tilsvarende var det, der gav erhvervsorganisationerne mulighed for at holde en vis justits i egne rækker, at der i april 1916 blev lovgivet om straf for brud på erklæringer afgivet over for Industrirådet og Grosserer-societetet.⁴¹

Foruden den juridiske fiktion vedrørende, hvem der i virkeligheden garanterede, var der mange andre spørgsmål, som i høj grad krævede at tungen i juridisk henseende blev holdt lige i munden. Selv om Danmark formelt havde udførselsforbud for en efterhånden lang række varer, var der ikke tale om absolutte udførselsforbud. I perioden 1915–19 behandlede Justitsministeriets udførselskontor ca. 128.000 dispensationssager.⁴² Dette hang bl.a. sammen med, at Tyskland ikke tillod udførsel til Danmark af varer, der var belagt med tysk udførselsforbud, hvad stort set alle tyske varer efterhånden blev, med mindre der samtidig blev givet dispensationer til udførsel af varer, belagt med dansk udførselsforbud. Her var det først og fremmest det danske udførselsforbud for heste, der måtte holde for. Heste var ganske vist absolut kontrabande helt fra krigens be-

gyndelse, men hestene blev jo ikke indført til Danmark vestfra.⁴³ Der var også tale om helt konkret kompensationsudførsel af samme vare til Tyskland, som indførtes fra Tyskland. For f.eks. at få udførselstilladelse fra Tyskland for instrumenter, hvortil var anvendt messing, måtte der gives dansk udførselstilladelse for mindst samme kvantum messing. Der er således eksempler på, at der blev givet udførselstilladelse til det anvendte kvantum messing plus 30%.⁴⁴ I visse tilfælde gik man dog fra tysk side for vidt i sine kompensationsønsker. F.eks. ønskede et københavnsk firma i 1916 at importere den samfundsgavnige vare røntgenrør fra Tyskland og skulle til gengæld skaffe udførselstilladelse til »de til røntgenrørens fremstilling medgåede kvantiteter gummi, nemlig 20 kg«, men da Grosserersocietetets og Industrirådets Fællesudvalg for Dispensationssager fik sagen til udtalelse, svarede man derfra, at man dem bekendt ikke anvendte gummi ved fremstillingen af røntgenrør, og da det tyske gesandtskab i København blev gjort bekendt hermed, udleverede man udførselstilladelsen for røntgenrørene uden fordring på dansk kompensationsudførsel.⁴⁵

Det var nok ikke noget tilfælde, at det var gummi, som man fra tysk side ønskede at få kompensationsudførselstilladelse til. Gummi var en af de varer, som Tyskland havde hårdt brug for, og som derfor gentagne gange blev forsøgt udsmuglet til Tyskland. England var da også ret utilbøjelig til at give tilladelse til udførsel af gummi til Danmark.⁴⁶ Det var dog ikke bare gummi og strategiske metaller (kobber, messing etc.), der udsmugledes til Tyskland. Når f.eks. direktøren for firmaet Schaub & Co. i Esbjerg under forhør om ulovlig fedtudførsel

indgik et forlig om at give 200.000 kr. i erstatning og 14.000 i bøde til statskassen, må man formode, at der har været tale om udførsel af et kvantum af en vis størrelse.⁴⁷

Kontrolsystemet for at hindre transit og anden eksport, der blev ulovlig, efterhånden som Danmark indførte flere og flere udførselsforbud, fungerede derfor videre. I mange henseender blev Tysklands behov jo også mere og mere desperate. I visse tilfælde fik sagerne dog et lettere komisk tilsnit, som når man fra officiel engelsk side klagede over, at tyske sømænd bragte store mængder kobberfemører ud af landet, men der var også problemer med mindre strategiske varer. Da f.eks. den amerikanske general-konsul i Budapest under et besøg i København havde indkøbt et par »gummisåler til tennisko«, kunne han naturligvis ikke umiddelbart udføre dem via Tyskland. Gummisålerne måtte derfor blive i det amerikanske gesandtskab i København, til dette via Udenrigsministeriet fra Justitsministeriet fik udførselstilladelse til sålerne.⁴⁸ Mindre heldigt gik det Chiles generalkonsul i Oslo, der på rejse til Tyskland i 1918 medbragte et par nye sko just indkøbt i Oslo. Skoene konfiskeredes af toldvæsenet i Gedser, og da han efter hjemkomsten til Oslo klagede via Udenrigsministeriet, viste det sig, at toldvæsenet straks havde udleveret dem til statspolitiet, der havde ladet skoene bortsælge ved auktion i Nykøbing F. Udenrigsministeriet handlede dog efter konduite og udbetalte konsulen de 35 kr.

til indkøb af et nyt par sko, men undlod ikke at videresende regningen til statspolitiets overordnede, Justitsministeriet.⁴⁹

Den systematiske varetransit over Danmark til Tyskland ophørte imidlertid, som vist i tabel 1 til 3, i 1916, hvad Scavenius da også gav udtryk for allerede på Rigsdagens lukkede møde 24.3.1916.⁵⁰ Dette skyldtes ikke kun, at England fra 1915 forsøgte at hindre genudførsel til Tyskland af varer indført til Danmark ved at kræve organisationernes garantier mod genudførsel af varerne. De danske udførselsforbud, der som nævnt forhindrede transit af gods, der ikke allerede i afgangshavnen var destineret til Tyskland, kom også efterhånden til at omfatte alle væsentlige varer. Udførselsforbudene for jern, stål, kobber, messing, bly og tin var trådt i kraft allerede fra 6.8.1914. For rågummi kom udførselsforbudet 21.10. og for bomuld 29.10.1914. Kolonialvarerne kunne derimod passere som transit til 1915–16, hvor udførselsforbudene kom, nemlig for sukker 2.9.1915, for kaffe 25.2.1916, for kakao 17.3.1916, for tørret frugt 23.6.1916 og endelig for the 26.8.1916.⁵¹ Kolonialtransitten måtte så også høre op.

Det, tovtækkeriet med de krigsførende herefter drejede sig om, var hovedsagelig fordelingen af den danske landbrugseksport og fremskaffelse af de nødvendige rå- og hjælpestoffer til den danske produktion, specielt foderstoffer.⁵²

Noter

1. FDB, Albertslund, FDBs bestyrelsesprotokol, møde 2.12.1914.

2. FDB, Albertslund, FDBs bestyrelsesprotokol, generalforsamling 9.7.1915.

3. *Statistisk tabelværk* 5,D.39, 1921, forord. I *Statistisk tabelværk* 5,D.38, 1925 (forordet) anføres fejlagtigt, at også bindet for 1918 blev frigivet på dette tidspunkt, men dette bind er først trykt i 1920.
4. *Statistisk tabelværk* 5,D.33, 1917, s. 278.
5. *Statistisk tabelværk* 5,D.38, 1925, s. 101–102. Selv om de her citerede tal i Danmark først offentliggjordes efter krigen, var man dog i England udmærket klar over forholdet. Se f.eks. *The danish agreement and the feeding of Germany, Quarterly review*, CCXXV, 1916, s. 267–90, hvor der gives tal for Danmarks stigende genudførsel af f.eks. kaffe og kakao.
6. Tage Kaarsted (ed.): *C.Th. Zahles dagbøger 1914–1917*, 1974, s. 33.
7. Se f.eks. Tage Kaarsted (ed.): *C.Th. Zahles dagbøger 1914–1917*, 1974, s. 31 og 42.
8. RA Udenrigsmin. 6D15, 6E14. Einar Cohn: *Danmark under den store krig*, 1928, s. 4. Angående den internationale søret ved krigens begyndelse se også: E.G. Trimble: *Violations of maritime law by the allied powers during the world war, American journal of international law*, 1930, s. 79–99, og J.W. Garner: *Violations of maritime law by the allied powers during the world war*, sammesteds, 1931, s. 26–49 samt M.C. Siney: *The allied blockade of Germany 1914–1916*, Ann Arbor, 1957, s. 1–16. A.C. Bell: *The blockade of Germany 1914–1918*, London 1937 (frigivet 1961), s. 15ff.
9. RA Udenrigsmin. 6D15. James Brown Scott: *The Declaration of London 1909*, New York 1919, s. 112–119, samt *Danmarks handelspolitiske forhold*, I, 1914, s. 33.
10. Viggo Sjøqvist: *Erik Scavenius*, bd. 1, 1973, s. 137 (med henvisning til AA352). *Danmarks handelspolitiske forhold*, I, 1914, s. 33.
11. Viggo Sjøqvist: *Erik Scavenius*, bd. 1, 1973, s. 138 (med henvisning til AA352). *Danmarks handelspolitiske forhold*, I, 1914, s. 34–35.
12. Einar Cohn: *Danmark under den store krig*, 1928, s. 4.
13. *Danmarks handelspolitiske forhold*, I, 1914, s. 8.
14. Viggo Sjøqvist: *Erik Scavenius*, bd. 1, 1973, s. 138.
15. Einar Cohn: *Danmark under den store krig*, 1928, s. 9.
16. *Den overordentlige Kommission af 8.8.1914. Virksomheden*, 1914–18, s. 5.
17. RA Udenrigsmin. 79M5. Om de danske udførselsforbud se generelt: *Den overordentlige Kommission af 8.8.1914. Virksomheden*, 1914–18.
18. RA Udenrigsmin. 79D1b.
19. RA Udenrigsmin. 79D2.
20. RA Udenrigsmin. 79D1d.
21. RA Udenrigsmin. 79D2.
22. RA Udenrigsmin. 79D2.
23. Lov nr. 261 af 29.10.1914.
24. RA Udenrigsmin. 79D4.
25. RA Min. f. Off. Arb. 1914 nr. 2105.
26. RA Min. f. Off. Arb. 1914 nr. 2105, Udenrigsmin. 79D8.
27. RA Udenrigsmin. 79M5. Einar Cohn: *Danmark under den store krig*, 1928, s. 4.
28. RA Udenrigsmin. 6D12, 79M5. *Danmarks handelspolitiske forhold*, I, 1914, s. 20–23. Viggo Sjøqvist: *Erik Scavenius*, bd. 1, 1973, s. 139.
29. Viggo Sjøqvist: *Erik Scavenius*, bd. 1, 1973, s. 139 med henvisning til AA352.
30. RA Udenrigsmin. 6D12, 79M5. *Danmarks handelspolitiske forhold*, II, 1915, s. 8–12. Tage Kaarsted: *Storbritannien og Danmark*, 2. udg., 1975, s. 86 med henvisning til FO 211/302. Tage Kaarsted (ed.): *C.Th. Zahles dagbøger 1914–1917*, 1974, s. 11, Tage Kaarsted (ed.): *Indenrigsminister Ove Rodes dagbøger 1914–1918*, 1972, s. 47. Om det engelsk-amerikanske forhold se også M.W.W.P. Consett: *The triumph of the unarmed forces 1914–18*, London 1923, s. XI–XIV og s. 42–65, samt A.M. Morrissey: *The american defence of neutral rights*, Cambridge, Mass. 1939. Efter USAs indtræden i krigen blev politiken på dette område hurtigt ændret. Se herom f.eks. Th.A. Bailey: *The policy of The United States towards the neutrals 1917–1918*, Baltimore 1947.
31. Om de engelske kontrabandelister se RA Justitsministeriets Udførselskontor U11. Det fremgår her, hvordan englænderne løbende sammenlignede deres kontrabandelister med de danske udførselsforbud.
32. RA Udenrigsmin. 6D12. Tage Kaarsted: *Storbritannien og Danmark*, 2. udg., 1975, s. 86f. Tage Kaarsted (ed.): *Indenrigsminister Ove Rodes dagbøger 1914–1918*, 1972, s. 53–57, 64–66. Viggo Sjøqvist: *Erik Scavenius*, bd. 1, 1973, s. 141–142.
33. RA Udenrigsmin. 6D12, 79D1b. *Danmarks handelspolitiske forhold*, II, 1915, s. 8–12, og III, 1915, s. 23–25. *Den overordentlige Kommission af 8.8.1914. Virksomheden*, 1914–18, s. 303f. Einar Cohn: *Danmark under den store krig*, 1928, s. 10–11, 23–26. Bkg. af 10.1.1915 om udførselsforbud for svinefedt. Tage Kaarsted (ed.): *C.Th. Zahles dagbøger 1914–1917*, 1974, s. 10–16.

- Tage Kaarsted (ed.): *Indenrigsminister Ove Rodes dagbøger 1914–1918*, 1972, s. 64–66.
34. RA Udenrigsmin. 6D12 samt Viggo Sjøqvist: *Erik Scavenius*, bd. 1, 1973, s. 146.
 35. Einar Cohn: *Danmark under den store krig*, 1928, s. 6. Viggo Sjøqvist: *Erik Scavenius*, bd. 1, 1973, s. 147.
 36. Viggo Sjøqvist: *Erik Scavenius*, bd. 1, 1973, s. 150.
 37. *The danish agreement, Quarterly review*, CCXXV, 1916, s. 267.
 38. RA Udenrigsmin. 6D12, 79M8.
 39. RA Udenrigsmin. 6D12, 6D18a, 6D19, 79M8. *Danmarks handelspolitiske forhold*, V, 1915, s. 4–19, VI, 1915, s. 3–6 og 46–47. Se også Christian R. Jansen: *Udenrigsministerium og privat diplomati, Erhvervshistorisk årbog*, 1971, s. 275–303 samt *Dansk industribereining 1915–18*, bd. 1, s. 16–21. Viggo Sjøqvist: *Erik Scavenius*, bd. 1, 1973, s. 151. Erik Scavenius: *Dansk udenrigspolitik under den første verdenskrig*, 1959, s. 53ff.
 40. Se f.eks. Viggo Sjøqvist: *Erik Scavenius*, bd. 1, 1973, s. 189–203, 221–236, 256–273.
 41. Lov nr. 89 af 5.4.1916. Se også Viggo Sjøqvist: *Erik Scavenius*, bd. 1, 1973, s. 193.
 42. Niels Petersen: *Justitsministeriet. Organisation og arkiv*, 1982, s. 147.
 43. Einar Cohn: *Danmark under den store krig*, 1928, s. 9, 24–25. *Danmarks handelspolitiske forhold*, V, 1915, s. 17–18. Viggo Sjøqvist: *Erik Scavenius*, bd. 1, 1973, s. 189. Bkg. af 23.11.1914 om udførselsforbud for heste.
 44. RA Justitsministeriets Udførselskontor f.eks. U23, U27, U171, U225, U276 og U384.
 45. RA Justitsministeriets Udførselskontor U172.
 46. RA Justitsministeriets Udførselskontor P5900 uden undernummer, U565, samt efteraflevering 1958. RA Udenrigsmin. 79M29, 79D10/11 og 79D10/38.
 47. RA Udenrigsmin. 79D10/21.
 48. RA Justitsministeriets Udførselskontor U224.
 49. RA Udenrigsmin. 79D10/36. Om rejsegodsudførel generelt se: *Den overordentlige Kommission af 8.8.1914. Virksomheden*, 1914–18, s. 4964f.
 50. *Danmarks handelspolitiske forhold*, VII, 1916, s. 32.
 51. *Den overordentlige Kommission af 8.8.1914. Virksomheden*, 1914–18, s. 5 (jvf. s. 106), 105, 119, 600, 929, 953, 1067, 1244, 2504–2517.
 52. *Danmarks handelspolitiske forhold*, VII–XII, 1916–1918, passim.

Christmas Møllers valg til Folketinget 1920

Valgloven af 1920 i praksis

Af Jørgen Thomsen

De tre folketingsvalg i 1920 indtager en særlig position i Odense bys historie. Ligesom på landsplan var aprilvalget formentlig det valg, der var anledning til de skarpeste modsætninger, og lokalt fik valgkampen en særlig kolorit ved den socialdemokratiske redaktør Emil Marotts brud med sit parti på det sønderjyske spørgsmål og påfølgende forsøg på at blive valgt til Folketinget for Det frie Socialdemokrati.¹ Folketingsvalgene har imidlertid også interesse i anden sammenhæng, for det var her den konservative leder gennem mange år, John Christmas Møller begyndte sin Christiansborg-karriere. En gennemgang af omstændighederne omkring hans valg, som først lykkedes i tredje forsøg – ved valget i september 1920 – kan også kaste lys over nogle konsekvenser af den nye valglov, der var blevet vedtaget i kølvandet på påskekrisen.²

En lang række breve i Christmas Møllers arkiv³ i Rigsarkivet til hans senere hustru, Gertrud Christmas Møller, tillader i vidt omfang at trænge om bag de officielle meddelelser i tidens lokale aviser, og en bevaret forhandlingsprotokol fra Odense konservative Vælgerforening

rummer også en række nyttige oplysninger.⁴ Endelig har emnet tidligere været genstand for en artikel, *Da Christmas Møller kom til Kertemindekredsen*, skrevet af den daværende redaktør for *Kerteminde Avis*, Erik Finnemann Bruun, der endvidere har givet supplerende oplysninger mundtligt.⁵

Forhistorien

Ved valget i maj 1913 opstillede Højre i Bogensekredsen den københavnske student Aage Kidde, der var formand for Højres Ungdom. Han havde nogle år tidligere taget filosofikum og kunne altså kalde sig cand.phil., men i en realistisk erkendelse af, at titlen næppe sagde mange nordfynske vælgere noget, markedsførtes han under navn af kandidat Kidde – med fuld ret! Studierne havde han hurtigt lagt på hylden – professor Birck kaldte ham Danmarks dovneste student – men med så meget større iver havde han kastet sig over politik. Den 27. april 1913 havde han kunnet fejre sin 25 års fødselsdag og havde dermed passeret valgbarhedsgrensen. Valgretsaldren var endnu 30 år.

Aage Kidde (1888-1918), Christmas Møllers store læremester (Elfelt fot., Odense Centralbibliotek, Lokalhistorisk Afdeling).

Grundloven af 1915 fastsatte valgretsalderen til 25 år, men nedsættelsen skulle foregå gradvis med et år pr. folketingsvalg. Da 1918-valget nærmede sig, ville Aage Kidde således både kunne stemme og være valgbar, men hans tro hjælper – stud.jur. John Christmas Møller – var endnu for ung til begge dele. Allerede i sit rusår 1911-12 var han kommet med i konservativt studenterarbejde under Kiddes førerskab, og deres nære samvirke i Studenterforeningen og dennes konservative fraktion, i den sønderjyske studenterforening »Heimdal«, i Akademisk Skyttekorps og i Højres Ungdom (fra 1916 Konservativ Ungdom) er be-

skrevet fyldigt i litteraturen.⁶ I 1916 havde Christmas Møller efterfulgt Kidde som formand for Konservativ Ungdoms landsorganisation, og ved folketingsvalget i 1918 havde han arbejdet for Kiddes valg.

Kidde havde nu tre valgkredse, Bogense, Otterup og Odense 1. kreds, for valgloven fra 1915 opererede ikke kun med enkeltmandskredse, men også med en form for forholdstalsvalg, der gjorde, at kandidater ved at være opstillet i flere kredse forøgede deres chance for at blive valgt på et af de i loven foreskrevne tillægsmandater. Valget i Bogensekredsen blev en gyser, for den radikale kandidat og Venstres kandidat fik næsten lige mange stemmer, så der blev dekretet omvalg til afholdelse i juli måned. Aage Kidde, der havde været ganske uden chance for at erobre Bogensekredsens kredsmandat, havde ved valget i april fået 1.179 stemmer mod henholdsvis 3.425 og 3.424 til Venstres og Det radikale Venstres kandidater. Resultatet set på amtsplan for de konservative kandidater fremgår af tabel 1.

Kidde var blevet valgt til Folketinget på et konservativt tillægsmandat, og ved omvalget stod det på spil for ham, ikke for partiet, der blot kunne få en anden kandidat valgt, såfremt Kidde ikke kunne forsvare det konservative stemmetal i tilstrækkelig høj grad. Vælgernes tilskyndelse til enten at stemme Venstre eller radikalt var naturligvis stor under disse omstændigheder, men Kidde bestod prøven med glans, mistede kun 12 stemmer og beholdt tillægsmandatet.⁷

Resultatet af valget i 1918 var herefter det, at Odense 1. kreds for første gang siden 1903 var repræsenteret på tinge af en konservativ, mens den store konservative bykreds (Odense 2.) nu var uden

Tabel 1: De konservative kandidaters stemmetal ved folketingsvalget 22. april 1918 i Odense amtskreds.

Kandidat	Opstillingskreds	Antal stemmer	
Aage Kidde	Odense 1. kreds	2.499	} 5.372
	Bogensekredsen	1.179	
	Otterupkredsen	1.694	
Eigil Jørgensen	Odense 2. kreds	4.934	4.934
Olaf Gudme	Kertemindekredsen	1.332	} 3.127
	Middelfartkredsen	581	
	Assenskredsen	1.214	

Kilde: *Statistiske Meddelelser* 4,57,1, s. 131.

repræsentation. Her havde de konservative ellers kunnet beholde flertallet indtil folketingsvalget i 1913. Den konservative kandidat, kaptajn Eigil Jørgensen, Odense, var handicappet af kun at have én opstillingskreds, og da han i 1916 var blevet kredsens kandidat, var det ikke foregået uden modstand.⁸ Værre blev det dog efter valget, for da man i sommeren 1918 stillede det spørgsmål i den konservative vælgerforenings bestyrelse i Odense, om der skulle rettes opfordring til Kidde og Eigil Jørgensen om at stille sig igen, var svaret entydigt positivt for Kiddes vedkommende, men negativt for Eigil Jørgensens. 10 medlemmer af kredsbestyrelsen svarede nej til spørgsmålet, to afgav blanke stemmer, mens overhovedet ingen bakkede op om kaptajnens kandidatur. For Eigil Jørgensens vedkommende var der kun tilbage at meddele, at han ikke ønskede at opstille mere.⁹

Tingene tog imidlertid en helt uventet drejning, da Aage Kidde afgik ved døden den 29. december 1918 som offer for den spanske syge. Eigil Jørgensen var 1. suppleant og indtrådte derfor i Folketinget. På et bestyrelsesmøde i vælgerforeningen den 8. januar fandt begge parter

en grimasse, der ku' passe. Eigil Jørgensen tilkendegav, at »han nu ville ofre sig helt for arbejdet og håbede, at han ved godt samarbejde med pressen og organisationen kunne nå et tilfredsstillende resultat«. Formanden for vælgerforeningen hæftede sig ved den helt uberegnede situation, men »ville finde det absolut naturligt«, at kaptajnen indtrådte i Folketinget »og foreslog, at der uden hensyn til tidligere vedtagelse blev givet respit, således at der fra bestyrelsens side intet blev foretaget for valg af en anden kandidat i 2. kreds indtil primo april, og at kapt. Jørgensen til den tid meddelte, om han mente at ville fortsætte, og bestyrelsen ved samme lejlighed tager stilling til kandidaturen«. Formanden pointerede, at det gensidige arbejde i de følgende måneder burde føres på en sådan måde, at fortsat samarbejde muliggjordes. Denne henstilling vedtoges enstemmigt.¹⁰

Kiddes efterfølger?

For Christmas Møller blev Kiddes død det store vendepunkt. Fra en plads som Kiddes nærmeste medarbejder stod han nu alene i forreste række blandt de unge

Christmas Møller (1894-1948) som ung student i Akademisk Skyttekorps' uniform. I Bogen om Christmas Møller fortælles det om ham, at han ofte beholdt uniformen på, når han havde været til skytteøvelse blot for at spare tid (Det kgl. Bibliotek).

konservative, og de unge fynske konservative så snart hen til Christmas Møller som Kiddes eneste rette arvtager. Christmas Møller blev valgbar til Folketinget den 3. april 1919, men allerede inden da havde Bogense- og Otterupkredsene vedtaget at opstille en fælles folketingskandidat, der var knap så grøn. I marts måned stod det klart for bestyrelsen i Odense 1. kreds, at en gentagelse af alliancen med Bogense og Otterup fra 1918 ikke kom på tale, og den 24. juni var man i Odense 1. kreds nået så vidt, at man enstemmigt kunne opfordre Christmas Møller til at lade sig opstille i kredsen.¹¹

Med stemmetallene fra 1918 in mente var det et forholdsvis tvivlsomt tilbud, men på den anden side følte han givetvis en stærk forpligtelse til netop at kandidere i Kiddes gamle kreds.

Christmas Møller havde som KU-formand holdt en lang række møder landet over i den foregående tid, men i vælgerforenings-sammenhæng var det først den 16. september 1919, han blev stillet ansigt til ansigt med medlemmerne. Det skete ved et møde på Industripalæet i Odense, hvor omkring 300 vælgere var mødt op for at høre den konservative folketingsmand Korsgaard og Christmas Møller tale. Straks ved sin tales begyndelse fremhævede Christmas Møller, at han ville koncentrere sig om at »fortsætte det arbejde, som hans nære ven Kidde havde taget op her i kredsen efter sin opstilling som kandidat i 1915, og som gik ud på at ændre den konservative politik derhen, at konservatismen skulle være den førende politik i kampen mod radikal-socialismen«. Der var ikke behov for at tage en ny diskussion om grundloven, som regeringspartierne ville det, men derimod skulle de konservative gå i offensiven i spørgsmålet om en retfærdig valglov. Christmas Møller angreb tillige de gældende regler om arbejdsløshedsunderstøttelse. Havde en sæsonarbejder haft en meget stor indkomst f.eks. i årets 10 første måneder, burde der ikke udbetales understøttelse i de sidste to: »Det bør forlanges, at arbejderne har så megen omtanke, at han lægger sit budget for hele året ganske som det frie erhvervs mænd«. Arbejdsløse burde heller ikke kunne kræve at få anvist arbejde i deres gamle fag: »Hvis en af det frie erhvervs mænd ikke kan klare sig, tager han fat på andet arbejde for at forsørge kone og børn, og arbejderne bør stilles på samme

fod«. Det sønderjyske spørgsmål blev også berørt, og han tog her ministeriets politik i spørgsmålet om 2. zone »under kraftig behandling«. Endelig forsvarede han J.C. Christensens stilling og angreb Zahle og Munch i forbindelse med offentliggørelsen af oplysningerne om Lützens samtaler i Berlin lige efter århundredskiftet. Alt i alt søgte den nye kandidat så at sige at komme kompasset rundt, og der er ikke tvivl om, at hans tale faldt i publikums smag. Da vælgerforeningens formand, købmand Ulsted, opfordrede forsamlingen til at tilslutte sig kandidaturen, skete dette varmt. I *Fyens Stiftstidendes* referat hedder det, at »alle i salen var på dette tidspunkt klare over, at kredsen i Kiddes nærmeste ven har fået en evnerig, veltalende og energisk kandidat, som den kan være i høj grad tjent med«. ¹²

Den første styrkeprøve

Opstillingen i Odense havde gjort Christmas Møllers mødeprogram endnu tættere, end det var i forvejen. Af en bevaret mødeprotokol i hans arkiv ¹³ fremgår det, at han holdt overordentlig mange møder landet over i KU-sammenhæng, og nu kom hertil en række møder i den fynske valgkreds. Protestmøderne mod ministeriets sønderjyske politik deltog Christmas Møller også gerne i, og han fik på Fyn rig lejlighed til at tale i andre valgkredse end sin egen.

Det havde ganske vist ikke stor betydning for valgchancerne, så længe valgloven af 1915 gjaldt, for her kunne vælgerne kun stemme på de kandidater, der var opstillet i deres egen opstillingskreds. Valglovsforliget i forbindelse med påskekrise ændrede imidlertid dette forhold totalt med indførelsen af amts-

kredse, hvor vælgerne fik mulighed for at stemme personligt også på andre opstillingskredses kandidater. Set fra kandida-

Kaptajn Eigil Jørgensen (1865-1937) var folketingsmedlem 1918-20. Sideløbende med sin post i hæren var Eigil Jørgensen bestyrer af et præliminærkursus i Odense. En lang årrække var han tillige formand for Odense Grundejerforening. Politisk talent stod ikke øverst på listen over hans gode egenskaber. Den kendte radikale agitator C. Slengerik havde let spil på vælgermødet i Fyns Forsamlingshus i september 1920, når han tog fat på de konservative: »De konservative er ikke dumme; deres forstand er god nok, men de har for lidt af den, og det lidt, de har, bruger de skidt! De har hørt kaptajn Eigil Jørgensen her i aften og kan selv dømme, om jeg har ret«. Eigil Jørgensen var ikke mand for at få forsamlingen over på sin side efter sådan en omgang (Elfelt fot., Odense Centralbibliotek, Lokalhistorisk Afdeling).

ternes synspunkt var det nu muligt at »fiske« stemmer i andre kandidaters opstillingskredse, hvad der nok kunne give anledning til skærmydsler mellem kandidaterne i samme amt.

Valgloven betød også en anden ændring, idet der indførtes en regel om partiliste, som gjorde det til en pligt for partiets amtsorganisation at nummerere de opstillede kandidater i den orden, man ønskede dem valgt. Der var hermed givet amtsorganisationerne en betydelig magt i hænde, og situationen forud for aprilvalget var da i Odense amt den, at amtsorganisationen havde sat folketingsmedlem, kaptajn Eigil Jørgensen øverst på partilisten og kandidaten i Bogense- og Otterupkredsene, gårdejer F.W. Larsen-Badse, Rå pr. Maribo, som nr. 2. Christmas Møller var som nr. 3 så godt som uden chance for valg, idet han for at sprænge partilisten mindst skulle have et antal personlige stemmer svarende til det såkaldte fordelingstal, som man fandt frem til ved at dividere antallet af konservative stemmer i amtet med én mere end antallet af de kandidater, partiet havde fået valgt. Fik partiet kun én mand valgt som i 1918, var det helt udelukket, men chancerne var heller ikke gunstige, selv om mandat nr. 2 blev reddet. Amtsbestyrelsen havde givetvis placeret kandidaterne som angivet ud fra en antagelse om, at man på denne måde lettest fik både by og land repræsenteret.

Inden påskekrise havde den konservative vælgerforening i Odense som andre steder i landet afholdt afstemningsfester på dagene for afstemningerne i 1. og 2. zone, den 10. februar og den 14. marts. Ved vælgerforeningens fest den 10. februar havde Industripalæet været stuvende fyldt, og efter en højstemt national tale af *Fyens Stiftstidendes* udgi-

ver, redaktør Morten Dreyer, gennemgik Christmas Møller træk af den sønderjyske kamp under fremmedherredømmet, og på et stort kort viste han danskhedens udbredelse i 1. zone samt endelig en række lysbilleder, »alle forklaret af tæleren og påset med den største interesse«. Efter den »smukke og begejstrede tale« læste Christmas Møller telegrammer med valgresultater op, efterhånden som de indløb. For Christmas Møller var mødet en god lejlighed til at blive kendt – og kendt for sin viden i det sønderjyske spørgsmål – i en bredere kreds af de odenseanske vælgere, og det samme gjaldt vælgerforeningens sammenkomst den 14. marts, hvor både Eigil Jørgensen og Christmas Møller talte. Denne gang var stemningen af naturlige grunde mere trykket, men Christmas Møller blev samtidig interviewet til avisen om sine oplevelser i Flensborg i dagene op til afstemningen.¹⁴

Hans skuffelse over nederlaget for danskheden i 2. zone var betydelig; det kom f.eks. frem på det årlige konservative stævne i Bogensekredsen den 29. marts, samme dag kongen afskedigede ministeriet Zahle. Christmas Møller stemplede her afstemningen i 2. zone som »et stort bedrag, en stor tysk løgn«. Det drejede sig om ikke at prisgive de danske i 2. zone og om, »hvordit livsviljen i det danske folk skulle leve eller dø. Nu gælder det om at være eller ikke være«. På mødet rygtedes det, at landet var blevet »befriet« for ministeriet Zahle, hvilket nærmest vakte jubel. Et valg var i vente.

I dagene fra den 14. til den 25. april deltog Christmas Møller i en lille halv snes vælgermøder i sin valgkreds, hvoraf i det mindste fem havde deltagelse af kandidater fra andre partier. Kampen i

Odense – og særligt i Odense 1. kreds, der var redaktør Marotts gamle valgkreds – måtte naturligvis i meget høj grad dreje sig om Marott og dennes brud med Socialdemokratiet, men en gennemlæsning af referaterne fra vælgermøderne i den venligtsindede konservative såvel som i modstandernes presse viser, at Christmas Møller på ingen måde faldt igennem på møderne. I referatet af et stort møde i Fyns Forsamlingshus den 19. april med over 2.500 deltagere, hed det i *Fyens Stiftstidende*, at de forløbne møder havde vist, at Det konservative Folkeparti i »Christmas Møller har fået en ganske udmærket kandidat – en mand, der er inde i sagerne, og som ikke blot holder et godt foredrag, men også kan give modstanderne svar på tiltale«. ¹⁵

Man benyttede heller ikke hans unge alder imod ham, og fik nogen af de konservative kandidater for alvor minuspoint i modstanderpresse, var det Eigil Jørgensen. Christmas Møller gjorde sig i det hele taget til en klar talsmand for de konservative ideer. Påskekrisen og kongens handlinger i forbindelse med den, det sønderjyske spørgsmål og generalstrejketruslen stod også i Odense i centrum i valgkampen.

Resultatet af valget den 26. april 1920 fremgår af tabel 2. Det falder straks i øjnene, at Christmas Møller havde fået et større antal personlige stemmer end Larsen-Badse, men på grund af reglerne om partiliste var det Larsen-Badse, der blev valgt. Christmas Møller havde langt fra et antal personlige stemmer svarende til fordelingsstallet (4.859). Så længe partilisten opretholdtes med den gældende nummerering, skulle Christmas Møller have over 2.000 stemmer uden for sin egen kreds for at blive valgt, et næsten uopnåeligt højt tal. Det kan endelig be-

mærkes, at Christmas Møller så langt var den kandidat, der havde fået flest stemmer uden for sin egen kreds, et ganske flot resultat, når det var første gang, han opstillede, og når han tilmed konkurrerede med et folketingsmedlem, der hørte hjemme i Odense.

Christmas Møller havde i marts 1920 lært sin senere hustru, Gertrud Christmas Møller, nærmere at kende. Og midt under sit første vælgermøde i Odense 1. kreds – i Pårup Forsamlingshus den 14. april – skrev han et af de talrige bevarede breve til hende. Stemningen var dystert: »Hvordan det går herovre ved jeg ikke – men så vidt jeg kan skønne ad Helvede til«. Christmas Møller måtte holde en vis politisk afstand til Marott, da alt andet kunne skade dem begge. »Dog det hele er spildt – Marott bliver ikke valgt og jeg heller ikke«. Nogle dage forinden, efter valglovsforliget var en kendsgerning, mente Christmas Møller også, at der ville blive tale om »et umådeligt nederlag for mig – eller skarpere for mig personligt. Stemmerne i mine landsogne tager kandidaterne i landkredsene – stemmerne af borgerskabet tager en idiot, som hedder Eigil Jørgensen – resten tager Marott«. ¹⁶

Sammenligner man de konservative stemmetal i de enkelte valgkredse med tallene fra 1918, vil man se, at Christmas Møllers bekymringer i alt væsentligt var overflødige. Stemmetallet var i 1. kreds øget med 11%, et pænt resultat i forhold til de fleste andre kredse i amtet, og i Odense 1. kreds havde Emil Marott endda opnået hele 16,4% af stemmerne.

Partilisten opretholdes

Det samlede konservative stemmetal i Bogense- og Otterupkredsene var kun en anelse større end stemmetallet i

Tabel 2: De personlige stemmetal for de konservative kandidater ved folketingsvalget den 26. april 1920 i Odense amtskreds.

Kandidat og partilistennummer	Opstillingskreds							I alt
	Odense 1	Odense 2	Kerteminde	Assens	Middelfart	Bogense	Otterup	
Eigil Jørgensen (1)	139	4.913	49	34	25	49	75	5.284
F.W. Larsen-Badsø (2)	9	20	5	17	3	1.111	1.463	2.628
Christmas Møller (3)	2.617	377	7	5	6	63	61	3.136
Marius Madsen (4)	10	15	1.430	19	4	2	13	1.493
Gustav Vejle (5)	1	1	2	1.272	753	3	2	2.034
I alt	2.776	5.326	1.493	1.347	791	1.228	1.614	14.575

Kilde: *Statistiske Meddelelser* 4.60.3, s. 104.

Odense 1. kreds, og ved aprilvalget var gårdejer Larsen-Badsø valg som nævnt også kun gennemført i kraft af amtsorganisationens nummerering af kandidaterne.

For dem, der ønskede Christmas Møller valgt, måtte bestræbelserne derfor gå ud på enten at skaffe ham en placering højere oppe på partilisten eller at få ham opstillet i mindst én kreds mere end Odense 1. kreds. I maj måned kom det på tale at opstille Christmas Møller i Kertemindes kreds, men sagen synes ikke at have udviklet sig efter Christmas Møllers hoved. I hvert fald oplyste han i et brev den 3. juni, at han nu havde »slået kontra hos Kerteminde«, og det generelle indtryk, der bliver tilbage, når man gennemlæser brevene fra denne tid, er, at Christmas Møller havde svært ved at komme til rette med en situation, der betød, at han igen kunne blive dumpekandidat. I brevet fra den 3. juni oplyser han således, at »jeg har i aften brændt mine skibe og skrevet til Odense I, at jeg helst så, at de tog en anden kandidat (jeg har fået opfordring til at stille mig igen), jeg mente, at de burde tage Eigil Jørgensen«. ¹⁷

Rigsdagen vedtog i slutningen af juni visse ændringer i valgloven fra april må-

ned. Blandt de vigtigste ændringer var den, at det nu blev frivilligt, om partierne ville operere med partiliste eller ej, og med resultatet fra aprilvalget i erindring indebar dette en oplagt valgchance for Christmas Møller, hvis den konservative amtsbestyrelse ville undlade at gøre brug af muligheden for nummerering af kandidaterne. En første drøftelse af spørgsmålet fandt sted mellem Christmas Møller og de to kredsformænd i Odense, købmand A. Chr. Ulsted og faktor C. G. Fich den 22. juni. Den unge kandidat blev mod sædvane modtaget på banegården i bil og derefter beværtet på det bedste hos Ulsted. Selv om de to Odenseformænd synes at have været indstillet på at gå imod partilisteopstilling, tog Christmas Møller overraskende det modsatte standpunkt. I hvert fald skrev han i et brev til Gertrud, at »så snød jeg dem bravt – idet de lovede mig ikke at gå imod en partiliste i amtet, hvilket de godt kunne – og med partilisten kan jeg ikke vælges hverken denne eller næste gang«. ¹⁸

Få dage senere vedtog amtsbestyrelsen med 11 stemmer mod 7 at bibeholde partilisten og at fortsætte med samme nummerering som ved valget i april. Tallene viser, skrev Christmas Møller, »at

jeg godt kunne have gennemtruffet mit valg – jeg gik selv stærkt [ind] for partilisten – og er forhåbentlig nu færdig«. ¹⁹ Christmas Møller kan have været oprigtigt træt af det hele, eller han kan have satset på, at nummereringen ændredes i hans favør? Flere formodninger kunne fremføres, men nogen sikkerhed om motiverne til Christmas Møllers adfærd i opstillingsspørgsmålet i maj-juni 1920 er det næppe muligt at nå.

Opstillingsdrøftelserne foregik naturligvis ikke for åbent tæppe. Men som KU-formand fortsatte Christmas Møller kort efter aprilvalget sin mødevirksomhed landet over, og han holdt også flere møder i Odenses opland. Ved disse lejligheder fik han god omtale i *Fyens Stiftstidende*, hvilket næppe var uden sammenhæng med, at avisens redaktionssekretær, Aage Borch, var en af den unge folketingskandidats nærmeste politiske venner, ligesom han havde stået Aage Kidde nær. I referatet af et ungt konservativt møde i Birkum Forsamlingshus i maj måned hed det eksempelvis, at nogen bedre ung politiker »til at ildne ungdommen – og for den sags skyld også vælgere – for den konservative sag ejer vort parti jo ganske sikkert ikke«. ²⁰

Valget den 6. juli var et såkaldt bekræftelsesvalg i anledning af de grundlovsændringer, Rigsdagen havde vedtaget i juni i forbindelse med genforeningen, og da der endvidere skulle afholdes folketingsvalg, når sønderjyderne kunne stemme med, blev 1920 et valgår som ingen sinde. Tre folketingsvalg, tre landstingsvalg og en grundlovsafstemning blev det til, og det kneb derfor ved juli-valget at holde stemmeprocenten fra de ophidsede dage i april. Interessen for valgkampen var heller ikke den samme som lige efter påskekrisen, men der kom

dog immervæk godt 1.200 mennesker til det store valgmøde i Fyns Forsamlingshus den 2. juli. Christmas Møllers modstander var her først og fremmest den socialdemokratiske folketingsmand H.P. Johansen og redaktør Marott, og Christmas Møller kom ved denne lejlighed ud i et formeligt stormvejr, da han i sin tale kom ind på Samfundshjælpens virksomhed og bemærkede, at han var medlem af denne organisation. Der brød da et vældigt spektakel løs, og Christmas Møller måtte gøre en pause i nogle minutter, mens dirigenten forgæves anstrengte sig for at skaffe ro. Christmas Møller gik imidlertid i offensiven over for den ledende »spektakelmager«, syndikalist Carl Westergaard, og opfordrede forgæves denne til at træde frem på tribunen for at udtale sig. Ved at anstrenge sin røst til det yderste lykkedes det Christmas Møller »at overdøve de fortsatte tilråb og fuldføre sin tale under jævnlig tilslutning« – eller som det hed i *Fyns Social-Demokrat* »under bifald fra patricierne«.

Christmas Møller fremhævede, at Samfundshjælpen var vendt mod ulovlige strejker og lockouter, mens han ville tage bestemt afstand fra, at Samfundshjælpen skulle sættes ind under lovlige strejker. Som konklusion på mødet fastslog *Fyens Stiftstidendes* referent, at Christmas Møller havde klaret den vanskelige situation »med en dygtighed, som få ville kunne gøre det«, og at det først og fremmest havde været ham, der »samlede opmærksomheden om sig ved sin overlegent gode og klare indsats . . . Den opmærksomhed og tilslutning, hvormed han fulgtes hele aftenen, fastslog da også i rigt mål hans store og stadig voksende popularitet og meningsfællernes glæde over at have en så ypperlig talsmand for den fælles konservative sag«.

Det er stærkt påfaldende, at avisens referat af Eigil Jørgensens optræden på det store vælgermøde i 2. kreds aftenen forinden langtfra indeholdt de samme roser.²¹

Stiftstidende stillede sig også klart bag Christmas Møller, da han i en leder i *Fyns Tidende* blev angrebet for sine udtalelser på et rent konservativt vælgermøde i Klostersalen, hvor han var kommet ind på spørgsmålet, om man skulle stemme på Venstre eller Det konservative Folkeparti: »At sige, at man styrker ministeriet Neergaards politik ved at stemme på Venstre, er den tåbeligste betragtning af alle. Derved muliggør man et samarbejde mellem Venstre og radikale. Ønsker man derimod ministeriets nuværende politik fortsat, må man stemme på Folkepartiet og gøre dette stærkt«. ²² Synderlig megen logik var der ikke i denne udtalelse, som af *Fyns Tidende* blev betragtet som et forsøg på at fiske stemmer fra Venstre. *Stiftstidendes* forsvar, at der kun var tale om en opfordring til konservative vælgere, forekom noget søgt, men hele episoden var vel også kun et vidnesbyrd om, hvilken funktion redaktørerne i det gamle firbladssystem mente, de skulle opfylde. Man skulle vogte sit territorium.

Fordelingen af de personlige stemmer mellem de konservative kandidater i Odense amtskreds ved valget den 6. juli fremgår af tabel 3. De konservative havde ligesom ved valget i april fået to mandater, og Eigil Jørgensen og Larsen-Badse var genvalgt som nr. 1 og 2 på partilisten. Christmas Møllers samlede stemmetal var gået ned med 57 til 3.079 stemmer, men nedgangen var klart den mindste for de konservative kandidater i amtet, og det var samtidig iøjnefaldende, at han denne gang samlede hele 806 stemmer uden for sin kreds, hvor de to folketingsmedlemmer kun kunne samle henholdsvis 368 og 82. I Eigil Jørgensens kreds – Odense 2. – havde Christmas Møller fået hele 644 stemmer, givetvis et vidnesbyrd om, at han havde stået sig ved vælgermøderne i Odense og her nød særlig godt af den lokale pressebevågenhed.

Opstillet i Kerteminde

I slutningen af juni måned havde Christmas Møller fået et brev fra den 21-årige redaktør af *Kerteminde Avis* Erik Finne-mann Bruun, der med Christmas Møllers omskrivning havde spurgt, »om han ikke måtte rejse en agitation for mig«. ²³ No-

Tabel 3: De personlige stemmetal for de konservative kandidater ved folketingsvalget den 6. juli 1920 i Odense amtskreds.

Kandidat og partilistennummer	Opstillingskreds							
	Odense 1	Odense 2	Kerteminde	Assens	Middelfart	Bogense	Otterup	I alt
Eigil Jørgensen (1)	189	4.132	44	25	18	26	66	4.500
F.W. Larsen-Badse (2)	14	30	5	24	9	1.015	1.435	2.532
Christmas Møller (3)	2.273	644	31	9	3	77	42	3.079
Marius Madsen (4)	5	20	1.318	9	3	1	4	1.360
Gustav Vejle (5)	1	2	1	1.167	626	–	–	1.797
I alt	2.482	4.828	1.399	1.234	659	1.119	1.547	13.268

Kilde: *Statistiske Meddelelser* 4.61.1, s. 112.

get klart resultat kunne dette initiativ ikke føre til i første omgang – Christmas Møller skrev dog nogle artikler i *Kerteminde Avis* kort før julivalget²⁴ – men tanken om at søge at få Christmas Møller valgt på Fyn døde ikke ud, tværtimod. Efter grundlovsafstemningen skulle der på ny holdes folketingsvalg i september, og dette valg måtte formodes at blive indledningen til en længere arbejdsperiode for Rigsdagen. Skulle Christmas Møller vælges på Fyn, skulle det altså være nu.

Finnemann Bruuns bekendtskab med Christmas Møller gik helt tilbage til 1914, hvor Aage Kidde og Christmas Møller havde været på ferieophold i Finnemann Bruuns hjem på Bogenseegnen, og det var Finnemann Bruun, der som redaktør i *Kerteminde* fik overladt opgaven at forsøge at få Christmas Møller opstillet i denne kreds.²⁵ En opstilling her ville utvivlsomt styrke Christmas Møllers valgchancer betydeligt, uanset om partilisteopstillingen bibeholdtes eller ikke. Tanken om, at Christmas Møller skulle opstilles her, »var vi flere om«, oplyser Finnemann Bruun i artiklen herom fra 1954, og det er nærliggende at antage, at i hvert fald redaktionssekretær Borch og måske også de odenseanske kredsforeningsformænd, Fich og Ulsted, havde en finger med i spillet – måske var også andre impliceret.

Under alle omstændigheder var den første vanskelighed naturligvis, at der allerede var en kandidat i kredsen, den på egnen meget kendte proprietær Marius Madsen, Hundslev Skovgård. Marius Madsen havde kandideret ved april- og julivalgene og var bl.a. formand for Hindsholm Landboforening. For partiet betød det meget at have en kandidat, der nød stor lokal anseelse, men Marius

Redaktør Erik Finnemann Bruun (f. 1898) var student fra Odense 1917 og 1919-22 redaktør af Kerteminde Avis – hyppigt også avisens eneste skrivende medarbejder. Senere redaktør ved andre konservative blade, ved den konservative generalkorrespondance m.m. Folketingsmedlem 1943-45 og senest Folketingets første informationschef. Havde som ung en motorcykel og foreslog Christmas Møller, at denne kunne sidde bagpå ud til møderne i valgkampen 1920 – men Christmas Møller sagde nej, for det var »ikke værdigt nok at komme bag på en motorcykel, når man er noget så højformet som folketingskandidat; ja, der er mange hensyn at tage«, skrev Christmas Møller (H. & H. Jacobsen fot., privateje).

Madsens placering i amtssammenhæng var en sådan, at han ikke havde nogen chance for at blive valgt. Han ønskede det heller ikke.

Proprietær Marius Madsen (1871-1951), der veg pladsen som de konservatives kandidat i Kertemindekredsen til fordel for Christmas Møller og i øvrigt anbefalede denne under valgkampen (H. Lønborg fot., Kerteminde byhistoriske Arkiv).

Finnemann Bruun opsøgte nu først Marius Madsen og forelagde ham forslaget om at skifte kandidat. Man forstår de betænkeligheder, den unge redaktør havde ved at bringe dette forslag frem for en af de mest fremtrædende konservative i avisens område, men udfaldet var positivt: ». . . han forstod øjeblikkeligt den tankegang, der lå til grund for forslaget, og da han selv satte megen pris på Christmas Møllers, erklærede han sig med det samme indforstået med Christmas Møllers opstilling her i kredsen, og han udtalte straks tillige ønsket om at være blandt Christmas Møllers stillere og våbendragere«.

Marius Madsens tilsagn om at trække sin kandidatur tilbage blev det, der fik

sagen til at glide. Da Finnemann Bruun kort efter opsøgte kredsformanden, plovfabrikant A. Jakobsen, Fraugde, var modtagelsen i første omgang knapt så hjertelig: »Enhver, der har kendt »Fraugdesmeden«, husker, at han havde sine meninger og ikke let lod sig rokke fra dem«. Besøget i Fraugde endte således med den korte og klare besked, at »Det er ikke drengene, der skal bestemme her«! Jakobsens modstand mod opstillingen af Christmas Møller skyldtes utvivlsomt også, skriver Finnemann Bruun, at tanken stred mod det én gang vedtagne. Trumfen i spillet måtte nu på bordet, og Finnemann Bruun allierede sig her med næstformanden for Kertemindekredsens konservative, mejeriejer H. Larsen, Borreby, der støttede forslaget og fik Fraugdesmeden med på ideen – det hjalp stærkt, at denne fik at vide, at Marius Madsen ikke længere ville kandidere! ». . . stillet over for Marius Madsens og andre gode og »voksne« borgeres anbefaling af det foreslåede samarbejde mellem de to kredse, kapitulerede »smeden««. Endelig har det givetvis også været medvirkende til hans og andres accept, at kredsen nu fik stærkt forbedrede muligheder for at blive repræsenteret på tinge.

Tilbage stod den formelle behandling af sagen. Christmas Møller var nu selv med på tanken og blev indbudt som taler ved det konservative sommerstævne i Kerteminde den 15. august, og forud for stævnet holdt kredsforeningens bestyrelse og en række tillidsmænd m. fl. møde på Tornøes Hotel. På forretningsudvalgets vegne anbefalede plovfabrikant Jakobsen, at man opstillede Christmas Møller. »Der førtes derpå en kort forhandling om denne kandidatur, der hilstes med tilfredshed både af land- og by-

repræsentanter«. Christmas Møller kom derefter til stede og besvarede forskellige forespørgsler, »hvorpå forsamlingen enstemmigt opfordrede Christmas Møller til at stille sig som Folkepartiets kandidat også i denne kreds«, hedder det i referatet i *Kerteminde Avis*. Samme aften skrev Christmas Møller, at han nok fik en enstemmig opfordring, »men det turde være en stor løgn at påstå, at den var begejstret – tværtimod . . .«. ²⁶

Der var imidlertid også røre i andre opstillingskredse i amtet – en uundgåelig følge af valglovens bestemmelser om, at kandidater kunne samle stemmer fra flere kredse. Den 6. august havde repræsentanter for de konservative i Bogense- og Otterupkredsene holdt møde i Bogense med købmand Ulsted og faktor Fich fra Odense. Mødet blev ledet af formanden for amtsorganisationen, redaktør Morten Dreyer, og handlede dels om opstilling af folketingskandidater, dels om stemmeafgivningen ved det forestående landstingsvalg. Efter nogen forhandling vedtog man at arbejde for, at der ikke skulle anvendes partilisteopstilling ved det følgende folketingsvalg – en afgørelse, der var klart i Christmas Møllers favør og næppe uden sammenhæng med, at folketingsmand Larsen-Badse syntes på vej væk fra amtet til en mere sikker opstilling på sin hjemegn. Repræsentanterne for de to landkredse søgte samtidig at holde deres muligheder for at opstille en kandidat med reelle valgchancer åbne ved at foreslå en handel med Odensefolkene: Man ville gerne støtte redaktør Dreyers kandidatur ved landstingsvalget, *hvis* Odensekredsene til gengæld ved folketingsvalget ville samle stemmerne på én kandidat. Købmand Ulsted lovede at optage forhandling herom. ²⁷

Christmas Møller var hurtigt kommet undervejs med denne manøvre – ved et tilfældigt møde på Lillebæltsfærgen med en Venstremand, driftsbestyrer J.P. Stensballe fra Odense – og følte straks jorden brænde under sig. Det indgik derfor i hans overvejelser at prøve at få en opfordring til at lade sig opstille i Thy, hvor han havde holdt en lang række møder som KU-formand. Opfordringen kunne så eventuelt bruges som klemme mod vælgerforeningen i Odense, men det lader sig ikke i dag afgøre, om Christmas Møller faktisk satte dette høje spil i gang. Det hører derimod med i billedet, at hans indstilling til det stærkt missionske islæt blandt de konservative thyboer var udpræget negativ! ²⁸

Plovfabrikant A. Jakobsen (1852-1923), Fraugde (Fraugde lokalhistoriske Arkiv).

J.C.A. Carlsen-Skiødt (1866-1950) repræsenterede Odense amts konservative i Folketinget 1920-39. Før 1920 havde han været sognerådsformand i Vor Frue landsogn ved Odense. Som missionsmand meddelte Carlsen-Skiødt i 1920, at han ikke ville deltage i fælles vælgermøder om søndagen, »da forhandlingerne ofte blev således, at jeg ikke syntes, at jeg måtte benytte min søndag på den måde«. Hans opstilling var et resultat af bestræbelser for at få valgt kirkeligt interesserede, der stod i modsætning til ministeriet Zahles kirkepolitik – eller som nogle af hans anbefalere skrev: »Lad os beholde en kirke og ikke køre i omnibus« (Elfelt fot., Odense Centralbibliotek, Lokalhistorisk Afdeling).

Under alle omstændigheder gav Odensekredsene først tilbagemelding efter et bestyrelsesmøde den 9. september; man ville ikke trække nogen af de to kandidater tilbage. På dette tidspunkt var

valgchancerne for dem begge jo også gode.²⁹

Netop den 9. september dukkede en »sort hest« imidlertid op ude fra kulisserne, nemlig den indre-missionske handelsgartner J.C.A. Carlsen-Skiødt fra Ejby ved Odense. Landet over havde den såkaldte Arboe Rasmussen-sag fået indre-missionske og andre kirkelige kredse til at søge indflydelse på opstilling af kandidater til valgene, og i sommeren 1920 organiserede man sig i Odense amt ligefrem i en sammenslutning med navnet »Kirke og Rigsdag«. Sammenslutningen rettede sig specielt imod Venstre og Det konservative Folkeparti, hvor man forventede særlig lydhørhed. Carlsen-Skiødt var derfor inviteret med til Odensekredsens bestyrelsesmøde den 9. september, og han udtalte her, at han ikke havde noget at udsætte på Eigil Jørgensen eller Christmas Møller, »men at man ville støtte deres valg«.³⁰

Carlsen-Skiødt har beskrevet det videre hændelsesforløb i andet bind af sit erindringsværk fra 1948 og oplyser her, at han den 11. september blev indbudt til at komme ind på Industripalæet, hvor de konservative kredsbestyrelser var samlet til møde med amtsbestyrelsen. »Jeg tænker, jeg sad og »nød« en kop kaffe – man kan jo ikke tage en plads op på en restauration uden at nyde noget . . .«, skriver Carlsen-Skiødt, men da ventetiden var til ende, blev han kaldt ind og tilbudt opstilling i Bogense- og Otterupkredsene med udsigt til et par dage senere også at blive opstillet i Middelfart- og Assenskredsene. Da dette tilbud indebar en vis chance for valg, sagde Carlsen-Skiødt straks ja til opfordringen.³¹

Opstillingskredsene havde nu alle valgt kandidater, og udfaldet af mødet den 11. september må utvivlsomt først og

fremmest fortolkes som de fire nord- og vestfynske kredses forsøg på at blive repræsenteret i Folketinget. De og alle andre mødedeltagere havde sikkert lavet mange regnestykker – et af de mest elementære var sammenlægning af de konservative stemmetal i de forskellige kredsgrupper ud fra julivalgets resultat:

Odense 1. kreds + Kerteminde	3.881
Odense 2. kreds	4.828
De fire resterende kredse	4.559

Da Christmas Møller imidlertid havde vist sig at være i stand til at tage betydelig flere stemmer fra Eigil Jørgensens kreds end omvendt, og da hele fem kredse nu havde fået ny kandidat, var valgudsigterne meget vanskelige at bedømme. Endnu mere åbent blev det, da amtsbestyrelsen besluttede at undlade nummerering ved det forestående valg.³²

Carlsen-Skiødt tilskriver i sine erindringer faktor Fich en stor del af æren for, at han blev opstillet ved valget i september 1920, og da Fich jo var Odense-mand og derfor snarere skulle repræsentere Odensekredsens snævre interesser, virker dette dunkelt. En mulig forklaring findes i et brev fra Christmas Møller til Gertrud den 12. september: »Jeg forstår heller ikke Ulsted og Fich – for Fichs vedkommende er det vel nok had til Eigil Jørgensen, selv om han ikke har overskuet, at Carlsen blev opstillet i fire kredse . . . Men for dem begge gælder brave Leute, aber schlechte Musikanten«. Fichs motivering kan selvfølgelig have været, at opstillingen af Carlsen-Skiødt ville trække nye (missionske) stemmer til partiet, men under alle omstændigheder følte både Christmas Møller og Eigil Jørgensen sig svigtet. Christmas Møller fik næring til sin latente pessimisme, fremgår det af talrige breve fra valgkampens hedeste fase,³³ han mente, at enhver

chance var taget fra ham, og om Eigil Jørgensen kunne han den 15. september kolportere den historie, at Eigil Jørgensen »havde været inde på *Stiftstidende* i går – og beklaget sig over mit udseende – hvis jeg nu døde, var der jo ingen suppleant for ham selv og Carlsen – og det var jo forfærdeligt – »om det ikke var rigtige, at Vejle stillede sig igen i Assens?« (Han håbede jo på den måde at splitte stemmerne)«. ³⁴

Det må endelig nævnes, at opstillingen af Carlsen-Skiødt var særlig uheldig for Christmas Møller, da Carlsen-Skiødt netop hørte hjemme i Christmas Møllers valgkreds, Odense 1., og Christmas Møller frygtede da også, at han skulle komme til at afgive langt flere stemmer til Carlsen-Skiødt, end Eigil Jørgensen måtte. »Dermed er den potte ude, og det er måske godt det samme«. ³⁵

For Christmas Møller blev valgkampen

Det »officielle« billede af Christmas Møller, som han så ud i sine bedste år (A. Schou fot., Det kgl. Bibliotek).

langt mere krævende end de to forrige. Kerteminekredsen skulle opdyrkes, og som landkreds krævede det mange møder. Den 4. september indledtes en konservativ møderække i kredsen, og fra den 10. september kom de flerkantede vælgermøder i gang. Frem til valgdagen den 21. september nåede Christmas Møller at tale ved ca. en snes møder på Fyn; nogen stor variation i temaerne tyder avisreferaterne ikke på, der har været hverken hos Christmas Møller eller hans modkandidater. Det kan ikke undre, at han under et af møderne skrev, at han snart ikke havde »lyst til at blive ved længere – det er så ubeskriveligt kedeligt at sige omtrent det samme hver aften – og høre på det samme«. ³⁶

Modkandidaterne i Kerteminekredsen var for Venstre gårdejer Johs. Kyed, for de radikale gårdejer H.C. Henningsen og for socialdemokraterne den lokale redaktør S.A. Petersen. Christmas Møller gav i et brev skrevet midt under vælgermødet i Munkebo Forsamlingshus den 18. september en lystelig skildring af vælgermødelivet: »Redaktør Petersen har lige talt og kommet med sine sædvanlige uhyrligheder – nu taler Henningsen, som hver aften i sit indledningsforedrag siger »her i Danmark« mindst 50 gange, Kyed sidder og er nervøs, om der skal komme ny spørgsmål, som han ikke aner det fjerneste om, men som folketingskandidaten alligevel må svare på – ak, du aner ikke med hvor ringe forstand verden regeres – betegnende er f.eks. følgende – jeg har spurgt både Kyed og Henningsen om, hvor meget majs vi bruger her i landet om året – tror du nogen af dem vidste det – og de er begge eksperter på det område – og spørgsmålet: majs er det vigtigste i kornloven . . . Ja, sådan er vælgermødedis-

kussion – og måske bliver vi alle tre valgt – er det ikke fuldstændigt latterligt?« ³⁷

Redaktør S.A. Petersen synes at have lugtet kristenblod, da Kerteminekredsen fik en ung student som folketingskandidat. Allerede ved det første vælgermøde i Fangel den 10. september var tonen mellem dem slået an. Redaktør Petersen søgte øjensynlig at skræmme Christmas Møller – uden held – og i et brev til Gertrud skrev Christmas Møller, at Petersen blot var »umådelig grinagtig og ganske uvidende« og ». . . så skulle du have hørt ham udtale navnet: Richelieu – det var pragtfuldt«. Værre blev det den følgende aften i Nr. Søby; *Fyns Social-Demokrat* giver en beskrivelse af det passerede, som utvivlsomt skyldes redaktøren selv: »Hr. Christmas Møller tilod sig dog at anslå en sådan tone og udviste en ligefrem drengagtig overlegenhed, særlig under diskussionen, at redaktør S.A. Petersen så sig foranlediget til, under hele forsamlingens udelte tilslutning, at give den unge mand en så grundig tilrettevisning, at han ikke oftere lod sig se på talerstolen«. ³⁸

Et sådant referat siger formentlig mindst lige så meget om ophavsmanden (sikkert redaktøren selv) som om det faktisk passerede, og redaktør Finne-mann Bruuns svar i *Kerteminde Avis* hørte også til lokaljournalistikkens sædvanlige og uundgåelige polemik: ». . . han [S.A.P.] vil sikkert også denne gang blive bragt ned på den jævne jord igen og få at føle, at ingen tager hans skolemesterende måde at optræde på alvorlig«. Christmas Møller ville sikkert på de følgende møder ikke undlade »at anbringe ham på den plads, som hans begrænsede politiske viden og hans ukritiske brug af løse påstande anviser ham«. ³⁹

Endelig fremstillede S.A. Petersen sig

ODENSE AVIS

Redigeret af F. Lassen

Nr. 210. Nr. 400 Kvarteret, Nr. 150 pr. Maaned
 bet. ovenfor. 10 Øre pr. Nummer. Mandag den 20. September 1920. Kontor og Trykkeri: Nødvælde 27
 T. tel. 3176 og 877. 23. Aargang.

Grand Hotel

Salon-Orkester Koncert.
 Koncert hv. Dag fra 7-11.
 Souper fra Kl. 8.
 Boule med Æg.
 Tourneés a la Russe
 la nuit-fermé

Gravmonumenter og Plader
 smukt og billigt
Lauritz Østlund, Skibhøvej 1.
 Telefon 2582.
 Forlang Katalog.

Brockmanns Hotel.

Orkester Koncert fra 7-11.
 Souper fra Kl. 6.
 Salspurr: Mousseline
 i Kylling med Agurkesalat
 2500-Grand

Meddelelse til Publikum!

Vi tillader os hermed at meddele, at Priserne for Lager- og Pilsner Øl af Skatteklasse 1 fra de stedlige Bryggerier er forøjet til:

32 Øre, Udenbys	33 Øre pr. Halvflaske.
-----------------	------------------------

Øl af Skatteklasse 2:

Export Dobbelt Øl	32 Øre
Lager- og Pilsner	30 "
Porter	36 "
Maltøl	42 "
Maltextraktøl	45 "

alt pr. Halvflaske.

Samtidig er Prisen for Halvflasker 32 Øre.

Flasker maa ikke udlaanes

Odense Kolonialhandlerforening.

Dem, vi vælger i Morgen.

Capt. phil.
Christmas Møller.

Kaptajn
Eigil Jørgensen.

I Morgen amter konservative Vælgere i Odensekredsene Krydset ved en af disse to Mænd.

Odense har Chancer

for at faa valgt to konservative Folketingsmænd, efter at vort Parti har forladt Nomineringen af Kandidaterne

Man er ikke bunden til Opstillingskredsens Kandidat. Vælg, re i i Kredens saaledes stemme paa Kapt. Eigil Jørgensen og i 2. paa Cand. phil. Christmas Møller, om man synes. Hovedsagen er, at man stemmer konservativt.

Konservative Vælgere i Odensekredsene, Mænd som Kvinder, sætter altsaa Kryds enten ved

Christmas Møller eller Eigil Jørgensen.

Hr. Borgbjerg
 har i Folge Referat i sit eget Blad paa Valgmander udtalt, at Generaltrojken var en god Handling. Vi handlede rigtig i Endelsen omkr. Hr. M. H. Geddes Farmaceuthandelsg.

Det glæder da ikke mindst for de konservative Vælgere, der har somme Aarsindst, om paa Valgdagen at gøre det konservative Parti saa stærkt, at det med Kraft kan have de sin Mening. Stem derfor konservativt i Morgen.

Opfordringer til de konservative vælgere i Odense Avis dagen før valget (Odense Centralbibliotek, Lokalhistorisk Afdeling).

i referatet af et vælgermøde i Frugde den 14. september som den forfulgte uskyldighed; han havde forsøgt at skaffe Christmas Møller ro under dennes tale, men var i stedet blevet ramt af et kraftigt skub af Christmas Møllers knyttede hånd – »et rent overfald« – hvorefter Christmas Møller »aldeles opløst af hidsighed plantede sin knyttede næve i referentbordet, så det kunne høres langt uden for forsamlingshusets mure. Samtidig råbte Christmas Møller ud over forsamlingen: Jeg vil ikke finde mig i, at De afbryder mig!«⁴⁰

I mangt og meget var valgkampen nu blot en forlængelse af striden forud for julivalget. Christmas Møller benyttede et møde i Langeskov den 7. september til at gentage sin advarsel til de konserva-

tive vælgere om ikke at stemme på Venstre for at støtte regeringens politiske kurs. Det ville være uheldigt, hvis Venstre fik mulighed for at danne flertal med de radikale uden om de konservative, hævdede han, og denne udtalelse medførte ny polemik med *Fyns Tidende* osv.⁴¹ En stor del af sine taler koncentrerede han om spørgsmålet frihed kontra tvangsstyre, om ulovlige strejker og samfundets ret til at gribe ind mod dem, og i Kertemindekredsen talte han naturligvis mere om kornlovsspørgsmålet end i Odense. Samfundshjælpen hørte stadig til valgkamptemaerne, og han offentliggjorde denne gang en artikel om organisationen i *Fyens Stiftstidende*.⁴² I det hele taget var Christmas Møller uhyre flittig til at skrive artikler i avisen – og ligeledes

i den mindre *Odense Avis*, der også var konservativ.⁴³ Han bistod tilmed *Stiftstidende* med politiske ledere og andet stof uden mærke i de sidste dage inden valget.⁴⁴ Til gengæld må det nok siges, at han af de tre konservative kandidater i amtskredsen også havde den bedste presse. *Odense Avis* behandlede vel de to Odensekandidater ligeligt, men i *Stiftstidendes* dækning synes tendensen til fordel for Christmas Møller, som kunne iagttages tidligere på året, at have holdt sig. Antallet af anbefalinger af Christmas Møller indsendt af forskellige vælgere lå over de andre kandidaters »heppekor«,⁴⁵ og i *Kertemind Avis* førte Finnemann Bruun en veritabel kampagne for Christmas Møllers valg.

I selve Odense var der i denne valgkamp kun ét stort flerkantet vælgermøde, i Fyns Forsamlingshus den 13. september. Christmas Møller var her handicappet af en halslidelse, der betød, at han kun med besvær fik afleveret sit første indlæg og ikke kunne deltage i den efterfølgende runde, så det blev i særlig grad Eigil Jørgensen, der kom i skudlinien. Nogen udpræget vælgermødetaler var kaptajnen næppe, for selv den konservative referent i *Stiftstidende* lagde ikke skjul på, at der var stor udvandring fra mødet, da Eigil Jørgensen fik ordet for anden gang.⁴⁶

Alle gode gange tre

Folketingsvalget den 21. september 1920 fik som resultat, at de konservative i Odense amt bevarede to mandater; lige til det sidste regnede Christmas Møller ikke med at blive valgt, ja selv da han havde fået de personlige stemmetal fra Kertemindkredsen pr. telegram, var han skeptisk. Da det endelige resultat forelå, viste det sig imidlertid, at Christmas Møller var blevet valgt på det første af de to konservative mandater, jfr. tabel 4. Carlsen-Skiødt blev valgt som nr. 2, mens Eigil Jørgensen røg ud af Folketinget.

Christmas Møllers resultat betød, at han ville være blevet valgt, uanset om amtsbestyrelsen havde droppet partilisteopstillingen eller ej. Selv om han sammenlagt havde de mindste kredse, var han blevet nr. 1 takket være store tilskud af stemmer fra de andres kredse. Han havde denne gang hentet 1.796 stemmer i de andre kandidaters kredse mod 806 ved julivalget, og i denne konkurrence kunne hverken Carlsen-Skiødt eller Eigil Jørgensen være med. De fik henholdsvis 689 og 543 stemmer udefra.

For Christmas Møllers valg var det af afgørende betydning, at han ved septembervalget fik endnu en opstillingskreds,

Tabel 4: De personlige stemmetal for de konservative kandidater ved folketingsvalget den 21. september 1920 i Odense amtskreds.

Kandidat	Opstillingskreds							I alt
	Odense 1	Odense 2	Kertemind	Assens	Middelfart	Bogense	Otterup	
J.C.A. Carlsen-Skiødt	197	338	154	1.229	684	1.057	1.327	4.986
Eigil Jørgensen	179	3.901	33	88	71	60	112	4.444
Christmas Møller	2.446	1.229	1.388	55	58	233	221	5.630
I alt	2.822	5.468	1.575	1.372	813	1.350	1.660	15.060

Kilde: *Statistiske Meddelelser* 4.62,1, s. 123.

nemlig Kertemindekredsen, men det var samtidig hans utrættelige indsats i valgkampen og i de mange år forud, der skaffede ham de sidste nødvendige stemmer. Det ligger nær at antage, at mange af de nye konservative vælgere, der havde stemmeret ved dette valg, hvor valgretsalderen var nedsat til 25 år, stemte på Christmas Møller. Han var gået stærkt frem i personligt stemmetal i Kiddes gamle kredse på Nordfyn, men særligt i Eigil Jørgensens kreds var tallene for alvor store. Christmas Møller havde desuden haft den bedste presse og gjort den bedste figur ved vælgermøderne. Han var nok også den bedst skolede af de tre kandidater gennem ni års uafbrudt politisk arbejde. Han var tillige den, der havde slidt mest for resultatet. Meget betegnende sagde man et halvt år senere om ham, at han ikke kunne se en vindueskarm i Rigsdagen, uden at han straks benyttede den til at skrive en snes breve ved.⁴⁷ Den indstilling havde han også lagt for dagen i valgkampen, og indsatsen var nu belønnet med et sæde i Folketinget.

Den nye valglov fra april 1920 havde set fra vælgernes synspunkt den fordel, at det blev muligt at stemme på enhver af et givet partis kandidater i amtskredsen, men betød samtidig åbenlyse muligheder for tuskhandel mellem vælgerforeningernes kredsbestyrelser, og selv om man

Tegning af talerne ved det store vælgermøde i Fyens Forsamlingshus den 13. september 1920, bragt i Fyens Stiftstidende dagen efter (Odense Centralbibliotek, Lokalhistorisk Afdeling).

i juni 1920 afskaffede den tvungne partilisteopstilling, var der – som vist ovenfor – muligheder nok endda.

Christmas Møllers indsats på Rigsdagen blev af en sådan karakter, at han uden frygt for valggeometriske numre beholdt sine fynske valgkredse, så længe han selv ville opstilles her.

Noter

Forkortelser anvendt i noterne:

FS = Fyens Stiftstidende

FSD = Fyens Social-Demokrat

FT = Fyens Tidende

KA = Kerteminde Avis

OKV = Odense konservative Vælgerforening

1. Se f.eks. Anders Monrad Møller og Jørgen Thomsen: *Vækst og vagtskifte. Odense 1914-1940 (Odense bys historie)*, 1987. s. 265-69.
2. Om valgloven, se Jørgen Elkliks bidrag til festskriftet foran.
3. I pakke 67, ofte to-tre breve pr. dag.

4. Vælgerforeningsbestyrelsens forhandlingsprotokol dækker årene 1907-25 og opbevares i Odense Centralbibliotek, Lokalhistorisk Afdeling.
5. KA 2.10.1954 og samtaler 30.1.1979 og 4.5.1988.
6. Først og fremmest i Wilhelm Christmas-Møller: *Christmas Møllers politiske læreår*, 1983. Jfr. også Erik Svensson: *Stormfuglen i dansk politik*, 1983.
7. *Bogen om Christmas Møller*, 1948, s. 68.
8. OKV, forhandlingsprotokol 5.9.1916.
9. Ssts., 28.8. og 11.9.1918.
10. Ssts., 8.1.1919.
11. Ssts., 5.3., 10.4., 13.6. og 24.6.1919.
12. FS 17.9.1919.
13. I pakke 2.
14. FS 11.2. og 15.3.1920. Jeg anser W. Christmas-Møllers opfattelse af det meget forskelligartede indhold i Christmas Møllers KU-artikler over for vælgermødetalerne for en overfortolkning, *anf.arb.*, s. 179.
15. FS 20.4.1920, sml. f.eks. også avisen for 16.4.1920.
16. Breve til Gertrud 10.4. og 14.4.1920.
17. Se f.eks. breve til Gertrud 20.5., 30.5. og 3.6.1920.
18. Brev af 23.6.1920.
19. Brev til Gertrud 28.6.1920. Jfr. W. Christmas-Møller, *anf.arb.*, s. 187 med misforståelse omkring partilisten (do. s. 192).
20. FS 10.5.1920 og samtale med E. Finnemann Bruun 4.5.1988.
21. FS 4.7.1920 og FSD for samme dato.
22. FS 30.6. og 4.7.1920.
23. Se brev til Gertrud 29.6.1920.
24. KA 3.7. og 4.7.1920.
25. Det følgende bygger på KA 2.10.1954 og samtalerne med Finnemann Bruun.
26. Brev til Gertrud 15.8.1920.
27. OKV, forhandlingsprotokol 9.9.1920. Der omtales et brev fra Larsen-Badse forud for mødet 6.8. Måske har han i denne fase villet sikre sig fortsat partilisteopstilling? Han kan nemlig på dette tidspunkt have været orienteret om bestræbelserne i Kertemindekredsen. Det er ikke givet, at man 6.8. på Nordfyn havde opgivet at gennemføre genvalg af Larsen-Badse, men da dette er uvæsentligt i Christmas Møller-sammenhæng (det påvirkede næppe anstrengelserne i Kerteminde), har jeg ikke søgt endegyldig klarhed i spørgsmålet om, hvorfor Larsen-Badse forlod sine fynske kredse. Se hertil FTs leder 7.9.1920 og Christmas Møllers brev til Gertrud 5.9.1920.
28. Brev til Gertrud 8.8.1920, jfr. f.eks. også breve til Gertrud 11.6., 13.6. og 14.6.1920.
29. OKV, forhandlingsprotokol 9.9.1920.
30. Carlsen-Skiødt: *Blade af mit livs billedbog*, II, 1948, s. 98-108 og OKV, forhandlingsprotokol 9.9.1920.
31. Carlsen-Skiødt: *Blade af mit livs billedbog*, II, s. 108f.
32. FS 12.9.1920.
33. Breve til Gertrud, f.eks. 5.9., 10.9., 11.9., 12.9. (fejldateret 12.7.), 15.9. og 19.9.1920.
34. Brev til Gertrud 15.9.1920.
35. Brev til Gertrud 12.9.1920 (fejldateret 12.7.).
36. Brev til Gertrud 17.9.1920.
37. Brev til Gertrud 18.9.1920.
38. FSD 13.9., jfr. 12.9.1920 samt brev til Gertrud 11.9.1920.
39. KA 14.9.1920.
40. FSD 15.9.1920, jfr. to breve til Gertrud af samme dato.
41. FS 8.9.1920, jfr. f.eks. indlæg af Christmas Møller i FS 19.9.1920.
42. FS 8.9.1920.
43. Se f.eks. *Odense Avis* 21.9.1920 og FS 19.9.1920.
44. Breve til Gertrud 18.9. og 19.9. (to breve) 1920.
45. Se f.eks. FS 17.9., 19.9. (tre indlæg) og 20.9.1920.
46. FS 14.9.1920.
47. *Konservativ Ungdom* 1.4.1921, s. 12. Om reaktioner efter valget, se f.eks. brev til Gertrud 22.9.1920. Den konservative redaktør H.R. Egebjerg, Svendborg, der var næstformand i partiets forretningsudvalg landede i en artikel ud efter studenterepolitikkerne i anledning af, at Egil Jørgensen var faldet »til fordel for en ung, københavnsk student«. Se herom f.eks. FT 6.10.1920, *Odense Avis* 16.10.1920 og *Konservativ Ungdom* 15.10., 30.10. og 15.11.1920.

En note om valgdeltagelsen

Af Niels Thomsen

I foråret 1918 gik det store flertal af voksne danskere til valg under nye regler, der indebar større ændringer både med hensyn til vælgertallet og med hensyn til valgmanen end nogen tidligere og senere reform siden folkestyrets fødsel i foråret 1848. 1918-valgene var dermed ikke bare skelsættende i vor politiske historie som de første, hvor de aktuelle økonomisk-sociale problemstillinger og delingslinier var dominerende (som de har været lige siden). De udgjorde også en afgørende vigtig kilde til ny indsigt i befolkningens politiske holdninger og adfærdsmønstre på flere punkter, hvor man hidtil havde måttet nøjes med meget omtrentlige forestillinger.

Vigtigt var det naturligvis, at man igen fik et klart billede af partiernes indbyrdes styrke fra egn til egn – noget der ellers var forsvundet, da der fra ca. 1890 blev tale om fire partier, og da man fra 1900 ikke længere kunne følge stemmefordelingen på kommuneniveau. Valgretsudvidelsen, der med hensyn til alderskvalifikationer skulle træde i kraft gradvist og i første omgang kun indebar en nedsættelse til 29 år, betød i praksis ikke væsentligt andet og mere end kvindelig valgret. Og da kvinderne åbenlyst havde fordelt sig nogenlunde som mændene, giver tallene også eftertiden et overordentlig interessant billede af vælgerdimensionen i det gamle, klassiske fi-

repartisystem, som allerede var under synlig nedbrydning ved valgene i 1920 – navnlig hvis man koncentrerer sig om valgmandsvalgene, hvor valgretsalderen (35 år) netop neutraliserede generationsforskydningerne, og hvor forholdstalsvalgmanen var mere konsekvent gennemført.

En anden væsentlig iagttagelse, der dog til en vis grad kunne forudses ud fra kommunevalgene 1909-17, lå i, at kvinderne som helhed stemte en del sjældnere end mændene. Men forskellen – ved folketingsvalgene fra gennemsnitlig 68 til 84%, ved landstingsvalgene fra 56 til 75% – lå på nogenlunde samme niveau fra den ene landsdel til den anden og fra land til by. Der var interessante forskelle at øjne – men ingen enkel socio-økonomisk nøgle til dem.

Overhovedet viste det sig nu klart, at forskellen mellem land og by var meget beskeden. For mændene var deltagelsen i hovedstaden 83,4%, i de 15 største provinsbyer 85,4%, i de øvrige 83,8% – mod 84,3% i øernes landdistrikter og 83% i de jyske. Dette mønster viste sig som bekendt at være gyldigt frem til vore dage – med mindre variationer over og under gennemsnittet for de forskellige kategorier.

Denne konstatering, der er udgangspunktet for min artikel, var i virkeligheden ret iøjnefaldende. Det var forlængst

fremført og er senere blevet gentaget i og uden for Danmark – at når valgdeltagelsen i byerne var højere end i landdistrikterne, var det, fordi de, i hvert fald i denne demokratiets gennembrudsphase, repræsenterede et højere trin i den økonomisk-sociale udvikling af samfundet: Byboerne »mobiliseredes« hurtigere end landboerne. Dette billede syntes at fremgå af de sidste opgørelser fra den officielle statistik, der noterede de i tabel 1 angivne gennemsnitstal.

At denne forskel mellem byernes gennemsnitsniveau på 75,6% og landkommunernes på 71,1%, var ret langsomt aftagende gennem de fire valg, kunne man så se som slutstenen på en udligningsproces, hvorved landkommunerne langsomt indsnævrede bybefolkningens forspring i politisk aktivitet, der ved de tre valg 1887-1892 havde udgjort 9% (73,1 mod 64,1%).

Men det vækker jo til eftertanke, at det til sidst kun var provinsbyerne og ikke storbyen, der lå højere end landdistrikterne, lige såvel som den historiske baggrund, at kravet om den almindelige valgrets fulde herredømme var blevet rejst først og stærkest fra landbefolkningen. Desuden var der jo to forskelle mellem valgene før og efter 1915: For det første stemte folk fra 1915 i deres egen kommune. Antallet af valgsteder i hele

landet blev herved tidoblet, idet der tidligere kun havde kunnet stemmes på de 113 valgsteder (fraset Færøerne) samt ved en helt speciel kommuneafstemning på to-tre større og et dusin små øsamfund. Herved halvdelen af vælgerne havde måttet gå/køre/sejle 5-10-15 kilometer for at komme til at stemme og også give afkald på en halv til en hel dags arbejdsindkomst. Den officielle statistik havde for længst påvist, at deltagelsen i valgstedskommunerne lå over de øvrige kommuner. Dette ville jo typisk resultere i en vis forskel mellem land og by, men hvor meget det betød, kunne man ikke vide på forhånd.

Dernæst indebar jo forholdstalsvalgmåden – selv om den herskede mindre konsekvent ved 1918-valget end senere – at der i langt færre tilfælde ville blive tale om virkningsløse proteststemmer, fordi mindretallene nu kunne gå til tillægsmandater. Til gengæld var det elementære væddeløbelement, som kunne omgive stemmeafgivningen ved »close races« i marginalkredse, noget formindsket, og det rent personlige moment gled jo også noget i baggrunden. Selv efter nøje undersøgelser af et meget stort antal valg siden 1945 er engelske valgforskere overordentlig usikre om, hvordan det flertalsvalg i enkeltmandskredse, der nu næsten kun bruges i den angelsaksiske

Tabel 1: Gennemsnitlig valgdeltagelse i udvalgte områder 1906-13.

Område	1906	1909	1910	1913
	%			
København	67,1	70,8	74,9	73,0
Frederiksberg	71,0	71,1	74,1	72,6
Provinsbyerne	77,6	79,3	80,7	80,6
Landdistrikterne	68,0	68,9	73,2	74,3
Hele landet (÷ Færøerne)	69,8	71,3	75,0	75,3

verden, påvirker valgdeltagelsen set i forhold til de forskellige former for forholdstalsvalg. Men det var da i høj grad muligt, at ændringen i den danske valglov 1915 ville påvirke forholdet mellem stemmeafgivningen i land og by, da partistruktur og politisk kultur jo udviste betydelige forskelle.

Tidens politikere og andre grundlovsfædre ofrede ikke denne side af forfatningssagen mange tanker – de havde selvsagt øjnene på mandatfordelingen – men i et videre perspektiv fortjener det nok en vis opmærksomhed. Jeg har derfor underkastet de officielle data en edb-analyse, omfattende folketingsvalgene 1906, 1909, 1910 og 1913, d.v.s. den periode da firepartisystemet var fast forankret og overskyggede alle andre politiske delingslinier. De få kåringsvalg (i alt fire) er holdt udenfor, ligeså suppleringsvalgene og den 114. kreds (Færøerne). Analysen behandler da i alt 448 cases. Til det foreliggende formål kan de behandles som fritstående og ligestillede – d.v.s. at hver kreds indgår i beregningerne som fire cases, og at disse indgår med samme vægt, selv om der var tale om en vis forskel i vælgertallets størrelse (dette varierede i 1910 mellem 11.401 og 2.322, men 92 af kredsene lå dog mellem 3.000 og 6.000 vælgere). De inddragne variable er: Kredens geografiske placering (i en af seks regioner); byboernes andel af vælgertallet (urbaniseringen); de opstillede kandidaters antal, parti (H, V, R eller S) og nummer ved stemmefordelingen; den vindende kandidats forspring (»lead«) udtrykt ved forskellen mellem den procentdel, han og nummer to-kandidaten fik af de afgivne stemmer; valgdeltagelsen, d.v.s. antallet af afgivne stemmer i procent af de indskrevne valgberettigede, dels for kredsene som hel-

hed, dels for hver af de fire kategorier, kommunerne falder i, når der skelnes såvel mellem byer (hovedstadskommune, købstad og handelsplads) og landdistrikter som mellem valgstedskommuner og andre kommuner (– de førnævnte 15 øsamfund med speciel »kommuneafstemning« er regnet til sidste gruppe, da de 23 kommuner kun omfattede godt 5.000 vælgere eller én procent af samtlige). Af bekvemmelighedsgrunde er materialet – der helt ud stammer fra *Statistiske Meddelelser* – kodet i hele procenter, afrundet til nærmeste hele tal. Mine gennemsnitstal for de fire valg bliver naturligvis praktisk talt de samme som den officielle statistiks, der anførtes ovenfor: 70,1% i 1906, 71,4% i 1909, 74,9% i 1910 og 75,3% i 1913. Analysens resultater var følgende:

Urbanisering og geografi

I forsøget på at efterspore de forskellige indflydelser på valgdeltagelsen er det nærliggende først at tage højde for den faktor, der forlods er bedst kendt og enklet i sin virkning – nemlig valgstedernes placering. Men da der som nævnt er grund til at mene, at flere af de øvrige faktorer er knyttet til forhold, som er specielle for den enkelte kreds, må man først og fremmest bygge på en sammenligning mellem de forskellige kommunkategorier inden for de enkelte kredse. Det er netop til dette formål, datamaterialet rummer ikke bare data for valgdeltagelsen i hele kredsene, men også for valgkredsbyen eller for den landkommune, valgstedet ligger i (30 kredse), for øvrige landkommuner (under ét) og for øvrige købstæder m.v. i de ti forekommende tilfælde.

Den enkleste vej til at summere det ret

brogede mønster, der her viser sig, er at omregne de tre øvrige kommunkategorier til procenter af basiskategorien, de øvrige landdistrikter. En sådan kvotient lader sig ikke beregne, for så vidt angår 17 rene bykredse (derunder hovedstadens 15) og to rene landkredse med valgsted i byen, men materialet bliver dog betydeligt. De 254 valg i byer, som selv har valgsted, noterer gennemsnittet (middeltallet) 106,9 med en standardafvigelse på 12,6 og et nydeligt regelmæssigt normalfordelingsmønster. Hvilket altså betyder, at valgdeltagelsen i disse 63 à 64 byer ved de fire valg 1906-13 meget typisk lå 7% højere end i kredsens landdistrikter.

En klar, men dog begrænset forskel, hvis niveau sættes i relief ved den tilsvarende kvotient for de 29 à 30 landkommuner, som selv rummede et valgsted. Gennemsnitskvotienten for de 118 cases blev 111,5 (standardafvigelse 8,9). Forspringet for de øvrige landdistrikter var altså her klart nok noget højere end byernes. Og kvotienten for bykommuner uden eget valgsted, 96,5 (9,4), var nok skrøbeligere, da den kun bygger på 43 cases, men den peger jo i samme retning. På det givne grundlag må man nærmest slutte, at valgdeltagelsen var en anelse højere på landet end i byerne, når adgangen til valgstedet var lige trang – endda bortset fra det beskedne niveau for hovedstaden.

Hertil kan føjes, at deltagelsen i valgene i april 1918 opviste en nivellering af de nævnte forskelle, så deres grundlag klart fremtræder som »afstand« i betydningen transportbesvær og -omkostninger – ikke f.eks. lav interesse på grund af manglende tradition. Kvotienten for de 30 byer, der før havde været eneste valgsted i deres kreds, blev nu 100,2% – altså

fuldstændig det samme som i de landkommuner, der omgav dem. Kvotienten i de 12 byer, som ikke før havde haft eget valgsted, var i mellemtiden steget til et gennemsnit af 98,8 – mens den i dem, der havde haft det, var faldet til 100,3 – et relativt fald til nøjagtigt samme niveau som landdistrikterne.

Konklusionen er, at de summariske forskelle mellem valgdeltagelsen i land og i by i årene op til 1. verdenskrig var en simpel funktion af valgstedernes placering. Der synes at have været »tilbagestående« områder i Danmark, hvor interessen for politik ikke var vakt hos så mange som andetsteds – og kuriøst nok bl.a. de nævnte 23 førnævnte økommuner – men det gjaldt lige såvel småbyer og dele af storbyen som landkommuner. Den regionale fordeling bekræfter dette, jfr. tabel 2.

Landdistrikterne i Jylland lå med hensyn til valgdeltagelse et stykke længere fra de byer, der havde eget valgsted, end tilfældet var på øerne, men også afstanden mellem de landkommuner, som havde eget valgsted, og de øvrige var større i Jylland, hvor der på landet boede 35 mennesker pr. kvadratkilometer mod 59 på øerne (1911).

En simpel korrelationsberegning mellem valgdeltagelsen i de 448 cases og kredsens urbaniseringsgrad (d.v.s. procentdelen af vælgerne boende i bykommuner) viser derfor nok, at der var en positiv sammenhæng mellem de to størrelser, men også, at den kun var svag – +0,241, d.v.s. rimeligvis afledt eller underordnet en stærkere faktor.

Kløvningsmønster og partiafstand

En anden vej til at tolke forskellene i valgdeltagelse kan søges i partikonstella-

Tabel 2: Valgdeltagelse 1906-13 i de forskellige landsdele.

Landsdel (med antal cases)	Gennemsnitlig valgdeltagelsesprocent						I procent af øvrige landkommuner	
	Mid- del- tal	Stan- dard- afvigelse	Bykommuner med valgsted	Bykommuner med øvrige	Landkommuner med valgsted	Landkommuner med øvrige	Byer med valgsted	Landkom- ner med valgsted
Hovedstaden (68)	72,5	6,4	73	(79)	(86)	(74)	(108)	(110)
Sjælland (91)	77,1	7,7	80	(89)	76	76	103	107
Øvrige øer (91)	74,2	10,2	77	66	81	73	105	109
Østjylland (92)	74,9	8,9	82	(74)	77	72	111	110
Vestjylland (52)	67,0	9,4	71	(63)	76	66	110	114
Nordjylland (54)	65,2	8,4	70	54	75	64	110	118
Hele landet (448)	72,9	9,5	76	68	77	71	107	111

tionen, som jo måtte blive forskellig fra kreds til kreds, når valgordningen så klart belønnede alliancer – formaliserede eller stiltiende – mellem de fire partier. Ved de 448 analyserede kampvalg opstillede højremænd kun i 265 tilfælde, radikale i 143, socialdemokrater i 255, venstremænd i 385 (heraf 44 gange mod andre venstremænd, især før partiet fornedes endeligt i 1910). Det typiske var da, at vælgerne kunne vælge mellem to eller tre kandidater (gennemsnitligt 2,56). De fire valg hvilede på et ganske fast og klart partimønster – alene undtaget Venstres fraktionskampe 1906/10 og opstillingen i 1913 af en del partiløse, konservative modstandere af den nye grundlov (her regnet som højremænd). Men en del vælgere kunne altså ikke stemme på deres eget parti, og det er selvfølgelig muligt, at nogle af dem fandt forskellen mellem kandidater fra de andre partier for uvæsentlig til, at de ønskede at stemme. F.eks. kunne jo højremænd finde det irrelevant, om mandatet blev besat af en venstremænd eller en radikal, ja endnu mere mellem en radikal og en socialdemokrat (hvad der dog sjældent forekom). Og socialdemokrater kunne i henhold til partiets gamle ide-

ologi betragte alle andre partier blot som dele af en massiv »reaktionær masse« og nægte at stemme på en radikal kandidat, skønt partiet konkret befalede dette.

Man måtte da regne med, at valgdeltagelsen blev mindre i kredse med kun få kandidater – og at dette i særlig grad gjorde sig gældende, hvor et parti med en vis lokal styrke undlod at stille op. Den førstnævnte hypotese kan belyses ved at sammenligne kredsene efter antallet af kandidater. Den sidstnævnte ved at se på, hvor mange vælgere der ved valgmandsvalgene i 1918 (som før nævnt et rimeligt godt grundlag at slutte tilbage fra) stemte på et af de fire partier, som havde bestået i 1913, men ikke opstillet i kredsen. Begge analysemåder viser, at partikonstellationen ikke spillede nogen stor rolle for valgdeltagelsen. Gennemsnittet for de 233 tilfælde, hvor kun to kandidater var opstillet, var 72,7%, for de 215 tilfælde med tre eller fire kandidater 73,1% (73,5 ved tre, 71,3 ved fire). Andelen af vælgerne, som i 1913 må have været tvunget til at stemme på en kandidat fra et nærtstående parti (fordi deres eget ikke opstillede i kredsen), svingede kraftigt omkring 15 procent (standardafvigelse 11,4). Andelen af passive vælgere

Tabel 3: Partikonstellationer og valgdeltagelse 1906-13.

		Antal tilfælde Vinderparti					Gennemsnitlig valgdeltagelse (%) Vinderparti					
		H	V	R	S	T	H	V	R	S	T	
Ta- ber- par- ti	H	-	31	24	66	121	H	-	72,0	75,3	75,5	74,6
	V	13	35	54	36	138	V	71,1	67,5	74,9	81,2	73,6
	R	23	78	-	1	102	R	76,8	65,7	-	(81)	68,6
	S	19	66	2	-	87	S	81,7	71,3	(79)	-	73,9
nr. 2	T	55	210	80	103	448	T	77,2	68,7	75,2	77,5	72,9

ved samme valg svingede noget mindre omkring gennemsnittet på 25% (standardafvigelse 8,1). Men svingningerne i de to størrelser havde tilsyneladende ingen forbindelse. Der beregnes en korrelation på kun +0,166 – altså meget nær ved det absolutte nulpunkt.

En krydstablering af vinder og største taber med hensyn til den gennemsnitlige valgdeltagelse viser en fordeling som vist i tabel 3 over de 12-14 forekommende konstellationer.

Også når man slår de rubrikker sammen, som har samme bogstavkombination, men forskellig rækkefølge (altså H-V plus V-H o.s.v.), bliver der en vis forskel mellem partikombinationerne, sær-

lig i de kommuner, der ikke havde eget valgsted, men mønstret bliver dog mere ensartet ved en sådan nærmere betragtning, og forskellene er ikke store nok til, at man kan bygge en overbevisende forklaring på dem, som det ses af tabel 4.

I hvert fald kan man ikke i tallene finde nogen bekræftelse på den mest nærliggende hypotese ud fra en social mobiliseringsteori, nemlig at deltagelsen skulle være klart større, hvor man også kunne vælge en kandidat for det parti, som klarest identificerede sig som partiet for de mindrebemidlede, nemlig Socialdemokratiet. Når man ser på alle de 254 tilfælde, hvor S stillede op (altså ikke bare på dem, hvor deres mand blev nr. 1

Tabel 4: Gennemsnitlig valgdeltagelse efter kommunetype og partikonstellation.

Partifarve for vinder og nr. 2	Valgstedskommune	Andre kommuner	Tilsammen	Antal tilfælde
H mod R	78,5	74,7	76,1	47
H mod S	77,5	78,1	76,9	85
H mod V	77,4	69,2	71,7	44
R mod S	(82)	(79)	(80)	3
R mod V	73,3	68,1	69,5	132
S mod V	78,6	73,1	74,1	103
V mod V	73,3	65,6	67,5	35
H mod andet parti	78,1	74,0	75,4	176
V mod andet parti	75,9	70,1	71,5	314
R mod andet parti	74,8	69,4	71,3	182
S mod andet parti	78,1	74,8	75,4	191

eller 2) får man et gennemsnit på 73,8% mod 71,6% i de 194 andre. Men det meste af denne forskel er forbundet med, at partiet overvejende optrådte i bykredse, hvor deltagelsen som før nævnt lå noget over gennemsnittet, fordi byerne var valgsted. Holder man kredsens urbaniseringsgrad konstant, får man i de kredse, hvor S opstillede, en deltagelse på 73,0% mod 72,5% i de øvrige.

Tabellen ovenfor fremdrager måske et andet moment af en vis interesse – nemlig at deltagelsen i visse landdistrikter kunne blive relativt lav, når valget bare stod mellem en venstremand og en radikal, ganske som tilfældet kunne være før 1910, hvor der endnu opstilledes venstre-reformfolk mod moderate i flere kredse. Mens vælgerne altså generelt gerne stemte på et andet parti end deres eget, hvis de derved forhindrede et værre alternativ, kunne det måske knibe, hvis de havde svært ved at se forskel på de partier, der havde chance for at blive valgt.

Bedste bud: vinderforspringet

Den væsentligste faktor bag forskellen i valgdeltagelsen er netop at finde i tanken om, hvad man i dag kalder »taktisk stemmeafgivning«: mange stemte ud fra en

helt konkret overvejelse af, hvordan de bedst kunne påvirke Folketingets sammensætning i ønskelig retning, og forestillingen om afstemningen som en ekspressiv handling, en luftning af livsanskuelsen må være trådt i baggrunden for de fleste.

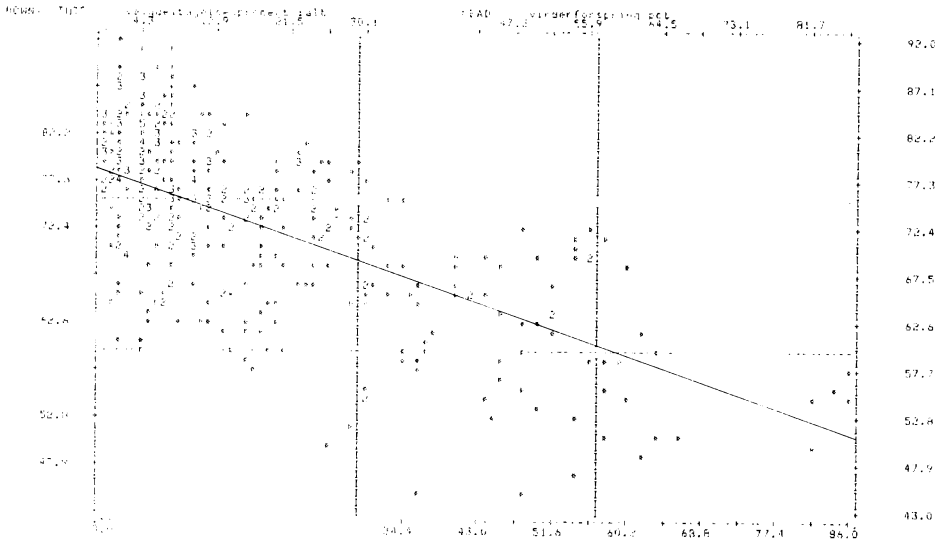
Hypotesen kan begrundes helt konkret ud fra en sammenligning af valgdeltagelsen i de analyserede 448 tilfælde med den vindende kandidats forspring for nærmeste konkurrent – vinderens procent af de afgivne stemmer minus største tabers. Denne sammenhæng kan illustreres med tabel 5, hvor de 448 cases er delt i fire nogenlunde lige store bunker (kvartiler), alt efter vinderforspringets størrelse.

Der ses en systematisk og gennemgående forskel mellem de kredse, som sikkert beherskedes af en bestemt kandidat og de øvrige – navnlig jo sådan, at niveauet faldt kraftigt, hvor vinderen fik over halvanden gang flere stemmer end nærmeste modkandidat (svarende til et forspring i den her anvendte forstand på mindst 16%, når der var to eller tre kandidater, i de sjældne tilfælde, hvor der var fire, typisk 12–15%, om end teoretisk ned til en niendedel).

Mønsteret kan også præsenteres gra-

Tabel 5: Valgdeltagelse efter vinderforspring.

Vinderforspring	Gennemsnitlig valgdeltagelse			Procent tilsammen	Standardafvigelse	Antal tilfælde
	med byer	valgsted landkommune	andre landkommuner			
0-5%	82	82	77	78,3	6,7	117
6-13%	81	81	74	76,5	6,9	113
14-27%	76	76	71	72,6	8,5	113
min. 28%	66	68	61	63,4	8,2	105
Tilsammen	76	77	71	72,9	9,5	448
Standardafvigelse	10,3	8,3	10,0	9,5	–	–
Antal tilfælde	322	118	332	448	–	448

Figur 1: Maskintegnet »scattergram«. Lodret er vist valgdeltagelsens omfang, vandret vinderforspringet.

fisk, som det sker på figur 1. Det maskintegnede »scattergram« viser lodret, hvor de 448 cases er placeret med hensyn til valgdeltagelsens højde, der spænder fra et minimum på 43% (Åkirkeby 1909) til 92% (Randers 1910, Slagelse 1913), mens den lodrette viser placeringen ud fra det før omtalte vinderforspring, der i 15 tilfælde var 0% (d.v.s. under ½%), men spændende over hele intervallet op til 86% (Ringkøbingkredsen 1909 og 1913). Sammenhængen ligger klart for øjet – jo større vinderforspring, des mindre valgdeltagelse. Det anvendte SPSS-program beregner den gennemgående lineære tendens i sammenhængen, regressionslinien, derhen, at valgdeltagelsen gennemsnitligt vil være 79,1%, når vinderforspringet er nul, men derpå aftagende med 0,33772% for hver gang, vinderens forspring øges med 1% – så at vinderforspringets gennemsnit på små 18,3% falder sammen med valgdeltagel-

sens på 72,9%, mens det størst fundne vinderforspring på 86% svarer til en valgdeltagelse på 50%. Denne linie er indtegnet på scattergrammet.

Korrelationen mellem de to størrelser, der begge er rimeligt regelmæssigt fordelt, beregnes til $\div 0,61619$. Korrelationskoefficienter af samme højde og klare signifikansmeldinger genfindes med små variationer ved specifikationer på alle mere oplagte inddelinger, således efter valgår og kommunestyre som før bestemt.

Selve grundniveauet er ikke overvældende højt – konventionelt udlagt indebærer 0,6, at godt en trediedel ($0,6^2$) af variationen på den afhængige variabel umiddelbart »forklares« ved variationerne i den uafhængige. Men der er ikke i det inddragne materiale fundet andre tolkninger, der når tilnærmelsesvis så højt i forklaringsvevne; korrelationen mellem urbanisering og valgdeltagelse er

Tabel 6: Negative korrelationskoefficienter mellem vinderforspring og valgdeltagelse 1906-13.

	1906	1909	1910	1913	1906-13	(signifikans)
Bykommuner med valgsted	.694	.593	.652	.537	.617	.00000
Landkommuner med valgsted	.675	.331	.903	.610	.658	.00000
Landkommuner uden valgsted	.649	.549	.735	.554	.603	.00000
Bykommuner uden valgsted					.555	.00006
Valgkredse under ét	.689	.552	.715	.565	.616	.00000
Signifikans	.000	.000	.000	.000	.000	

således kun +0,24. Det er utvivlsomt muligt at nå videre i analysen ved kombination af forskellige komponenter. Holder man urbaniseringen konstant ved en simpel tredeling, ses der meget høje korrelationer mellem deltagelse og vinderforspring både ved de 119 valg i rene landkredse ($\div 0,771$) og ved de 68 valg i rene bykredse ($\div 0,824$); men niveauet var meget lavere for de øvrige 261 valg i »blandede« kredse, både når man ser på samtlige vælgere ($\div 0,563$), på vælgerne i byen ($\div 0,602$) og dem på landet ($\div 0,529$). Det kan synes, som om byfolk og landboer – skønt deres tilbøjelighed til at stemme var ens, ligeså bevidstheden om spændingsmomentet ved det enkelte valg – trods alt *også* var underkastet hver deres særlige bølger af motivation og måske specielle kommunikationsmønstre.

Her er det imidlertid tilstrækkeligt at pege på vinderforspringet som en hovedfaktor i vælgernes adfærd i årene op mod 1913. Denne indsigt betyder formentlig, at hele valgstatistikken i enkeltmandskredsvalgenes periode må omfortolkes med udgangspunkt i vinderforspringet. Jeg har selv tidligere flere gange frem-

ført, at en analyse med inddragelse af stemmefordelingen peger på en væsentlig tidligere stigning i valgdeltagelsen og et noget jævner forløb, end det fremgår ved simpel læsning af den officielle statistik. Men herudover er det altså nødvendigt også at tage hensyn til landboers og byboers forskellige muligheder for at deltage i valgene. Sammenholder man valgdeltagelsen i byer med valgsted og i de omliggende landdistrikter i årene 1906-13, når man ganske vist en høj og positiv korrelation (0,746), og den tilsvarende samvariation for landvalgkommuner er endnu højere (0,833). Men der er som nævnt endnu i disse år tale om en niveauforskelle på 7 à 10 procent – og hele mønsteret kan jo have ændret sig i den forudgående periode.

Arbejdet med grundmaterialet til den historiske udforskning af dansk vælgeradfærd er skredet betydeligt frem gennem den sidste snes år med Vagn Dybdahls, Erik Højhs og Jørgen Elklits bidrag. Men der ligger en mindst lige så stor og vigtig opgave i at få systematiseret og genanalyseret det mægtige trykte datamateriale, som ligger frit tilgængeligt.

Litteratur

Vagn Dybdahl: *Partier og erhverv. Studier i partior- ganisation og byerhvervenes politiske aktivitet ca. 1880–1913*, I–II (1969).

J. Elklit & O. Tonsgaard (red.): *Valg og vælgerad- færd* (2. udg. 1986), især J. Elklit: *Det danske partisy- stem bliver til*, s. 21–38.

J. Elklit: *Partivalg og mobilisering i Fredericia 1890– 1903*. (Historie XXIX, 3, s. 409–39).

Erik Høgh: *Vælgeradfærd i Danmark 1849–1901. En politisk sociologisk analyse* (1972).

J. Jeppesen & Poul Meyer: *Sofavælgerne. Valgdelta- gelsen ved danske folketingsvalg* (1964).

Statistiske Meddelelser. Folketingsvalgene . . .

Niels Thomsen: *Den offentlige mening* (i A. Steens- berg (red.): *Dagligliv i Danmark*, II, 1964, s. 147ff.).

Niels Thomsen: *Urbaniseringen og den politiske ad- færd* (i Grethe A. Blom (red.): *Urbaniseringsproces- sen i Norden*, III, Oslo 1977, s. 143–77).

Niels Thomsen: *Venstres vælgere 1870–1930* (i Kurt Sørensen (red.): *Venstre, 50 år for folkestyret*, Holte 1979, s. 97–135).

Ivor Crewe: *Electoral Participation* (i David Butler m.fl.: *Democracy at the Polls. A comparative Study of Competitive National Elections*, A.E.I., Washing- ton 1981, s. 216–63).

Anm.: Dr. David Butler, Nuffield College, Oxford, og Dr. Michael Steed, University of Manchester, har venligst bekræftet engelsk valgforsknings mangel på systematisk afprøvning af den her omtalte hypotese.

Kampen for drengene – kampen om drengene

FDF og DUI i første årti af det 20. århundrede

Af Aage Trommer

Det ville være synd at sige, at børnekorpserne har været genstand for historikernes opmærksomhed. Skønt snart sagt hver anden dansker i dette århundrede har været en tur rundt om et af dem i sine børneår, har de øjensynligt været for periferer til at komme i Danmarkshistorien. Selv i sit stærkt social- og kulturhistorisk anlagte bind om tiden fra 1870 til 1913 i Politikens *Danmarkshistorie* (1965) fandt Vagn Dybdahl ikke plads til at oprette hverken FDF, DUI eller spejderne, og intet af korpserne fangede Søren Mørchs opmærksomhed i hans *Den ny Danmarkshistorie* fra 1982 trods mange sider om børn. Kun P.G. Lindhardt omtaler i sit bind af *Den danske kirkes historie* fra 1966 FDFs start – på syv linier, mens de grønne drenge og piger gøres af på tre efterfølgende linier.

Disse korps' påvirkning af og indflydelse på dette århundredes danskere turde imidlertid have været så væsentlig, at en beskæftigelse med dem kan yde bidrag til både kulturhistorien, kirkehistorien, socialhistorien og den politiske historie. Her skal skildres FDFs og DUIs første år i århundredets begyndelse med fokus på forholdet mellem de to forenin-

ger, og nogle generelle perspektiver skal skitseres. Fremstillingen standser i det væsentlige med spejderbevægelsens fremkomst ca. 1910. Med den indtrådte i den danske drengeverden en helt ny situation. Forfatteren skal bemærke, at han i tre årtier var ivrig og aktiv FDF'er. Han håber ikke, det har indsnævret den analytiske forståelse.

Emnet har tidligere kun været behandlet i de to organisationers egen historieskrivning, for FDFs vedkommende først og fremmest af Aage Rostrup i 1947 og af Gunner Tjalve i 1969. DUI udgav i sit jubilæumsår 1955 sin historie skrevet af Preben Hansen. Det gælder for alle tre som generelt for historieskrivning »pro domo«, at de helst kun tæller de lyse timer. Derudover har Ole Hauberg Nielsen skrevet en specialeafhandling om DUI indtil 1937, hvis kildebasis før 1913 imidlertid ikke omfatter foreningens forhandlingsprotokoller, ligesom han ikke har benyttet avisstof ud over *Social-Demokraten*.¹

FDF og dets formål

Frivillig Drengesforbund – forkortet FDF

– blev oprettet i efteråret 1902 med den 27. oktober som den officielle fødselsdag af den 21-årige bygningstegner, senere arkitekt Holger Tornøe. Baggrunden for og de nærmere omstændigheder omkring virkeliggørelsen af dette initiativ skal ikke gøres til genstand for omtale.² Blot skal det nævnes, at Tornøe i realiseringen af sine planer var stærkt inspireret af den britiske drengorganisation The Boys' Brigade. Det gjaldt såvel formålsparagraffens udformning som de organisatoriske rammer og arbejdsmetoder. Boys' Brigade var oprettet i 1883 i Glasgow og talte ved århundredskiftet ca. 35.000 drenge i ca. 800 »companies«.³

»Forbundets arbejde skal være at forberede vejen for Kristi riges udbredelse blandt drenge ved at bringe dem under kristne mænds påvirkning og udføre en forebyggende, vækkende og bevarende gerning iblandt dem . . .«, hed det i »konstitutionen« fra 1902.⁴ FDF stod åben for drenge mellem 11 og 14 år, og de kunne forblive medlemmer, til de var 16 år. Det var perioden mellem det tidspunkt, hvor søndagsskolerne erfaringsmæssigt ikke længere kunne holde drengenes interesse fangen, og minimumsalderen for at blive medlem af en kristelig ungdomsforening, enten KFUM eller en anden ved det lokale sogn oprettet forening. Der kan hentes adskillige vidnesbyrd fra samtiden om, at den trappestige, som Københavns og købstædernes kirkelige arbejde af overvejende, men ikke udelukkende indremissionsk observans i det 19. århundredes sidste par årtier havde tømret til rekruttering af menighederne, manglede et trin. Børnene i søndagsskolerne skulle via medlemskab af ungdomsforeningen glide ind som aktive deltagere i menighedslivet. Men det viste sig, at de store drenge gled ud af

søndagsskolen, inden de kunne komme i ungdomsforeningen, og risikoen var stor for, at de dermed var gået tabt for stedse – hvormed ikke være udtrykt, at de også ville gå fortabt!⁵ (Hvordan det gik pigerne, optog samtiden og dermed også denne undersøgelse mindre). Det var i bestræbelsen på at løse dette problem, at Boys' Brigade var blevet oprettet i Skotland, og det var af denne grund, KFUM fra 1902 oprettede »Yngste-afdelinger« for de 12–14-årige.⁶ Det var det samme problem, søndagsskolelæreren Tornøe ville løse med sit FDF. Derfor skulle det ifølge konstitutionen »stå i tilslutning til en ungdomsforening, der har ansvaret for den religiøse side«, ligesom lederne skulle være medlemmer af denne ungdomsforening.

Ungdomsforeningen blev i de fleste tilfælde identisk med den lokale KFUM, og mange steder, ikke mindst i provinsen, blev FDF anset for en afdeling af KFUMs arbejde. Der kom imidlertid også FDF i sogne og byer, hvor der intet KFUM fandtes, hvorfor tilslutningen til en ungdomsforening ved en revision af konstitutionen 1908 (der i øvrigt ved den lejlighed blev til en grundlov) blev suppleret med: »eller menighed«.⁷ Organisatorisk forblev FDF og KFUM uafhængige af hinanden. Oven på en strid om deltagelse i en landsudstilling i Århus i 1909 enedes man om, at en mand fra den ene bestyrelse kom til stede i den anden »en halv times tid til drøftelse af fælles interesser«.⁸ Dette arrangement gav anledning til nogle store diskussioner i FDFs hovedbestyrelse om det gensidige forhold, hvorunder Tornøe bl.a. udtalte, at han »var ikke KFUM-mand, men havde selv fået det meste i et menighedsliv«, ligesom han ikke mente, »at KFUMs vej er den eneste til salighed«, mens KFUMs

Kampen for drengene – kampen om drenger

repræsentant ikke kunne forstå »hvorledes man kunne lægge et FDF-arbejde i hånden på en grundtvigsk præst, manden selv ufortalt«.⁹

Ved grundlovsrevisionen 1908 blev et forslag om at indsætte formuleringen »Forbundet ledes på nationalt grundlag« forkastet. Baggrunden var, at »det nationale er kun en opgave ved siden af vor hovedopgave ligesom den sociale, den oplysende o.s.v.«¹⁰ Der er imidlertid ingen tvivl om, at fædrelandskærlighed og nationale værdier var både centrale og væsentlige. Det lå i anvendelsen af Dannebrog til forbundsmærke, i mottoet »Med Gud for Danmarks ungdom«, i medlemsbladets navn, *Danske Dreng*, i anskaffelsen af faner med dertil hørende indvielse og ceremoniel,¹¹ og forslag om at få det nationale ind i formålsparagraffen dukkede da også op igen sidenhen, om end uden resultat.

FDFs organisation

Organisationsformen var i væsentlig grad hentet fra Boys' Brigade, der, som navnet angiver, var en hær for drenge. Det blev FDF også i sin ydre fremtræden. Drengene var iklædt hvide matrosdragter med forbundsmærke på armen, og brugen af uniformen eller »idrætsdragten« var obligatorisk. Forbundet skulle bestå af kredse, delt i tre »dygtighedsklasser«, hver omfattende et antal delinger. I spidsen stod en kredsfører, mens de andre ledere virkede som delingsførere. Egnede drenge kunne blive sektionsførere, og når de var fyldt 17 år, halvdelingsførere.¹² Dermed var der åbnet mulighed for kredsenes selvrekuttering af ledere. Terminologien var hentet fra Boys' Brigade, om end den danske gengivelse var langt mindre militær end

FDFs stifter, bygningstegner, senere arkitekt Holger Tornøe (1881-1967) (Det kgl. Bibliotek).

den engelske original, der opererede med »companies«, »captains«, »officers« og »non-commissioned officers«. Et grundprincip var, at medlemskab var gratis, kun »idrætsdragten« krævedes erhvervet, ligesom voksne ikke fik betaling for deres medvirken.

FDFs arbejdsformer

Når det gjaldt arbejdsformerne, var afviselserne fra det britiske forbillede større. Mens Boys' Brigades arbejde hvilede på to grundpiller, »drill« og »Bible class«, blev FDF defineret som en idrætsforening. »Idræt skal benyttes som et middel til at holde drengenes interesse bunden . . .«, og der blev herved forstået gymnastik, eksercits, svømning, roning

»og eventuelt skydning«. Eksercitsen blev foretaget med trægeværer, der dels blev udlånt fra Krigsministeriet, dels købt til formålet. De blev fra første færd et angrebepunkt for militarisme og afskaffedes definitivt i 1909. »Alle øvelserne skulle drives med absolut disciplin«, og der var mødepligt til »øvelsesmøderne«, der blev FDFs ene grundpille. Det var der derimod ikke til den anden grundpille, »fjortendagsmøderne«, hvor der skulle »arbejdes på åndelig udvikling« gennem belærende foredrag, opbyggelige andagter og samvær mellem førere og drenge.¹³

Der skete hurtigt en udvidelse af arbejdsmidlerne. Skydningen forblev en eventualitet, men en række af nye programpunkter føjedes meget hurtigt til de øvrige, der var annonceret i konstitutionen. Der blev oprettet både sangforening og fodboldafdeling (om end uden større succes). Der blev skabt en musikskole i fløjte, horn og tromme og oprettet hornorkester. En »ambulanceklasse« gav undervisning i førstehjælp. En vigtig bestanddel blev marchturen ud i omegnen om søndagen og flerdages »kantonementsture« rundt i landet i sommerferien.¹⁴ Dertil kom fra 1906 »landkoloni«-ophold, idet der på en til formålet anskaffet grund ved Jægerspris byggedes en lejrbygning, »Jomsborg«.¹⁵

Der er næppe tvivl om, at dette program ikke tog sigte på og ikke skulle tage sigte på alle typer drenge. Den stærke fysiske udfoldelse i øvelserne, de milelange marchture, kravet om uniform, der også var et krav om at bekende kulør, krævede så at sige sin mand. Som den FDF-fjendtlige *Folkets Avis* formulerede det: »Denne unge mand [Tornøe] havde under sit søndagsskolearbejde gjort den iagttagelse, at der i enhver rask

dreng slumrer noget af en »råka'l«, og han mente at kunne lægge en dæmper på disse råka'leinstinker ved at samle så mange af drengene omkring sig som muligt . . . og så besluttede han, at drengene skulle være soldater . . .«.¹⁶ Tornøe ville næppe protestere mod det reale i karakteristikken. Selv havde han skrevet: »Når jeg ser på min klasse i søndagsskolen, så er det rare, flinke drenge fra hjem, hvor der er sans for åndelige værdier, men hvor er de drenge, som man næsten får lyst til at kalde »raske drenge«, de, hvis karakter dannes mellem kammeraterne, uden at den åndelige arv, de modtager fra hjemmene, formår at have indflydelse på dem til det gode?«¹⁷ Det var de raske drenge, man ville have fat i, og det fik man også.

FDF Frederiksberg

Efteråret og vinteren 1902–03 gik med uddannelsen af det første hold delings- og sektionførere som holdledere og assistenter i gymnastik og eksercits. De var hentet fra Lukas sogns Ungdomsforening og Frederiksberg KFUM. Det er bemærkelsesværdigt, at Tornøe formåede at interessere en række unge mænd fra det bedste frederiksbergske borgerskab for sin sag, først og fremmest studenter – på en tid, hvor studenter endnu ikke var blevet til studerende, men hvor hr. studenten både var nogen og noget. Af 23 ledere i 1903–04 var de 13 studenter, af 27 i 1905 de 18. Flertallet af dem var meget naturligt teologer.¹⁸ Nævnes bør stud.theol. Ludvig Valentiner, der var Tornøes nærmeste medarbejder og fortrolige, uden hvem initiativet måske var kuldsejlet, og som i tidens løb kom til at tegne FDF næsten mere end denne.¹⁹

Den 19. februar 1903 lukkede man op

for drengene, og de to første kredse, knyttet til de ovennævnte foreninger, var en realitet. Den 6. marts oprettedes en tredje kreds, knyttet til KFUM i de Classenske boligernes sogn. Den døde en brat død i oktober samme år på grund af for meget »skæg« i gymnastiksalen, hvilket måske antyder, at der var grænser for, hvor store »råka'le« man evnede at bakse med.²⁰ Men de to andre kredse blev en succes og fik og holdt et medlemstal på omkring 500 drenge. FDF var fra starten tænkt som et lokalt arbejde. Det var drenge på Frederiksberg, der kunne blive medlemmer, og opgaven var defineret som »at være for de frederiksbergiske drenge«.²¹ Endnu i efteråret 1904 hed det i den første trykte beretning om arbejdet: »Virksomheden omfatter kun Frederiksberg. Netop i begrænsningen har vi styrke. Der er mere overblik, når vi ved: Det er de frederiksbergiske drenge, vi vil arbejde for«.²²

FDF ekspanderer

Men på det tidspunkt stod man allerede på tærskelen til at bevæge sig ud over den frederiksbergiske kommunegrænse. I august 1904 drøftede forbundets bestyrelse muligheden for at oprette »et FDF Valby til foråret i tilslutning til KFUM Valby. 2. kreds har 12 drenge fra Valby, hvoraf de fleste er meget flinke til gymnastik, og alle er gode drenge. Ligeledes har vi i 2. kreds to delingsførere fra Valby«. I november vedtog bestyrelsen et »forslag til oprettelsen af Frivillig Drengesforbund i Valby i samarbejde med og med delvis støtte fra« FDF Frederiksberg.²³ I januar 1905 var tilslutningen til KFUM Valby etableret, i februar åbnede den for drenge.

På sit møde i januar 1905, hvor også

den nye Valbyafdeling var repræsenteret, diskuterede bestyrelsen »principspørgsmålet: Skal vi lægge FDF an på en evolution?« Svaret var bekræftende, var vel allerede givet med ekspansionen til Valby.²⁴ Den 28. februar 1905 vedtog den Frederiksberg-Valby'ske fællesbestyrelse en revision af konstitutionen.²⁵ »FDF skal bestå af kredse. Flere kredse inden for en by eller bydel danner et særligt FDF, der får navn efter samme, og kredsene benævnes med numre . . . , eventuelt også med navne«. Hvert »særligt FDF«, også kaldet »afdeling«, skulle være repræsenteret i »overbestyrelsen«. Det er i øvrigt bemærkelsesværdigt, at hver enkelt afdeling selv stod med ansvaret for den økonomiske drift. Foreløbig var der to afdelinger – Frederiksberg med to kredse og Valby med én, men den reviderede konstitution gav plads for flere, og de lod ikke vente længe på sig.

Sidst i januar 1905 deltog Tornøe og Valentiner i et møde på Østerbro, indvarslet af en tredje leder fra Frederiksberg. Det førte den 18. februar til oprettelsen af FDF Østerbro, der lagde ud med seks kredse, en for hvert sogn.²⁶ I Ålborg, som Tornøe havde besøgt for at holde foredrag om FDF, oprettedes i foråret 1905 ud fra KFUM en sektionfører-skole for 32 drenge, og i sommeren 1905 oprettedes en bestyrelse.²⁷ En ugelang tur, som Frederiksbergafdelingen i juli 1905 foretog til Fyn, virkede – og skulle måske virke – som reklame for det nye drengearbejde.²⁸ I Odense stiftedes i august to frivillige drengesforbund, »KFUMs og det af fotograf Biering stiftede«, og Tornøe og Valentiner drog den 31. august til byen for at fortælle om deres forbund – »med ønsket om, at de to Odense-foreninger, der nu er stiftet, må arbejde godt sammen mod det samme

	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912
Frederiksberg 1		257	206						180	
Frederiksberg 2		238	105	510			600		86	
Frederiksberg 3	50	oph.	224						188	
Valby				100			K. 11		44	
Østerbro 1				oph.						
Østerbro 2							K. 7		104	
Østerbro 3							K. 6		66	
Østerbro 4				413			K. 9	sml. m. K. 8		
Østerbro 5							K. 8		125	
Østerbro 6				oph.						
Aalborg				100	250				283	
Christianstavn				90		69	K. 12		59	
Odense				160					180	
Svendborg			120	120			udmeldt			
Østervold				130	200	K. 4			oph.	
Hellerup				60	83			65	112	
Sundby				80	200		K. 13		82	
Frederiksberg 4							sml. m. F. 1			
Frederiksberg 5									153	
København 1									92	
København 2									141	
København 3				indm. } 400					116	
København 4										
Tølløse				30			oph.			
Hørsholm				150			oph.			
Fredensborg				50			30		23	
Helsingør					280		20		64	
Faaborg									29	
Vesterbro 1					50	80	K. 10		91	
Lynby							50		57	
Frederikssund							55		45	
Græsted					25			oph.		
Ringkøbing									73	
Taastrup				32				oph.		
Vridsløselille								oph.		
Roskilde							100		64	
Helsingø							20	oph.		
Gentofte					40		55		59	
Horsens 1									107	
Horsens 2					127	122			54	
Randers						150			131	
Vejle					175		240		141	
Kolding					225				248	

Tegnforklaring:

_____ oph. Kredsen ophørt på det markerede tidspunkt.

_____ — oph. Kredsen ophørt i det angivne år.

_____ ... oph. Kredsen formentlig ophørt i det angivne år.

— — — — De facto-start, enten inden indtag af drenge eller før dannelse af bestyrelse.

sml. m. Sammenlagt med, henholdsvis gået ind under.

	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912
Aarhus 1									126	
Viborg									94	
Aarhus 2									150	
Nordby								oph.		
Vesterbro 2								oph.		
Skive									91	
Silkeborg									97	
Esbjerg						54			223	
København 5									111	
Varde						78			87	
Hjørring									97	
Maarum							20		oph.	
Haslev							55		62	
Nørresundby									oph.	
Thisted						70	220		80	
Lundby							20		udmeldt	
Næstved							111		80	
Nykøbing M.									131	
Frederikshavn									99	
Skovshoved							60		43	
Sæby									41	
Holsted									oph.	
Ærøskøbing									33	
Brønderslev									45	
Skagen									74	
Nykøbing F.							90		108	
Vordingborg							80		70	
Rødby							40		oph.	
Nakskov							80		144	
Fredericia							indm.		83	
Køge									59	
Store Heddinge									52	
København 9									61	
Ordrup									70	
København 14									65	
Lemvig									62	
Odder									93	
Frederiksberg 4									77	
Skjern									42	
Tommerup										
Aal										
Lunderskov										

FDFs udvikling 1903-1912.

Medlemstallene for Frederiksberg 1904 og 1905 er indhentet fra årsberetningerne.

Medlemstallene for 1909 dækker kun »Sjællands Central« og er hentet fra Tornøes arkiv dateret til 12. december 1909.

Medlemstallene for 1911 er hentet fra den i »Førerbladet«, januar 1912, offentliggjorte statistik. De gælder årsskiftet 1911-12.

De øvrige tal er hentet fra kredsens korrespondancer i »Danske Drengene«.

mål«. ²⁹ Den 22. september var Tornøe i Svendborg, og resultatet af hans foredrag blev dannelsen af en bestyrelse. ³⁰ I hovedstaden blev der i august 1905 oprettet et forbund på Christianshavn. ³¹ Alle de nævnte forbund – bortset fra Bierings i Odense – gik i november 1905 ind under overbestyrelsen, der i øvrigt blev til en hovedbestyrelse. ³² FDF var hermed blevet et landsforbund omfattende syv afdelinger.

Efterligning og modstød

Succes'en var så uomtvistelig, at den blev ledsaget af efterligninger og modstød. Samtidig med at det »rigtige« FDF voksede med nye afdelinger og kredse i 1906, i hovedstaden med Østervold, Hellerup, Sundby og to kredse på Frederiksberg, i Nordsjælland med Hørsholm, Fredensborg og Helsingør samt med Tølløse og Fåborg, ³³ dukkede der rundt om i landet det ene drengeforbund op efter det andet, der ikke – i hvert fald ikke fra første færd – tilsluttede sig det nye landsforbund. Allerede i juli 1905 var dannet Kjøbenhavns frivillige Drengeforbund med det formål ifølge pressemeddelelsen »at samle de unge til sundt kammeratligt samvær som værn mod alle hånde fristelser«. Man henviste til Frederiksberg og Boys' Brigade som forbillede og proklamerede at ville danne »særlige afdelinger i hver bydel eller mulig sogn, når samarbejde med de derværende kristelige ungdomsforeninger kan opnås« – men total identitet med den kristne ungdomssag (som det hed i hine tider, selv i *Dansk Bogfortegnelse*) var der ikke – eller ville man ikke vedgå, og man gik ikke med i landsforbundet i november 1905. ³⁴ I Odense var som nævnt opstået Odense frivillige Drengeforbund, der også blev

stående udenfor med en formålsparagraf, der lød på »at tilbringe fritiden på en sund, gavnlig og fornøjelig måde«. ³⁵

Fra 1906 kendes Dansk Ungdomsforbund i København, Skt. Mariæ kirkesals Drengeforbund på Vesterbro i København, et frivilligt drengeforbund i Skt. Jørgens sogn i Svendborg, KFUMs drengekompagni i Horsens, et drengungsdomsforbund i Vamdrup, et forbund af drenge i Holbæk og et ungdomsforbund i Ribe – og der har utvivlsomt været adskillige andre. ³⁶ I de følgende år møder man drengeforbund i Assens, Fredericia, Varde, Herning, Lemvig, Kjellerup, Korsør, Pandrup, Bryrup, Struer, Slagelse og Grenå. ³⁷ Det er næppe overdrevet at tale om en »vild« periode, hvor den nye form for organiseret fritidsbeskæftigelse fængede som en præriebrand. At fastslå præcis, hvor mange forbund der skød frem, vil være en møjsommelig opgave, og at fastslå præcis, hvor længe de levede, formentlig en umulig opgave. Ofte sygner foreninger hen og dør i største stilhed.

Nogle af de »vilde« tiltag var af kristelig proveniens. Skt. Jørgens sognforbundet skulle »ledes under Indre Mission«, men blev næppe af lang varighed. Efter nogle omskiftelige måneder gik Kjøbenhavns FDF i april 1906 ind i landsforbundet som en særlig afdeling med tre, en kort overgang fire kredse. Skt. Mariæ drengeforbund blev i januar 1907 til Vesterbro 1. kreds. Fredericiaforbundet gik ind i landsforbundet i april 1910 – for et lille års tid senere atter at melde sig ud. ³⁸

Nogle af de nye forbund har formentlig været ideologisk lige så neutrale som Odense frivillige Drengeforbund, men andre lagde tyngden først og fremmest på det nationale. Det var tilfældet med

Sektionsførereksamen 1905 med Tornøe og Valentiner i midten (Efter Aage Rostrup: Vort forbunds historie).

Dansk Ungdomsforbund, der var stiftet 5. oktober 1905 og i marts 1906 lagde stort ud i København med kontreadmiral Victor Hansen som formand og journalist Harald Tofte som den egentlige leder. Formålet var »at styrke nationalitetsfølelsen hos den opvoksende ungdom«, hvilket skulle »støtte[s] af belærende og underholdende foredrag af historikere, æstetikere og andre videnskabsmænd« samt museumsbesøg, og at »udvikle dem legemligt gennem boldspil, svømning, gymnastik, roning, eksercits, skydning og en række andre gode idrætter« samt marchture »til naturskønne punkter«. Det blev betonet, at grundlaget var nationalt og hverken religiøst eller politisk. Der skulle være en afdeling for 12–17-årige, der uniformere-

des i hvid bluse, blå matroskrave »og på ærmet et skjold med det danske våben«, og en afdeling for dem over 17 år, der ikklædtes blå jakker og blå kasketter. Afdelingerne skulle indgå i kredse à 150 mand ledet af en kredsfører og opdelt i delinger og sektioner. Initiativet var tydeligt inspireret af FDF og lagde ikke skjul på, at det betragtede sig som en forskole til militæret for »den generation, på hvilken Danmarks fremtid vil komme til at hvile«. De mange kredse blev der aldrig brug for. Korpsset nåede næppe op over 2–300 medlemmer. I efteråret 1908 nedlagdes afdelingen for drenge, mens ældste afdeling blev omorganiseret til Københavns Skyttekorps.³⁹ Dansk Ungdomsforbund nåede aldrig uden for København, men en tilsvarende understreg-

ning af det nationale kan ses hos forbundene i Assens, Ribe og Fredericia.

Socialdemokratiet og ålerusen

FDF fik positiv og rosende omtale både i Højre- og den moderate Venstre-presse. Til gengæld fik det sin sag for i den københavnske middagspresse, der netop i denne periode var så »gul« som nogen sinde. Bortset fra *København*, der var under opstigning til respektabilitet og morgenavis, var de alle – *Folkets Avis*, *Aftenbladet*, *Adresse-Avisen* og *Ekstra-bladet* – klart og tydeligt imod.⁴⁰ »De små lømler« og »små hellige bisser« i »en for-ening til børnenes demoralisation«, »børne-korstog« med drengene »fyldte til randen med militarisme og militær kristendom«⁴¹ – sådanne overskrifter og formuleringer angav holdningen.

Af langt større betydning var det dog, at *Social-Demokraten* den 15. september 1905 gjorde det nye fænomen til genstand for en ledende artikel under mærket P.F. Hidtil havde bevægelserne – hvorved skulle forstås religiøse som Indre Mission og politiske som socialismen – i deres agitation holdt sig fra børnene og ladet dem »få lov til at leve deres eget liv på deres egen måde«. Kun den kristelige side havde ikke kunnet nære sig, havde ikke »villet holde sig denne, som man skulle synes, selvfølgelig pædagogik efterrettelig«. Derefter beskrev artiklen søndagsskolerne og KFUMs YA-arbejde. »Det hele virker som en åleruse. Den, der én gang er indfanget, fastholdes så vidt muligt«. Dette arbejde »er i en stadig og stærk vækst«, men »hvor rige frugter end dette arbejde, så glimrende organiseret, som det er, har bragt dets fædre, så er dog – takket være drengens naturen, som den nu engang er –

den allerstørste del af drengene ikke meget tilbøjelige til at have noget med noget at gøre, der direkte vedgår et religiøst formål«. Der måtte findes på noget nyt, og det blev »de såkaldte »drengeforbund«, der i denne tid vrimler frem alle vegne«. »Her har det kristne agitations-talent ubestrideligt skudt sin skønneste blomst« og fundet noget, der kunne trække drengene til. Men bag den nye facade var formålet det samme som tidligere, at hverve tilhængere til KFUM. Der var tale om »religiøs propaganda«, om »militaristisk agitation«, »om opøvelse i den gammeldags patent-patriotiske, militaristiske fædrelandskærlighed«, om »indpodning af et usundt religiøst føle-ri«. Der måtte råbes vagt i gevær over for forældrene, at de ikke udsatte drengene for »følgerne af denne systematiske ned-brydning af den sunde og gode moral, de selv i hjemmet søger at bibringe dem«. Passiv modstand var imidlertid ikke nok. »Dette systematiske og velorganiserede agitationsarbejde må fra frisindets side, snarest ske kan, mødes med et lige så vel-organiseret, lige så kraftigt modarbejde. Fra kristelig side har man anvist formen. Lad den kun blive bibeholdt, men lad frisindet gyde et sundere og naturlige indhold deri«. Det måtte være de ældres sag at skaffe lokaler og de unges sag at skaffe »folk, som ville give deres arbejde til at tale med drengene, læse for dem og gøre gymnastik med dem«. »Der må handles i denne sag, og der må handles hurtigt«. Ellers ville frisindet miste drengene til »fjenden«.

Denne lederartikel på bladets første plads var ikke blot en advarsel til forældrene mod at lade deres drenge komme med i FDF, men en direkte opfordring til at starte en ny bevægelse med de samme arbejdsformer – her havde de kristelige

øjensynlig fundet et columbusæg – men med et åndeligt indhold, som frisindet kunne sige god for.

Den 9. oktober 1905 tog et nyt indlæg i *Social-Demokraten* problemet op igen. »H.K.« så en dobbelt fare i drengeforbundet på Frederiksberg. Missionen var ude på at føre drengene herfra over i sine ynglingeforeninger, »og herfra står døren som bekendt på vid gab ind til den uhyggelige skruebrækkerinstitution, der hedder »Kristeligt dansk Fællesforbund««. Der var ikke blot en åbenbar fare »set alene fra et fagligt arbejders standpunkt«, men også ud fra »et almindeligt politisk standpunkt« på grund af den militaristiske og religiøse agitation – sammenfattet som »religiøs militarisme«. H.K. advarede forældrene, men opfordrede ikke til en alternativ organisation, efterlyste kun »en form, hvorunder skolen og hjemmene i fællesskab kan optage tanken om en nyttig og udviklende anvendelse af børnenes fritid og give den en heldigere udførelse«.

Oprettelsen af DUI

Det blev imidlertid ikke skolen og hjemmene i fællesskab, men en alternativ organisation, der blev svaret på missionens »sjælefangende garn«. Den 9. november 1905 kunne man i *Social-Demokraten* under rubrikken *Partimeddelelser* i en lille artikel læse, at »nogle partifæller har besluttet at oprette en organisation, hvis navn kunne være sådan noget som »De unges Idræt« og have til opgave at samle arbejderungdommen i vor by til fremme af dens fysiske og moralske vel«. Der indkaldtes til møde den følgende aften, hvor folketingsmand A.C. Meyer samt bud Louis Florin »nærmere vil[le] udvikle tanken«. ⁴²

DUIs stifter, Louis Florin (1887-1913) (Atelier Populær fot., Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv).

Der er ingen tvivl om, at det var den 17-årige Louis Florin, der var den umiddelbare ophavsmand til mødet den 10. november 1905. Derom vidner ikke blot traditionen i DUI, men også samtidige kildeudsagn. ⁴³ Men der turde have været mere til sagen, hvorom artiklerne i *Social-Demokraten* i september og oktober vidner. Meyer har næppe udelukkende på grund af en 17-årigs begejstring ladet sig overtale til at gå ind i rollen som igangsætter. I socialdemokratiske kredse er problemet, hvordan man skulle forholde sig til det frederiksbergske FDF, blevet aktualiseret, da succesen hen over

sommeren og efteråret 1905 begyndte at brede sig ind over København. Alternativet, der bød sig til og blev accepteret, blev et »mod-FDF«. Florin kunne give opskriften. Han havde været en tur rundt om det »rigtige« FDF.⁴⁴

På mødet den 10. november udtalte Meyer, »at det projekterede forbund ikke ville have idrætten under religiøs eller militaristisk overformynderskab«, men den skulle »i ordets bedste forstand være frivillig« – et polemisk hib til konkurrenten. Florin »fremhævede modsætningen mellem [den nye forening] og det kristelige frivillige drengeforbund og forventede, at arbejdernes organisationer ville støtte den idrætsforening, som skulle samle arbejdernes sønner«.⁴⁵

På et nyt møde den 16. november blev love og regler for det nye forbund vedtaget og en foreløbig bestyrelse på syv mand godkendt med Meyer som formand.⁴⁶ I december lagde DUI ud med sin virksomhed med en offentlig koncert i Arenateatret søndag den 10. december og de første gymnastikaftener den 11. og 12. december.⁴⁷

DUIs formål var »at samle drenge og unge mennesker, navnlig fra arbejderhjem, til sunde legemsøvelser, som kan fremme deres fysiske og åndelige vel, lære dem disciplin, respekt for sig selv og andre og være dem til nytte under alle forhold i livet«.⁴⁸ Øvelsesprogrammet skulle i første række være gymnastik og ved siden heraf fodbold eller andet boldspil, fri idræt, brydning og marchture. Derudover skulle der om vinteren afholdes »oplysende og underholdende foredrag eller oplæsning med sang«. Drenge fra det 10. til det 16. år kunne blive medlemmer af de »almindelige afdelinger«, men unge fra 16 til 18 år blev optaget i en særlig afdeling, »Garden«. Kontingentet

var på 20 øre pr. måned for drengene og 40 øre for »Gardens« medlemmer. Dertil kom anskaffelse af »idrætsdragten«. Voksne kunne blive støttemedlemmer ligesom »foreninger og selskaber«. Foreningen blev inddelt i kredse (også kaldet afdelinger) efter de københavnske bydele. Hver kreds havde sin bestyrelse valgt af de voksne medlemmer. Hver lokalbestyrelse valgte et medlem til hovedbestyrelsen. De »bedste drenge« skulle af gymnastiklæreren udpeges til delings- eller halvdelingsførere, og valget godkendes af den lokale bestyrelse og af drengene, »som ved afstemning (håndsoprækning) kan give deres mening til kende«.

DUI var i sin fremtræden en tro kopi af det FDF, man ville bekæmpe. Arbejdsmetoderne var identiske bortset fra, at eksercits og svømning var gledet ud til fordel for brydning. Fjortendagsmøderne havde deres pendant i de oplysende og underholdende foredrag. Da FDF startede landkoloni, svarede DUI igen med feriekoloni. Musikken var den samme fra signalhorn over tromme til orkesterarbejde. »Idrætsdragten« var den samme hvide bluse, blot med en anden anbringelse af Dannebrogssflaget.

Terminologien var også hentet fra FDF. Det gjaldt »kreds« og »afdeling«, »delingsfører« og »halvdelingsfører«. FDFs dygtighedsklasser blev til en, to eller tre røde snore om venstre ærme for »de udpegede dygtigste gymnastikere«.

I tre henseender var der forskel. DUI tog drengene fra 10 år, et år tidligere end FDF, fra 1909 endda fra 9 år – formentlig for at opnå en taktisk fordel i konkurrencen. Til gengæld var den anden forskel en klar ulempe, nemlig et kontingent på 20 øre om måneden. Den afgørende forskel lå dog i formålsparagraffen. Hvad

Det vindende hold i en DUI-konkurrence 1908 (Asger E. Schmidt fot., Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv).

der i FDF var defineret som midler, var i DUI formuleret som selve formålet.

DUI fik en flyvende start. Drengene strømmede til, således at »fredens drengehær« (for at bruge et af Meyer yndet udtryk) allerede ved årsskiftet talte omkring 500 drenge. Tilgangen fortsatte ind i 1906, således at man nåede op på et niveau på ca. 1.000 drenge formet i ti kredse.⁴⁹ Deres grænser svarede til valgkredsene – et vidnesbyrd om, i hvilken grad man organisatorisk tænkte i partitermer, ligesom de kristelige tænkte i kirkesogne. De ti kredse var Nørrebro I og II (dækkende 5., 11. og 12. kreds), Vesterbro (1. og 13. kreds), Christianshavn (2. og 9. kreds), København I (6., 7. og 8. kreds), København II (3. og 4. kreds), Østerbro (10. kreds), Frederiksberg

samt Brønshøj. Dertil kom »Garden« som en særlig afdeling.⁵⁰ FDF havde i sommeren 1906 i København og Frederiksberg kommuner 1.600–1.700 medlemmer.⁵¹ DUI må med sin hastige vækst være følt som en alvorlig konkurrent.

DUIs trange år

Dermed var toppen imidlertid også nået. Kontraktionen satte hurtigt ind, og de følgende år var præget af tilbagegang. Endnu inden udgangen af 1906 var København I og II slået sammen til én afdeling, Nørrebro I og II ligeså i første halvår af 1907. »Garden« forsvandt hurtigt og blev i slutningen af 1906 afløst af en »seniorafdeling« for unge over 16 år. Den udviklede sig til idrætsforeningen

Stadion, der i 1909 meldte sig ud af DUI. Afdelingen i Brønshøj blev indstillet i begyndelsen af 1908. Til gengæld blev der i april 1909 oprettet en afdeling i Valby. Der var derefter syv afdelinger.⁵²

Der synes ikke at være offentliggjort medlemstal efter 1906, hvad der i sig selv kan tages som et indicium for tilbagegang. Foreninger, der er i fremgang, proklamerer sædvanligvis denne glad og gerne. Tilbagegang ledsages af tavshed. Det bevarede arkivmateriale tillader først at fastslå medlemstallet omkring årsskiftet 1909–10. Det lå da på ca. 375 medlemmer. Bedst arbejdende på dette tidspunkt var Nørrebro afdeling med 130 »betalende elever«. De øvrige seks afdelinger havde mellem 30 og 50 medlemmer.⁵³ Det kan i øvrigt konstateres, at der var hurtige og kraftige udsving i medlemstallet for de enkelte afdelinger – et udtryk for, hvor lunefuld drengestunst var (og er). Medlemstilgangen synes at have ligget på et efter forholdene højt niveau, hvilket indikerer en hurtig medlemsgennemstrømning – med andre ord et hurtigt frafald.⁵⁴

Det spørgsmål melder sig, hvorfor DUI så hurtigt gled bagud i konkurrencen med FDF og efter tre-fire års forløb nærmest var en *quantité négligeable*. Generelt kan det slås fast, at oven på de to »vilde« år 1905–06, hvor interessen for drengeforbund nærmest synes at have været manisk i hovedstaden, kom et tilbageslag. Flodbølgen lagde sig igen. Det ramte ikke blot DUI (og DUF), men også FDF, hvis fortsatte fremgang i de følgende år så godt som udelukkende berodde på oprettelsen af nye kredse ude i landet. »I det svundne år har tilgangen heller ikke været så stor som tidligere«, var FDF Frederiksbergs egen vurdering for 1908, og sekretæren for Københavns

central udtalte på bestyrelsesmøde 23.6.1909, »at man i alle kredse arbejdede med for få drenge«. ⁵⁵ FDF havde ved årsskiftet 1911–12 1.830 medlemmer (incl. førere) i hovedstaden.⁵⁶ Sammenlignet med 1906 er fremgangen meget beskedent. En lignende vild periode kan i øvrigt konstateres i 1910; men da var det den nyopdannede spejdersport, der nød godt af den. Den sommer var alle raske drenge spejdere. Oven på tilbageslaget kunne den organiserede spejdersport tage fat så at sige fra bunden.⁵⁷ FDF kom organisatorisk uskrammet gennem de tamme år oven på den voldsomme begejstring, om end ikke uden problemer. Landsforbundets økonomi skrantede kronisk, først og fremmest på grund af medlemsbladet *Danske Drenge*. Manglen på førere var et stadigt tilbagevendende punkt på bestyrelses- og førermøder. DUI var lige ved at blive slået totalt ud.

Grundene hertil skal nok findes i organisationen selv. Mens Holger Tornøe og Ludvig Valentiner levede og åndede for deres FDF, var A.C. Meyer ikke den, der nøjedes med at fremme en enkelt sag. Han udtalte allerede fra starten offentligt, at hans formandskab var af midlertidig karakter: »Jeg har allerede så meget om ørerne, at jeg ikke kan påtage mig hvervet til stadighed. Man kan have så mange jern i ilden, at de alle brænder for én«. ⁵⁸ Hvilket imidlertid var, hvad han havde. Hans beskæftigelse med forbundets daglige arbejde tog hurtigt af, og de daglige forretninger blev overladt til næstformanden. I december 1907 »overlod [Meyer] tilsyn [og] ledelse til næstformanden og lovede at fungere som formand til næste generalforsamling«. ⁵⁹ I juni 1907 startede han medlemsbladet *Unge Dag* som svar på FDFs *Danske*

Dreng fra januar samme år. Det skulle »så vidt muligt udkomme en gang om måneden«, men det kom kun hver anden måned, og efter nr. 4 i marts 1908 skete der intet det næste halvandet år. Dets indhold kunne slet ikke måle sig med konkurrentens og var alt andet end en journalist værdig. Den 26. august 1908 gik han af og blev på forslag af Florin gjort til æresmedlem.

Louis Florin sad fra starten i hovedbestyrelsen og var leder af afdeling K, en tid i 1907 også næstformand. Men igenem 1908 var der løbende uoverensstemmelser mellem ham og den øvrige bestyrelse, og ved generalforsamlingen i januar 1909 gled han ud af hovedbestyrelsen. I juli 1909 blev det på et hovedbestyrelsesmøde oplyst, at han havde meldt sig ud – utvivlsomt for at komme en eksklusion i forkøbet.⁶⁰ At forsøge en karakteristik af ham er vanskeligt. Hårde beskyldninger blev rettet mod ham i 1908–09, også for uduelighed i arbejdet, men det er vanskeligt at forlige dem med den uomtvistelige dynamik og energi, han udviste i DUIs første år. Den tilbageholdenhed, han ifølge en senere beretning skulle være kendetegnet af – »han optrådte aldrig på talerstolen«⁶¹ – dementeres af de samtidige vidnesbyrd og hans offentlige optræden ved mange lejligheder.

I det hele taget synes arbejdet at have været plaget af samarbejdsvanskeligheder. Journalisten Emil Rex fra *Folkets Avis* efterfulgte i august 1908 Meyer som formand, men blev hurtigt træt af at være formand og lod næstformanden udføre »formandens pligter« – den samme næstformand, som også i Meyers sidste tid havde klaret det daglige arbejde, C.G. Christoffersen, der omsider ved generalforsamlingen i september 1909 blev »rig-

tig« formand. Et medlem af hovedbestyrelsen nedlagde i 1909 dette hverv samt stillingen som gymnastiklærer og gik sammen med 12 drenge over i idrætsforeningen Sparta.⁶² Der var problemer omkring Frederiksberg afdeling, hvor man ønskede en formand, hovedbestyrelsen ikke ville acceptere. Der var idelige kvaler med kontingentafregningen.⁶³

Det blev ikke bedre, som tiden gik, og arbejdet i hovedbestyrelsen må ind imellem have været mistrøstigt. Medlemsbladet *Unge Dag* så sit sidste nummer i januar 1910, og *Social-Demokraten* viste sig utilbøjelig til at skrive om DUI, fordi det med redaktøren Borgbjergs ord »ikke var et blad, som optog gratis an-

Agitatoren på talerstolen. Folketingsmand A.C. Meyer (1858-1938), jfr. iøvrigt note 42 (Müller fot., Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv).

noncer«. ⁶⁴ I 1910 – da den hvide bluse var gledet ud som uniform til fordel for arm-bind – oprettede lederen af Vesterbro afdeling sit eget forbund, De unges Ideal (sic!), fordi »han var ked af at se, at DUIs elever ikke var iført uniform. Han var anarkist på dette område. Drengene i hans forening skulle have rød bluse og do kasket«. ⁶⁵ Han blev afsat som leder, men forbindelsen blev siden genoprettet. 1910–11 kendetegnede i det hele lavpunktet for afdelingerne, ingen kunne melde over 40 elever, og det samlede medlemstal var kun 200. ⁶⁶

I efteråret og vinteren 1912–13 synes hovedbestyrelsens arbejde at være gået helt i stå, øjensynlig på grund af et uheldigt formandsvalg. ⁶⁷ I maj 1913 trådte den tidligere formand atter til, men allerede i november 1913 blev hovedbestyrelsen på en ekstraordinær generalforsamling væltet på spørgsmålet om ophævelse af kontingentet. ⁶⁸ På det tidspunkt var imidlertid krisen i afdelingerne overvundet. I april 1914 kunne formanden oplyse, at forbundet gik godt fremad og talte ca. 900 elever. ⁶⁹

Alle de nævnte og andre problemer var snarest symptomer på det fundamentale problem, at det kneb med at skaffe lederkræfter i tilstrækkeligt omfang. DUI formåede kun i begrænset omfang selv at rekruttere sine ledere. »Garden« og senere seniorafdelingen Stadion var vel tænkt som en pendant til FDFs sektionsføreruddannelse, men udviklede sig centrifugalt til en selvstændig idrætsforening. Det kom overhovedet til skade, at man var startet hovedkulds med at tage drenge ind uden – som FDF og DUF – først at uddanne et hold ledere. Meyer var selv inde på sagen, da han i 1910 til den daværende formand udtalte, »at efter hans mening var DUI til at begynde

med slået for stort op, og det var da rimeligt, at det måtte gå en del tilbage«. ⁷⁰ Den hovedkulds start og den manglende selvrekruttering måtte man kompensere for ved at købe arbejdskraften, hvilket igen gjorde kontingentet til en nødvendighed. Der var lønnede gymnastiklærere i alle afdelinger, ligesom bestyrer og »tanter« på feriekolonien fik honorar og på et vist tidspunkt også hovedkassereren. ⁷¹

Økonomien blev på denne måde en møllesten om halsen. Alt, hvad afdelingerne fik ind i kontingent, gik til rengøring af gymnastiksalen og løn til gymnastiklæreren. Man var endda engang inde på at lukke en afdeling, fordi den ikke fik nok til at dække omkostningerne ved gymnastikøvelserne. Havde afdelingerne overskud, gik dette i hovedkassen, hvad der næppe har virket befordrende på den enkelte afdelings initiativ. Dertil kom, at man i 1906 skaffede sig en betydelig gæld på halsen, idet man kom til at hæfte for de »idrætsdragter«, to skræddere havde udleveret. ⁷²

Fra første færd opfordrede DUI fagforeningerne og de socialdemokratiske vælgerforeninger til at støtte arbejdet. 10 kr. i støtte gav én stemme ved generalforsamlingen. I startåret gav ni vælgerforeninger (ud af 16) og 46 fagforeninger støttebidrag, i de følgende år faldt niveauet til fire-fem vælgerforeninger og 30–40 fagforeninger med samlede bidrag på 5–600 kr. Passive, d.v.s. voksne medlemmer, spillede kun en ringe rolle med et kontingentbidrag på 60–70 kr. årligt. ⁷³ Det hjalp, men forslog dog ikke. Man slæbte et underskud med sig fra den ene regnskabsperiode til den næste. En anmodning om støtte fra kontrahentforsamlingen for *Social-Demokraten* endte med at blive henlagt. ⁷⁴

Lige så nødvendigt kontingentet var, lige så meget var det også en belastning for medlemstilgangen. I august 1908 foreslog et medlem af hovedbestyrelsen, at man skulle ophæve kontingentet for drengene, »idet han nemlig gjorde gældende, at DUI ville blive en større bevægelse, for FDFs medlemmer var kontingentfri, og da søger drengene hellere derhen, som dog byder dem større fordele end vi og har flere midler end vi«. Hovedbestyrelsen sluttede sig til forslaget, men det blev forkastet af generalforsamlingen.⁷⁵

»Drengene søger hellere derhen . . .« – her var nok sagens kerne. Det kneb med udbuddet af aktiviteter, og det kneb med kvaliteten. Drengene som flest søgte dengang som nu derhen, hvor der »var mest ved det« uden at kere sig ret meget om den religiøse eller ideologiske baggrund. Kun i de færreste tilfælde lader børn sig anbringe i foreninger eller anden fritidsbeskæftigelse efter forældrenes ønske mod deres egen vilje. Langt hellere følger de »førerhunden« i klassen eller på gaden. Sagt på en anden måde: Forældre kan holde dem borte, men ikke tvinge dem ind. Forholdet lader sig i sagens natur kun vanskeligt belægge kildemæssigt,⁷⁶ men læseren kan tænke tilbage på egen barndom eller egne erfaringer med børn.

Hvorfor modoffensiv?

Modoffensiven mod FDF blev altså i første omgang en meget begrænset succes. Men var der overhovedet nogen grund til at gøre forsøget? FDF hævdede, at det var kristeligt og socialt og ikke havde andet ærinde. I juni 1906 udsendte det en af Ludvig Valentiner forfattet pjece, *Kampen for drengene!*, hvori man profilerede

FDFs formand 1909-54, cand.theol. Ludvig Valentiner (1881-1959) (Det kgl. Bibliotek).

sig over for DUI og DUF netop ved at understrege, at »FDF er . . . det eneste af forbundene, der på dette område [d.v.s. religiøst] toner bestemt kristent flag«, og at det socialt »netop – i modsætning til de to andre forbund – [arbejder] på at bringe drengene fra de forskellige hjem sammen«. Målet var »Kristi riges udbredelse blandt drengene«, men »FDF er ikke fremgået af noget bestemt kirkeligt parti, således som det af og til uden grund påstås«. ⁷⁷ Anklagerne for militarisme blev tilbagevist fra første færd. »Enhver anke om FDF som en forberedelsesskole eller børnehaven til hæren må bestemt afvises; at vi til uddannelsen af drengene bruger midler, der også findes inden for de militære områder . . ., ja, det bunder i praktiske hen-

syn og kommer jo slet ikke denne sag ved«, skrev Ludvig Valentiner i 1905, og senere samme år: »Eksercits benyttes som et middel til indøvelse i disciplin. Der prædikeres aldrig militarisme, der prædikeres kristendom, intet andet«. Han understregede ved samme lejlighed, at FDF ikke »står i nogen rapport til Indre Mission«. ⁷⁸ Der er ingen grund til at tvivle om, at det for de unge mennesker på Frederiksberg var deres kristendom, deres ansvar over for Gud og dermed deres ansvar over for næsten, der førte dem ud i et arbejde med midler, der var naturlige for tiden, og som havde stået deres prøve på den anden side af Nordsøen.

Men de blev ikke troet på deres ord. Initiativet blev fra modstanderside entydigt stemplet som missionsk, og man havde ikke sans for fine teologiske og organisatoriske nuancer i en differentiering mellem »landmissionen«, den københavnske Indre Mission, det teologiske klima på Frederiksberg omkring pastor Harald Ostenfeld samt KFUM. ⁷⁹ Det blev opfattet som lige missionsk alt sammen. Blev drengene fanget ind i den kristelige atmosfære – i ålerusen – så at de som voksne gled ind som aktive medlemmer af menighedssamfundene, var risikoen stor for, at de gik tabt for arbejderbevægelsen på grund af dennes antiklerikale holdning. Så ville der ikke blive socialdemokratiske vælgere ud af dem – eller for den sags skyld demokratiske, frisindede venstremænd. Militarismen stod for modstanderne som en kendsgerning. Militær adfærd med geværeksercits ville skabe militære holdninger med deraf følgende politiske synspunkter. Understregningen af de nationale værdier, flag, fædreland og kongehus, gjorde det ikke bedre.

Det frygtede alternativ var, at der ud af den kristelige åleruse kom højremænd, og Højre var endnu ingenlunde slået ud i hovedstaden, heller ikke efter systemskiftet i 1901. Partiet viste tværtimod en forbløffende livskraft og evne til at regenerere, således som det fremgår af valgresultaterne fra århundredets første årti (se tabel 1).

Tendensen er tydelig. Der var fremgang. Valget 1901 var lavpunktet, da Højre kun vandt en enkelt kreds, i 1903 vandt det fire, i 1906 fem, i 1909 seks kredse. Også i de oplagte dumpekredse var der fremgang. Så mange stemmer kunne Højre kun få, når også en mængde arbejdere stemte på partiet. Fik de kristelige virkelig for alvor fat på drengene, kunne man frygte det værste for fremtiden.

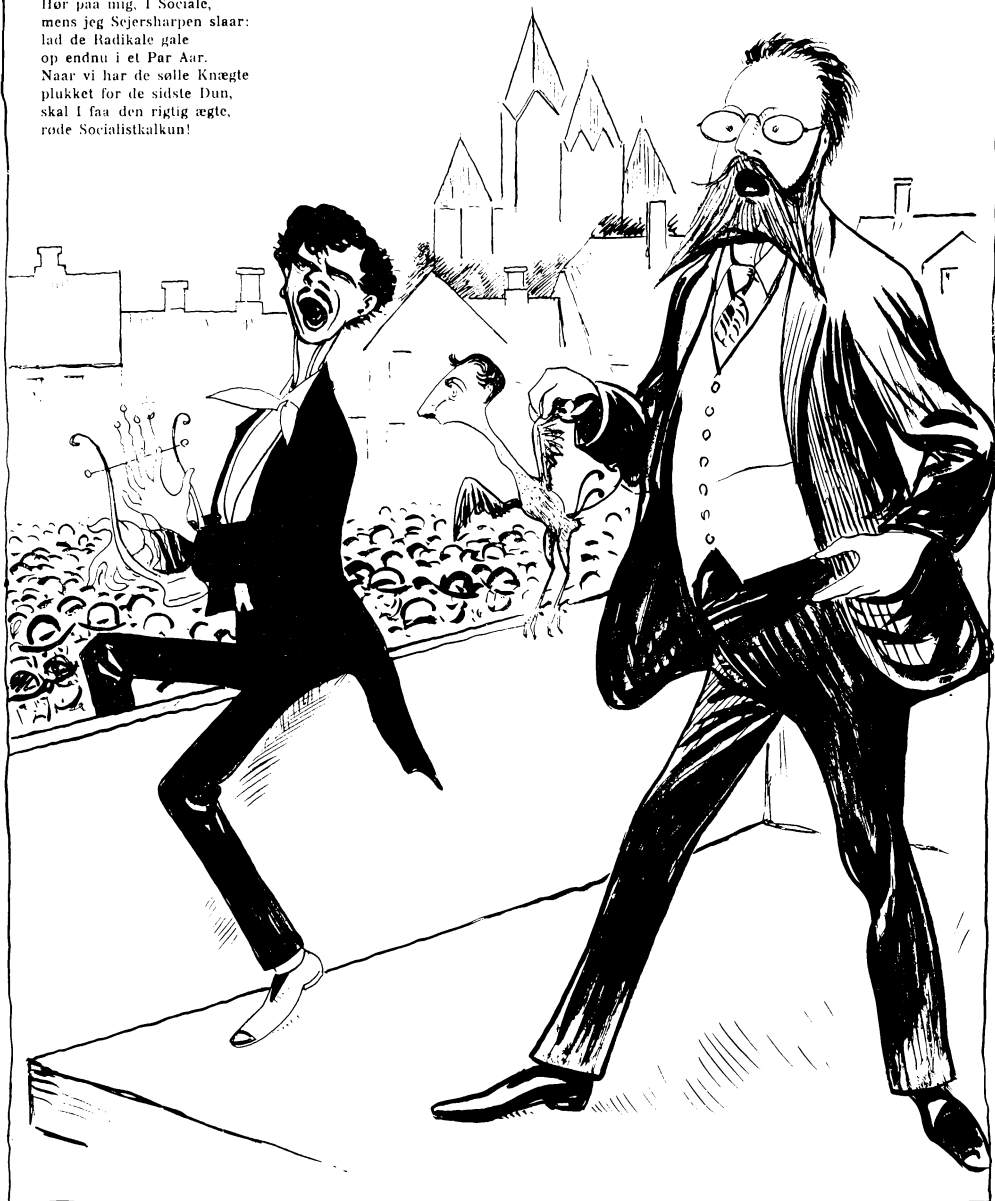
Mistroen gensidig

Mistroen var imidlertid gensidig. A.C. Meyer understregede fra første færd DUIs upolitiske karakter, således i en polemik mod FDF og DUF: »Det vil end ikke kunne påpeges, at »De unges Idræt« er et led i arbejderklassens emancipationsproces. Der er ikke gnist af politik i den! Nej, den er slet og ret en idrætsforening, hverken mere eller mindre. At den har en socialdemokrat til formand, og at arbejderorganisationerne støtter den med bidrag, betyder ikke politik. Det betyder kun, at arbejderne med sympati og forståelse ser på ungdommens stræben efter fysisk og åndelig sundhed. Jeg er endda nær ved at tro, at den er lige så national som den sidst ankomne kollega. Og ikke står Vorherre fjernere end den kristelige FDF«. ⁸¹

At være upolitisk og alligevel at blive støttet af arbejderorganisationerne i

A. C. Meyer synger:

Hør paa mig, I Sociale,
mens jeg Seiersharpen slaar:
lad de Radikale gale
op endnu i et Par Aar.
Naar vi har de sølle Knægte
plukket for de sidste Dun,
skal I faa den rigtig ægte,
rode Socialistkalkun!

Stauning præsenterer den plukkede Ove Rode, mens A. C. Meyer synger for vælgerne. Med sit delvis sydlandske udseende var A. C. Meyer et yndet offer for karikaturtegnerne, her Alfred Schmidt i Klods-Hans 16. september 1910. Tegningens titel »Efter Kalundborgvalget« hentyder til, at Ove Rode netop var indvalgt i Folketinget igen ved et suppleringsvalg i denne kreds. Ved det ordinære valg tidligere på året havde han lidt nederlag i Holbækkredsen.

Tabel 1: Højres stemmeandel i hovedstaden i % ved folketingsvalgene 1901–09.⁸⁰

	1901	1903	1906	1909
1. kreds	38,1	42,4	45,3	51,5
2. kreds	48,1	52,7	52,5	51,7
3. kreds	40,2	48,9	52,6	49,7
4. kreds	45,8	53,0	57,0	61,4
5. kreds	29,9	---	38,0	47,1
6. kreds	50,3	58,8	58,5	62,9
7. kreds	31,7	29,2	32,5	---
8. kreds	48,7	40,3	44,8	50,3
9. kreds	18,7	21,4	23,2	27,7
10. kreds	24,0	37,1	35,2	40,9
11. kreds	---	---	20,7	27,9
12. kreds	---	---	19,2	24,0
13. kreds	13,6	---	17,9	23,0
Frederiksberg 1.	49,4	57,9	59,8	69,7
Frederiksberg 2.	19,8	---	26,8	30,1

sympati og forståelse var for Meyer kun en aldeles naturlig ting. Det svarede ganske til arbejderbevægelsens også i øvrigt tvedelte enhed, der mest iøjnefaldende fandt sit udtryk i fagbevægelsen. Alle et fags arbejdere kom i fagforeningen, de politisk interesserede kom i Socialdemokratisk Forbund. Som fagforeningsmanden Jens Jensen formulerede mekanismen: »Det er derfor rigtigt, at fagforeningerne er »socialdemokratiske«, for så vidt som flertallet af deres medlemmer er socialdemokrater, men man behøver ikke at være socialdemokrat for at blive optaget i eller være medlem af en fagforening« – socialdemokrat blev man i det lange løb alligevel, og »antallet af dem, der møder det førstnævnte sted [d.v.s. går til grundlovsfest hos Højre i Kongens Have] svinder efterhånden ind«. ⁸² Gule, kristelige fagforeninger undgik man derved i modsætning til, hvad der var tilfældet i de katolske lande. Således også med DUI, der navnlig var

for arbejderdrengene, om end åben for alle, og som ikke rummede gnist af politik, men blev støttet af vælger- og fagforeningerne.

Lige så selvfølgelig denne tvedelte enhed måtte forekomme den, der var formet og støbt i den socialdemokratiske tradition, lige så utroværdig måtte den virke i den anden lejr. At DUI navnlig var for arbejderdrengene, blev fra FDF-side kommenteret med, at »det er dermed også givet, at denne forening ikke tager sigte på at udjævne klasseforskellen, men snarere kan komme til at øge denne«. Dertil føjedes ønsket om, at FDF ikke måtte blive »en forening for en bestemt samfundsklasses børn«. ⁸³ Hentydningen til og distanceringen fra klassekampens parti er tydelig nok. I august 1910 mødtes repræsentanter for DUI og dets skånske pendant, Sagostunderne, og vedtog, at de skulle »træde kraftigt op mod vore modstanderes foreninger og gennem vore faglige og politiske forenin-

ger oplyse om vort formål«. Samtidigt sendte de den kommende internationale socialistkongres i København en resolution, hvori det bl.a. hed, »at der bør gøres alt for vore partifællers børn som vel muligt . . . at vort parti og vor presse overalt understøtter de bestående foreninger med pekuniær hjælp, således at vi er i stand til at tage kampen op med de militaristiske og religiøse børneforeninger«. Tornøe gengav *Social-Demokraternes* referat i *Førerbladet* med kommentaren: »Hvorledes kan det forenes med *Social-Demokraternes* berømte sætning: »Religion er en privatsag«?«. ⁸⁴ På ham måtte DUIs upolitiske karakter virke som lodret hykleri, ligesom dets holdning til religionen formentlig har været ham en forargelse.

DUI-musiker i uniform 1915 (Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv).

Konklusion og perspektiver

Ideen med uniformerede drengeforebund skød mange skud i 1905 og de følgende år. DUI var kun et af dem, om end det mest markante i kraft af tilknytningen til den store arbejderbevægelse. Betydning nok nåede det i dette omfang aldrig uden for København, hvilket i høj grad gjorde truslen fra det overskuelig. ⁸⁵ Men der dukkede mange andre op, også sådanne, der ikke ville vide af det kristelige, og det »rigtige« FDF må utvivlsomt have følt, at det stod i fare for at drukne i sin egen succes. Var et »forkert« FDF først dukket op i en by, var der blokeret for endnu et forbund. ⁸⁶ Tanken lå i tiden. Uniformerede drengeskare var set, før Tornøe barslede med sit FDF. ⁸⁷ En generel kortlægning ud over landet ville være ønskelig, ligesom en kortlægning af KFUMs YA-arbejde, der tog sin begyndelse kort før FDF. Kampen for eller kampen om drengene gik ind. Man spør-

ger sig: Hvorfor netop da? Var det den naturlige fortsættelse af den forudgående periodes organisering af de unge mænd i sportslige, religiøse og politiske foreninger?

I denne sammenhæng kan man undre sig over, at der ikke samtidig skete et gennembrud for tilsvarende arbejde for piger. KFUK i København havde i 1896 oprettet en afdeling for 10-14-års piger, men den gik ind i 1902. ⁸⁸ I sommeren 1906 efterlyste Lycinke Hansen i *Social-Demokraten* et pigeforbund i lighed med DUI og indkaldte selv til stiftende møde den 29. august af Sportsligt Pigeforbund – med »elskværdig imødekommenhed bistået« af Louis Florin. ⁸⁹ Men det fik kun en begrænset levetid på et par år. På DUIs generalforsamling i februar 1910

fremstattes ønske om en pigeafdeling, men ønsket blev ikke opfyldt.⁹⁰ Da Tornøe i september 1906 var i Svendborg for at tale om FDF, stillede han sig positiv over for ideen om et tilsvarende arbejde for piger⁹¹ – men der kom aldrig noget ud af det.

Et andet problem, der trænger til nærmere belysning, er arbejderbevægelsens holdning til kristendom og kirke. Partiets officielle holdning var, at religion var en privatsag, og derfor skulle kirke og stat adskilles. Det stod i programmet. Men bag dette lapidariske udsagn gemte der sig flere nuancer. Når Lycinka Hansen i sine bestræbelser for at få oprettet Det sportslige Pige forbund argumenterede med forældrenes uvilje mod, »at børnene går i søndagsskolen, hvor de fordømmes i intetsigende religionsundervisning«,⁹² var holdningen klart antikristelig. Men almindeligvis forholdt partiet sig neutral over for kristendommen som sådan, hvorimod den bestående kirke og dens præster blev mødt med stejl antiklerikalisme. Med et citat fra formanden for Socialdemokratisk Ungdomsforbund, Harald Jensen: »Jeg hader den altid hensigtspassende kristendom, som lærer nåde for de velhavende og forsagelse for de fattige, og alle de gode præstemænd, der i ord og gerninger kommer til fattigfolk med bibelen til slunkne maver. Var der kristendom til i dette land, mættede man de sultne, gav de tørstige at drikke og lod de trætte hvile ud en sommer ved landets skønne kyster.«⁹³ Vist kunne man ifølge Harald Jensen være socialdemokrat og »kirkeligt interesseret«, lige så vel som man kunne være medlem af fagforeningen og højremand, men der var ret beset noget unormalt over det, for »arbejderklassen er i det store og hele ganske ligegyldig

over for kirkelige og religiøse spørgsmål«. ⁹⁴

Når det gjaldt kirken in concreto blev ligegyldigheden imidlertid afløst af åbent fjendskab. I tiden omkring århundredskiftet var det »missionen«, der var hovedgenstand for angrebene – den mission, der var gået i offensiven med kirkebyggeri, vækkelseskampanjer, mange former for specialmission, søndagsskole, ungdomsforeninger – og nu drengeforbund.

Utvivlsomt havde antikirkeligheden og antiklerikalismen sin pris for partiet. Kampen mod kirken, præsterne og »missionen« blev en tabt kamp, for så vidt som arbejderne ikke meldte sig ud af folkekirken – heller ikke den socialdemokratiske majoritet blandt dem, men forblev og lod deres børn døbe og konfirmere og sig selv begrave kirkeligt. Kirkeligt aktive blev de færreste, men det store gros blev hængende ved kirken i hvert fald som »firehjuls kristne«, hvad der ikke kan undre, for så vidt som de i vid udstrækning var første generations tilflyttere fra landet og må formodes derfra at have medtaget deres traditionelle religiøse holdninger og adfærd. Partiets kamp kan næppe have været omkostningsfri. Det lader sig i sagens natur ikke afgøre, hvor meget antiklerikalismen betød i tabte stemmer, men ganske omkostningsfri har den næppe været. Var det her, Højre hentede sine arbejderstemmer?

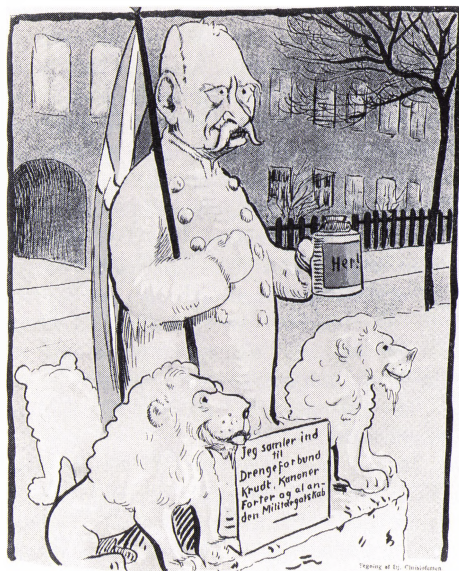
Omvendt kan man stille spørgsmålet, om de kristelige ikke var sig bevidste, at deres kamp for at vinde storbyens befolkning nødvendigvis også måtte have et klart politisk aspekt. Kunne en Kristi stridsmand i hine tider være andet end en fædrelandssindet forsvarsven og en kongetro højremand, i hvert fald når talen

var om København og de store provins-købstæder? Sagt på en anden måde: Så længe de kristelige arrangerede faneindvielser med søm for Gud, konge og fædrelænd, måtte socialisterne finde deres antiklerikalisme bestyrket, for helt bortset fra, hvor sjælene engang måtte gå hen hisset, førte det dem her og nu direkte ind i Højre.

Var de for naive til at se, at deres hovedanliggende i den kontekst, hvori det blev fremført, havde visse politiske konsekvenser i sit kølvand?

Modsætningen FDF contra DUI er en lille detalje i den store konfrontation, hvor parterne bekæmpede hinanden og talte forbi hinanden. Kampen for Guds riges fremme blev tolket som reaktionens og Højres kamp for at bremse udviklingen. Kampen for et socialistisk flertal og socialismens sejr blev udlagt som gudløshedens fremstormen. Kampen for drengene blev til kampen om drengene, for den, der vandt denne, ville i næste generation vinde den store kamp, kampen om de voksne.

Begge parter tog heri så gruelig fejl. Der er næppe tvivl om, at det store gros af de drenge, der blev indfanget af »åle-

Drengesforbundene blev i det socialistiske Ravnen (15. februar 1912) slået i hartkorn med militarismen. Tegning af Dj. Christofersen.

rusen«, trods det endte som trofaste socialdemokratiske vælgere som voksne. Hvorved de imidlertid ikke blev hverken mere eller mindre gudløse, end deres forældre havde været. Men det er en anden historie.

Noter

1. Aage Rostrup, *Vort forbunds historie. Landsforbundet Frivilligt Dreng-Forbund fra de første år og indtil 1935*, København 1947; Gunner Tjalve, *Syvogtyve kapitler af FDFs historie*, København 1969; Preben Hansen, *Børn – beskæftigelse – borgere. De unges Idræt gennem 50 år*, København 1955; Ole Hauberg Nielsen, *En analyse af De unges Idræt i perioden 1905–37 med særligt henblik på forholdet til den socialdemokratiske bevægelse*, Odense 1977 (utrykt).
2. Se herom Rostrup, s. 7–30, og Tjalve, s. 11–21.
3. Springhall, *Youth, Empire and Society*, London 1977, s. 22–36.
4. Trykt eksemplar af »Frivillig Drengesforbunds Konstitution« i Tornøes arkiv, pk. 6, § 2.
5. »Der er en hel klasse af større drenge, som hverken søndagsskolen eller nogen anden kristelig organisation for tiden kan nå ud til«, Tornøe i brev af 23. aug. 1902 til Ludvig Valentiner, citeret efter Rostrup, s. 26. – Et andet eksempel: »Herude på Christianshavn, og desværre også mange andre steder i vor by, er der jo nok af det, der virker skadelig og nedbrydende på 12–14 års drenge, f.eks. dårligt kammeratskab. Men vi har jo søndagsskolen, vil man måske indvende. Ja, sådan en 12 års dreng mener nu som oftest –

- måske med nogen ret – at han er for stor til at gå i søndagsskole«, *Lysglimt. Månedssblad for KFUM på Christianshavn*, august 1905. – Jfr. *Ungdom. Organ for den kristne ungdomssag på Frederiksberg*, 15. nov. 1903: »Det er mellemledet mellem dreng og ung mand, der hidtil har manglet i ungdomsarbejdet, der hvor søndagsskolerne stod magtesløse, som FDF er blevet«.
6. Springhall, s. 24; Christian Gad, *Da vi var unge*, København 1928, s. 150. Citatet i note 4 fra *Lysglimt* skal begrunde, hvorfor der i oktober 1904 var blevet oprettet Yngste-afdeling. – Søndagsskolebevægelsen stammede fra midten af 1870'erne. Om dens holdning til de nye tiltag se Louis Blauenfeldt, *Den indre missions historie*, København 1912, s. 486.
 7. I *Medlemsblad for KFUM Odense*, sept. 1907, omtales en »fødselsdagsfest for KFUMs 2-årige barn: FDF«. If. det københavnske *Vor Frue sogns Ungdomsblad*, april 1908, »består ungdomsforeningen nu af følgende 3 afdelinger: En ældste og en Yngsteafdeling samt et FDF«. I begge tilfælde beskrives FDF som inkorporeret i KFUM. Et løsere forhold markeres på Christianshavn: »Et lille samarbejde med Frivilligt Dreng-Forbund, Christianshavn afdeling, er påbegyndt . . .« (*Lysglimt*, febr. 1908) – for slet ikke at tale om forholdene på Nørrebro: »Nu har vi dem også – har for resten haft dem et helt år hos os, men egentlig ikke mærket så stort til dem . . . Egentlig burde vi også se mere til dem, end vi gør . . . De . . . burde være med både om søndagen og ved vore onsdagsmøder; sådan må det også blive, hvis N.K.U. skal komme til at holde rigtig meget af sin lille fætter FDF« (*Månedssblad for N.K.U.* (dvs. Nordvestkvarterets Ungdomsforening), juni 1907). – Den første FDF-kreds uden foreningstilknytning synes at have været F. 5, Mariendals sogn.
 8. *Førerbladet*, maj 1909; jfr. Tornøes udfald ssts., juli 1909, mod KFUM-bladet, *De unges Blad*, der »jo ellers sjældent beskæftiger sig med FDF«.
 9. Hovedbest. møde 27. febr. 1910, FDF-protokol. Hentydningen gik på kredsen i Skive. Horsens 2. kreds blev oprettet i tilknytning til byens grundtvigske ungdomsforening.
 10. Hovedbest. møde. 12. jan. 1908, FDF-protokol.
 11. 27. oktober 1903 indviede Frederiksberg FDF sin første fane. »De sædvanlige formaliteter med tre taler og tre søm blev overholdt, og FDFs formand, H. Tornøe, talte for kongen, sekretær Nielsen for fædrelandet og sekretær C. Riisgaard særdeles smukt for FDF. Efter hver tale blev afsunget et vers af henholdsvis »Kong Christian« og »Der er et yndigt land« . . .«, *Ungdom*, 15. nov. 1903.
 12. 1902-konstitutionens § 3, 6 og 7.
 13. Ssts., § 3 og 5. – I 1908-revisionen gled opregningen af idrætsgrenene ud og erstattedes af: »Programmet for øvelserne fastsættes efter overenskomst med hovedbestyrelsen«. – Den åndelige udvikling fremmedes i de første par år ved foredrag bl.a. om Pompeiis ødelæggelse, afholdssagen, Dalgas, Frithiof Nansen, Thorvaldsen og hans kunst og Forindien og dets kultur.
 14. *Meddelelser fra Frivilligt Dreng-Forbund, Frederiksberg*, Frederiksberg 1904, s. 9–13; Ludvig Valentiner, *Landsforbundet Frivilligt Dreng-Forbund. Etskrift i anledning af dets beståen gennem 10 år*, København 1912, s. 3–10.
 15. Rostrup, s. 59ff. – I 1912 havde FDF 10 landkolonier (eller sommerlejre, som de siden kaldtes) if. Valentiner, *Landsforbundet* . . . , s. 5.
 16. *Folkets Avis*, 2. okt. 1904.
 17. Tornøe i det i note 5 anførte brev.
 18. Tallene er beregnet på grundlag af *Meddelelser* . . . (note 14) og *Frivilligt Dreng Forbund Frederiksberg* oktober 1904–14. januar 1906, København 1906.
 19. Ludvig Valentiner, 1881–1959, cand. theol. 1905, FDFs formand 1909–54.
 20. Rostrup, s. 38ff. – Om kredsen foreligger en »beretning om kredsens virksomhed i tiden februar-juni 1903« dateret 30. juni 1903 af kredsføreren, sergent N.K. Jensen (Tornøes ark., pk. 8). Kredsen talte 50 drenge. »Med hensyn til sektionsførerne må det beklages, at de ikke deltog i sektionsførerskolen i vinter. Derved mødte de nemlig lige så uforberedte som drengene. Grundet på sektionsførernes nære forhold til drengene ved beboelsesforholdene i holerne, anser vi det for nødvendigt at stryge disse og kun have delings- og halvdelingsførere«. N.K. Jensen rører ved to forhold, der kan have medvirket til sammenbruddet i oktober, nemlig lederuddannelsens nødvendighed og vigtigheden af, at »mellemgruppen« identificerer sig med lederne, ikke med drengene.
 21. 1902-konstitutionen, § 4, 11.
 22. *Meddelelser* . . . , s. 6f.
 23. Tornøes protokol over bestyrelsesmøder, 15. aug. og 12. nov. 1904, Tornøes ark., pk. 8. Se også *Glimt af kredsens historie 1905–1955. Frivil-*

- ligt *Drenge Forbund*, K. 17 Valby, København 1955, s. 6f. – FDF Valby blev i 1909 til K. 11 og i 1920 til K. 17.
24. Tornøes protokol over bestyrelsesmøder, 7. jan. 1905.
25. Rostrup, s. 67.
26. Rostrup, s. 49. Se også Redegørelse for FDF Østerbro i *Dansk Ungdom*, 14. okt. 1905, hvor arbejdet skildres helt parallelt med det frederiksbergske; endv. *Ungdom*, 1. marts 1905 (»Det er lederen af vor fodboldafdeling, hr. stud. theol. Absalon Jøgvansson, der har rejst spørgsmålet derude«).
27. *Ill. Familie-Journal*, 20. aug. 1906. Rostrup, s. 50, har en lidt afvigende genesis, der bygger på udat. beretning af M. Wisborg (afskrift i Tornøes ark., pk. 8).
28. »Med toget i morges kl. 8 afrejste de raske drenge og deres førere med et af cand. Valentiner udtalt ønske om, at, når de kom igen ad åre, de da måtte træffe et drengeforbund her i Odense, der arbejdede efter samme udmærkede principper som frederiksbergerne«, *Odense Avis*, 17. juli 1905.
29. *Fyns Tidende*, 1. sept. 1905, hvorfra citaterne. Om »KFUM's forbund« se *Månedssblad for KFUM i Odense*, aug. og sept. 1905.
30. *Svendborg Avis*, 23. sept. 1905; *Folkebladet for Svendborg Amt*, 23. sept. 1905.
31. *Nationaltidende*, 19. aug. 1905 (aftenudg.) (»Ca. 60 drenge lod sig samme aften (d.v.s. den 18.) indmelde i forbundet«). Initiativet var kristeligt, men umiddelbar forbindelse til Frederiksberg har ikke kunnet påvises.
32. Rostrup, s. 68.
33. Hellerup: *Aftenposten*, 20. juni 1906; *Danske Drenge*, 20. okt. 1907; Østervold: *Aftenposten*, 8. maj 1906; *Danske Drenge*, 21. februar 1907; Sundby: *Danske Drenge*, 7. febr. 1907. F. 4 og F. 5: *Ungdom*, 1. sept. 1906, 1. nov. 1906; Hørsholm: *Frederiksborg Amis Avis*, 19. aug. 1906; Fredensborg: *Frederiksborg Amts Avis*, 28. sept. 1906; Helsingør: *Nordsjælland*, 30. aug. 1906; *Helsingør Avis*, 17. sept. 1906; *Frederiksborg Amts Avis*, 19. okt. 1906; Tølløse: *Danske Drenge*, 3. jan. 1907; Fåborg: *Fåborg Folketidende*, 8. sept. 1906, *Fåborg Avis*, 21. sept. 1906. – Tornøe og/eller Valentiner var i Helsingør, Fredensborg og Fåborg for at fremme sagen.
34. *Berlingske Tidende*, 18. juni 1905. – »Selve samlingstanken hviler selvfølgelig ikke på nogen særlig religiøs basis, men selvfølgelig vil vi rette vor henvendelse om tilslutning lige så vel til de kristelige som til de ikke kristelige ungdomsforeninger. Hovedformålet er . . . at samle drengene til sund sport«, udtalte formanden, grosserer G. Gregersen, uidentificeret, udateret avisudklip i Tornøes ark., pk. 15. Gregersen var formand for Kristelig Ungdoms-Forening i Skt. Pauls sogn (se Medlemsblad for denne, nov. 1904). Lederuddannelsen begyndte 29. juli 1905 (ssts., aug. 1905, der anbefalede »den nye forening« og håbede, at mange ville melde sig til optagelse i forbundet«, når sommerferien var endt). – Om de første måneder se Rostrup, s. 52–55.
35. Erklæring fra »hovedbestyrelsen for de samlede »frivillige drengeforbund« af 12. marts 1906, hvori man tager afstand fra OFDF, *Fyns Tidende*, 21. marts 1906.
36. Dansk Ungdomsforbund: *Nationaltidende*, 10. marts 1906, *Berlingske Tidende*, 10. marts 1906, Skt. Mariæ kirkesal: *Danske Drenge*, 19. april 1908. Skt. Jørgens sogn: *Svendborg Avis*, 3. april 1906. KFUMs drengekompani: *Skanderborg Amtstidende*, 17. juli 1906, *Silkeborg Avis*, 13. juli 1906 (»Det hele har noget militært tilsnit«). Vamdrup: *Kolding Folkeblad*, 27. juli 1906. Holbæk: *Holbæk Amts Dagblad*, 27. sept. 1906. Ribe: *Ribe Stiftstidende*, 27. okt. 1906 (»omfattende tillige unge mennesker indtil 18–20 års alderen«).
37. Assens: Forr. udv.s møde 29. aug. 1907, FDF-protokol (»Der dannes FDF . . . i Assens; men det blev et galt uden kristeligt grundlag«). Fredericia: *Danske Drenge*, 22. sept. 1907 (»et nyligt oprettet FDF«); *Fredericia Avis*, 22. juli 1909 (kontingent 10 øre pr. måned). Varde: *Danske Drenge*, 21. juni 1908 (»I lang tid har vi her i Varde haft et såkaldt drengeforbund med fodboldspil og møder; men nu har vi da endelig fået et FDF«). Herning: *Viborg Stiftstidende*, 20. okt. 1908; *Danske Drenge*, 20. febr. 1909. Lemvig: *Ringkøbing Folkeblad*, 13. okt. 1909 (»for kort tid siden stiftet«). Grenå: *Aarhus Stiftstidende*, 23. april 1910 (med yngste hold fra 7–10 år, ældste fra 11–15 år). Hovedbest. møde 16. febr. 1913, FDF-protokol.
38. *Fredericia Dagblad*, 5. april 1910; *Frivilligt Drenge-Forbund Fredericia 1911–1936. Et jubilæumsskrift*, Fredericia 1936, s. 5; Rostrup, s. 87. – I maj 1908 meldte FDF Svendborg sig ud af Landsforbundet (Hovedbest.møde, 27. maj 1908, FDF-protokol: »De vil ikke tone rent flag, men hellere arbejde med elastiske principper«).
39. *Dannebrog. Medlemsblad for Dansk Ungdoms-*

- forbund, februar 1912; oktober 1913; jfr. *Nationaltidende*, 10. marts 1906 (»I 4 måneder . . .«). Citaterne er hentet fra denne artikel, der øjensynligt bygger på en pressemeddelelse. – Victor Hansen havde en kort periode været formand for Københavns FDF (*Nationaltidende*, 12. jan. 1906 aftenudg.), men foretrak øjensynligt at være galeonsfigur for det udelukkende nationale ungdomsforbund. – DUF blev genoprettet af Harald Tofte 5. okt. 1909, havde i 1910 ca. 30 medlemmer, i 1912 ca. 130, i 1913 ca. 100.
40. Om middagspressen se Niels Thomsen, *Dagbladskonkurrencen 1870–1970*, København 1972, I, s. 282–88, specielt om København s. 290f.
41. Citaterne hentet fra *Folkets Avis*, 22. dec. 1905 og 6. okt. 1904, *Ekstrabladet*, 18. juli 1905.
42. A.C. Meyer (1868–1938), folketingsmand for Kbh.s 13. kreds, journalist ved *Social-Demokraten*, digter, sanger og oplæser, en varm tilhænger af sporten med særlig forkærlighed for brydning, en entusiastisk igangsætter, agitator og gudbenådet folketaler. Louis Florin (1887–1913) med dels bud, dels kelner som stillingsbenævnelse.
43. »Ideen er for øvrigt ikke min, men en ung mands – han hedder Florin – et flinkt ungt menneske. Han bad mig hjælpe sig med realisationen«, Meyer til *Adresseavisen*, 12. nov. 1905. Jfr. *Folkets Avis*, 8. nov. 1905 (»Hr. Florin har indset . . . Hr. Florin gik derefter til Meyer og fik ham med på sin idé«) og *Aftenbladet*, 11. nov. 1905. – En DUI-tradition lader Florin »buse« ind på *Social-Demokraten*s redaktion med spørgsmålet: »Hvor længe skal overklassens sønner løbe rundt med vore børn?« (*Social-Demokraten*, 10. nov. 1920, let varieret gentaget i *De unges Idræt. Lederblad*, nov. 1930). Versionen er optaget i Preben Hansen, København 1955, s. 21. Bag »buseriet« ligger snarest Florins turné rundt til populærpressens redaktioner før mødet den 10. november, se *Klokken 12*, 8. nov. 1905 (med overskriften »Skal Missionen stjæle vor ungdom«), *Folkets Avis*, 8. nov. 1905, *Ekstrabladet*, 10. nov. 1905. I øvrigt blev det nye forbund fra første færd koblet sammen med Meyers navn, første gang i *Aftenbladet*, 7. nov. 1905: »A.C. Meyers drenge«.
44. Mikkel Christensen, der deltog i mødet den 16. nov. 1905, i *Rødfalken*, nov. 1940. Ligeledes *Rødfalken*, nov. 1935 (»en af FDFs tidligere ledere, Louis Florin, og A.C. Meyer blev . . . enige om . . .«). Florin kan if. sin alder hverken have været delings- eller halvdelingsfører, snarere sektionsfører. Skal man dømme efter hans bopæl, Ny Østergade 9, har det været FDF København, han har været medlem af, hvilket giver ham en FDF-tid på nogle få måneder. Let afvigende er versionen i *Klokken 12*, 16. nov. 1906: »Louis Florin . . . fik ideen til »De unges Idræt« under en diskussion med nogle medlemmer af de religiøse og fødelandske foreningssalep'ere. De mente nemlig, at der jo ikke var andre foreninger at blive medlem af for en rask fyr, der gad dyrke nogen legemsøvelse og sport. Hertil svarede Florin, at da skulle han sørge for en sådan forening. Han udarbejdede ideen og gik til A.C. Meyer, der var levende med straks«. Denne version søger at accentuere Florins selvstændige rolle i forhold til FDF og at gøre ham parallel til, men uafhængig af Tornøe.
45. *Social-Demokraten*, 11. nov. 1905.
46. *Social-Demokraten* og *Folkets Avis*, begge 17. nov. 1905. – Af bestyrelsen bestod de fire af »forbundets egne (voksne) medlemmer«, nemlig Louis Florin, toldklarør E. Adelørn, stenhugger E. Brandt (i *Aftenbladet*, 11. nov. 1905, kaldt »den bekendte ungsocialist«) og snedker E. Lyngsie (en søn af den berømte Lyngsie), og af tre af »arbejderpartiets tillidsmænd«, nemlig Meyer, Lundbeck, der var redaktionssekretær på *Social-Demokraten*, og dr. Arnold Møller, »der imidlertid ikke har givet endeligt svar« – og ikke ses nogen sinde at have givet noget positivt sådant. – Preben Hansen, s. 25, henlægger til dette møde en episode omkring nogle tilstedeværende FDF-føreres modstand mod den nye forening. Han fejllæser Mikkel Christensen i *Børnelederen*, nov. 1940. Episoden fandt sted på mødet den 10. nov.
47. *Social-Demokraten*, 8. dec. 1905, 10. dec. 1905, 14. dec. 1905.
48. Herom og for det følgende se pjecen *De unges Idræt. D.U.I.*, København 1906 (DUIs ark., ks. 2, læg »Love«).
49. I *Social-Demokraten* meldes 11. nov. 1905 ca. 50 medlemmer, 17. nov. 1905 »over 200«, 21. nov. 1905 »ca. 300«, 14. dec. 1904 (»4–500«, 9. jan. 1906 »henved 500«, 12. febr. 1906 ca. 1.000 »med det kontingent, Frederiksberg [der startede 1. febr. 1906] rimeligvis vil yde til DUI«, 19. juni 1906 »op mod 1.000«. If. *Ugebladet*, 18. marts 1906 var der »i alt ca. tusind drenge«. If. DUIs kassebog blev der frem til 30. juni 1907 solgt 971 eksemplarer af en i marts 1906 udgivet sangbog, hvilket bekræfter medlemstallets niveau. – If. *Folkets Avis*, 15. nov. 1906, »er med-

- lemstallet nu oppe på ca. 1600 medlemmer«, ligeså *Klokken 12*, 16. nov. 1906. Tallet er ikke fundet bekræftet i *Social-Demokraten* og er næppe troværdigt.
50. Kredsen er opregnet i den i note 44 nævnte pjecce.
51. *Kampen for drengene*, Kbh. 1906, s. 15; *København*, 20. aug. 1906.
52. I regnskabet for perioden 15. maj – 31. december 1907 optræder kun ét »K« og ét »N«, smlgn. eksempelvis *Social-Demokraten*, 4. nov. 1906 og 8. juni 1907, hvor arrangementer i afdeling K og afdeling N omtales. Bestyrelsesprotokol, 12. marts 1908 (Brønshøj), 29. marts 1908 (Valby), 6. maj, 1. sept. og 2. sept. 1909 (Stadion).
53. Bestyrelsesprotokol, 14. jan. 1910.
54. Til belysning af udsvingene: If. Bestyrelsesprotokol, 7. marts 1910, var Nørrebro's tal sunket til 75–90. Til gengæld var Valby-afdelingen, hvorom formanden den 16. sept. 1909 havde ment, at det var bedst at ophæve den, »da der aldrig mødte mere end fire-fem drenge«, pr. 14. jan. 1910 vokset til 37 »betalende« og 7. marts til 70. – Opgivelserne pr. 7. marts 1910 giver en samlet sum på ca. 300, men afdeling K er ikke medtaget. – Regnskaberne kan belyse kontingentindbetalingerens niveau. De svarer i 1. halvår 1909 til 209 drenge, i 2. halvår 1909 til 189 drenge, i 1. halvår 1910 til 214 drenge og i 2. halvår 1910 til 111 drenge. Ganske vist foreskrev lovene, at »to måneders restance medfører udslettelse af foreningen«, men en sådan rigorøs adfærd er næppe nogen sinde blevet gennemført. Antallet af solgte armbind, der som uniform kom til at erstatte den hvide bluse, kan tages om udtryk for tilgangen. Tallene var i 1. halvår 1909 217, i 2. halvår 1909 85, i 1. halvår 1910 298. Man skimter sæsonsvingninger med forårshalvåret som den bedste DUI-tid.
55. *FDF Frederiksberg Årsberetning* 1908, s. 1; Centralbest. forhandlingsprotokol under nævnte dato.
56. *Førerbladet*, jan. 1912, hvor den første landsomfattende statistik er offentliggjort.
57. Tornøe i *Førerbladet*, nov. 1916, s. 95; *Det danske Spejderkorps 1910–1935*, Kbh. 1935, s. 8 (5.000 spejdere ved sommerferiens begyndelse 1911: »Deres adfærd er ofte til skade for det sunde arbejde«).
58. *Adresseavisen*, 12. nov. 1905; Jfr. Meyers »selv-kritik« i *En agitators erindringer*, II, Kbh. 1933, s. 136: »Min kærlighed til det, der bevæger tiden, har været »polygam« . . . Jeg holdt oprigtigt af dem alle, men har aldrig sluttet mig til en alene og derfor ikke ydet hver enkelt, hvad de havde krav på«.
59. DUIs første »forhandlingsbog« er ført fra 15. febr. 1906 til og med 1. april 1906. Den næste bevarede bestyrelsesprotokol begynder den 18. dec. 1907, hvorfra citatet er hentet. Meyer deltog derefter ikke i noget møde i tiden frem til sin afgang, på hvilket tidspunkt han befandt sig på rejse i USA. – Jfr. *Social-Demokraten*, 29. juni 1907, hvorefter DUIs »anliggender« under Meyers fravær ledes af næstformanden Florin. Dette hindrede ikke, at han tidligt i 1908 sammen med Harald Tofte fra DUF og Tornøe (på hvem begge »gjorde et sympatetisk indtryk«) fremsendte en ganske vist forgæves ansøgning til Trafikministeriet om rabat på rejser med DSB (Hovedbest.møde 24. nov. 1907 (hvorfra citatet), 19. febr. 1908, 17. maj 1908. FDF protokol).
60. Bestyrelsesprotokol 12. marts 1908, 30. maj 1908, 17. aug. 1908, 28. jan. 1909, 9. marts 1909, 14. april 1909, 3. juli 1909, 2. sept. 1909.
61. Mikkel Christensen i *Rødfalken*, nov. 1940. – Fra Florins egen hånd er kun et enkelt brev bevaret i DUIs arkiv.
62. Ssts., 13. aug. 1908, 26. aug. 1908, 29. aug. 1908, 2. sept. 1908. Christoffersen sad som formand et halvt år indtil den 28. febr. 1910, da han blev afløst af bud J.V. Mikkelsen, der var et fremtrædende medlem af vælgerforeningen for 10. kreds. Han fungerede til april 1912 og igen fra juni til november 1913.
63. Bestyrelsesprotokol, 13. aug., 26. aug., 29. aug., 24. sept. 1909.
64. Ssts., 30. aug. 1911.
65. Ssts., 9. marts og 30. aug. 1911, 3. sept. 1913.
66. Ssts., 25. nov. 1910.
67. Protokollen indeholder ingen referater mellem fællesbestyrelsesmøde 18. sept. 1912 og generalforsamling 30. maj 1913.
68. Ssts., 30. maj og 20. nov. 1913.
69. Ssts., 27. apr. 1914.
70. Best. protokol, 25. nov. 1910.
71. Ssts., 13. aug., 10. sept. 1909; kassebog, udgifter 1. halvår 1909.
72. Sagen er skildret af C. Schüssler i beretning af 19. nov. 1945, der kobler Meyers afgang som formand sammen med den (se Preben Hansen, s. 29f., der bygger på denne). Herom er der ingen antydning i det samtidige materiale. *Social-Demokraten*s kontrolkomité havde fat i sagen og rettede en forespørgsel til Meyer (brev fra

- Meyer til kontrolkomiteen af 5. dec. 1908 i den ark. (ABA). Gælden optræder i DUIs kassebog kun som à conto-betalinger, men dens størrelse er ikke oplyst (Schüssler anfører den til ca. 4.000 kr.). Den endelige udgang på sagen foreligger ikke oplyst.
73. Meyer opfordrede i *Social-Demokraten*, 9. jan. 1906 til at støtte sagen, og små notitser oplyste løbende, hvilke foreninger der havde givet støtte. Dennes omfang fremgår af DUIs kassebog og protokol over »Tilskud fra fag- og vælgerforeninger« og over »Passive medlemmer«. Opfordringer til støtte fremsattes jævnlgt, således vedtog (if. best.prot.) generalforsamlingen den 28. jan. 1909 en resolution med opfordring til at støtte DUI »såvel pekuniært og moralsk«.
74. Best.prot. 24. sept. 1909; 7. marts 1910.
75. Ssts., 17. og 26. aug. 1908.
76. En af de få skildringer af livet i DUI som dreng findes i Carl Anton Pedersens ber. fra 1969 (ABA 67/7), s. 101ff., der af legekammeraten Willy blev taget med i DUI på Østerbro – med det resultat, at faderen blev hovedkasserer fra sommeren 1908. Da Carl Anton siden ville i Tivoligården, sagde faderen nej. – Om det tidlige FDF er berettet i Peter Schindler, *Vejen til Rom*, Kbh. 1949, s. 33ff.
77. Pjecen findes i FDFs arkiv, ks. IV. – Jfr. *Ungdom*, 1. marts 1906, hvor »en FDF-leder« lader »vort flag gå til tops for at betone både vort kristelige og sociale standpunkt«. Argumentationen er den samme som i pjecen, forfatteren formentlig ligeså.
78. *Ungdom*, 1. marts 1905; 1. juni 1905. Den sidste artikel var et svar på en artikel i *Ekstrabladet*, 9. maj 1905, om den »hæslige klub« og dens »oprørende humbug«.
79. Om FDFs placering se Louis Blauenfeldt, s. 485; Paul Holt, *Nød dem – Københavns indre mission 1865–1940*, Kbh. 1940, s. 197. Om Harald Ostenfeld se N.J. Rald, *Set fra Smallegade*, Kbh. 1956, s. 38–46. Generelt henvises til P.G. Lindhardt, *Den danske kirkes historie*, VIII, Kbh. 1966.
80. Tallene er hentet fra Vagn Dybdahl, *Partier og erhverv*, Århus 1969, I, s. 62–63; II, s. 68–71, suppleret med egne beregninger på grundlag af J.P. Nordentoft, *Valgene til Rigsdagen gennem 100 år*, Roskilde 1949. - - - markerer, at Højre ikke opstillede til valget.
81. *Social-Demokraten*, 12. marts 1906.
82. Jens Jensen, *Fagforeningerne*, i *Tilskueren* 1895, s. 254.
83. *Ungdom*, 1. marts 1906.
84. *Social-Demokraten*, 6. sept. 1910; *Førerbladet*, sept.-dec. 1910. – Ønsket om nærmere tilknytning til partiet dukkede ind imellem op. På partikongressen 1906 efterlyste 13. kreds – Meyers kreds – »partiets stilling til ungdomsbevægelsen – med særligt henblik på den af »Indre Mission« førte agitation blandt den ukonfirmerede ungdom«. Partiets stilling begravedes i en resolution, som man skulle læse meget grundigt for at se andet og mere end støtte til den socialdemokratiske ungdomsbevægelse (Protokol for den 11. sociald. partikongres i København den 12., 13. og 14. april 1906, Århus, u. år. s. 56, 60). Den 2. sept. 1909 blev det på DUIs generalforsamling foreslået, at DUI skulle forandres til en socialdemokratisk børneforening, men det blev forkastet med alle stemmer mod to (Best. protokol). Virkeliggørelsen af denne tanke hørte 20rne til.
85. Eneste vidnesbyrd herom er en henvendelse fra Nakskov, »hvordan DUI var indrettet, da de ville oprette en afdeling dernede som modtræk for Frivillig Drengforbund«, best. protokol, 15. nov. 1909. I Nakskov-pressen rasede ultimo 1909 en voldsom diskussion omkring oprettelsen af en FDF-kreds. »Drengforbundet er en forskole til de såkaldte kristelige fagforeninger – skruebrækkerforeninger – og ungdomsforeningerne er overgangsled fra forbundssoldat til skruebrækker«, skrev *Lolland-Falsters Social-Demokrat*, 12. nov. 1909.
86. Eksempelvis Assens, Ribe og Svendborg (efter udmeldelsen). I Århus var der »fra andre sider« planer om et uniformeret drengeskole. »KFUM satte da alle sejl til . . .«. *Landsforbundet Frivilligt Dreng-Forbund. Århus afdeling 1907–1932*, Århus 1932, s. 13.
87. På Sorø Akademi oprettedes 1892 et soldaterkorps af skolens elever. Otto Rung, *Fra min klunketid*, Kbh. 1942, s. 63, beretter om »Marmorgården« omkring 1890.
88. Karen Ræder, *Skiftende tider*, Kbh. 1933, s. 55.
89. *Social-Demokraten*, 26. juli og 28. aug. 1906. Pige-forbundets love var i vid udstrækning identiske med DUIs (et eksemplar findes i DUIs ark., ks. 2, læg »Love«). *Unge Dag* var også medlemsblad for pigeforbundet i sine første numre, men da nr. 5 udkom i nov. 1909, var pigeforbundet forsvundet.
90. Best.prot., 26. febr. 1910.
91. Se note 30.
92. *Social-Demokraten*, 28. aug. 1906.

93. *Fremad*, aug. 1913, citeret efter Harald Jensen. *Et udvalg af artikler og taler*, København 1949, s. 41.
94. *Socialisten*, aug. 1916, citeret efter Harald Jensen, s. 57, 55.

Kildebasis

En del af det trykte materiale kan findes i *Dansk Bogfortegnelse*, men væsentlige dele indgår ikke deri (og har dermed undgået pligtafleveringen) og må findes i arkiverne. De nedenfor nævnte scrapbøger og udklipsprotokoller har været en uvurderlig guldgrube med hensyn til at finde avisstof. Arkivgrundlaget er i alt væsentligt:

1. Landsforbundet Frivilligt Drenges Forbunds arkiv (RA)
 - Scrapbog 1/2 1905–25/2 1907 (S. 01)
 - Scrapbog 6/11 1906–12/11 1909 (S. 02)
 - Forhandlingsprotokol for hovedbestyrelsen 31/3 1905–8/3 1914 (F. 1)
 - Forhandlingsprotokol for Københavns centralbestyrelse 23/6 1909–8/1 1912 (F.P. 1)
 - (Begge protokoller er i noterne forkortet »FDF-protokol«).
 - Trykte beretninger 1908–15 (A. 9)
 - Div. »spejder«blade, skrifter m.m. 1902–62 (Ks. III og IV).
2. Holger Tornøes arkiv (RA)
 - Pk. 6–7–8 (Materiale vedr. FDFs historie)
 - Protokoller med udklip 1904–06 og 1907–10 (pk. 15)
3. Landsforbundet DUI-Leg og Virkes arkiv (ABA)
 - Forhandlingsbog 15/2–1/4 1906
 - Forhandlingsprotokoller 18/2 1907–17/3 1910 og 19/3 1910–25/8 1914 (begge forkortet »Bestyrelsesprotokol«)
 - Kassebog 1907–13
 - Læg »Love« (ks. 2)
 - Protokol over tilskud fra fag- og vælgerforeninger og over passive medlemmer.

Jeg bringer såvel FDF som DUI min varme tak for beredvilligt at have givet mig adgang til deres arkiver, ligesom jeg takker arkivar Henning Grelle, ABA, for udstrakt hjælp og gode råd og lektor, dr. phil. Hans-Norbert Lahme for frugtbar udveksling af synspunkter.

Litteratur om Danmarks historie 1900-1920

Af Kay Lundgreen-Nielsen, Bent Jensen, Knud J. V. Jespersen, Aage Trommer, Hans Chr. Johansen og Per Boje

Den seneste større samlede fremstilling af periodens almindelige historie er Politikens Danmarkshistorie, hvor disse år er behandlet i bind 12, Vagn Dybdahl: *De nye klasser 1870-1913*, 1965, og bind 13, Erik Rasmussen: *Velfærdsstaten på vej 1913-1939*, 1965. Begge bind har en litteraturvejledning, der medtager de væsentligste arbejder om tiden frem til udgivelsestidspunktet.

Efter 1965 kan blandt arbejder med et bredere sigte, der i oversigtsform belyser den almindelige udvikling i perioden, nævnes: Harry Hauc m.fl.: *Det nye Danmark 1890-1978*, 1979, og Søren Mørch: *Den ny Danmarkshistorie 1880-1960*, 1982. En række af de personer, der optrådte som agerende i periodens politiske og økonomiske historie, har fået deres levnedsløb omtalt i *Dansk biografisk leksikon*, 3. udg., 1979ff., og den danske aktivitet uden for det syddanske område er skildret i en række tillægsbind til Politikens Danmarkshistorie, hvoraf det specielt er bindene Ove Hornby: *Kolonierne i Vestindien*, 1980, og Finn Gad: *Grønland*, 1984, der indeholder afsnit om årene 1900-1920. For landet syd for Kongeøen må nævnes Lorenz Rerup: *Slesvig og Holsten efter 1830*, 1982.

Der er desuden efter 1965 blevet udgivet et stort antal monografier og tidsskriftartikler om perioden, hvoraf de vigtigste er:

Politisk historie: Udenrigspolitik

En oversigt over litteraturen om første verdenskrig og Danmark findes i Carsten Due Nielsen: »Denmark and the First World War« i *Scandinavian Journal of History*, Vol. 10, 1985, s. 1-18.

Sikkerheds- og forsvarspolitiske emner med hovedvægten på Danmarks udsatte stilling i forhold til Tyskland er analyseret i Troels Fink: *Spillet om dansk neutralitet 1905-1909*, 1970, og i Folkert Krieger: *Deutsch-Dänische Beziehungen 1901-1914*, 1974. Hans Branner: *Småstat mellem stormagter. Beslutningen om mineudlægningen august 1914*, 1972, beskriver de danske problemer ved krigens start, og Hans Branner har også skrevet afhandlingen »Østersøen og de danske stræder i engelsk krigsplanlægning 1904-1914«, i *Historie*, 1972, s. 493-535.

Dansk forsvarspolitik under og efter første verdenskrig med forsvarsminister P. Munch som den centrale skikkelse er beskrevet i Viggo Sjøqvist: *Peter Munch. Manden, politikerne, historikeren*, 1976. Dansk forsvarspolitik i årene umiddelbart efter første verdenskrig og med særlig vægt på holdningen til Folkeforbundet er behandlet i Knud Larsen: *Forsvar og folkeforbund. En studie i Venstres og Det konservative Folkepartis forsvarspolitiske meningsdannelse 1918-1922*, 1976.

Af værker, der behandler bilaterale udenrigspolitiske emner kan nævnes Tage Kaarsted: *Storbritannien og Danmark 1914-1920*, 1974, (engelsksproget udgave: *Great Britain and Denmark 1914-1920*, 1979) og Bent Jensen: *Danmark og det russiske spørgsmål 1917-1924*, 1979. Et værk, der behandler den engelske politik over for Østersøområdet, er Olavi Hovi: *The Baltic Area in British Policy 1918-1921*, 1980.

Periodens udenrigspolitiske spørgsmål med udenrigsminister Erik Scavenius i centrum er beskrevet i Viggo Sjøqvist: *Erik Scavenius*, 1973. Den danske udenrigstjenestes organisa-

tion og dens rivende udvikling i årene omkring første verdenskrig er indgående behandlet i Klaus Kjølens og Viggo Sjøqvist: *Den danske udenrigstjeneste 1770-1970*, 1970.

Blandt særligt behandlede udenrigspolitiske emner kan nævnes Susanne Bender: »H. N. Andersen og de tyske fredsforsøg 1914-15«, *Historie*, 1974, s. 62-104, og den uhyre detaljerede studie Wilhelm Ernst Winterhager: *Europäische Mächtepolitik und dänische Friedensvermittlung im Ersten Weltkrieg*, 1984, der ved et forsøg på en omvurdering af den tyske politik sætter H. N. Andersens fredsmægling i et nyt lys.

Påskekrisen og dens eventuelle intime forbindelse med forholdet til Sovjetrusland er behandlet i bl.a. Carl Madsen: *Fortids møremur*, 1973, og i Kai Moltke: *Pengemagten og kongekuppet i 1920*, 1979, samt i Bent Jensen: »Påskekrise og Ruslandspolitik. En mytes tilblivelse, vækst og forfald«, *Historisk Tidsskrift*, 1973-74, s. 53-86, og sammes: »Ideologi og historie«, *Historisk Tidsskrift*, 1980, s. 456-478.

Det slesvigske spørgsmåls udvikling i denne periode er indgående analyseret i Harald Jørgensen: *Genforeningens statspolitiske baggrund*, 1970, og med inddragelse af engelsk og fransk materiale i Troels Fink: *Da Sønderjylland blev delt 1918-1920*, 1978-79. Neergaard-regeringens holdning til spørgsmålet om internationalisering af zone 2 er behandlet af Henrik Becker-Christensen: »Harald Scavenius »affæren« 1920«, *Historie*, 1983, s. 1-22.

Skandinaviens placering mellem England og Tyskland er behandlet i to værker. Det er Marie-Luise Recker (udg.): *Von der Konkurrenz zur Rivalität. Das britisch-deutsche Verhältnis in den Ländern der europäischen Peripherie 1919-1939*, 1986, og Harm G. Schröter: *Aussenpolitik und Wirtschaftsinteresse. Skandinavien im aussenwirtschaftlichen Kalkül Deutschlands und Grossbritanniens 1918-1939*, 1983.

Nationalitetsspørgsmålet som partipolitisk problem er taget op i Gerd Callesen: *Die Schleswig-Frage in den Beziehungen zwischen dänischer und deutscher Sozialdemokratie 1912 bis 1924*, 1970, hos Dorrit Andersen: »Socialdemokrati og dansk national bevægelse«, *Historie*, 1979, s. 123-144, og hos Mogens

S. Mogensen: »De frisindede og Nordslesvig 1902-1914«, *Historie*, 1979, s. 145-171.

De skandinaviske socialdemokratiers holdninger til første verdenskrig er på basis af et omfattende arkivmateriale diskuteret i David Kirby: *War, Peace and Revolution: International Socialism at the Crossroads 1914-1918*, 1986, og i Martin Grass: *Friedensaktivität und Neutralität. Die skandinavische Sozialdemokratie und die neurale Zusammenarbeit im Krieg, August 1914 bis Februar 1917*, 1975.

Politisk historie: Indenrigspolitik

På grænsen mellem inden- og udenrigspolitik findes Per Sundbøl: *Dansk Islandspolitik 1913-1918*, 1978.

Om den politiske stillingtagen til forsvarsspørgsmålene er der især grund til at nævne to nyere værker, nemlig Kristian Hvidt: *Venstre og forsvarssagen 1870-1902*, 1971, og Knud Larsen: *Forsvar og folkeforbund*, 1976. Disse to værker behandler i særdeleshed Venstres holdninger til forsvarssagen. Det radikale Venstres opfattelse er grundlæggende behandlet i Tage Kaarsteds tidlige arbejder, hvortil nu kan føjes en artikel af Finn Kjerulff Hansen: »Det radikale Venstre og forsvarskommissionen af 1919«, *Historisk Tidsskrift*, 1979, s. 33-66, hvor opmærksomheden især koncentrerer sig om P. Munchs rolle i den forsvarskommission, som førte frem til forsvarsforslaget af 1922. Sidstnævnte behandles ligeledes udførligt i Michael Bune: *Forsvarsforslaget 1922. En undersøgelse af de politiske partiers stilling til forsvarssagen i årene 1918-22*, 1979. De politiske forhold omkring 1922-forslagets forgænger, forsvarsloven af 1909, behandles af Karen Marie Olsen, »Regeringskriser og forsvarslove 1908 og 1910«, *Historie*, 1975, s. 259-73. Almene sikkerhedspolitiske spørgsmål behandles ligeledes af Ole Karup Pedersen: *Udenrigsminister P. Munchs opfattelse af Danmarks stilling i international politik*, 1970, samt af Viggo Sjøqvist i de to nævnte biografier over de to radikale hovedskikkelser i denne henseende, *Erik Scavenius*, 1973, og *Peter Munch. Manden, politikerne, historikerne*, 1976. Hertil føjer sig også Sjøqvists artikel: »Optakten til første verdenskrig«, *Historie*, 1967, som er en art forstudie til de senere biografier, samt Carsten Staurs afhandling:

»P. Munch og forsvarsspørgsmålet ca. 1900-1910«, *Historisk Tidsskrift*, 1981-82, s. 101-121.

Behandlingen af tidens forsvarsspørgsmål fra en militærstrategisk synsvinkel er indtil videre sparsom. For de landmilitære styrkers vedkommende er en god begyndelse dog gjort af Michael H. Clemmesen: *Jyllands landforsvar fra 1901 til 1940*, 1982, og samme: *Danmarks forsvar fra omkring 1890 til 1918 – En skitse med fysk perspektiv*, 1984. Skønt lidt forskudt i tid kan der også være grund til at pege på Ole Isgaard Olsen: *Planlægning af det sjællandske landforsvar 1922-1940*, 1985. En grundlæggende behandling af flåden under sikringsstyrkeperioden er Tage Kaarsted: *Flåden under første verdenskrig*, 1976. Et særligt aspekt af flådens historie behandler Hans Chr. Bjerg: »Søofficerernes mundkurv 1907-08«, *Historie*, 1975, s. 367-91.

En side af sikkerhedsdebatten – dens modbillede så at sige – behandles i to værker, som begge har deres udspring i specialeafhandlinger ved Historisk Institut, Odense Universitet, nemlig Sven Erik Larsen: *Militærnægterproblemet i Danmark 1914-1967*, 1977, og Kurt Risskov Sørensen: *Fredssagen i Danmark 1881-1914*, 1981.

Nogen større tradition for politikerbiografier har vi ikke her i landet. Eksempelvis har vi endnu en ordentlig biografi om Venstres leder og stærke mand, J. C. Christensen til gode. Derimod er der kommet flere biografier om den mand, som blev J. C. Christensens skæbne, P. A. Alberti. Således er han blevet biograferet af en langt senere indehaver af embedet som justitsminister, Knud Thestrup: *Alberti*, 1979, og endnu senere af Hans Lyngby Jepsen: *Storbedrageren Alberti*, 1987. Hertil kan nævnes Margrethe Christiansen: *Jacob Appel – en mand og hans tid*, 1970. Men generelt er der langt mellem biografierne over tidens Venstremænd. Anonymitetens slør hviler stadig over de konservative politikere, når bortses fra Wilhelm Christmas-Møller: *Christmas Møllers politiske læreår*, 1983, der også giver indblik i Højres Ungdom, Aage Kidde og studenterforeningspolitikken, samt Jørgen Finks punktstudie over Asger Karstensen og påskekrisen, »Politiker i knibe«, *Historie*, 1983-85, s. 173-90.

Derimod er radikale toppolitikere blevet

ganske flittigt biograferet. Ovenfor er allerede nævnt Viggo Sjøqvists store biografier om P. Munch og Erik Scavenius. Den første kan suppleres med Carsten Staur: »Den unge P. Munch. En studie i radikalismens idégrundlag ca. 1895-1910«, *Historisk Tidsskrift*, 1980, s. 1-27. Karsten Thorborg har med bogen *Hørup i breve og digte*, 1981, tilført vort billede af Viggo Hørup nye dimensioner. Tage Kaarsted har med bøgerne *Ove Rode som partipolitiker*, 1971, og *Ove Rode som indenrigsminister*, 1985, fortsat sin store Rodebiografi. I 1987 udsendte Kristian Hvidt sin biografi om *Edvard Brandes*.

Om de socialdemokratiske ledere er der skrevet meget og meget i de forløbne tyve år. Som følge af den voldsomme ideologiske debat i 1960'erne og 1970'erne er indfaldsvinklen for de fleste bidrag snarere ideologisk kritisk end biografisk. Rent biografisk er dog Hans Lyngby Jepsen: *Stauning*, 1979.

En god indgang til den politiske historie før første verdenskrig er Vagn Dybdahl: *Partier og erhverv. Studier i partiorganisation og byerhvervenes politiske aktivitet 1880-1913*, I-II, 1969, som rummer gode præsentationer af de ledende politiske skikkelser fra Højre og Socialdemokratiet. Et godt oversigts- og introduktionsværk er også Svend Thorsen: *De danske ministerier 1901-1929*, 1972. Det indenrigspolitiske forløb er i punkter blevet belyst af Tage Kaarsted i »Frederik 8. og dannelsen af ministeriet Holstein-Ledreborg«, *Historie*, 1968-70, s. 486-97, og »Spillet om magten 1913«, *Historie*, 1977-78, s. 257-333; af Sune Fredslund Andersen i »Det sidste Højreministeriums afgang«, *Historie*, 1966-67, s. 526-46; Kaarsteds bog om *Påskekrisen 1920*, 1968, ikke at forglemme. Til belysning af forholdet mellem parti og vælgere tjener Peter Schou: *Skivekredsens politiske historie til 1920*, 1971, og Helge Larsen: *Fra liberalismen til radikalisme. Københavns liberale Vælgerforening 1883-1908*, 1985. Nævnes bør også fremstillingerne i Det konservative Folkepartis og Venstres egne jubilæumshistorier, Jørgen Hatting: *Det konservative Folkepartis historie. I. Fra Piper til Christmas Møller 1915-1929*, 1966, henholdsvis Jørgen Monrad Møller: *Venstre i 100 år. II. 1901-1939. Et land bygges op*, 1970.

Blandt bidragene til arbejderbevægelsens

faglige og politiske historie skal nævnes Curt Sørensen: »Den syndikalistiske ideologi i den danske arbejderbevægelse ca. 1910–21«, *Historie*, 1968–70, s. 273–315, og Kurt Lund og Niels Rosendal Jensen: *Brydningsår i arbejderbevægelsen 1900 til 1921*, 1983. Den store arbejdskamp 1899 er behandlet af Dorrit Andersen i *Aarhus under storlockouten. Arbejder og arbejdsgiver 1899, 1970*, og af Carsten Nielsen: *De 100 dage. Beretning om borgerkrigen i Danmark 1899*, 1976.

De sønderjyske problemer på det indenrigspolitiske plan er omtalt i Troels Fink: »Den parlamentariske basis for H. P. Hanssen som medlem af ministeriet Zahle«, *Historie*, 1975–76, s. 429–92. Den kommende mindretalspolitik er behandlet i den tidligere nævnte artikel af Henrik Becker-Christensen: »Harald Scavenius «affæren» 1920 – en episode i den dansk-tyske mindretalspolitiks historie«, og i sammes *Dansk mindretalspolitik i Nord-slesvig. Udformningen af den danske politik over for det tyske mindretal 1918–20*, 1984. Nævnes skal Aksel Lassens vælgerundersøgelse gennem 100 år fra 1866: *Valg mellem dansk og tysk. Hundrede års folkevilde i Sønderjylland*, 1976.

Pressehistorien kan siges at stå i skellet mellem politisk historie og kulturhistorien. Fundamental er Niels Thomsen: *Dagbladskonkurrencen 1870–1970*, I–II, 1972. Specialundersøgelser er foretaget af Hakon Stangerup: *Henrik Cavling og den moderne avis*, 1968, og af Jørgen Fink: »Dagbladet «København» 1918–1922«, *Historie*, 1977–78, s. 47–70.

I samme skel står skolehistorien, jfr. titlerne på Gunhild Nissens værk: *Bønder, skole og demokrati. En undersøgelse i fire provstier af forholdet mellem den offentlige skole og befolkningen på landet i tiden ca. 1880–1910*, 1973, og på Vagn Skovgaard-Petersens: *Dannelse og demokrati. Fra latin- til almenskole. Lov om højere almenskoler 24. april 1903*, 1976. Dertil skal føjes Hans Lund: *Askov højskole 1865–1919*, 1965.

Gunnar Sandfeld har i to undersøgelser behandlet dels det gamle medium, teatret, dels det nye medium, filmen, der i høj grad slog teatret ud. Først kom *Thalia i provinsen. Dansk provinsteater 1870–1920*, 1962, 2. udg. 1968, derpå *Den stumme scene. Dansk biografteater indtil lydfilmens gennembrud*, 1970.

Kirkehistorien er behandlet af P. G. Lindhardt i *Den danske kirkes historie*, bd. 8, 1966. Pro domo er Paul Holt: *Kirkelig Forening for Indre Mission i Danmark gennem 100 år 1861–1961*, 1961–77. Derudover kan nævnes Knud Moos: Foreningen for borgerlig konfirmation, i *Kirken i krisen. En antologi om den sociale kirkehistorie i 30'rne*, 1979.

Økonomisk historie

Der er siden 1965 kun udkommet få arbejder, der alene beskæftiger sig med perioden 1900–1920. De fleste nyere forskningsresultater findes derfor i værker og artikler, der behandler længere tidsrum.

En oversigt over den økonomiske udvikling i perioden findes i Svend Aage Hansen: *Økonomisk vækst i Danmark I–II, 1972–74*. I denne er vækstforløbet – baseret på en detaljeret nationalregnskabsstatistik – analyseret dels for økonomien som helhed og dels for de vigtigste erhverv. Desuden gennemgås hovedtrækkene i den økonomiske politik.

Et uddrag af det vigtigste talmateriale til belysning af den økonomiske udvikling er på årsbasis gengivet i Hans Chr. Johansen: *Dansk økonomisk statistik 1814–1980*, 1985.

Blandt erhvervene er landbrugets udvikling mellem 1900 og 1920 kun ret sporadisk behandlet i litteraturen efter 1965. En kort oversigt er J. Christensen: *Rural Denmark 1750–1980*, 1983. Delaspekter findes omtalt i Hedeselskabets jubilæumsskrift, Fr. Skrubbeltrang: *Det indvundne Danmark*, 1966, og Erik Helmer Pedersen: *Hedesagen under forvandling*, 1971, samt i Claus Bjørn (red.): *Dansk mejeribrug 1882–2000*, 1982.

Større interesse har der været for industriudviklingen, idet det er i disse år, at industrien i betydning kommer til at overgå håndværket. En oversigt over kilder og problemområder inden for industrihistorien findes i Per Boje: *Det industrielle miljø 1840–1940*, 1976, og en oversigt over vigtige sider af udviklingen findes i Ole Hyldtoft m.fl.: *Det industrielle Danmark 1840–1914*, 1981. I Svend Aage Hansen: *Early Industrialisation in Denmark*, 1970, peges på årene omkring århundredskiftet som særligt vigtige for industriens fremvækst i Danmark, et synspunkt, der ændrer ved tidligere undersøgelseres datering af det industri-

elle gennembrud til at ligge en del tidligere. Industriens geografiske spredning i perioden er analyseret i Jørgen Fink: »Træk af den industrielle udvikling 1897-1914«, *Erhvervshistorisk Årbog*, 1981, s. 159-82.

Der er desuden efter 1965 fremkommet en række undersøgelser af industriudviklingen i lokalsamfund, der giver et detaljeret billede af, hvorledes industrialiseringen forandrede de større danske byer. Af disse kan nævnes: Hans Chr. Johansen m.fl.: *Fabrik og bolig*, 1983 (om Odense), Ole Hyltdoft: *Københavns industrialisering 1840-1914*, 1984, og Henning Bender: *Aalborgs industrielle udvikling fra 1735 til 1940*, 1987. Dertil kommer også monografier omhandlende enkelte af periodens største industrivirksomheder, se f.eks.: Birgit Nüchel Thomsen: *Tuborg og bryggeriindustrien under skiftende markedsvilkår 1873-1973*, 1973, og Tage Kaarsted og Per Boje: *Thomas B. Thrige, primus motor*, 1983.

Om samspillet mellem landbrug og industri handler et særnummer af *Bol og By*, 1977, med titlen: »Det agrare Danmark og det industrielle gennembrud 1860-1914«. Se herom også Jens Christensen: *Storlandbrug-industrifinansiering 1850-1915*, 1984.

Eksempler på industrifinansiering findes også i P. Bøegh Nielsen: »Aspects of Industrial Financing in Denmark 1840-1914«, *The Scandinavian Economic History Review*, 1983, s. 79-108.

Håndværkets historie er dels behandlet i Bjarne Hastrup: *Håndværkets økonomiske historie 1879-1979*, 1979, dels i flerbindsværket *Håndværkets kulturhistorie*, hvor årene 1900-1920 er beskrevet i Henrik Fode m.fl.: *Kapløbet med industrien*, 1984.

Om handel og transport kan der findes nye undersøgelser i Ib Gejl og C. R. Jansen: *Korn, købmænd og kornkompagni*, 1971, Flemming Just: *Brugsforeningsbevægelsen 1866-1920 med udgangspunkt i Ribe amt*, 1984, og Poul Thestrup: *Nærbutik og næringslovsomgøelse*, 1986, samt i Ove Hornby og Carl-Axel Nilsson: »The Transition from Sail to Steam in the Danish Merchant Fleet 1865-1910«, *The Scandinavian Economic History Review*, 1980, s. 109-34 og sammes: »The Introduction and Diffusion of Motor Power in the Danish Merchant Fleet 1912-1939«, i L. Jörberg et al.

(eds.): *Technical Change, Employment and Investment*, 1982, s. 123-35.

Pengevæsenets udvikling er for de centrale institutioners vedkommende indgående analyseret i Nationalbankens jubilæumsskrift, *Dansk Pengehistorie I-III*, 1968, og sparekassernes historie er gennemgået i Niels Clemmensen: *Sparekassebevægelsen i Danmark 1810-1914*, 1985.

Der har desuden i de seneste år været en betydelig interesse for at belyse storkapitalens økonomiske transaktioner fra begyndelsen af dette århundrede og frem til de opsigtsvækkende firma- og banksammenbrud i begyndelsen af 1920'erne. Om disse forhold kan henvises til Signe Arnfred m.fl.: *Under dansk splitflag*, 1973, Per Bro: »Harald Plum og Transatlantisk Kompagni«, *Erhvervshistorisk Årbog*, 1982, s. 54-121, Ole Lange: *Den hvide elefant*, 1986, og Søren Mørch: *Det store bankkrak*, 1986.

Socialhistorie

Fra omkring 1970 har den danske socialhistoriske forskning haft en betydelig opblomstring. Et af resultaterne var publiceringen af *Dansk social historie* i syv bind i årene 1979-82, hvoraf bind 5, *Det nye samfund på vej 1871-1913*, 1982, af Vagn Dybdahl og bind 6, *Sociale brydninger 1914-39*, 1980, af Svend Aage Hansen og Ingrid Henriksen indeholder oversigter over den sociale udvikling i perioden 1900-1920, ligesom der er særlige afsnit med fyldige litteraturoversigter. Socialhistorien er vanskelig at definere, hvilket også præger *Dansk social historie*. De sociale gruppers vilkår og indbyrdes relationer står dog centralt, om end forfatterne i vid udstrækning har foretaget en indholdsmæssig afgrænsning påvirket af deres tidligere interessefelter, jvf. bl.a. en diskussion heraf i *Den jyske Historiker* nr. 23-24: »Dansk social historie«, 1982 og i *Socialhistorie og samfundsforandring*, 1984, der desuden indeholder oversigtsartikler vedrørende temaer for de senere års socialhistoriske forskning bl.a. dækkende perioden omkring århundredskiftet. For flere sociale indikatorer bl.a. i form af befolknings-, arbejdsløsheds-, løn-, uddannelses- og boligstatistik findes der gengivet tidsserier og fyldige litteraturvejledninger i Hans Chr. Johansen: *Dansk*

økonomisk statistik 1814-1980, 1985. Et forsøg på en marxistisk skildring af klassernes udvikling og deres indbyrdes relationer gives i *Den jyske Historiker* nr. 3-4, »Klassestrukturen i Danmark 1870-1920«, 1973-74.

Større socialhistoriske afhandlinger om perioden 1900-20 foreligger der kun få af, men en række specialafhandlinger, der er publiceret efter 1965 og dækker længere tidsafsnit, er nyttige i denne sammenhæng.

Især i årene omkring 1970 var den historiske demografi inde i en frugtbar periode. Udviklingen i de demografiske komponenter dødsfald, fødsler, vielser og vandringer følges for fødselskohorterne 1840/44 til 1920/24 i P. C. Matthiessen: *Some Aspects of the Demographic Transition in Denmark*, 1970. I årene omkring århundredskiftet er et stærkt fald i den ægteskabelige fertilitet iøjnefaldende. Faldet var begyndt inden f.eks. syndikalistten Chr. Christensens folkelige agitation for friere seksualitet og prævention i årene 1910-1918, jvf. Karen Pedersen og Therkel Stræde (red.): *Anarki og arbejderhistorie, festskrift til Carl Heinrich Petersen* 1985. En summarisk redegørelse for de forskellige sygdomme og dødsårsagers udvikling findes i Ole Horwitz og Elsa Bach Pedersen: *Dødelighed og sygelighed i den danske befolkning i perioden 1840-1972*, 1976.

Interessen for vandringer på tværs af landets grænser vakttes ikke mindst med Kr. Hvidts disputats: *Flugten til Amerika eller drivkræfter i masseudvandringen fra Danmark 1868-1914*, 1971. Immigrantens vilkår under den atlantiske transport i årene umiddelbart før århundredskiftet skildres i Holger Munchaus Petersen og Jens Lorentzen: *Rejsen til Amerika*, 1977, mens vilkårene efter ankomsten til USA er skildret i fremstillinger, der især bygger på udvandrerne breve, jvf. *Brev fra Amerika. Danske udvandrerebreve 1874-1922*, 1981 og til fremstillinger af Erik Helmer Pedersen: *Drømmen om Amerika*, 1985, og *Pionererne*, 1986, der også behandler danskeres skæbne i andre lande end USA. En oversigt over litteraturen om den danske udvandring findes i E. Riber Christensen og John Pedersen: *Bibliografi over dansk-amerikansk udvandrerhistorie 1840-1920*, 1986.

Fra landene omkring Østersøen kom mange immigranter til Danmark. Især Køben-

havn havde frem til 1914 et stort kontingent af ufaglærte svenskere, hvis tal dog kulminerede før århundredskiftet, jvf. Richard Willerslev: *Den glemte indvandring*, 1983. Svenske piger fik især i Lolland-Falsters roemarker fra 1892 følge af polske sæsonarbejdere, hvoraf flere blev bofaste i tiden omkring 1. verdenskrig. Om dem og deres assimilering henvises til Georg Nellesmann: *Polske landarbejdere i Danmark*, 1981. Fra 1905 kom mange russisk-polske jøder, der flygtede fra pogromer, til København. Deres baggrund og vilkår er skildret i Bent Blüdnikow: *Immigranter. De østeuropæiske jøder i København 1905-20*, 1986. Assimileringen, men også modviljen mod jødisk indlydelse, findes belyst i Mosaik Trossamfunds jubilæumsskrift: *Indenfor murene*, 1984.

Også andre sociale grupper er der publiceret en del om, især i løbet af 1980'erne. I begyndelsen af 1970'erne var der en kraftig stigning i interessen for arbejderhistorie, men interessen var koncentreret omkring den organiserede arbejderbevægelse og de institutionelle rammer for arbejderne vilkår, jvf. f.eks. Søren Kolstrup: »8-timers dagen«, *Erhvervshistorisk Årbog*, 1972. Arbejdernes sociale forhold har imidlertid tiltrukket sig stigende opmærksomhed, såvel ved brug af kvantificerbart kildemateriale bl.a. i forbindelse med samtidige statistiske undersøgelser som ved brug af mere kvalitative kilder som breve og erindringer. Den kvantitative indfaldsvinkel er især tydelig i Jørgen Peter Christensen: *Løn udviklingen inden for dansk håndværk og industri I-II*, 1975, samt i flere af de relativt mange undersøgelser af boligforholdene i periodens stærkt voksende byer. *Årbog for arbejderbevægelsens historie* bind 14, 1984, har som tema arbejderen og boligen, og heri findes en fyldig fortegnelse. »Litteratur om arbejderboliger«, ved Ole Hyltdoft. Hovedvægten af denne nyere litteratur dækker perioden før århundredskiftet, men flere af undersøgelserne går længere frem. Som mere specielle fremstillinger for perioden kan nævnes Richard Willerslev: »Arbejdernes boligforhold på det københavnske Vesterbro omkring år 1900«, *Erhvervshistorisk Årbog*, 1975, og Kjeld de Fine Licht: *En arbejderkoloni på Frederiksberg*, 1977, der giver et godt indblik i arbejderboligens forbedringer og samtidige bor-

gerliggørelse i årene op mod 1. verdenskrig. Der foreligger også relativt grundige undersøgelser for boligforholdene i flere af provinsbyerne, f.eks. Åbenrå, Århus, Horsens og Odense. Mere snævre undersøgelser er bl.a. publiceret i tidsskriftet *Fabrik og Bolig* startet under det femårige forskningsprojekt Industrialismens bygninger og boliger i 1974. Boligernes indretning belyses bl.a. i Vagn Dybdahl (red.): *Hus og hjem i Århus 1890-1940*, 1977.

Livet i forskellige miljøer har generelt trukket sig stigende interesse. Det ses af de nævnte boligundersøgelser, ligesom stationsbylivet, der blomstrede i perioden frem til omkring 1920, er behandlet i Poul Balle-Petersen i *Arv og Eje*, 1976, samt i flere publikationer fra forskningsprojektet Stationsbyen, jvf. tidsskriftet *Nyt fra Stationsbyen*, Niels Peter Stilling: *De nye byer*, 1987, og Margit Baad Petersen: *Stationsbyliv: Karise 1880-1940*, 1987.

Arbejderne såvel som andre sociale grupper er også behandlet ved brug af mere kvalitative kilder. Det gælder ikke mindst erindringsstoffet, der ofte i sig selv har en litterær kvalitet, hvilket er udnyttet i flere udgivelser, jvf. f.eks. de af Ole Højrup redigerede store værker *Herregårdsliv*, bind 1-8, 1980-82, og *Søens folk*, planlagt i 8 bind, 1985-, og Tage Kaarsteds udgivelser med eksempler på levnedsskildringer indsendt til Ordenskapitlet: *Hædersmænd*, 1986, og *Folk i Århus*, 1987.

Brugen af erindringer og også interviews inden for arbejderhistorie blev uden tvivl stimuleret med udsendelsen af C. E. Andresen m.fl.: *Arbejdererindringer. Metode, kildekritik, indsamling, benyttelse*, 1979. Mulighederne findes bl.a. demonstreret i A. Vastrøm: *Holmens by*, 1985 og i bøger af Sv. Aa. Andersen, jvf. *Salt og brød gør kinden rød: Arbejderliv i Århus 1870-1940*, 1985, og om Århus' havnearbejdere, 1988. Flere fremstillinger om arbejdergrupper er udgivet, jvf. *Årbog for arbejderbevægelsens historie*, 1982, om landarbejdere og flere lokale undersøgelser, der dog ofte er noget uegale. En frugtbar kombination af kvantitative og kvalitative kilder haves desuden i flere af de nyere kvindehistoriske værker, hvoraf især Tinne Vammen: *Rent og urent. Hovedstadens piger og fruer*

1880-1920, 1986, og Bente Rosenbeck: *Kvinddekøn. Den moderne kvindeligheds historie 1880-1980*, 1987, kan fremhæves. Som en indføring i dele af kvindehistorien kan A. M. Berg m.fl.: *Kvindfolk 1600-1980*, 1984, desuden bruges.

Generelt har den socialhistoriske litteratur kun i ringe grad beskæftiget sig med de øvre sociale lag. Til gengæld har der været en betydelig interesse for de svageste grupper. Børnenes vilkår findes skildret i Ida F. Ferdinand og Bodil Thomsen: *Byens børn. Børns livsvilkår omkring år 1900 belyst ved eksempler fra Vejle*, 1982, og en bibliografi vedrørende barnets historie er Birgit Hansen m.fl.: *Barnets kulturhistorie i Norden*, 1980. Behandlingen af og vilkårene for de syge, fattige, prostituerede og kriminelle er belyst i flere lokale undersøgelser, som dog typisk har et institutionelt udgangspunkt. Gode afhandlinger om de tre sidstnævnte grupper findes i Lilla Voss m.fl.: *Sociale studier i Århus 1870-1906*, 1975, ligesom der kan henvises til Ib Gejl: *Under værgerådet*, 1967, om »forbryderiske« børn i Århus 1905-15. De nyeste institutionsfremstillinger er Birgit Løgstrup: *Fra tvang til forsorg 1882-1982*, 1985, og Paul G. Ørberg: *Når nøden er størst*, 1986, begge om forholdene i Viborg samt B. G. Nielsen: *Anstaltbørn i 400 år*, 1986. John T. Lauridsen giver en generel oversigt over de svage gruppers vilkår i artiklen »Fra udstødte til anbragte. Marginalgrupperne i Danmark 1536-1950« i *Socialhistorie og samfundsforandring*, 1984.

Vigtige socialhistoriske aspekter berøres også i flere af de tidligere nævnte skolehistoriske afhandlinger. Det gælder Gunhild Nissen: *Bønder, skole og demokrati*, 1973, hvor bl.a. skolebørnenes mødeprocent belyses som værende betinget af deres sociale baggrund, og Vagn Skovgaard-Petersen: *Dannelse og demokrati*, 1976, der gør rede for holdninger og interesser omkring loven af 1903 med dens etablering af en forbindelse mellem folke- og latinskole. Livet ved de højere læreanstalter findes bedst beskrevet i *Københavns Universitet 1479-1979*, planlagt i 14 bind, 1979-, mens voksenundervisning i øvrigt er skildret i en mindre bog, Henning Nielsen (red.): *Aften-skolens historie i Danmark*, 1987.

Bibliografi over Tage Kaarsteds forfatterskab

Ved Jørgen Thomsen

Bibliografien dækker perioden frem til udgangen af 1987 og er opdelt i fem hovedgrupper:

- 1) Bøger, udgiverarbejder, pjecer o.lign.
- 2) Artikler i fagtidsskrifter, årbøger o.lign.
- 3) Anmeldelser i fagtidsskrifter, årbøger o.lign.
- 4) Anmeldelser, bogomtaler m.v. i andre publikationer.
- 5) Artikler, debatindlæg o.lign. i andre publikationer.

Følgende forkortelser er anvendt:

FS = Fyens Stiftstidende

Hist = Historie (Jyske Samlinger)

TT = Tidens Tanker

Aa St = Aarhus Stiftstidende

En række arbejder er offentliggjort flere steder, f.eks. i forskellige dagblade. Sådanne arbejder er i bibliografien kun medtaget ét sted. Avisartikler, der senere er offentliggjort i bogform, er – så vidt muligt – kun medtaget som del af bog osv.

1. Bøger, udgiverarbejder, pjecer o.lign.

Hvad skal det nytte? De radikale og forsvaret 1894-1914. Århus 1958. 102 s.

Hammershus. Faglig Læsning, Ny serie, nr. 37. København 1960. 33 s.

Hedeby og Danevirke. Faglig Læsning, Ny serie, nr. 41. København 1960. 33 s.

[Udg.] Henrik Cavling som krigskorrespondent. Artikler og breve fra den græsk-tyrsk krig 1897. Århus 1960. 181 s.

Almueskæbner. Historiske strejftog. Århus 1961. 96 s.

Båd fart på Silkeborgsøerne gennem 100 år. A/S Hjejlen 1861-1961. Silkeborg 1961. 160 s. [Også i Århus Stifts Årbøger 1961 med efterskrift s. 161-65 om »Hjejlen« som verdens ældste igangværende damper].

Dybbøl 1848-1864-1940. Faglig Læsning, Ny serie, nr. 45. København 1961. 33 s. [2. udg. 1978].

Radikal Ungdoms politiske historie 1911-61. Århus 1961. 52 s.

Øm kloster. Faglig Læsning, Ny serie, nr. 51. København 1961. 33 s.

Fra dansk empires bygningshistorie. Arkitekt Johan Andreas Meyer 1783-1822. Århus 1963. 76 s.

[Red. s.m. Alfred Larsen] Magister-staten 1962. København 1963. 632 s. [s.m. Hans Hald Jensen] Tillæg III, 1964, 15 s., Tillæg IV, 1965, 20 s. og Tillæg V, 1966, 23 s.

Ove Rode – en politiker bliver til. Århus 1963. 222 s. [Se også Ove Rodes barndoms- og ungdomsår i Norge, Nordisk Tidsskrift 1963, s. 169-81].

Regeringskrisen 1957. En studie i regeringsdannelsens proces. Århus 1964. 196 s. [Se også Kongen og politikerne, Ekstra Bladet 2.12.1965].

[Udg.] Orla Lehmanns Nisungesaga. Breve og billeder. Århus 1965. 67 s.

[Red. s.m. Ole Samuelsen] Kilder til Danmarks politiske historie 1920-1939. København 1966. 173 s.

[Udg.] Admiral Henri Konows erindringer I-II. Århus 1966-67. 384 + 371 s. [Hertil: Admiral Henri Konows barndomserindringer, Personalhistorisk Tidsskrift 1967, s. 19-48].

[Red. s.m. Hans Hald Jensen] Magister-staten 1967. København 1968. 690 s.

Påskekrise 1920. Århus 1968. 426 s. [Hertil: Jørgen Weibull og Jens Vanggaard. Scandia XXXVII, 1971, s. 462-65; Aktører i påskekrise [Danmark. Ved Sven Tägil. Lund 1971, s. 120-35]; Krise omkring »Påskekrise 1920«?, Historie og Samtidsorientering, september 1978, s. 301-03].

- [Red. s.m. Erik Rasmussen] Samfundsfag for samfundsgrenen I-V. København 1968-71. Dansk politik i 1960'erne. København 1969. 85 s.
- [Red. s.m. Mette Koefoed Bjørnsen] Historie og samfund/kilder og tal I-XXIX, København 1971-76.
- Kilder til valget og regeringsdannelsen 1968. København 1971. 94 s. [I serien Historie og samfund/kilder og tal].
- Opgaver til samfundsfag. København 1971. 20 s. [I serien Samfundsfag for samfundsgrenen V].
- Ove Rode som partipolitiker. Århus 1971. 264 s.
- [Udg.] Indenrigsminister Ove Rodes dagbøger 1914-1918. Århus 1972. 229 s.
- Betænkning om efteruddannelse af journalister. Afgivet af det af statsministeren den 27. april 1972 nedsatte udvalg. Betænkning nr. 672. København 1973. 17 s. [TK formand for udvalget].
- [Udg.] Ministermødeprotokol 1916-1918. Kirkeminister Th. Povlsens referater. Århus 1973. XII + 249 s.
- [Udg.] Konseilspræsident C.Th. Zahles dagbøger 1914-1917. Århus 1974. XII + 146 s.
- Storbritannien og Danmark 1914-1920. Odense 1974. 240 s. [2. udgave 1975. 249 s.]. [Hertil: Flåden under første verdenskrig. Debatindlæg i Tidsskrift for Søværnen, januar-februar 1976, s. 39-44, jfr. s. 108-09].
- [Udg.] Grundloven. Med et rids af dens historie gennem 125 år. København 1974. 78 s. [Kortere udgave: Danmarks riges grundlov af 5. juni 1953 med indledning af TK. Udg. af Anton M. Jensen A/S. København 1973. 53 s.].
- [Udg.] Ministermødeprotokol 1908-1909. Konseilspræsident Niels Neergaards referater. Århus 1975. 41 s.
- Betænkning om bevarelse m.v. af radio- og TV-udsendelser. Afgivet af det af Statsministeriet nedsatte udvalg. Betænkning nr. 785. København 1976. 72 s. [TK medlem af udvalget].
- [Udg.] Flåden under 1. verdenskrig. O. Koefoed-Hansens og V. Jøhnkes optegnelser. Århus 1976. XXIV + 237 s.
- »The World Encompassed«. Tale ved åbningen af SAS' udstilling af gamle kort i Den danske Provinsbanks hovedsæde, Odense 10.5.1976. Udg. som særtryk af SAS' presseafdeling 1976. 6 s.
- [Udg.] Ministermødeprotokol 1920-1924. Handelsminister Tyge J. Rothes afskrifter og trafikminister M.N. Slesbagers referater. Århus 1977. VIII + 280 s.
- De danske ministerier. Et hundrede politisk-historiske biografier. III. 1929-1953. København 1977. 574 s.
- [Udg.] Undervisningsminister M.R. Hartlings erindringer. København 1977. 64 s.
- Danmarks Journalisthøjskole. Betænkning afgivet af det af undervisningsministeren den 26. januar 1976 nedsatte udvalg. Betænkning nr. 851. København 1978. 154 s. [TK formand for udvalget].
- [Udg.] En hedebondes optegnelser. Christen Hede 1809-1891. Herning 1978. 171 s.
- [Udg.] Landbrugsminister Henrik Hauchs erindringer. Århus 1978. 162 s.
- Spillet om magten 1913. Århus 1978. 85 s.
- The Image and Role of the Danish Progress Party. Symposium on the Role of Political Parties in the Development of Parliamentary Democracy. Strasbourg 1978. 8 s. [Også på fransk og tysk].
- Great Britain and Denmark 1914-1920. Translated from the Danish by Alison Borch-Johansen. Odense 1979. 248 s.
- [Red. s.m. Hans Chr. Johansen, Niels Oxenvad og Carsten Tofte, redaktionssekretær: Jørgen Thomsen] Odense bys historie I-X. Odense 1979-88.
- [Udg.] Etatsråd Holger Hammerich: Mit Levnetsløb. Odense 1980. 262 s.
- [Udg.] Ministermødeprotokol 1929-33. Ministeriet Stauning-Munch. Århus 1981. X + 252 s.
- [Udg.] Georg Brandes' Levned. Odense 1981. 47 s.
- Danish Politics after 1945. Factsheet Denmark. Udg. af Udenrigsministeriet. København 1982 [også på fransk og tysk; 2. udg. 1983. 3. udg. 1986].
- [Red. s.m. Nils Bartholdy] La Légion d'Honneur et l'Ordre du Dannebrog/Æreslegionen og Dannebrogordenen. [Udstillingskatalog på dansk og fransk]. København 1982. 96 s. [Heri: Les Ordres de Chevalerie danois/De danske Ridderordener, s. 35-47].

- [Red. s.m. Jørgen Thomsen] Gustav Peder-
sen: Erindringer og konklusioner fra et liv i
politik. København 1983. 295 s.
- [Udg.] Islandske Riddere og Dannebrogsmænd 1808-1918. København 1983. 52 s.
- [s.m. Per Boje] Thomas B. Thrige primus motor. Fra el-industriens barndom. Odense 1983. 236 s.
- [Udg.] Ministermødeprotokol 1933-40. Ministeriet Stauning-Munch. Århus 1984. VIII + 339 s.
- Nyborg-Bogota og retur. Den dansk-colombianske slægt Michelsens historie. Århus 1985. 40 s.
- Ove Rode som indenrigsminister. Århus og Odense 1985. 364 s. [Se også Ove Rode som indenrigsminister, oppositionsleder og redaktør af Politiken, Humaniora [Statens Humanistiske Forskningsråd] III, 1976-78, København 1979, s. 114-16].
- [Udg.] Hædersmænd. 45 Dannebrogsmænds levnedsskildringer. Herning 1986.
- [Udg.] Folk i Århus [27 levnedsskildringer fra Ordenskapitlets samlinger]. Århus 1987. 235 s.
- [Red. s.m. Birgit Nüchel Thomsen og Niels Thomsen] Dansk politik under forandring 1945-1985. Udg. Forskningssekretariatet. København 1987. 181 s. [Heri: Regering og folketing, s. 23-35].
2. *Artikler i fagtidsskrifter, årbøger o.lign.*
- En vesterhavsstranding 1850. Erhvervshistorisk Årbog 1951, s. 62-74.
- En skolebestyrer i Silkeborg [Johan Christoffer Stoye 1816-83]. Århus Stifts Årbøger 1960, s. 124-30.
- Folket i skole [Dagligliv i Danmark i 19. og 20. århundrede. Red. Axel Steensberg. II. København 1964, s. 195-224]. [Engelsk udgave: Fruits of the Folk High School in the Villages. I: Rural Development in Denmark and the Changing Countries of the World. Red. Peter Manniche. Copenhagen 1970, s. 125-31].
- Fra nationalliberalismens glanstid. Tre breve fra Vilhelm Rode. Hist, Ny række, VI, 1964, s. 164-80.
- Statsminister Otto Liebe og påskekrisen 1920. Hist, Ny række, VI, 1964, s. 282-309 [Her-
til: Indlæg i Venstres Månedssblad, juni 1965].
- Købmand og konsul i Bergen August Konow. Nordisk Tidsskrift 1965, s. 492-504.
- Villads Christensen [For jysk og for dansk historie. Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur 1866-1966. Red. Vagn Dybdahl Århus 1966, s. 62-68].
- Frederik 8. og dannelsen af ministeriet Holstein-Ledreborg i 1909. Hist, Ny række, VIII, 1970, s. 486-97.
- Fra fhv. statsminister M.P. Friis' eksil 1923-26. Hist, Ny række, IX, 1971, s. 440-62.
- Det bedragne lykkeløse kuld. Om baggrunden for oprettelsen af Det krigsvidenskabelige Selskab. Militært Tidsskrift, november 1971, s. 472-81.
- Justitsminister F.C.G. Schrøder om påskekrisen 1920. Hist, Ny række, X, 1973, s. 262-65.
- Viggo Starcke og regeringskrisen 1957. Hist, Ny række, X, 1973, s. 433-55 [Svar af VS og replik af TK i Hist, X, 1974, hhv. s. 632-58 og s. 658].
- Massemediernes – og den politiske meningsdannelse. Tidsskrift for Radio og Fjernsyn, 1974, nr. 2, s. 19-26.
- Folkestemmens rette brug [Formidler og virkeliggørere. Bidrag til en profil af forhenværende undervisningsminister Jørgen Jørgensen. Red. Jørgen Thorgaard. Osted 1977, s. 9-20].
- Krig og fred. Glimt fra Th. Langs skole 1944-47 [Th. Langs Gymnasium 1907-77. Red. Jens Baunsgaard m.fl. Silkeborg 1977, s. 120-35].
- Træk af samfundsfags første år [Samfundsfag. Red. Peter Kuhlmann og Lars Scheibel. København 1978, s. 22-29].
- Et udvortes tegn på erkendt borgerværd. Om Ordenskapitlets ridderbiografier. Personalhistorisk Tidsskrift 1979, s. 119-29.
- [Dansk biografisk leksikon. 3. udg. Red. Sv. Cedergreen Bech. København 1979-84; følgende artikler:] N.E. Arnth-Jensen [I, s. 296-97], Gunnar Bardenfleth [I, s. 443-44], Niels Busch-Jensen [III, s. 86-87], Ludvig Christensen [III, s. 276-77], John Christmas Møller [III, s. 379-83], Bertel Dahlgaard [III, s. 533-34], Prins Henrik [VI, s. 289 med redaktørens signatur], Dronning Ingrid [VII, s. 116-17 med redaktørens signatur],

- Arveprins Knud [VIII, s. 64 med redaktørens signatur], Helge Larsen [VIII, s. 545-46], Dronning Margrethe II [IX, s. 419-20 med redaktørens signatur], Kristian Mogensen [IX, s. 605], Harald Petersen [XI, s. 290-91], Kristen Poulsgaard [XI, s. 501], Gustav Rasmussen [XII, s. 27-29], Knud Ree [XII, s. 92-93], Ove Rode [XII, s. 264-68], Jens Sønderup [XIV, s. 300 og 302], E. Thune Jacobsen [XIV, s. 573-74], Mogens Wahl [XV, s. 230-31], I. Vilh. Werner [XV, s. 402-03], Morten Olufsen [XVI, s. 343].
- How Denmark is governed [Denmark Today. The World of the Danes. Udg. Udenrigsministeriet. København 1979, s. 94-102].
- Det polske problem på Versailles-konferencen [Oppositionsindlæg ved Kay Lundgreen-Nielsens disputats: The Polish Problem at the Paris Peace Conference]. Historisk Tidsskrift, 14. række, I, 1980, s. 166-74.
- Forsvarsakademiet og samfundet. Militært Tidsskrift 1980, s. 405-19.
- Lykkens land – eller? [De mange politiske partier]. Gutenberghus' årsskrift 1980, s. 52-59.
- Phantasterne [Oppositionsindlæg ved Bent Jansens disputats: Danmark og det russiske spørgsmål 1917-24]. Hist, Ny række, XIII, 1980, s. 95-112.
- Træk af den parlamentariske udvikling 1955-1980 med særligt henblik på Det radikale Venstres rolle under regeringsdannelser [Det radikale Venstre i medvind og modvind 1955-1980. Red. Helge Larsen. København 1980, s. 153-83].
- Værnenes politik – politikernes værn [Oppositionsindlæg ved Palle Roslyng-Jensens disputats med samme titel]. Hist, Ny række, XIV, 1981, s. 99-129.
- At sælge – eller ikke sælge. Da *Politiken* i 1920 nær var blevet organ for de højeste agrarinteresser [Festskrift til Troels Fink. Odense 1982, s. 143-60].
- Travl tid, god tid. Løst og fast om Århus Statsgymnasiums første år [Århus Statsgymnasium og HF. Jubilæumsskrift 1958-83, Århus 1983, s. 5-18].
- Om Odense bys historie. Foredrag vid det 18. Nordiska historikermötet Jväsckylä 1981 [Historica IV, Studia Historica Jväsckylänsia, XXVII, 1983, s. 305-11 [Også i Forskning på Fyn. Udg. af Odense Universitet 1985, s. 5-8 med titlen Odense i fortid og nutid]].
- Frihedskampens historiker [I Ebbe Muncks spor. Red. Bernt Hjejle. København 1984, s. 63-66].
- Træk af søværnets historie set gennem Søelieutenant-Selskabets kikkert. Tidsskrift for Søvæsen 1984, s. 283-300.
- Var D.G. Monrad maniodepressiv? [Oppositionsindlæg ved Johan Schioldann Nielsens disputats: D.G. Monrad. En patografi]. Hist, Ny række, XV, 1984, s. 263-80.
- Opgør om retsopgøret i 1945 [Oppositionsindlæg ved Ditlev Tamms disputats: Retsopgøret efter besættelsen]. Hist, Ny række, XV, 1985, s. 584-96.
- Danmarks første alderdomsforsorgslov fra 1891 [Oppositionsindlæg ved Jørn Henrik Petersens disputats: Den danske alderdomsforsørgelseslovgivnings udvikling I]. Hist, Ny række, XVI, 1986, s. 251-60.
- Frihed er det bedste guld. K.B. Andersens efterladte erindringer. Hist, Ny række, XVI, 1986, s. 165-205.
- Handelsminister C.N. Hauges optegnelser 1922-37. Hist, Ny række, XVI, 1986, s. 357-406.
- H.N. Andersen og Ove Rode. Erhvervshistorisk Årbog 1986, s. 288-302.

3. Anmeldelser i fagtidsskrifter, årbøger o.lign.

- En ungdomsbrevveksling mellem P. Munch og J.P. Jacobsen. Ved Lis Jacobsen m.fl. Hist, Ny række, VI, 1962, s. 67.
- Frede Bojsens politiske erindringer. Ved Kristian Hvidt. Hist, Ny række, VI, 1963, s. 199-200.
- Herman Borgstrup: En journalists erindringer. Hist, Ny række, VII, 1966, s. 143.
- M.H. Spies: Veteran Steamers. Hist, Ny række, VII, 1966, s. 147-48.
- Viggo Sjøqvist: Danmarks udenrigspolitik 1933-1940. Hist, Ny række, VII, 1967, s. 321-24.
- Gunnar R. Næsselund: Nyhedsformidling gennem 100 år [Ritzau]. Hist, Ny række, VII, 1967, s. 326.
- Oluf Pedersen: Erindringer. Hist, Ny række, VII, 1967, s. 625-26.

- Hakon Stangerup: Henrik Cavling og den moderne avis. Hist, Ny række, VIII, 1969, s. 261-63.
- Klaus Kjølse m. fl.: Den danske udenrigstjeneste 1770-1970 I-II. Hist, Ny række, IX, 1971, s. 335-37.
- Orla Lehmann: Den græske tronfølgesag 1863. Ved Johannes Lehmann. Hist, Ny række, IX, 1971, s. 338.
- Poul Møller: Mennesker og meninger. Hist, Ny række, IX, 1971, s. 346-47.
- Aage Trommer: Jernbanesabotagen i Danmark under den anden verdenskrig. Hist, Ny række, IX, 1971, s. 472-84.
- Peter Schou: Skivekredsens politiske historie. Hist, Ny række, IX, 1972, s. 641-642.
- Viggo Sjøqvist: Erik Scavenius I-II. Hist, Ny række, X, 1973, s. 504-09.
- Knud Thestrup: Alberti. Hist, Ny række, XIII, 1981, s. 364-65.
- Poul Hartling: Bladet i bogen [1914-64]. Hist, Ny række, XIV, 1982, s. 365-66.
- David Hejgaard: I det lange løb III. Hist, Ny række, XIV, 1982, s. 582-83.
- Poul Hartling: Politisk udspil [1964-71]. Hist, Ny række, XIV, 1982, s. 584-85.
- Erik Halvorsen: Et moderne menneske. Om Arne Sørensen indtil 9. april 1940. Hist, Ny række, XV, 1983, s. 161-62.
- C. Ricard: En advokats erindringer. Hist, Ny række, XV, 1984, s. 162.
- Holger Vivike: Bagbord om. Hist, Ny række, XV, 1984, s. 162-63.
- Elias Bredsdorff: Min egen kurs. Hist, Ny række, XV, 1984, s. 346-48.
- Erik Halvorsen: Et moderne menneske. Om Arne Sørensen fra 9. april 1940 til 1. marts 1978. Hist, Ny række, XV, 1984, s. 349-50.
- Poul Hartling: Godt vejr og dårligt vejr [1971-78]. Hist, Ny række, XV, 1984, s. 543-44.
- Hanne S. Poulsen: Danske skibsportrætmale-re. Hist, Ny række, XVI, 1986, s. 317-18.
- 4. Anmeldelser, bogomtaler m.v. i andre publikationer*
- Studenterbetænkningen [Betænkning afgivet af ungdomskommissionen]. TT, oktober 1951.
- Michael Drewsen i ny overraskende belysning [Erhvervshistorisk Årbog 1951]. Silkeborg Social-Demokrat 7.12.1951.
- Nyt USA-leksikon gør grin med danskerne -! [The Encyclopedia Americana]. Silkeborg Social-Demokrat 10.3.1952 [jfr. 19.4.1952].
- En bog om »Den hvide Konge« [Finn H. Lauridsen: Fra borgerskabets gennembrud – Konsul i Hjørring Chr. H. Nielsen]. Vendsyssel Tidende 14.7.1952.
- Fritid og moral. Ny betænkning fra ungdomskommissionen. TT, oktober 1952.
- På jagt efter porcelænsjord til papirfabrikken i Silkeborg [Erhvervshistorisk Årbog 1952]. Silkeborg Social-Demokrat 10.12.1952.
- Finanskongen C.F. Tietgen pillet ned fra piedestalen [Richard Willerslev: Studier i dansk industrihistorie 1850-1880]. Silkeborg Social-Demokrat 11.12.1952 [jfr. kritik i Børsen 7.1.1953 og gensvar af TK i Aften-Posten 24.1.1953].
- Stormfloden løsnede Ålborgs jerngreb om Limfjordsbyerne [Erhvervshistorisk Årbog 1952]. Skive og Morsø Social-Demokrat 11.12.1952.
- Hvorfor flytter folk – og hvilke virkninger har det? [Torben Agersnap: Studier over indre vandringer i Danmark]. Silkeborg Social-Demokrat 23.12.1952.
- Et børnehjem kan ikke erstatte selv et nok så dårligt hjem [J.W. Bowlby: Børn uden hjem]. Aften-Posten 20.6.1953.
- Et stateligt festskrift til populær borgmester [Seksten Århus-rids, festskrift til Unmack Larsen]. Aften-Posten 23.9.1953.
- Moderne dansk imperialism blev en dundrende fiasko -! [Erhvervshistorisk Årbog 1953]. Aften-Posten 11.12.1953.
- Doktor på bog om modstandsbevægelsen [Jørgen Hæstrup: Kontakt med England 1940-43]. Aften-Posten 4.11.1954.
- Fra Jens Bang til Alberti [Erhvervshistorisk Årbog 1954]. Aften-Posten 15.12.1954.
- Det radikale Venstres indsats gennem 50 år [Erik Rasmussen og Roar Skovmand: Det radikale Venstre – 50 års folkeligt og politisk virke]. TT, juni 1955.
- Toldpolitik og smugleri [Aage Rasch: Dansk Toldpolitik 1760-97]. Vendsyssel Tidende 15.11.1955.
- Adelskone førte regnskabsbog med drønende underskud [Sophie Brahes regnskabsbog 1627-40. Ved Henning Paulsen]. Aften-Posten 6.12.1955.
- Adel og handelsstand lå i konkurrence om stu-

- deeksport [Erhvervshistorisk Årbog 1955]. Aften-Posten 20.12.1955.
- Da sagførere ligestilledes med krybskytter og drukne præster [Vagn Dybdahl m.fl.: Sagførere i Århus]. Aften-Posten 5.6.1956.
- En gammel herre med bid i [Voltaire: Alfabetisk fornuft. Ved Leif Nedergaard]. Aften-Posten 4.7.1956.
- Besøg fra Sirius [Udvalgte skrifter af Voltaire, Rousseau og Diderot. Ved Leif Nedergaard]. Aften-Posten 23.10.1956.
- Udenrigspolitiske erindringer [E. Reventlow: I dansk tjeneste]. TT, december 1956.
- En af dansk udenrigspolitikens store [Viggo Sjøqvist: P. Vedel I]. Aa St 10.1.1957.
- Da prins Valdemar spildte på bordet – og satte tallerkenen over! [Erhvervshistorisk Årbog 1956]. Aften-Posten 10.1.1957.
- FN og Danmarks sikkerhed [Niels Jørgen Haagerup: De Forenede Nationer og Danmarks sikkerhed. Træk fra den danske udenrigs- og forsvarsdebat siden 1945]. TT, september 1957.
- Farlig ungdom! [Georg Hansen: Sædelighedsforhold blandt landbefolkningen i Danmark i det 18. århundrede]. TT, september 1957.
9. april [Bjørn Svensson: Mytedannelser omkring den 9. april 1940]. TT, oktober 1957.
- Nålepuder m.v. [Årets boghøst]. TT, december 1957.
- Krisen blev styrke [Erik Rasmussen: Statslånskrisen i 1919]. Aa St 17.2.1958.
- Pest over Jylland [Aksel Lassen: Skæbneåret 1659]. Aa St 30.12.1958.
- Atlantpagten og Danmark [Erik Reske Nielsen m.fl.: Atlantpagten og Danmark]. TT, februar 1959.
- Det farlige spil om dansk neutralitet [Troels Fink: Spillet om dansk neutralitet 1905-09]. Aa St 18.7.1959.
- Fra krigen i 48 [Holger Hjelholt: Sønderjylland under treårskrigen I]. Aa St 20.10.1959.
- Den misbrugte Hørup [Viggo Hørup med mund og pen. Udvalgte taler og artikler. Ved Sven Clausen]. TT, november 1959.
- Et politisk mord [Henry Bruun: Poul Laxmand og Birger Gunnarsen]. Aa St 11.11.1959.
- Den unge Munch [1. bind af P. Munchs erindringer]. TT, december 1959.
- Et historisk værk af aktuel interesse [Kristian Hvidt: Venstre og forsvarssagen 1870-1901]. Information 13.4.1960.
- De spændende regeringsår [2. bind af P. Munchs erindringer]. TT, februar 1961.
- Da vi famlede os frem – [Troels Fink: Ustabil balance]. Aa St 3.11.1961.
- Et hovedværk i Sønderjyllands historie [Holger Hjelholt: Sønderjylland under treårskrigen II]. Aa St 10.12.1961.
- Bring min redingote, lad dampvognen køre frem [Mogens Lebech: Illustreret Tidende for 100 år siden]. Aa St 16.12.1961.
- Christian X i grell belysning [3. bind af P. Munchs erindringer]. TT, januar 1962.
- Hofmarskal Bülow og hans fynske gods [H.P. Rohde: Johan Bülow på Sanderumgård]. Aa St 11.3.1962.
- Da statsrådet var tvesproget [Statsrådets forhandlinger 1853-1854. Ved Harald Jørgensen]. Aa St 2.5.1962.
- Værdifuld bog om Peter Vedel [Viggo Sjøqvist: P. Vedel II]. Aa St 23.8.1962.
- [Politikens Danmarkshistorie I-XIV]. Aa St 2.10.1962 (I), 29.11.1962 (II), 1.6.1963 (III), 15.8.1963 (IV), 24.10.1963 (V), 7.11.1963 (VI), 12.4.1964 (VII), 25.6.1964 (VIII), 21.10.1965 (IX), 27.9.1964 (X), 7.1.1965 (XI), 18.4.1965 (XII), 9.12.1965 (XIII), 15.12.1966 (XIV).
- Solid kost til en festlig lejlighed [Vagn Dybdahl m.fl.: Købmænd i Århus]. Aa St 17.10.1962.
- Pertentlig bog om Jægerspris Færgeri [Holger Munck: Jægerspris Færgedækk gennem fire hundrede år]. Aa St 1.11.1962.
- Arbejdede i 22 år på doktordisputats [Johan Hvidtfeldt: Kampen om ophævelsen af livegenskabet i Slesvig og Holsten 1795-1805]. Aa St 11.6.1963.
- Da Zahle og Chr. X forløb sig [4. bind af P. Munchs erindringer]. TT, november 1963.
- Den historiske metode for fag- og lægmænd [H.P. Clausen: Hvad er historie?]. Aa St 23.1.1964.
- 90-årig udsender bog om sin fader [Troels G. Jørgensen: A.D. Jørgensen og 1864]. Aa St 2.2.1964.
- Christian Tyran bærer sit tilnavn med rette [Niels Skyum-Nielsen: Blodbadet i Stockholm]. Aa St 26.11.1964.
- To frivillige fra 1864 [Breve fra reserveløjt-

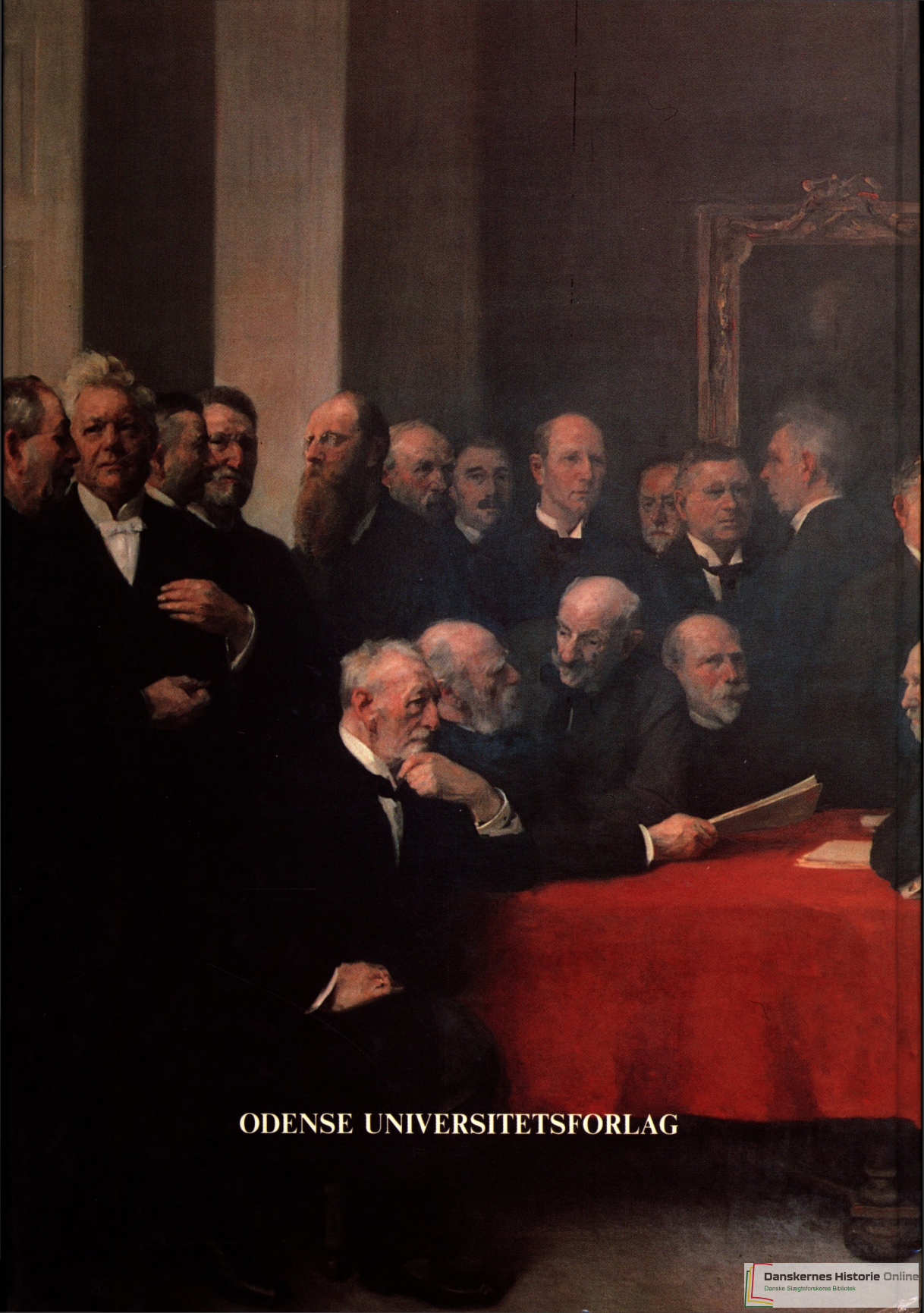
- nanten til konseilspræsidenten. Ved Albert Fabritius. Og Christopher Bruun: Soldat for sanning og rett. Ved Vegard Sletten]. Aa St 26.11.1964.
- [5. bind af P. Munchs erindringer]. TT, januar 1965.
- Overbevisende bog om A.D. Jørgensen [Lorenz Rerup: A.D. Jørgensen]. Aa St 30.9.1965.
- Christian IV og hans bøsseskytte [Genudgivelsen af Memoirer og breve, bind 1-50]. Aa St 27.3.1966.
- Politiske dagbøger af megen interesse [J.C.H. Fischers politiske dagbøger 1852-56, 1872-75. Ved Ib Gejl]. Aa St 25.8.1966.
- Da udenrigsministeriet var »en betrængt fedevarebutik« [Viggo Sjøqvist: Danmarks udenrigspolitik 1933-1940]. Middelfart Venstreblad 28.10.1966.
- På vej mod krigen [6. bind af P. Munchs erindringer]. Skive Folkeblad 14.12.1966.
- Standpunkter [Frode Jakobsen: Standpunkter]. Roskilde Tidende 17.12.1966.
- Hofchefen fortæller [Ebbe Munck: Døren til den frie verden]. Skive Folkeblad 1967.
- Manden bag den Trap man slår efter i [J.P. Trap: Fra fire kongers tid I-II]. Aa St 5.1.1967.
- Fra besættelsestidens strejker [Aage Trommer: Folkestrejken i Esbjerg]. Roskilde Tidende 10.1.1967.
- Christmas Møller var ikke profet [Christmas Møller: Vi er alle socialister. Ved Preben Dich]. Holbæk Amts Venstreblad 28.1.1967.
- Århus Stift i 1600-tallet [Peder Hansen Resen: Atlas Danicus. Århus stift. Ved Helge Søgaard]. Aa St 1.3.1967.
- »En præsidents død« [William Manchester: En præsidents død]. Roskilde Tidende 14.10.1967.
- De danske ministerier [Svend Thorsen: De danske ministerier 1848-1901]. Roskilde Tidende 7.11.1967.
- Erindringer [Peder Tabor: Situationer og profiler]. Holbæk Amts Venstreblad 1968.
- En redelig beretter [J.P. Trap: Fra fire kongers tid III]. Aa St 3.1.1968.
- De danske jøder under krigen [Leny Yahil: Et demokrati på prøve]. Roskilde Tidende 10.4.1968.
- Viggo Hørups tanker [Viggo Hørup: Retning til venstre. Ved Ebbe Reich]. Holbæk Amts Venstreblad 16.11.1968.
- Aksel Larsens højdepunkter [kommentar til Aksel Larsens erindringsartikler]. Politiken 5.4.1970 [med svar af Aksel Larsen 12.4.1970].
- Aksel Larsens tilbageblik [Aksel Larsen ser tilbage]. Politiken 16.5.1970.
- Monarkiet hisset og her [Andrew Duncan: The Reality of Monarchy]. Politiken 23.5.1970.
- Til venstre for Socialdemokratiet [Carl Heinrich Petersen: Danske revolutionære]. Politiken 2.11.1970.
- Status over Venstre [Christian P. Fogtmann: Venstre i 100 år – På frihedens vilkår]. Liberal 1971, nr. 1.
- Så mange pund kød – så mange pund sterling [Orla Lehmann: Den græske tronfølgesag 1863. Ved Johannes Lehmann]. Aa St 15.1.1971.
- Kamp og fornyelse [J.O. Krag og K.B. Andersen: Kamp og fornyelse]. Demokraten 31.12.1971.
- Poul Sørensen tæt på [Vilhelm Topsøe: Poul Sørensen og dansk politik 1960-70]. FS 13.4.1972.
- Erik Scavenius – en a-politisk statsmand [Viggo Sjøqvist: Erik Scavenius I-II]. FS 29.8.1973.
- Tilbageblik i vrede imod Christiansborg [Poul Møller: Politik på vrangen]. Berlingske Tidende 11.10.1974.
- Morsomt og værdifuldt kildeskrift til dansk efterkrigshistorie [Poul Møller: Fra kamp til samarbejde]. Berlingske Tidende 1.1.1975.
- Ole Bjørn Kraft – en ærlig sjæl i det politiske spil [Ole Bjørn Kraft: Danmark skifter kurs]. Berlingske Tidende 25.11.1975.
- »De borgerliges borgerkrig« [Knud Secher: De borgerliges borgerkrig]. FS 13.4.1976.
- Danmarks historie set med salonradikale briller [Paul Hammerich: Fred og nye farer]. Fyns Tidende 28.10.1976.
- En barok reaktionær [Preben Caroc Claus Schall Holberg: Ey blot til Lyst – Livets Theater]. FS 1.11.1976.
- En pålidelig kilde [Terkel M. Terkelsen: Fra pålidelig kilde]. Berlingske Tidende 26.4.1977.
- En uselvisk og betydelig statstjener [Film om Erik Scavenius]. Politiken 14.6.1977.

- Et levende spejlbillede af Danmark i 1950erne [Paul Hammerich: Velfærd på afbetaling]. Holstebro Dagblad 21.11.1977.
- Hvor der handles [Nils Foss: Hvor der handles]. Dansk Industri, december 1977.
- Finks store værk [Troels Fink: Da Sønderjylland blev delt 1918-1920 III]. Politiken 5.2.1980.
- Avis, egn og folk [Helge Larsen: Avis, egn og folk]. Holbæk Amts Venstreblad 15.3.1980.
- Den farverige overflade [Paul Hammerich: Opgang og nedtur]. Vestkysten 16.10.1980.
- Carl Hansen ville kunne genkende sit blad [Helge Larsen: Egnens avis i folkeje]. Skive Folkeblad 19.8.1981.
- Hvad vil Socialdemokratiet? [Robert Pedersen: Fra neutralitet til engagement]. Hjemmeværnsbladet, december 1982.
- Intet nyt om Hørup [Torben Krogh: Viggo Hørup]. FS 21.9.1984.
- Primitiv bog om Krag [Niels Martinov: Jens Otto]. FS 5.9.1986.
- Et hovedværk [Troels Fink: Estruptidens politiske historie I-II]. FS 26.9.1986.
- Råd uden indflydelse [Jens Engberg: I minefeltet]. Morgenposten 2.11.1986.
- Opgør med Den hvide Elefant [Ole Lange: Den hvide elefant]. FS 11.11.1986.
- En strøm af talenter [Steffen Steffensen: På flugt fra nazismen]. FS 28.11.1986.
- Bag DKPs kulisser [Kurt Jacobsen: Moskva som medspiller]. FS 23.3.1987.
- Minister og storsvindler [Hans Lyngby Jepsen: Storbedrageren Alberti]. FS 10.4.1987.
- Provokationer [Hans Kirchhoff: Kamp eller tilpasning]. FS 27.11.1987.
- Stræberen [Kristian Hvidt: Edvard Brandes]. FS 9.12.1987.
- 5. Artikler, debatindlæg o.lign. i andre publikationer*
- [s.m. Flemming Agersnap] Den korporative stat. Radikal Politik 27.3.1951.
- Det radikale Venstre og husmændene 1901-20. Radikal Politik 30.7., 10.9. og 12.10.1951.
- Økonomerne breder sig. Den jydsk Akademi, april 1951.
3. april 1901. Valgdagen, der førte til systemskiftet i 1901. Ringkjøbing Amts Dagblad 2.4.1951.
- De radikale rigsdagsmænd. TT, maj 1951.
- [s.m. Flemming Agersnap] Produktionsudvalg contra rigsdag. Radikal Politik 30.7.1951.
- Viborgbispens Gunner. 700 år for den berømte biskops død. Viborg Stiftstidende 23.8.1951.
- Peder Hansen Lundby. Ved 150-året for hans fødsel. Radikal Politik, december 1951.
- En kongelig sørejse til Nordkap [Christian IVs ekspedition i 1599]. Vendsyssel Tidende 28.5.1952.
- Århus-student får legat til Vatikanet [Vello Helk]. Aa St 27.6.1952.
- Politiske generaler i De forenede Stater. Silkeborg Social-Demokrat 11.8.1952.
- Ligeberettigelse eller -? TT, september 1952.
- Mesteren Albert Schweitzer ved orglet i landsby-kirken. Dansk students tilfældige møde i Alsace med den store humanist. Silkeborg Social-Demokrat 16.9.1952.
- Kommunale kanon frokoster. TT, november 1952.
- Kommer Spanien med? [i NATO]. TT, november 1952.
- Mørkets gerninger. TT, januar 1953.
- Atlantpagten til Indokina. TT, januar 1953.
- Officererne og Barbara! TT, januar 1953.
- En broget skæbne [Vello Helk]. Jyllands-Posten 9.1.1953.
- Mac Carthy på visit. TT, februar 1953.
- Den er gal med sygekasserne. TT, marts 1953.
- To spørgsmål til Stig Thomsen. Information 6.3.1953 [hertil indlæg 12.3., 16.3., 18.3. (af TK) og 19.3.1953].
- Ud med sproget! TT, april 1953.
- Den sociale liberalisme. Information 17.4.1953.
- »Ansigtsløftning«. TT, maj 1953.
- Grundlovsbetragtninger. TT, juni 1953.
- Den store dille. TT, juni 1953.
- [s.m. Hilmar Baunsgaard] Radikalisme efterlyses! TT, juni 1953.
- [Polemik med Jyllands-Posten]. TT, juni 1953.
- Dansk mester i perfidi. TT, juni 1953.
- A propos landsmødet. TT, juli 1953.
- Grib om nælden. TT, juli 1953.
- Effektiv og billig sygekasseordning påkrævet. TT, august 1953.

- Står bag Eisenhower, men ikke bag hans lovforslag. Skive Folkeblad 19.8.1953.
- Bør Danmarks sygekasser socialiseres? TT, september 1953.
- Hvilket ben vil I stå på? TT, september 1953.
- When Denmark went to the polls. Way Forum [Månedsskrift udg. af The World Assembly of Youth], oktober 1953, s. 31-33.
- Om kaptajnen, der lod sine kadetter få nok at spise [Steen Andersen Bille]. Vendsyssel Tidende 1.11.1953.
- De unge må selv til! TT, februar 1954.
- Ungdommens Wienerkongres. TT, april 1954.
- Spørgsmål til Bomholt. TT, juni 1954.
- Farvel til en formand [Arne Lindegaard Rasmussen]. TT, august 1954.
- Hvorfor fri svangerskabsafbrydelse? TT, august 1954.
- VU taget ved vingebeinet. TT, december 1954.
- »Fakta« fra Sovjetunionen. TT, januar 1955.
- Sendte lig i en tønne til en adresse i USA. Aften-Posten 13.4.1955.
- Stor jagt på Frederik VII, når han skulle vaskes. Grenå Folketidende 23.4.1955.
- Regeringen og de radikale. TT, maj 1955 [med svar og gensvar af TK, juni 1955].
- Er Jørgen Jørgensens skolelov fra 1937 udemokratisk? Radikal Politik, oktober 1955.
- En tilståelse. TT, november 1955.
- Marxistisk andespil. TT, november 1955.
- En politiker fra forrige århundrede [J.A. Hansen]. Skive Folkeblad 19.12.1955.
- Skoleminder. Årsskrift for Silkeborg kommunale Mellemskoles Elevforening 1956, s. 2-6.
- Tiden er inde til overvejelse af spørgsmålet om ny grundlov. TT, januar 1956.
- Godt nytår. TT, januar 1956.
- Tjenestemænd og biskopper. TT, januar 1956 [med svar og gensvar af TK i Information 10.1. og 11.1.1956].
- Republikken Danmark, TT, februar 1956.
- De hvide bødler. TT, februar 1956.
- Steinckes sociallov kan godt forbedres. TT, marts 1956.
- Lille hr. Nielsen. TT, marts 1956.
- Et program for ungdommen. TT, april-maj 1956.
- Radioen under strejken. TT, april-maj 1956.
- Fremtidens regeringsdannelse. TT, juni 1956.
- De nyomvendte. TT, juni 1956.
- Retningslinier for den økonomiske politik. TT, juni 1956.
- De danske republikanere. TT, juli 1956.
- Danmarks vovehals fik ikke lov at hvile i fred [Peder Skram]. Aften-Posten 23.7.1956.
- Næstestyver til politikerne. TT, september 1956.
- Luk! TT, september 1956.
- Spørgsmål til Jørgen Jørgensen. TT, november 1956.
- 96-årig veteran snød kongen og giftede sig [C.F. von Holten]. Fyns Social-Demokrat 10.2.1957.
- Trist begivenhed for skatteyderne [Ophævelsen af sundtolden 1857]. Aften-Posten 11.2.1957.
- Danmarks sikkerhed. TT, marts 1957.
- Hvem er forræderen? TT, april 1957.
- Første flertalsregering i 17 år under normale forhold. TT, juni 1957.
- Om TV-tække. TT, juni 1957.
- Da englænderne tog vor flåde [1807]. Aa St 24.6.1957.
- Farvel og tak til tre. TT, juli 1957.
- Den nye landsformand. TT, juli 1957.
- De svigefulde vælgere [Om en finsk sociologisk undersøgelse af en vælgergruppes politiske indstilling før og efter et valg]. Aften-Posten 9.7.1957.
- En frihedskæmpers 150 årsdag [Garibaldi]. Demokraten 4.8.1957.
- »Brugs« contra »fri« købmand. TT, september 1957.
- I gal retning. TT, september 1957.
- »Min hudfarve er mit pas«! [Det indiske oprør 1857]. Skive Folkeblad 4.9.1957.
- Frederik Folkekærs besøg i Silkeborg sommeren 1857. Aften-Posten 18.9.1957.
- Mykle-jagten gået ind! TT, oktober 1957.
- Ungdomskonferencen. TT, december 1957.
- Agnete og rådmanden. TT, december 1957.
- Den dyreste fred vi har sluttet [Roskildefreden 1658]. Aa St 24.2.1958.
- RU's minister. TT, april 1958.
- Ak ja, den skolesag. TT, april 1958.
- Historie omkring Spanien i Aarhus [De spanske troppers ophold i 1808]. Aa St 25.6.1958.
- Fra en munter studietid. Historisk Forening ved Aarhus Universitets jubilæumsskrift 1959 [stencileret], s. 20-24.
- Journalistkursus ved Aarhus Universitet.

- Årsskrift for Th. Langs Skoles Samfund 1959, s. 37-41.
- Spørge-Jørgen om radioen. TT, januar 1959. Det kgl. TT, januar 1959.
- Galster, KU og P. Munchs papirer. TT, februar 1959.
- Til minde om vore kartoffeltyskere. Aa St 19.4.1959.
- Et besøg på Danmarks Malta [Christiansø]. Aa St 2.6.1959.
- Radikalismen under trekanten. Information 4.8.1959.
- Den sociologiske linje. Gymnasieskolen 16.10.1959.
- Koncertmesteren og prinsessen [Edouard du Puy og prinsesse Charlotte Frederikke]. Aa St 8.11.1959.
- H.C. Hansen, en politiker, der satte resultater højest. TT, oktober 1960.
- Attentat mod kongen [Frederik VI i 1811]. Aa St 18.8.1961.
- Universitet nr. 3. Politiken 20.1.1962.
- Erhvervsarkivet under nye og bedre forhold. Magisterbladet 1.2.1964.
- Universitet og nationalpolitik. Magisterbladet 1.4.1964.
- Hovedstad og provins. Magisterbladet 15.6.1964.
- Valget og tjenestemændene. Magisterbladet 15.7.1964.
- Magt-politikeren fra Salling [Bertel Dahlgaard]. Jyllands-Posten 6.11.1967. [Selvbiografi]. Aarhus Universitets årsberetning 1968-69, s. 299.
- De samfundsfaglige grene. Gymnasieskolen 1968, nr. 17, s. 995-1002.
- Idealist, men ikke fanatiker [Jørgen Hæstrup]. FS 8.8.1969.
- Ikke landsting. Politiken 11.10.1969.
- Status over samfundsfag i gymnasiet. Uddannelse 1970, nr. 9, s. 486-88.
- Påskekrisen i 1920 – dens virkninger i dag. Aa St 26.3.1970.
- Interessen større end nogen sinde. Berlingske Tidende 12.7.1970.
- Socialdemokratiet i 100 år. FS 22.7.1971.
- Universiteterne – penge eller kaos. Politiken 24.7.1971.
- Erik Eriksen – en af vore få statsmænd. Liberal 1972, nr. 7, s. 78-82.
- En god konge i en tid hvor de »store« kongers tid var forbi [Frederik IX]. Politiken 15.1.1972.
- Margrethe II. Nyt kønsrollemønster i monarkiet [Anonym leder]. Politiken 15.1.1972.
- Forstander Helge Skov allerunderdanigst til-egnet. Højskolebladet 28.1.1972.
- Hvad bestemmer dronningen? Refleks [Danmarks Radio] 7.3.1972.
- Folkeafstemning – fup eller fakta? Berlingske Tidende 3.10.1972.
- Kittet i det danske folk holder nok lidt endnu. B.T. 3.10.1972.
- Derfor gik Krag. Morgenposten 8.10.1972.
- Får varig plads i landets historie [Erik Erikson]. Lolland-Falsters Folketidende 9.10.1972.
- [Om weekendseminar i Billund]. Nyt fra Odense Universitet 16.12.1972.
- Statusopgørelse for de samfundsfaglige grene pr. 31.12.1972. Samfundsfagsnyt 1972/73, nr. 3.
- Er en epoke død? Berlingske Tidende 26.10.1973.
- Menings-mageri i radio og TV. FS 23.11.1973.
- Danmark under 1. verdenskrig. Sket, nr. 17, 1974.
- Påskekrisen i 1920. Sket, nr. 32, 1974.
- Shock in Denmark. The General Election of December 4, 1973, Denmark, Quarterly Review [Kjøbenhavns Handelsbank] 1974, nr. 1, s. 2-4.
- Kan folkettinget opfange vælger-uroen, så vi kan beholde velfærdsstaten? Aktuelt 19.6.1974.
- Jewel in Danish Crown Sold for 25 Million Dollars [Denmark-USA 200 years of close relations. Udg. af Udenrigsministeriet. 1976, s. 28-33].
- Monarchie et démocratie. Revue Danoise 1978, nr. 3.
- En falsk påskekrise. FS 7.4.1978.
- Et politisk spil bygget på løgn. Jyllands-Posten 7.12.1978.
- Danmark i dag – og i morgen? Tale ved Dansk Samvirkes stævne på Kronborg 24.6.1979. Danmarksposten, august 1979.
- Gennem fromme tågebanker [P.G. Lindhardt fylder 70]. Jyllands-Posten 11.12.1980. [s.m. Hans Chr. Johansen] Forskes der ved humaniora? Nyt fra Odense Universitet 6.2.1981 [med replik 20.3.1981; jfr. Politiken 18.3.1981].
- Selvstyre eller centralstyre? Jyllands-Posten 25.2.1981.
- Om studerendes medindflydelse. FS 6.3.1981.

- Den ubrugelige styrelseslov. Berlingske Tidende 26.3.1981.
- Et kunstværk som ingen kan gøre efter [Danmark i 30'erne og 80'erne]. Morgenposten 30.1.1983.
- Bjørnson og Danmark. FS 5.4.1983.
- Vil behandlersamfundet slette sporene efter sine fejl? Politiken 30.4.1983.
- Grundloven bør ikke ændres. Politiken 6.7.1983.
- Valget – et juleeventyr. Politiken 16.12.1983.
- Stik roligt »strømpilen« i koggeret. FS 10.1.1984.
- Udefra kommende lektor i gamle dage. Medarbejderbladet [Institut for Statskundskab, Århus] 29.10.1984, s. 33-35.
- »Humanoria«. Her kan vi se vores egne vind-
ver, Klassikerforeningens Meddelelser nr.
98, 1985, s. 45-47.
- Kollegierne i den første efterkrigstid. Univer-
sitetsskollegierne i Århus 1935-1985. Århus
1985.
- Ordsvæsnet. Hvem Hvad Hvor 1986. Kø-
benhavn 1985, s. 354-55.
- Befrielsesregeringen. Aalborg Stiftstidende
5.5.1985.
- Det moderne monarki. Garderbladet, maj
1986 [med rettelse i flg. nummer].
- Hvad gemmer skunken? [DKPs arkiv]. FS
6.4.1987.
- Spillereglerne for regeringsdannelse. FS
22.8.1987.
- For god hjælp ved udarbejdelsen af bibliogra-
fien takkes assistent Ingrid Bundgaard,
stud.mag Peter Fransen og stud.mag. Gitte
Rausgaard.

ODENSE UNIVERSITETSFORLAG